

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK ČESKOSLOVENSKÝ

VII - 1-2

BRNO 1972

NÁRODOPISNÁ SPOLEČNOST ČESKOSLOVENSKÁ PŘI ČSAV V PRAZE
ÚSTAV LIDOVÉHO UMĚNÍ VE STRÁŽNICI

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK ČESKOSLOVENSKÝ

BULLETIN D'ETHNOGRAPHIE
TCHÉCOSLOVAQUE

VII — 1—2

BRNO 1972

Hlavní redaktor: Václav Frolec

Redakční rada:

Josef Jančář, Richard Jeřábek, Helena Johnová, Jaroslav
Kramařík, Štefan Mruškovič, Ján Podolák, Adam Pranda,
Oldřich Sirovátka, Josef Tomeš (zástupce hlavního redaktora),
Josef Vařeka

Redakční kruh:

Božena Filová, Dušan Holý, Jakomír Jech, Soňa Kovačevičová,
Ján Mjartan, Vladimír Scheufler, Svetozár Švehlák,
Vítězslav Volavý

Adresa redakce:

Brno, A. Nováka 1

Adresa administrace:

Praha 1, Všešrdova 2

Etnografické podmínky a způsob života

OLGA SKALNIKOVÁ

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Podnětem k předložené úvaze je v dnešní době znovu zdůrazňovaný zájem o koncepci životního stylu v současné společnosti a hledání cest, kterými by jednak byly odhaleny zákonitosti (mechanismy), které k vytváření životního stylu vedou, jednak aby byly dány předpoklady k usměrňování a řízení životního stylu.¹⁾

Obě stránky této problematiky, to je jak zkoumání dosavadního vývoje životního stylu, tak jeho tvorba, nejsou ve společenských vědách nastolovány poprvé, ale jsou spojeny zejména s pokrokovou tradicí naší architektury třicátých let a studii marxistických estetiků, filosofů a sociologů současnosti.²⁾

Přistupuje-li k rozpracování problematiky životního slohu etnograf, pak je to proto, že předmět studia — životní styl, velmi úzce souvisí se způsobem života, jehož poznání je jeden z cílů národopisného studia, a že při studiu životního stylu nelze v určitých sociálních společenstvích (etnografická skupina až národ) opominout vliv etnografických podmínek.

ZPŮSOB ŽIVOTA — ŽIVOTNÍ STYL

Relace způsob života — životní styl vyžaduje k vymezení obou pojmů shromáždění a konfrontaci názorů různých autorů. Marxistická sociologie vychází z toho, že výrobní způsob spolu se sociální strukturou společnosti vytvářejí základ životního způsobu, materiální a duchovní podmínky života různých sociálních tříd a skupin.³⁾ Pojem „způsob života“ je velmi složitý, zahrnující soubor rozdílných elementů, které by bylo možno shrnout do tří hlavních skupin: podmínky rozvoje života jednotlivce nebo skupiny ve vztahu k základním biologickým potřebám, bydlení, stravě a obleku, podmínky rozvoje života v zaměstnání a konečně realizace volného času jednotlivce nebo skupiny.

Zesnulý český sociolog O. Klein rozuměl životním slohem dynamický model společenské a lidské skutečnosti, zahrnující v *souvstažnosti* způsoby práce, systém mezilidských vztahů, způsoby spotřeby a obsah mimopracovní doby,

způsoby poznávání (vzdělávání) a myšlení, a dále jim odpovídající soubor psychosociálních stereotypů (potřeb, přání, motivací, schopností, postojů, vzorů jednání), institucí a životního prostředí, charakteristických pro určitou historickou epochu, případně pro geografickou oblast. *Sloh ovšem značí jednotnost, ucelenost výrazových forem* (podtr. O. S.), ať už běží o umělecké dílo, člověka či epochu.⁴⁾ V tomto závěru se Klein shoduje s prof. O. Stefanem, který napsal, že „sloh je jistota výrazu. Lidé, žijící v obdobích velkých slohů, měli takovou jistotu výrazu, že jednali v duchu své doby, ať se ujali jakékoliv činnosti, ať malovali, psali, pracovali jako řemeslníci, ať vyráběli své nástroje, či se prostě oddávali ‚umění života‘. Jejich obleky, domy, jejich nářadí, jejich gesta, vše bylo spojeno s jakýmsi rodovým přibuzenstvím, takže je nám dnes snadné si jejich ovzduší jasně představit a rekonstruovat.“⁵⁾

Již z těchto definic je jasné, že životní *sloh* či *styl* je soustava forem sociálního styku, postojů a vazeb, způsobu řeči a vyjadřování, obleku, pracovního výkonu a dalších jednotek natolik ucelená a propojená, že je nadřazena *způsobu života*, který vyjadřuje tyto vazby méně náročné, i když zároveň nepomíjí historicky jedinečné rysy života společnosti.

Životní styl je formován, určován a řízen epochou, vládoucí třídou, skupinou či jednotlivcem a je příslušný jednotlivým vrstvám nebo skupině uvnitř společnosti (renesanční styl života, socialistický životní styl — dvorský, statkářský životní styl, styl života dělnictva ap.).

Nebude tedy nesprávný postup, zamyslíme-li se nejprve nad vztahem etnografických podmínek a způsobu života, a poté nad vztahem těchto podmínek ke stylu života v současnosti a budoucnosti.

ZPŮSOB ŽIVOTA A ETNOGRAFICKÉ PODMÍNKY

Způsob života se manifestuje konkrétními vztahy konkrétních sociálních společenství, počínaje rodinou a konče národem. Tato společenství, pokud jsou sociálně ymezena lidovými vrstvami, jsou soustavně předmětem studia etnografie. Stejně tak jsou předmětem jejího zkoumání lidové bydlení, strava a oblek, některé obory zaměstnání, speciálně zemědělství a řemeslo, a celá sféra využití volného času, manifestovaná zvláště tvůrčí činností folklórní, výtvarnou a celou oblastí lidových zábav, zvyků a obřadů. Proto mezi podmínkami, kterými je způsob života určován, nemalou úlohu hrají podmínky etnografické. Co jimi rozumíme? Charakteristické rysy ve způsobu života, jejímž nositelem je etnická nebo etnografická skupina. Tyto rysy vyrůstají a jsou závislé na kulturní úrovni a vlivu tradice a zvyklostech, vyplývajících z příslušnosti k těmto skupinám. Jednotlivým skupinám je vlastní míra zachovávání prvků etnického charakteru, postup asimilace a nivelizace v jednotlivých skupinách, zanikání starých a vytváření nových tradic a zvyklostí, které má různé příčiny. Před-

vším je to obecné pronikání společenského a technického pokroku, vliv urbanizace na široké zázemí v okolí velkoměst, spolužití různých etnických a etnografických skupin.

Způsob života lidových venkovských vrstev před industriálním obdobím měl svůj styl, vyplývající z vnitřního souzvuku po staletí opakovaného a vybroušeného kánonu jednotlivých složek materiální a duchovní kultury. Člověk, který tento souzvuk vytvářel, reagoval při každém svém počínu na skutečnost, na všechny její vlastnosti svou celou bytostí, všemi svými vlastnostmi, projevy a potřebami.⁶⁾ Základní životní formy mu byly dány jak geografickými, tak fyzikálními podmínkami. Zeměpisná poloha, krajinný ráz území, klima určovaly způsob obživy, rytmus života a práce. K těmto neosobním podmínkám patřil i druh a charakter hmot, které měl člověk k dispozici pro stavbu příbytku a pro výrobu věcí denní potřeby. Výrobní materiál určoval již předem do značné míry jak tvar výrobku, tak jeho technické zpracování. Materiál ovlivňoval často i výběr výzdobných technik.⁷⁾ Toto ovlivnění a jeho stupeň můžeme sledovat jak u nejjednodušších společností, tak u evropských agrárních pospolitostí, kde podle stupně sociálního a ekonomického vývoje vztah člověka k přírodním podmínkám již není tak bezprostředně přímý a závislý. Etnografické výzkumy jak v Evropě, tak v zámořských zemích ukazují, že v předindustriálních společnostech existoval ustálený způsob života a prostřednictvím národopisu se tak mohl přiblížit odborníkům i širokým vrstvám životní sloh různých zemí světa a způsoby cizích národů. Tím více pak vynikl osobitý přínos vlastního etnika, vlastní etnografické skupiny.

Použijeme-li nejjednodušší periodizace k časovému dělení kvality způsobu života lidových vrstev u nás, pak můžeme sledovat tři velké celky: lidovou společnost předindustriální, společnost v období industriálním a současnou lidovou společnost v období vědeckotechnické revoluce. Zatímco lidovou společnost předindustriální ve vztahu k etnografickým podmínkám můžeme charakterizovat jako plně ovlivněnou, v období industriálním se rozpadá na skupiny ovlivněné těmito podmínkami různým stupněm, a ve společnosti současné už spíše shledáváme pouze rezidua těchto podmínek. Jinými slovy: je to postup od bohaté škály etnografické specifiky lokální a oblastní předindustriálního období, přes údobí, kdy pod vlivem industrializace se rozrušuje etnografická lokální specifika, ustupuje variabilita projevů a zůstávají základní etnografické rysy diferencované oblastně a národnostně, k současné situaci moderní industriální společnosti, charakterizované národní specifikou způsobu života, rozdílnou od jiných národních společností.

Na všech třech stupních je nutné sledovat v historickém vývoji rysy specifické — národní a obecné — univerzální, a to jak v rámci etnickém (např. rysy obecně slovanské), tak v rámci teritoriálním (středoevropské, evropské). Vyjádření národní specifiky by mělo být konečným cílem vývojové analýzy.

Etnografické podmínky jako stimulátor specifiky způsobu života působily v industriální společnosti nejen na skupiny, které zůstaly svázány s tradičním způsobem zaměstnání,⁸⁾ se zemědělstvím, ale i na skupiny, které se v průběhu industrializace vytvářely ve městech a v průmyslových oblastech.⁹⁾ Studium vlivu tradice na způsob života městského obyvatelstva a průmyslových dělníků odhalilo na mnoha příkladech kontinuitu projevů, představ a vazeb v sociální kultuře i přímé i nepřímé pozůstatky v kultuře materiální.¹⁰⁾

Etnografické monografie průmyslových oblastí z posledních let i studie jednotlivých lokalit a městských domů ukázaly,¹¹⁾ že se v tomto prostředí vytvořil v druhé polovině 19. století a ve dvacátých a třicátých letech tohoto století určitý model způsobu života, který podle vývoje osídlení, původu obyvatel, jejich zaměstnání a světového názoru je možno roztrždit do několika skupin.

1. Skupiny ovlivňované tradicemi vesnického života, které proto vyhledávají prostředí vesnickému obdobné a snaží se dále žít ve zvyklostech a normách, na které byly zvyklé.
2. Skupiny integrované společným zaměstnáním, které má vlastní profesionální tradice, ovlivňující způsob života jak v materiální oblasti, tak v duchovních projevech.
3. Skupiny stmelené dlouhodobým soužitím, podobného sociálního zařazení, kulturní úrovně, v prostředí, které podporuje sousedské vztahy a sociální kontrolu.
4. Skupiny se stejným politickým názorem, který násobí sousedské a skupinové vztahy.

Mezi těmito skupinami existovala samozřejmě řada variant a přechodných typů. Společné pro všechny bylo vědomé udržování některých tradičních postojů, jako je vztah ke kolektivnímu společenskému životu, společné využívání volného času, sociální kontrola, skromnost v materiální kultuře, respektování sociální hierarchie.

1. K první skupině patřily např. části pražských předměstí, kde se usídlovali příchozí z venkova, hledající v Praze práci. Pracovali jako zemědělství dělníci na statech v okolí Prahy, v Libni, na Žižkově, Pankráci, Střešovicích ap., jako nádeníci a stavební dělníci.¹²⁾ Vyhovovalo jim prostředí na okraji města, kde byl život podobný vesnickému. Nemuseli měnit svůj dosavadní způsob života, zvyky, vztahy k okolí. Obraz, který podává Štěpánek o domkářské osadě ve Střešovicích, dosud zachované v původním rozsahu, svědčí o materiální i duchovní kultuře málo dotčené blízkostí velkoměsta. Stavební dělníci, kteří zde jako profese převládali, byli zároveň drobnými pěstiteli, a zdejší ženy pracovaly v zemědělství na velkostatku.¹³⁾ Osada byla soběstačná nejen po stránce materiální (byli tu potřební řemeslníci a živnostníci),¹⁴⁾ ale i ve společenském životě. Pocházela odtud řada hudebníků a hudba a zpěv byly samozřejmou zá-

bavou a potřebou obyvatel.¹⁵⁾ O síle tradice svědčí jako kontinuita osídlení až do dnešních dnů, tak rozsah etnografického materiálu, který tu byl ještě v současnosti zaznamenán.

2. O způsobu života dělníků sídlících v koloniích svědčí již obsáhlá etnografická literatura.¹⁶⁾ Kolonie jako forma bydlení jsou spojeny s industrializací a prošly vývojem od přechodných ubytoven k sídlištnímu organismu, který soustředil lidi jedné profese zpravidla i z jednoho pracoviště. Tato dvojí vazba přispěla k urychlení konsolidace a k vytvoření sousedských vztahů zvláště pevných v dobách stávek a nezaměstnanosti. Zároveň byly kolonie středisky organizovaného dělnického hnutí.

Způsob života v koloniích měl svůj rytmus, spojený s rytmem práce v dolech, hutích nebo tkalcovnách. Jejich obyvatelé měli společné mimopracovní zájmy, ať to bylo nezbytné doplňkové drobné hospodářství, nebo náplň volného času, tráveného v prostředí kolonie ve spolcích, kulturní činnosti nebo tradičními zábavami spojenými s profesí.

3. Vedle dělnických kolonií, které byly typickým sídelním typem pro průmyslové dělnictvo v druhé polovině 19. století, jiná část dělníků a zaměstnanců musela hledat individuální bydlení. Pro velká průmyslová města, jako byla Praha a Brno, byly typické jedno- i vícepodlažní domy s nádvorními trakty a otevřenou chodbou, pavlačí, ze které se vstupovalo do jedno- nebo dvouprostorových bytů. V domech s mnoha byty (20, 30 bytů nebylo výjimkou) se usídlovali dělníci z blízkých továren a dílen, zaměstnanci obchodů, živností a služeb, státní a městští zaměstnanci nižších kategorií. Obyvatelé takovýchto domů vytvářeli po letech kolektiv ne nepodobný velikostí vesnici nebo osadě. Způsob života v takovýchto domech se ustálil v určitých formách, jejichž původ byl jak ve vesnických zvyklostech, odkud značná část obyvatel pocházela, tak byl převzat zvláště v některých projevech společenského života od městských buržoazních vrstev. Sousedský kolektiv se upevňoval společnou zájmovou činností (tělovýchova, hudební soubory, sportovní činnost ap.).¹⁷⁾

4. V prvních letech buržoazní republiky nová svépomocná forma výstavby bytů sdružovala lidi z jednoho podniku, spolku nebo politické strany do stavebních družstev. Podnikové pouto sice přispívalo k rychlejšímu navazování sousedských styků, ale různé. soc. zařazení a zájmy rozdělovaly obyvatele domů na skupiny s rozdílným způsobem života. Družstevní domy dělnických polit. stran sdružovaly lidi, kteří byli aktivními členy strany, zpravidla zaměstnání ve stranických podnicích a v jejich zájmových sdruženích. Typické to bylo zvláště pro sociální demokraty s rozsáhlou základnou družstevních podniků a dělníckými tělovýchovnými jednotami. Integrace obyvatel takovýchto domů byla podstatně pevnější než v jiných skupinách. Lidé nejen byli sousedy, ale nakupovali i ve stejném družstevním obchodě, trávili společně volný čas v létě na hřišti jednoty, kam si jejich děti chodily hrát. Jednota organizovala nejen tělo-

výchovnou a sportovní činnost, ale i společenské zábavy, výlety ap. Dům byl soběstačným společenstvím, které se svým způsobem dokonce izolovalo od okolí.¹⁸⁾

* * *

Etnografické prvky v životním způsobu jsou však dvojího druhu, kontinuální a přenesené. O kontinuálních jsme hovořili v pasážích o kontinuitě trvalých nebo nově vytvořených celků etnografických oblastí. Prvky a formy přenesené se projevují a projevovaly zvláště v architektuře a ve využívání zvláště aplikovaného lidového umění.

Honzík uvádí, že jedním ze závažných podnětů k vlně rustikalizace v architektuře, který nabil pak téměř světového rozšíření, byl návrh domu, který v roce 1930 navrhl Corbusier pro jistého zákazníka v Chile, kde použil forem, navazujících na typ domácího lidového jihoamerického domu.¹⁹⁾ Tento Corbusierův okamžitý nápad inspiroval další architektky, pro které byl Corbusier vzorem, a v Japonsku, Itálii, Francii i Anglii začala patřit výstavba venkovských sídel ve stylu lidových staveb k nezbytné společenské prestiži zámožných vrstev. V nacistickém Německu se ve stejné době, samozřejmě nezávisle na Corbusierově profesionálním podnětu, vytvořilo hnutí rustikalismu, které mělo politické cíle: upevnit vztahy k půdě a vlasti. Vlna návratu k přírodním hmotám, k půdorysu a výzdobě lidové architektury, byla v tomto období typická zvláště pro západní industrializované země a možno ji považovat za jeden ze znaků začínajícího odporu proti přílišné urbanizaci.

U nás tato vlna rustikalizace nenalezla tehdy živnou půdu z prostého důvodu, že sociálně ekonomický vývoj města ještě zdaleka nedospěl k urbanizační úrovni některých západních zemí, a vrstvy, které v těchto zemích se navracely k jednoduchým, ale vytrfbeným formám lidové architektury, se u nás ještě nenasytily konstruktivismu a různých pseudoslohů, ve kterých si dávaly stavět své venkovské vily.

Opožděná vlna návratu k lidové architektuře v poválečných letech, trvajíc až do současnosti, má podněty více v nabídce, kterou umožnily velké přesídlovací akce zvláště v pohraničí, než ve vědomém přání a touze po realizaci návratu na venkov k prostředí venkovské chalupy. Svědčí o tom analýza sociálního původu nových majitelů venkovských chalup, kteří se rekrutují hlavně z řad umělců a duševních pracovníků.²⁰⁾ Sociální prestiž, s níž je dnes mnohdy požadavek rekreačního domu na venkově spojován, dává u dělnických a zemědělských vrstev přednost výstavbě chatě nebo domu vilového typu.²¹⁾

Podobně je tomu i při využívání aplikovaného lidového umění. Tato vědní i praktická oblast dosáhla u nás vynikající úrovně. Možno říci, že ve srovnání jak výrobků, tak dokumentace a studií s aplikací spojených patříme mezi nejvyspělejší země²²⁾. Etnografické studium lidového umění v ústavech ČSAV a SAV, na katedrách vysokých škol, v muzeích a v Ústavu lidového umění ve

Strážníci, studijní oddělení Ústřední lidové umělecké výroby i Ústřední rady družstev poskytly možnost aplikovat artefakty lidového umění pro současnou spotřebu na skutečně vědeckých základech, pečovat o uchování znalostí tradičních technik soutěžemi a udělováním titulů mistr lidové výroby a podehcováním a výchovou nových talentů. Podobně jako je tomu u využívání lidové architektury, ani aplikované lidové umění se nestalo, až na výjimky (např. v poslední době obliba kanafasů, které se musela přizpůsobit i tovární výroba), širokou spotřebitelskou potřebou a i v oblastech, kde dílny lidových umělců pracují, setkáváme se s jejich výrobky více v prostředí městském a intelektuálním, než v domácnostech dělnických a zemědělských. Způsobuje to jednak určitá exkluzivnost některých druhů artefaktů (například kobereců, osvětlovadel, výšivek), které vyžadují i patřičnou úpravu interiéru (nábytek, malba), jednak mnohdy jejich značná nákladnost odpovídající kvalitě materiálu, rukodílné práci a uměleckému zpracování.

Předměty lidové umělecké výroby se tak stávají stále více dárkovým předmětem, suvenýrem, nebo slouží k reprezentaci ať osobní nebo institucionální ve vztahu k cizině. Ztrácí se zároveň vztah k lokalitě, k oblasti, se kterou byly dříve určité druhy lidového umění a určité vzory a výzdobné techniky spojeny.

Nabídka nových, mnohdy málo vkusných napodobenin, zvláště z umělých hmot, předstírající pletivo, výbrus na skle apod., lákavá barevnost, jsou sice dnes převládající, avšak jak již např. ukazuje poptávka na trhu textilii, dojde k návratu ke klasickým materiálům, vlně, lnu, přírodnímu hedvábí.

VOLNÝ ČAS A ETNOGRAFICKÉ PODMÍNKY

Rozdílly ve způsobu života jednotlivců, skupin a vrstev se velmi výrazně uplatňují v tom, jak kdo tráví svůj volný čas, tj. čas, který zbývá po mimopracovním čase, nutně věnovaném zajišťování podmínek pro přípravu nebo údržbu v pracovním procesu (např. údržba vlastního pracovního nářadí, obleku v zemědělství nebo v řemesle), vedení domácnosti (nákupy, údržba, praní, různé opravy apod.), výchova dětí, péče o staré a nemocné členy rodiny apod. Ve využití volného času i v jeho trvání se uplatňují jak osobní návyky, tak tradice rodinné, etnické a etnografické, tradice sociálně profesionálních skupin i vlivy spojené s etnografickou polohou místa, kde jednotlivec nebo skupina žijí. Otázka svobodné volby, jak trávit volný čas, je spojena jak s osobními, povahovými vlastnostmi jednotlivce a jeho schopnostmi a kulturní úrovní, tak s jeho místem v rodině nebo skupině. A konečně významně působí na volbu využití volného času míra hodnot a normy, které jsou v té které skupině a vrstvě podle tradice ve vztahu k volnému času užívány.

Náplň volného času na vesnici v předindustriálním období můžeme z valné části ztotožňovat s lidovými zábavami výročními, s účastí na církevních obřadech, se sousedskými besedami a černými hodinkami, při nichž se vyprávělo,

zpívalo a poslouchalo. Folklórní bohatství slovesné, hudební i taneční zaznamenané sběrateli a badateli, je pevně svázáno právě s těmito chvílemi volného času zvláště v zimním období. Církevní obřady, lidové zábavy a besedy měly svůj řád vymezený okruhy účastníků, aktérů a diváků, ustálený, rok co rok opakovaný rytmus²³). Volný čas pro neočekávané aktivity rodinného cyklu, svatby, křtiny, pohřby musel být pak získán tak, aby účastí na nich nebyl narušen průběh nutných zemědělských prací²⁴).

Množství volného času se lišilo především podle sociál. postavení vesnických obyvatel, množství pracovních povinností v rámci feudální vesnice, i podle schopností a vlastností jednotlivce i rodiny. Mládež si vždy našla dostatek času pro organizaci svých zábav²⁵). Lenost a zahálka, tedy volný čas získaný bez předcházející pracovní zásluhy, byl v lidovém kolektivu vždy odsuzován, jak o tom svědčí řada přísloví, pořekadel a popěvek²⁶).

Využití volného času pracujících v industriální společnosti se rozšířilo o řadu možností, spojených jak s urbanizací a většími možnostmi uspokojování kulturních potřeb, tak s nutností získávat nové znalosti pro zlepšení životní existence. Ve městech i na vesnicích byly od šedesátých let minulého století zakládány různé spolky pěstující kulturní a vzdělávací činnost a jejich obliba a aktivita zvláště v průmyslových oblastech obohacovaly společenský život četbou, divadelními představeními, akademii, výlety apod.²⁷). Různé přednášky, kursy, večerní školy pak přispívaly k dobrovolnému vzdělávání lidových vrstev i k získání vyšší, požadované kvalifikace zvláště v průmyslu. Konečně od devadesátých let se na tehdejší poměry téměř masově začínala rozvíjet tělovýchova, nejprve v Sokole, později v dělnických tělovýchovných jednotách²⁸).

Aktivity spojené s náplní volného času předindustriální vesnice nadále trvaly, dostaly se však na vesnici průmyslového období do sousedství a někdy i do konfliktu s novou náplní volného času (např. účast na církevních slavnostech s akcemi dělnických ateistických organizací²⁹). Docházelo k možnosti výběru a lidé volili: podle svého rodinného nebo kolektivního vztahu k tradici, podle sociálního složení lokality, podle síly vztahu k etnografické nebo etnické specifické. Tak došlo k diferenciaci, ve které vyrůstala nová kvalita. V oblastech více podléhajících urbanizaci se upouštělo od lidových zábav etnografického charakteru, v oblastech se silnou tradicí se udržovaly jako projev vnitřní potřeby nebo lokální či oblastní reprezentace nebo dokonce byly lidové zábavy a zvyky pěstovány na bázi nové formy využívání volného času v rámci organizované spolkové činnosti. A na tomto základě docházelo i ke spojení, udržování a rozvíjení tradic lidové kultury ve městech v zájmových spolcích rodáků z národopisně vyhraněných oblastí (valašské a slovácké krúžky), ve velkoměstě, speciálně v Praze a širokém okolí v obcích baráčníků, pěstujících tzv. lidové zvyky a kroje, kontaminované z prvků z různých národopisných oblastí Čech, ba i Moravy a Slovenska (zvláště oblíbené kyjovské a piešťanské kroje³⁰).

Množství volného času se zvláště v některých dělnických profesích omezovalo po desetiletí, někde téměř až do konce minulého století, na reprodukční minimum, které mnohdy muselo být ještě využito pro další pracovní činnost, která by zajistila základní životní potřeby pro rodinu. Setkáváme se sice v tomto období již se všemi formami využití volného času, tak jak je třídíme dnes (manuální činnost, fyzické aktivity, studium a sebevzdělání, kulturní aktivity, společenské aktivity, hry, koníčky, sběratelství, volný čas bez náplně), ovšem některé s jinou funkcí a náplní.

Manuální činnost, dnes oddechově pěstovaná jako kompenzace činnosti duševní nebo jednotvárné práce strojové, byla v minulosti ve volném čase nutností u kovorolníků, po pracovní době obdělávajících vlastní pozemek nebo za odměnu v naturálních vypomáhajících při špičkových polních pracích u sedláků.

Záměrné pěstování fyzické zdatnosti tělovýchovou a sportem bylo rozšířeno u mladých mužů a od počátku 20. století se začínalo cvičit i mezi ženami. Tato činnost byla zvláště při stavbě hřišť a tělocvičen v dělnických tělovýchovných organizacích spojena se svépomocí výlučně z lidových vrstev na rozdíl od sokolských jednot, které mohly zvláště v ekonomicky bohatších oblastech počítat s pomocí buržoazních vrstev. V tělovýchově se našly stovky sportovních talentů, které se uplatňovaly ve sportech pro dělnickou mládež přístupných a typických, jako byly cyklistika nebo krasojízda³¹).

Studium a sebevzdělání byly organizovány ve městech a v průmyslových oblastech ve vzdělávacích spolcích, později v dělnických školách práce, kde bylo možné v kurzech doplnit vzdělání v různých oborech. Počet těchto kursů speciálně v průmyslových střediscích byl velmi vysoký³²).

Zájmová kulturní činnost byla spojena se společenskou, protože jak tradiční divadelní ochotnictví³³), které představovalo hlavní směr aktivní kulturní činnosti na vesnicích i v dělnických koloniích a předměstích, tak sborový zpěv a hudba byly spojovány i s organizováním tanečních zábav a plesů. Dobrovolná, společensky prospěšná činnost byla soustředěna v požárnických jednotách, které mají u nás velmi starou tradici. Svépomocná kulturní činnost je typická pro lidové vrstvy po celé období kapitalismu. I po nástupu rozhlasu a filmu a komerční zábavy, pěstované ve městech, udrželo se lidové divadelní ochotnictví, sborový zpěv a různé typy orchestrů (dechové, tamburašské, smyčcové) a nacházelo stále dost diváků a posluchačů. Nebylo to způsobeno jen menšími výdaji na tento druh kultury, ale i sousedským prostředím, ve kterém se představení, koncerty a vystoupení konaly³⁴).

Nejoblíbenější hrou v lidových vrstvách byly hry karetní. Ve volných chvílích se jak ve vesnických, tak v dělnických hostincích scházeli milovníci těchto her, v letním období se setkávali v zahradních restauracích nebo v přírodě. Nehrávaly se ani hry hazardní, ani o peníze, jak vesměs potvrdili dělníci informátoři. „Koníčky,“ osobní záliby, se orientovaly zpravidla praktickým směrem. Ve

svém okolí byl známí dělničtí chovatelé holubů, králíkáři, zahrádkáři, vášniví houbaři; v dělnických oblastech pak zvláště ptáčníci, zabývající se čízbou na zpěvavé ptáky³⁵). Rybaření a myslivost, ačkoliv byly velmi oblíbeny, musely být prováděny pytláčením, protože na zakoupení honebního nebo rybářského lístku nebyly mezi pracujícími dostatečné finanční prostředky. Podobně nacházíme v lidových vrstvách málo sběratelů, protože každá takováto činnost, pokud nešlo o sbírky kamenů, motýlů, rostlin, vyžadovala trvalé finanční náklady. V čem vynikají naopak právě tyto vrstvy, to je lidové kronikářství³⁶). Existují stovky kronik, psaných buď pro potřeby obecní nebo spolkové, nebo pro rodinu, prostě ze záliby. Dovídáme se z nich nejen o událostech, které kronikář pokládal za povinnost popsat, ale poznáváme i názory, záliby, tužby a přání desítek a stovek prostých lidí³⁷).

Konečně volný čas bez náplně. Už jsem uvedla, jaký byl lidový názor na zahálku. V každé vrstvě existují lidé vyhýbající se práci nebo neumějící využít svůj volný čas. Česká lidová kultura zná několik typů lidí, kteří mají celoročně „volný čas“. Vojenští vysloužilci, krajánkové, sklářští rajsgeltníci, to jsou lidové figurky, lidí sice nepracujících, ale přesto dávajících něco společnosti:³⁸) své životní zkušenosti, o kterých vyprávějí, kterými baví své bližní. Nemají nic společného s povaleči, příslušníky lumpenproletariátu. Za kapitalismu, v období krize, byly však tisíce, statisíce lidí nuceny trávit volný čas, pro který nebyla pracovní náplň. V té době vzniklo trampské hnutí, které je možno označit jako hnutí lidové, tvůrčí pokus nalézt náplň pro volný čas, který nebylo čím naplnit³⁹).

VYTVÁŘENÍ SOUČASNÉHO ŽIVOTNÍHO STYLU

Riehta uvádí⁴⁰), že vědeckotechnická revoluce vytvořila podmínky pro tak rychlé uplatňování svých důsledků v nejrůznějších oblastech života lidí, že „zřejmě třeba počítat s tím, že každá generace v průběhu svého života bude několikrát procházet přestavbou civilizačních podmínek a struktury lidského života“. Tato slova se zdají na první pohled poněkud fantastická, ale srovnáme-li je s některými fakty současného a nedávného způsobu života, poznáme jejich reálné jádro. Sledujeme-li, tak jak se to v etnografii děje, např. stavební vývoj české vesnice a způsob bydlení, pak můžeme na řadě výzkumů dokázat vývoj rolnické usedlosti od ekonomickobytové jednotky, jakou byla až do padesátých let tohoto století, a její přeměnu na bytovou jednotku, odpovídající ve většině případů současným nárokům na moderní bydlení. Jako příklad mohu z vlastního výzkumu uvést hospodářskou usedlost v jedné obci na okrese Brno-venkov⁴¹). Usedlost měla před združením 10 ha orné půdy a 2 ha lesů a luk; obytné i hospodářské budovy byly vystavěny dědem hospodáře v první polovině 19. století. K hospodářství patřil pár koní, čtyři krávy, dvě jalovice, vepří

a drůbež. Za hospodářským areálem se rozkládal ovocný sad a včelín. Obytný dům byl proti původnímu stavu již upraven, a to tak, že z původní velké světnice vznikla rozdělením kuchyň a za ní průčelně disponovaná světnice. Po druhé straně průchodní síně byla komora a na obytnou část domu navazovala pod jedním přístřeškem maštal pro koně a chlév pro hovězí dobytek. Hospodářské budovy uzavírající dvůr se skládaly ze dvou spojených stodol, velké kůlny, vepřince a slepičárny. Samostatný výměnkářský domek stál mimo areál hospodářství v blízkosti obytného stavení šikmo přes cestu. V roce 1952 přistoupil hospodář ještě jako samostatně hospodařící rolník k přestavbě domu. Původní půdorys domu byl rozšířen natolik, že v přední části objektu za kuchyní vznikly dva pokoje, komora byla rozšířena, proraženo okno a její funkce změněna na letní kuchyň, z bývalé koňské maštale bylo přestavěno příslušenství, koupelna a WC. Krov byl zdvižen a v podkroví vznikl ještě další pokoj přístupný schodištěm z kryté verandy. Krátce po dokončení stavby hospodář zemřel a v domě nadále žila hospodyně s dvěma dospělými svobodnými syny. Starší syn se oženil mimo dům a v hospodářství zůstala hospodyně, která s druhým synem vstoupila do JZD. V obytné části domu hospodyně obývala letní kuchyň, syn bydlel ve velké kuchyni a z pokojů byl zařízen pouze jeden, a to nábytkem, který byl již ve světnici původního domu. Také hospodářské budovy změnilly funkci. Ve chlévě hospodyně ošetřovala družstevní telata a několik roků vlastní záhumenkovou krávu, ve vepřinci chovala pro vlastní potřebu tři vepře, kozu a slepice. Ve stodole byla ukládána píce pro družstevní dobytek, pod kůlnou garážovalo družstevní nákladní auto, se kterým pracoval mladší syn hospodyně, nyní šofér v JZD. Zahrada se stala částí záhumenku, mezi ovocnými stromy byly pěstovány brambory, zrní pro slepice a mák. Prostor, kde byl dříve druhý vjezd do dvora k hnojišti, byl uzavřen a byla tam vybudována garáž pro osobní auto syna.

V roce 1967 se mladší syn oženil, převzal hospodářství a provedl další vnitřní úpravy v domě. Do pokojů pořídil nový nábytek, obývací pokoj a ložnici, sám zařídil ústřední topení do všech místností a skleněnou stěnou uzavřel závětrí domu. V té době byla již družstevní telata přestěhována do teletníku a stará hospodyně docházela pracovat do kravína. Loňského roku se stará hospodyně po smrti tehána přestěhovala do výměnkářského domku, který jí synové upravili (vyměnili okna, položili nové podklady, zavedli vodu), a tam nastěhovali nábytek z letní kuchyně a původní zařízení světnice. Nový hospodář upravil bývalou letní kuchyň na další obývací pokoj zařízený stringovou stěnou a gaučem, který bude sloužit synkovi, narozenému v roce 1968, až doroste. Na dvoře bylo zlikvidováno hnojiště a na jeho místě upraven záhon, zeď k sousednímu stavení zarostla zasázenými popínavými rostlinami. Chlév byl přestavěn na prádelnu, kotel ústředního topení přemístěn z kuchyně na krytou verandu. Ostatní hospodářské budovy zůstaly beze změny. Při dlouhodobém výzkumu

v obci, který umožnil sledovat současné změny, jsem zaznamenala podobných příkladů řadu.

Při jedné z přestaveb v loňském roce byl z komory a udrny a z přilehlé stodoly vybudován dvoupokojový byt s příslušenstvím pro ženatého syna majitele.

Podobné biologie sídelních jednotek jsme sledovali i v jiných krajích a oblastech, např. v jedné usedlosti na Náchodsku zakoupené pradědem dnešního hospodáře v roce 1866 došlo v roce 1892 k přestavbě obytného stavení, v roce 1898 k opravě stodoly, ke stavbě chlévů v roce 1903, k přestavbě dřevníku v roce 1920, ke stavbě výměnkářského stavení, areálu dvora v roce 1921. Od té doby byl dům užíván beze změny až do počátku šedesátých let, kdy hospodář byl zapojen již do JZD, kdy byla zavedena voda, zelektrifikována kuchyň, postavena nová prádelna a vyměněno zařízení interiéru (nová ložnice a obývací pokoj). Modernizační úpravy byly provedeny i na výměnku (elektrický sporák, pračka, lednička), kde však zařízení zůstalo původní⁴².

Bez vnějších úprav zůstávají na současné vesnici pouze domy starých lidí, u kterých nebydlí děti. Ale i tam je upravován alespoň přívod vody do domu, jsou zapojovány elektrické nebo propanbutanové sporáky a ledničky. Rozhlasové přijímače a televizory jsou samozřejmostí.

Pokud jde o novou výstavbu, je jak pro vesnici, městské předměstí i průmyslové oblasti v celé republice charakteristický téměř jednotný typ vilového domku se čtvercovým půdorysem jedno nebo dvoupodlažní, zpravidla s podkrovní mansardou. Různé varianty tohoto základního typu můžeme vidět stejně v Čechách jako na Slovensku, bez ohledu, zda jde o městské předměstí nebo venkovskou obec v etnograficky dosud živé oblasti. V posledních letech se stal nejmodernějším typem domek s rovnou střechou (tzv. vzor „Šumperk“) s prosklenou průčelní stěnou v patře, který bez jakýchkoliv předpokladů symbiózy s krajinou je stavěn na přání stavebníků i ve vesnické zástavbě zvláště na území Čech a Moravy.

Není to jediný prohřešek proti tradiční harmonii české a slovenské vesnice. Některé úpravy a stavby jsou vysloveně nefunkční, sloužící pouze reprezentaci a prestiži a odpovídající poslední módě (např. omítky se zrcadlovými střípky na východním Slovensku⁴³).

Změny ve způsobu bydlení nejsou typické pouze pro současnou vesnici. Vařeka uvádí zajímavé údaje o přesídlování obyvatel ze zdravotně závadných bytů ve starých hornických koloniích z obcí určených v zájmu důlní činnosti k likvidaci do nových moderních sídlišť⁴⁴). Zatímco na vesnici jsou úpravy bydlení prováděny spontánně a podle přání vlastníka domu, přestěhování do sídlišť je v řadě případů nucené a neodpovídá ani představám o eventuálních úpravách a zlepšeních, i kdyby k nim dával podnět majitel nebo nájemník sám. Změna je vítána mladší a částí střední generace, její druhá část a generace star-

ší se adaptuje dost obtížně a hledá východisko v úpravách vnitřního uspořádání bytu a funkci jednotlivých místností⁴⁵). Vařekovy poznatky souhlasí i s výzkumy na Ostravsku a Kladensku, takže je možno konstatovat, že pokud jde o mladou generaci, její představa o bydlení se jednoznačně ztotožňuje se současným nejvyšše dosažitelným standardem bydlení, tj. dvou- i vícepokojovým bytem se sektorovou kuchyní a ústředním vytápěním, nebo stejným komfortem vybaveným rodinným domkem.

Část střední a starší generace dává přednost dílčím úpravám tradičního bydlení, často spojeného s možností pěstovat zeleně, eventuálně i chovat drobné zvířectvo. Pokud změna způsobu bydlení není svobodně zvolena, snaží se obyvatelé alespoň v interiéru udržet částečnou podobnost s prostředím, na které byli navyklí.

Neméně podstatné jsou změny, ke kterým došlo ve stravě. V domácnostech samostatně hospodařících zemědělců byla strava založena na naturáliích, získaných při zemědělském hospodaření. Podle sociálního zařazení se řídilo množství jednotlivých potravin, které však v základě byly společné: brambory, mouka, mléko, mléčné výrobky, vejce, maso z domácího chovu a zelenina z vlastního pěstování. V obchodě se kupoval cukr (v neřepařských oblastech), rýže, koření, petrolej apod. I v průmyslových oblastech, v dělnických koloniích a kovozemědělských vesnicích se dělníci v malých doplňkových hospodářstvích snažili vypěstovat část naturálií, brambory, zeleninu, ovoce, drobné zvířectvo i vepře.

Lidový jídelníček a receptář se řídil podle regionální specifiky jak v jídlech všedního dne, tak svátečních⁴⁶), množství a kvalita podle sociálních možností rodiny. Příprava jídel byla výlučně domácí, pouze v některých obcích už od dvacátých let se doma zaděláný chléb dával upéci k pekaři, později pak místní pekaři dodávali do domácností chléb výměnou za mouku.

Po letech okupace a poválečném období přidělového hospodaření, které, byť i ne tak podstatně jako ve městě, postihlo i venkovskou stravu, znamenal přechod ke kolektivnímu hospodaření změnu v domácím hospodaření takového stupně, jakou nikdy v minulosti nepoznalo, přechod od naturálního ke zbožímu hospodaření.

Venkovská hospodyně, která měla vždy všechny potraviny doma po ruce, v truhle mouku, v komoře vejce a sádlo, denně čerstvé mléko a další naturálie, se stala zákaznicí venkovského obchodu. Počáteční nedokonalost obchodní sítě a distribuce způsobovala, že např. několik dní nebylo mléko a máslo a docházelo téměř k absurdním situacím, že např. před poutí vyjely hospodyně z vesnice hromadně na nákup do blízkého nebo i vzdálenějšího města, pro máslo, vejce, mouku a mléko. Nedostatky tohoto přechodného období jsou už dnes vzdálenou minulostí a v mnohých vesnicích fungují samoobsluhy lépe zásobené, než někdy ve městě. Spižirna vesnické hospodyně se přizpůsobila novým poměrům, do jídelníčku přicházejí potraviny druhem a zpracováním dříve neobvyklé

(např. masové a rybí konzervy) a modernímu způsobu vaření se přizpůsobuje i vesnická kuchyně. Konzervuje se maso z domácích porážek, ne už pouze jako dříve uzením, ale výrobou konzerv, a to nejen masa, ale i tlačenky, prejtu, haše apodobně. Zaváří se i zelenina a ovoce, protože není problémem zajet vozem JZD pro meruňky nebo okurky do pěstitelských oblastí.

Zvýšila se i hodnota domácího stravování. V nenávratnu jsou doby, kdy se i ve středních hospodářstvích odprodalo máslo a používalo se margarínu, kdy vejce i drůbež šly na trh a ne na domácí stůl. Pojízděné prodejny masa zajíždějí i do nejmenších obcí a drůbež je pěstována pouze pro vlastní potřebu.

Vesnické poutě, svatby, křtiny neznají už jen tradiční koláče, ale jsou na ně připravovány nebo u cukráře objednávány dorty, kremrole, věnečky, čajové a slané pečivo. V žádné domácnosti nechybí ani káva, nejen ve slavnostních dnech, ale vždy připravená pro případné hosty z města.

Krajové etnografické zvláštnosti zůstávají dodnes součástí lidové stravy, i když vedle toho pronikly do kuchyně jídla dříve v českém jídelníčku neznámá, jako je lečo, rybí filé apod. Některé krajové speciality se vyrábějí i pro širší trh, jako např. slovácké a valašské klobásy, šumavský chléb, chodské koláče, a jsou vyhledávanou pochoutkou při slavnostech a zájezdech do těchto oblastí.

Beze změny nezůstal ani oděv. V Čechách a na Moravě je už pouze několik míst, kde dodnes můžeme spatřit lidový oděv jako každodenní oblek. Na Chodsku a Slovácku je ještě všedním i svátečním oblečením starší generace při některých slavnostech společenských i rodinných jej oblékají i mladí lidé⁴⁷). Jinde se oblečení již dlouho přizpůsobuje městskému a zvláště v oděvu mladých lidí není rozdíl mezi vesnicí a městem. Např. u mužů patří bílá košile samozřejmě k vycházkovému oblečení.

Změny ve způsobu života se netýkají pouze bydlení a ostatních biologických podmínek, které se liší od tradičního modelu. Změny ve způsobu zaměstnání neznamenají jen přesun ve struktuře zaměstnanosti, ale odrážejí se i v denním, týdenním i ročním rytmu současné vesnice. Stále stoupající procento kovo-rolníků, dělníků, žijících na vesnici a pracujících ve městě, ovlivňuje jak rozdělení práce a odpočinku v jednotlivých domácnostech, tak v celé obci. K tomu přistupuje i směnnost provozu v živočišné výrobě v JZD a jiné rozdělení pracovní doby v rostlinné výrobě, spojené se stále větší mechanizací prací.

Vrátíme-li se opět k příkladu již výše uvedené obce na Brněnsku: v dobách před združstevněním se odlišoval ve všech domácnostech jarní, letní, podzimní a zimní režim v závislosti na polních pracích a počasí. Pro většinu jarních a letních měsíců byl typický velmi časný začátek prací a nebylo výjimkou, že se pracovníci vraceli z pole až v pozdních večerních hodinách. Několik kovo-rolníků až do roku 1950 odcházelo ještě před 4. hodinou ranní pěšky půl hodiny k nejbližší zastávce autobusu⁴⁸).

V současné době i ve špičkových pracích nezačíná pracovní doba ani v zemědělské výrobě před šestou hodinou ranní a nejpozději v šest hodin večer končí. Dělníky dojíždějící do práce odváží autobus přímo z obce, a to ve čtyři hodiny směrem na Brno, v půl páté směrem na Kuřim a Tišnov, a mezi třetí a čtvrtou hodinou odpoledne se dělníci vrací. Sobota a neděle je v JZD zpravidla dnem pracovního klidu s výjimkou živočišné výroby. Obou dnů je však využíváno k práci na záhumenku a k úpravám domu. Trvale lze o sobotách a nedělích pozorovat v obci již po několik let živý stavební a údržbářský ruch.

Ženy pracující v JZD si přizpůsobily denní režim tak, aby mohly uvařit oběd, protože v obci není závodní ani žňová kuchyně. Polední přestávka se pohybuje podle věkové i zaměstnanecké skladby rodiny. Děti nad pátý postupný ročník dojíždějí totiž do školy do 5 km vzdálené střediskové obce, nebo 11 km do města do střední školy.

V ročním režimu vesnice došlo i k převratné změně ve využívání odpočinkové doby. V zemědělství se vždy v zimním období snižoval nárok na pracovní výkon a odpadaly práce mimo dům. Avšak práce v domácím hospodářství a péče o dobytek a drůbež byly trvalé. Teprve po socializaci vesnice mohou zemědělci, podobně jako dělníci a ostatní zaměstnanecké vrstvy, užívat dovolené, trávit 1 i více týdnů na rekreaci nebo v lázeňském léčení mimo obec. Nejsou výjimkou, ale spíše pravidlem, rekreačně poznávací zájezdy ať na soboty a neděle, nebo na více dní, jak po domácích památkách a zajímavostech, tak i do zahraničí. Tato dnes už běžná součást ročního režimu vesnice byla při dřívějším způsobu hospodaření nemyslitelná. Jako každá inovace, nachází i tento samozřejmý požadavek a právo pracujících někdy nepochopení jak ve vlastní sociální skupině (kritika „novoty“ starými vesničany), tak u některých skupin městského obyvatelstva. Využívání volných sobot a nedělí podléhá zatím určité živelnosti, módním a prestižním vlivům. Ty vyžadují trávit co nejvíce volných dnů mimo obec, ať již v organizovaných zájezdech, nebo individuálně. Jezdí se jak na slavnosti lidových písní a tanců, tak na známá poutní místa (Svatá hora u Příbrami, Klokoty, Hostýn apod.), na výstavní trhy, mírové slavnosti, divadelní představení na hradech a zámcích, sportovní soutěže, do širokoúhlého letního kina i na jakoukoliv jinou podívanou, která slibuje poznání něčeho nového, neviděného⁴⁹). Je nesporné, že i tento způsob poznávání obohacuje donedávna ohraničený kulturní obzor vesnice. Pro formování nového životního stylu bude nezbytné usměrňovat tuto činnost ne omezováním, ale nabídkou dobré kulturní kvality programů a náplně pro tyto zájezdy, aby ustoupila často nekvalitní a podbízející se zábava, kryjící se pod nálepkou lidovosti⁵⁰). I když zatím neexistují statistické údaje o sociálním složení návštěvníků výše uvedených aktivit, jen orientační dotazy v zájezdových odděleních cestovních kanceláří a ČSAD poukazují na členy JZD jako na největšího zájezdového konzumenta.

Rekreace, cestování a zábava se sice staly zbožím, ale je nezbytné, aby byly posuzovány především jako kulturní statek.

Ve srovnání s vesnicí jsou přeměny, kterými prochází způsob života ve městech i velkoměstech, druhořadé. Nesporně i zde působí obecné zvýšení životní úrovně, jedné z nejpodstatnějších součástí způsobu života. Každé město, jednotlivé čtvrti i domy měly v minulosti svůj model způsobu života, podle toho, do které společenské třídy nebo skupiny převážně patřily. Není tak daleká doba, kdy ke společenskému postavení patřilo i bydlení v určité čtvrti⁵¹⁾ nebo v bytě s určitým vybavením, a tato norma se nedodržovala pouze v buržoazní společnosti, ale projevovala se i v dělnickém prostředí, jak o tom svědčí etnografické výzkumy v průmyslových oblastech, v Praze a v Brně.⁵²⁾ Svůj určitý charakter měla i některá menší města, např. tradiční kulturní nebo trhov. centra, města s jedním druhem průmyslu apod.⁵³⁾

Způsob života v těchto městech a městečkách nebyl ve své základní struktuře příliš dotčen. Novým prvkem ve větších městech a velkoměstech jsou nová sídliště. Zatímco v malých městech i ve starších městských vícebytových domech existovala a existuje určitá variabilita v materiální kultuře v mezích sociální normy a omezená sociální kontrola kolektivem, který udržuje jistou míru sousedských vztahů, sídliště jsou prostředím, které je unifikováno typem staveb na celém území republiky, nízkým věkovým průměrem obyvatel, materiálním vybavením bytů, které určuje půdorys a současná nabídka na trhu. Po stránce společenské jsou živoucími organismy až po pracovní dobu, jsou prostředím vysoce individualizovaným, protože není ani čas ani příležitost k vytvoření sousedských nebo jiných společenských vazeb.

Z hlediska vztahů k etnografickým podmínkám jsou sídliště téměř sterilní. Dokazuje to například etnická skupina Slováků v novém městě Havířově, která přes početnost členů se neprojevuje ve vnějších formách způsobu života nějak odlišně. Nedošlo na přání rodičů ani k trvalému zavedení slovenštiny jako vyučovacího jazyka ve škole. Osobitosti ve způsobu života zůstávají ukryty za dveřmi bytů o obyvatelé slovenského původu se snaží co nejvíce integrovat s ostatním obyvatelstvem⁵⁴⁾.

Vztah k tradici se projevuje v sídlištích a nových městech pouze v aktivitách rodinného cyklu, při narození dítěte, svatbách a pohřbech, kdy se dodržují v rodinném kruhu některé zvyklosti, ať už je jejich základ náboženský (církvní křty, svatby a pohřby), nebo etnografický (dodržování zvaní širokého příbuzenstva na svatby, některé svatební zábavy, dárky při křtu aj.).⁵⁵⁾ Mezilidské vztahy, které i v současné vesnici jsou charakterizovány příbuzenskými a sousedskými vztahy, které zajišťují nejen samozřejmou sousedskou pomoc, ale projevují se i denním stykem a sociální kontrolou, se ve městě omezují v domech s více nájemníky na vzájemné pozdravení, eventuálně nutnou výpomoc v čas

nouze. Lidé z jednoho domu se však znají a na předměstích se stabilním obyvatelstvem se okruh známých rozšiřuje i na ulici a okolí.

Podobné kontakty jsou na sídlištích teprve v počátcích a vycházejí zpravidla z podnětu dětí. Velké, mnohaposchodové a mnohabytové bloky brání bližšímu poznání sousedů a podporují vzájemnou izolaci.

Vytvoření životního stylu je dlouhodobým procesem. Harmonické vztahy založené na vysoce morálních principech, vytříbený vkus v hmotné i duchovní kultuře, to jsou vlastnosti, které se nabývají jen pozvolna za stálé možnosti vážit to i ono, vybírat nejen z možností, které se nabízejí, ale i hledat vše vhodné a správné. Představy pokrokových architektů a estetiků třicátých let o tom, že jejich plány a názory se naplní až společnost dospěje k socialismu, se mýlily v předpokl. samovolné a samozřejmé volby toho nejlepšího a neuvažovaly jednak nad tím, že člověk za socialismu bude podléhat i falešným tradicím a názorům z minula a že nebude zbaven vlivu kapitalistické společnosti, konkrétně jejího konzumního typu, jednak že nebude v moci socialistické ekonomiky i kultury náraz nahradit pozůstatky maloměšťáckého způsobu života v hmotné sféře, zvláště v bydlení a kulturním vybavení, v duchovní oblasti v modelu myšlení a jednání.

Socialistický životní styl se musí odrážet ve všech konkrétních vztazích počínají rodinou a konče národem. Etnografická, národnostní i národní specifika by se neměla ztrácet v současném způsobu života, naopak by měla obohacovat obecné tendence socialistického životního stylu.

Vztah etnografických podmínek a způsobu života je v jednotlivých socialistických zemích rozdílný. Závisí na tom, do jaké míry je kde dosud živá lidová tradice v bydlení, oděvu, stravě i v duchovní kultuře. V zemích, jako je Sovětský svaz, Bulharsko, Rumunsko, kontinuita lidových tradic na vesnici nebyla přerušena i v podmínkách kolektivizace zemědělství a tradiční formy se dále vyvíjejí a přizpůsobují se současným požadavkům⁵⁶). Složitá etnografická a etnická skladba Sovět. svazu se projevuje v zajímavých interetnických vztazích, které jsou v současné době v popředí zájmů sovětských etnografů. Sovětský svaz je zároveň zemí, která má za sebou nejdelší období přetváření způsobu života k socialistickému životnímu stylu. Proto země s živou lidovou kulturou mají při vytváření nového životního stylu poněkud odlišné problémy, než tam, kde už byl tradiční způsob života urbanizován a nivelizován. Je rozdíl mezi zeměmi a oblastmi, kde přicházejí do města a průmyslových center stále noví lidé z venkova v první generaci a oblastmi a prostředím, kde městské obyvatelstvo a dělníci žijí již v mnoha generacích. Tím je možno například vysvětlit stálý kontakt a přítomnost příbuzných z venkova v rodinách dělníků na ukrajinských sídlištích⁵⁷), vytápění pecí v nových domech kolehozníků, tak jak jsme je viděli například v Moldávii nebo v rodinných domcích dělníků v Kyjevě⁵⁸), samozřejmost sousedských klubů v domových blocích v sídlištích v Leningradě

i kroužky lidové tvořivosti různých národností v kulturních domech velkých sovětských průmyslových závodů. Neznamená to nějakou nemodernost, ale naopak předpoklad, jak se vyhnout módním snahám, které mnohdy barbarysky ničí kulturní vyrovnanost ve prospěch pasivního a napodobivého konzumování módnosti.

V zemích, kde již došlo k diskontinuitě s tradiční lidovou kulturou a kde její zbytky musejí být chráněny lidmi i státem, jde především o to, využít pro formování socialistického životního stylu harmoničnosti, která byla v lidové kultuře ve vztahu k materiálům, k barvám a formám, jedinečné návaznosti obydlí a přírody, v tradicích sousedských vztahů, které v kladném slova smyslu normovaly vztahy mezi lidmi. Znalost tradiční lidové kultury v nejšířších vrstvách může přispět k obohacení současného způsobu života a k posílení zdravé národní hrdosti, která je nezbytnou součástí socialistického životního stylu.

POZNÁMKY

1. L. Anochima, V. Krupjanskaja, M. Šmeleva, *Le mode de vie et sa transformation au cours de l'édification du socialisme*. Problèmes théoriques de l'ethnographie. Problèmes du monde contemporain. 3. Moskva 1971, str. 77—105.
2. K. Honzík, *Tvorba životního slohu*. Praha 1946; *Architektura jako tvorba prostředí*. Volné směny XXXVIII, 1943, č. 7—8; B. Brouk, *Lidé a věci*, Praha 1947; V. Siničyn, *Koňmunističeskije peremeny byta*, Moskva 1963; O. Klein, *Vědeckotechnická revoluce a životní sloh (Několik myšlenek k problematice)*. Sociologický časopis II, 1966, s. 242 až 252.
3. Srv. Ch. Trandafir, *Directii de definire a conceptului sociologie „mod de trai“*. Revista de filozofie. Bucuresti 1968, sv. 15, č. 8, s. 915—920. Zkrác. český překlad „Definiční vymezení sociologické koncepce „způsobu života““. Synopsis. Dokumentační bulletin pro studium vědeckotechnické revoluce, č. 4—5, Praha 1970, s. 149—154.
4. O. Klein, *c. d.*, s. 242.
5. O. Stefan, *Architektura a sloh*. Praha 1940.
6. J. Mukařovský v úvodu k Honzíkovi (*Tvorba životního slohu*), s. 8.
7. O. Stefan, *c. d.*, s. 41.
8. K. Fojtík, *Lid a lidová kultura v předkapitalistickém období*. In: O. Skalníková, K. Fojtík, *K teorii etnografie současnosti*. Praha 1971, s. 20—23.
9. O. Skalníková, *Beziehungen zwischen dem Dorfe und der Stadt in der böhmischen Volkskultur*. Paper prepared in advance for participats in Conference „Central und North-Central European peasant Cultures“. Chicago 1967.
10. O. Skalníková, *La fonction de la tradition en tant que norme social de la société moderne*. In: Man and Culture II. Praha 1968, s. 41—52.
11. O. Skalníková (ed.), *Kladensko. Život lidu v průmyslové oblasti*. Praha 1959; K. Fojtík, O. Sirovátka, *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; K. Fojtík, *Dům na předměstí (etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně)*. In: Brno

Kommen wir wiederum auf diese Frage zurück, wie sie sich aufgrund der einer ethnokartographischen Bearbeitung und historisch-vergleichenden Analyse unterworfenen Analyse darstellt. Einleitend wollen wir noch bemerken, dass wir an dieser Stelle den Charakter des Hauses aufgrund der funktionellen Verwertung des dritten Raumes (Wirtschaftsraumes) verfolgen, dass es sich demnach nicht um eine Wertung des dreiteiligen Hausgrundrisses als solchen handelt, was in der Literatur vorderhand nicht genügend unterschieden wurde.

Die kontinuierliche Vorkommenszone des Wohnspeicherhauses nimmt das ganze Gebiet Südwest-, Süd-, Südost- und Mittelmährens ein, wo die funktionelle Verwertung des dritten Raumes als Speicher beinahe exklusiv ist. In den nördlichen Randgebieten des abgegrenzten Territoriums und in den verbleibenden Teilen Mährens und Schlesiens überschneidet sich das Wohnspeicherhaus mit dem Wohnstallhaus oder einer Übergangsform, die dadurch gekennzeichnet ist, dass den dritten Raum der im hinteren Teil situierte Speicher und der im vorderen Teil liegende Stall einnehmen. Beide Räume sind durch eine Tür vom Flur aus zu betreten; in den Stall führt ausserdem noch eine Tür aus dem Hof. Eine andere Mischform von Wohnspeicher- und Wohnstallhaus repräsentieren jene Behausungen, für die eine vielräumige Innengliederung charakteristisch ist: unter dem gemeinsamen Dach liegen der Eingangsflur, von dem aus die Stube zugänglich ist, ferner die Küche, der Speicher und der Stall, der mit dem Flur durch einen Durchgang im Hausinneren verbunden ist; manchmal sind die Stuben-, die Speicher- und sonstigen Räume vermehrt. Das Wohnstallhaus hat in keinem grösseren geographischen Komplex Mährens oder Schlesiens eine exklusive Stellung. Grösstenteils überlagert es sich mit dem Wohnspeicherhaus (Gegend von Jihlava, Třebíč, Velké Meziříčí, Šumperk, Osoblaha, Opava, Těšín, Ostmähren) oder mit einem Mischtyp irgendeiner (bzw. beider) der angeführten Varianten (Nordmähren, nordwestlicher Zipfel Schlesiens um Opava), anderswo sind alle drei Typen untereinander vermengt (Umgebung von Opava, Těšín, Nový Jičín, südlicher Zipfel der mährischen Wailachei, östlicher Teil der Gegend um Velké Meziříčí). Der Übergangstyp zwischen Wohnspeicher- und Wohnstallhaus dringt stellenweise auch in die Zone des Wohnspeicherhauses ein (Umgebung von Slavonice, Gemeinden im Ostteil des Gebietes um Velké Meziříčí, Umgebung von Blansko, Vyškov, sporadisch südliche Umgebung von Uherský Brod). Allgemein kann konstantiert werden, dass in der südlichen Hälfte Mährens auch in gemischten Zonen die Wohnspeicherhäuser vorherrschen, während in der nördlichen Hälfte Mährens und in Schlesien die Wohnstallhäuser und die Mischtypen dominierende Stellung einnehmen.

24. Prof. Chotek uváděl ve svých přednáškách, že soustředění svateb na masopust, dobu, která je obdobím klidu v zemědělských pracech, mělo i příznivý důsledek v tom, že mladá žena procházela posledním obdobím těhotenství až po špičkových polních pracech a mohla tedy být platnou pracovní silou.
25. Svědčí o tom např. údaje, že za děvčaty, která hlídala prádlo na bělidle, přicházeli chlápci za noci pasoucí koně a místo spánku zpívali a tančili. — Výzkum SSÚ Opava na Těšínsku 1953, Městské muzeum Ostrava — archiv.
26. Např. Líná ruka, holé něštěstí; Kdo v létě nerobí, ten v zimě nedrobí; Lenoch je darmo drahý; Do tance jak pták, do práce jak klát. Z archivu UEF Praha.
27. P. V r b o v á, *Ke vzniku a charakteru tzv. dělnických besed v šedesátých letech 19. století v Praze*. Československý časopis historický 1959, s. 108—136. O. S k a l n í k o v á, *Obraz způsobu života a kultury horníků na Kladensku v druhé polovině XIX. a na počátku XX. století*, kap. Společenský život. In: Kladensko, s. 72 n.; K. F o j t í k, *Složení společnosti a společenské vztahy*. In: Rosicko-Oslávansko, s. 109n.
28. V roce 1903 existovalo v Čechách 621 sokolských jednot s 51.505 členy. (*Ottův slovník naučný*, Praha 1905, s. 626.) Dělnické tělocvičné jednoty, založené 1897, měly v témže roce 1823 členů v 31 jednotě. (V. M u c h a, *Dějiny dělnické tělovýchovy*, Praha 1955,
29. Dělnické noviny, zvl. hornický *Na Zdar*, neustále burcoval horníky proti účasti na církevních slavnostech, spec. na svátku Božího těla. Dělnické spolky na Ostravsku pořádaly o tomto svátku s dětmi výlety do přírody.
30. Jak známo, při zakládání baráčnických obcí byl spoluúčasten i Čeněk Zíbrt, který na přání Petra Gutha zpracoval několik programových knížek, zvl. o kroji a lidových zvycích a obřadech. Vlastní iniciativa členů „obohatila“ tento solidní a dobře míněný základ o nové varianty, které mnohdy mají s původními, sběrateli zapsanými formami už málo společného. Některé z obcí rozvíjejí však dosud velmi záslužnou činnost k poznání lidové kultury. Tak např. v Kutné Hoře byla v loňském roce výstava lidových krojů, kterou navštívilo přes 2.000 návštěvníků. Členky obce využily odborných předloh D. Stránské a B. Šotkové.
31. Při etnografickém výzkumu pražských dělnických předměstích a nouzových kolonií jsme se setkali s pamětníky z dělnických sportovních klubů, kde se cyklistika a krasojízda na kole s úspěchem pěstovaly. Tito „kolečkáři“ se také pravidelně účastnili prvomájových průvodů a dělnických slavností s ozdobenými koly.
32. Dokladem o tom jsou školy práce, pořádané např. na Kladně a v Ostravě.
33. Dělnické ochotnické spolky byly sdruženy v DDOČ, pro režiséry i herce byly pořádány kursy, které vedli a jichž se účastnili pokrokoví divadelníci a umělci, jako např. Nedbal, Půlpánová, Neumannová, Škoda, Stanislav aj.
34. Např. na Ostravsku hrály některé spolky přímo v prostředí kolonií. Podle výroků účastníků mezi diváky byla celá kolonie. Chodilo se na představení podomácku, ženy v zástěrách a šátku, muži ve vestě, bez kabátu.
35. Tuto zálibu zaznamenal ve své studii J. V a ř e k a, *Doplňková zaměstnání horníků na Mostecku*. *Český lid* 56, 1969, s. 1—8. J. Vařeka spolu s S. Šulcem natočili v Podkrušnohoří film o *žížbě*.
36. O. N a h o d í l, A. R o b e k, *České lidové kronikářství*. Praha 1960, uvádí řadu ukázek z pera dělnických kronikářů.
37. Vynikajícím dokladem je studie I. H e r o l d o v é, *Dělnický kronikář Jan Popelštein*. *Český lid* 42, 1955, s. 72—81.
38. Sv. Čech, Stroupežnický, Drda láskyplně umělecky ztvárnili typy vojenských vysloužilců, Tůma zapsal vyprávění krajanů v oblíbené lidové četbě „Z českých mlýnů“,

Branald zaznamenal zkušenosti „světem jdoucích“ v dokumentech „Hrdinové všedních dnů“. I. díl Praha 1953, II. díl Praha 1954.

39. Zajímavě píše o tramském huuti jak G. Včelička, tak N. Frýd. Nejnověji vzpomíná na trempink skladatel Jiří Voldán písničkou: „Byly písničky, které se do zpěvníků, které se začaly později vydávat, nedostaly. Např. u nás v Březové jsme zpívali na melodii Zelení hájové ... tahle slova:

Tovární stroje,
bejvaly jste moje,
dokavad jsem ještě nebyl nezaměstnaným.

Ale teď dlouhý čas
neslyším strojů hlas,
od té doby, co je téhle krize čas ...

J. Strouhal — B. Sýkora, *Se sedmdesátníkem o trempinku*. Léto s Háló sobotou 1971.

40. S. Richta, *Civilizace na rozcestí*. Praha 1968, s. 20.
41. V rámci studia tzv. biologické jednotky sledují se v různých krajích Čech a Moravy jednotlivé zemědělské usedlosti, jejich stavební a hospodářský vývoj, nářadí, pracovní způsoby a průběžné změny ve způsobu života. Dokumentace je uložena v archivu ÚEF.
42. Vlastní výzkum v r. 1970.
43. Přitom se často v mnohaprostorových vilách dále bydlí v jedné místnosti, není zařízena koupelna a hygienické zařízení, které ještě není součástí reprezentace.
44. J. Vařeka, *Vývoj dělnického interiéru*, s. 11—12: „Stojí jistě za zmínku zjištění, známé i z jiných revírů, že zatímco mladí lidé se už nemohou dočkat dne, kdy se odstěhují do sídliště, starší dělnické rodiny odcházejí ze starého bytu, v němž obvykle prožili většinu svého života, velmi neradi. Nechuť k odchodu není jen v důvodech finančních, protože v novostavbě s koupelnou a s ústředním topením je několikrát vyšší nájemné, ale i psychosociálních, spočívajících v násilném přerušení sousedských a kamarádkých styků ve staré obci, ve ztrátě oblíbené zahrádky, venkovské hospody ... ap.
45. Je to především umístění kuchyňského nábytku do obývacího pokoje, nejen proto, že v domech na sídlištích jsou kuchyně vybaveny kuchyňskou linkou, ale především ze zvyku žít v obytné kuchyni.
46. *Lidová kultura*. Československá vlastivěda III. Oddíl Strava. Praha 1969, s. 185—194.
47. Z poslední doby známe např. záznam ze svatby v Koryčanech, který uvedla jako dokument brněnská televize 4. III. 1971. Svatba, provázená svatebními zvyky, byla organizována místním národopisným souborem a všichni účastníci byli v krojích. — V Popovicích u Uherského Hradiště tragicky zemřel v r. 1969 svobodný chlapec, na jehož pohřbu bylo 25 párů mládenců a družiček v místních krojích. V r. 1971 se dokumentovala slavnost Božího těla ve Velké, opět v krojích. Záznamy o kroji jako slavnostním oblečení máme i z Těšínska.
48. Časné odchody do práce v průmyslu jsou obvyklé ve všech obcích v užší i širší zóně průmyslových oblastí. Např. mnoho dělníků Královodvorských cementáren u Berouna dojíždí do práce už od třetí hodiny ranní a dokonce pracovní směna v důsledku vlakových spojů začíná už o půl šesté ráno. Podobně na Ostravsku denní autobusové spoje z oblasti Turzovky a Čadce odjíždějí před třetí hodinou ráno.
49. Ve studované obci na Brněnsku se konala v červenci 1970 kněžská primice. Do obce se sjelo na tři tisíce diváků z širokého okolí. Slavnost byla dokonce i v sousedních okresech ohlašována z kazatelů.

50. Svědčí o tom i některé televizní pořady z nedávné doby.
51. R. Mackensen, *Daseinsformen der Grosstadt*. Tübingen 1959.
52. Dělnické byty v koloniích byly rozříděny do kategorií a přední dělníci a dozorcí měli nárok na víceprostorový byt. — V domech, kde jsme po několik desetiletí sledovali pohyb obyvatel, docházelo k přestěhování také proto, že nájemník získal trvalé, dobré zaměstnání a přestěhoval se, podle komentáře spolunájemníků, do „lepší“ čtvrti, „lepšího“, „panského“ bytu.
53. Zvláštní pozornost byla věnována Bafovu městu — Zlínu. K. Fojtík, *Probleme und Ergebnisse ethnographischer Forschungen in dem Industriegebiet Gottwaldov*. Referáty československé delegace na VII. mezinárodním kongresu antropologických a etnografických věd v Moskvě, *Man and Culture I*, Praha 1964.
54. Při výzkumu v nových městech na Ostravsku jsme poznali řadu slovenských rodin. Interiér v některých domácnostech byl vyzdoben výšivkami nebo drobnostmi z domova obyvatel. Na dotaz o svatbách jsme zjistili, že většina slovenských manželských párů měla svatbu na Slovensku. Křtiny dětí byly již na Ostravsku, za účasti příbuzných ze Slovenska, kteří přivezli pečivo a dárky, obvyklé u nich doma. Při udržování zvyklostí z domova dochází někdy i k nedorozumění. V. Tůmová, *K rodinným tradicím na Ostravsku — Děti v rodině*. Český lid 56, 1959, s. 205 uvádí, že paní K., pocházející z východoslovenské vesnice, navštívila po porodu sousedku, aby jí donesla, jak to bylo u nich na vesnici zvykem, dobré jídlo, aby nemusela vařit. Byla stroze odmítnuta, protože to mladá matka pokládala za urážku. Nedorozumění se vysvětlilo teprve po čase.
55. V. Tůmová, *c. d.*, s. 204. Dárek se ještě ojedinele vkládá do „vázání“. Protože se u nás už nevyrábí, některé rodiny si je opatřují z Polska.
56. G. S. Maslova, *Izmenenija tradicionnogo rjazanskogo narodnogo kostuma za gody sovetskoj vlasti*. Po materialam Kompleksnoj ekspedicii Instituta etnografiji ANSSSR. Sovetskaja etnografija 1966, č. 5, s. 102—117; S. S. Agaširinova — G. A. Sergejeva, *K voprosu o formirovaniji novych prazdnikov a obrjadov u narodov Dagestana*. Sovetskaja etnografija 1966, č. 4, s. 117—126; A. T. Bekmuratova, *Izmenenija v bytu i semejnych vzaimootnošenijach karakalpakov za gody sovetskoj vlasti*. Sovetskaja etnografija 1966, č. 3, s. 101—108; N. P. Kobačeva, *O formirovaniji novoj svatebnoj obrajdnosti u narodov Uzbekistana*. Sovetskaja etnografija 1967, č. 2, s. 15—25.
57. S. A. Makarčuk, *Rabočaja semje na ukrajinskom Prikarpatje*. In: *Etnografičeskoje izučenje byta rabočich*, Moskva 1959.
58. Vlastní výzkum v r. 1967 v Moldávii a 1957 v Kijevě.

Ethnographische Bedingungen und Lebensweise

Zusammenfassung

Jede soziale Gruppe, angefangen von der Familie bis zur Nation, hat ihre Beziehung zur Volkskultur, zu den ethnographischen Bedingungen der Lebensweise. Dank diesem Umstand können wir Unterschiede in der Lebensweise sowohl grosser nationaler Komplexe und Zonen, als auch spezifische lokale und regionale Besonderheiten verzeichnen und charakterisieren, die noch immer nicht verschwanden, obgleich die allgemeinen Zivilisationsmerkmale ständig zunehmen. Die wissenschaftlich-technische Revolution, beeinflusst die Lebensweise der Menschen dermassen, dass die heutigen Generationen hoffen können, gegebenenfalls einigemal so tiefgreifende Veränderungen in den Zivilisationsbedingungen und in der Struktur durchzumachen, die in der Vergangenheit nicht einmal in hundertjährigen Zeiträumen ihresgleichen haben.

Die Lebensweise — der Gegenstand des volkskundlichen Studiums — ist vielgestaltig, und es zeigen sich darin sowohl ethnische und ethnographische Traditionen, als auch soziale Tendenzen der einzelnen Zeiträume und Epochen, geographische und biologische Einflüsse. Die Einwirkung der Traditionen auf die Formung des Lebensstils steht in diesem Komplex an erster Stelle und variiert je nachdem, in welcher Beziehung und in welchem Verhältnis die volkstümliche und städtische Kultur zueinander stehen, wie lebendig, gefördert oder unterdrückt die volkstümlichen Traditionen in den einzelnen Gebieten und Ländern sind.

In der Tschechoslowakei kann sich das Studium der Formung des Lebensstils an die Traditionen aus den dreissiger Jahren anlehnen, da fortschrittliche Architekten in wissenschaftlichen Studien, wie der Lebensstil der künftigen sozialistischen Gesellschaft beschaffen sein solle, und in ihren Studien grossen Wert auf die Fortsetzung und Verwertung der positiven Traditionen in der volkstümlichen Lebensweise und in der Volkskultur legten.

Die Begriffe Lebensstil und Lebensweise sind nicht identisch. Die Grundlage der Lebensweise wird durch die Produktionsart und Sozialstruktur der Gesellschaft geschaffen und der Begriff „Lebensweise“ umfasst einen Komplex von verschiedenen Elementen, die in drei Hauptgruppen zusammengefasst werden können: Entwicklungsbedingungen des Lebens des Individuums oder einer Gruppe in der Beziehung zu den grundlegenden biologischen Bedürfnissen, zum Wohnen, zur Verköstigung und Bekleidung, Entwicklungsbedingungen des Lebens in der Beschäftigung und Bedingungen für die Realisierung der Freizeit des Individuums oder einer Gruppe. Der Lebensstil ist ein übergeordneter Be-

griff, der ein bereits derart in sich geschlossenes und untereinander verbundenes System von Formen des sozialen Kontakts, des Wohnens, der Bekleidung, Arbeitsweise, der Einstellung zu Menschen und Dingen, der Redeweise zum Ausdruck bringt, dass es durch seine Einheitlichkeit charakteristisch ist.

Unter dem volkswissenschaftlichen Aspekt können wir von einem Lebensstil bei den ländlichen Volksschichten in der vorindustriellen Periode sprechen, wo sich die innere Harmonie aller Komponenten der materiellen und geistigen Kultur aus hundertjährigen, wiederholten Erfahrungen im Kontakt mit der Natur ergab, die dann die Form des Lebensunterhaltes, den Lebens- und Arbeitsrhythmus bestimmten. In der weiteren historischen Periode schuf sich die industrielle Volksgemeinschaft lediglich in einigen Schichten ihren Lebensstil, je nach dem Grad der Abhängigkeit von den ethnographischen Bedingungen, und die gegenwärtige Volksgemeinschaft der Periode der wissenschaftlich-technischen Revolution muss sich ihren Lebensstil erst schaffen.

Die ethnographischen Bedingungen wirkten als Stimulator der Spezifität der Lebensweise in der industriellen Gesellschaft sowohl auf jene Gruppen ein, die mit der traditionellen Beschäftigungsweise, mit der Landwirtschaft, verknüpft waren, als auch auf jene Gruppen, die im Laufe der Industrialisierung in den Städten und Industriegebieten entstanden waren und einige Ausserungen, Vorstellungen und Bindungen besonders in der sozialen Kultur von den Traditionen der vorindustriellen volkstümlichen Gesellschaft übernommen hatten.

Die ethnographischen Monographien aus tschechischen Industriegebieten der letzten Jahre, die Studien einzelner Lokalitäten und Stadthäuser zeigten, dass in diesem Milieu in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den zwanziger und dreissiger Jahren dieses Jahrhunderts ein bestimmtes Modell der Lebensweise entstand, das nach der Besiedlungsentwicklung, der Herkunft der Bewohner, ihrer Beschäftigung und Weltanschauung vom volkswissenschaftlichen Gesichtspunkt in einige Gruppen eingeteilt werden kann:

1. Von den Traditionen des ländlichen Lebens beeinflusste Gruppen, die sie in der Stadt ein dem Landleben ähnliches Milieu aufsuchen und bestrebt sind, die überkommenen Gebräuche und Normen im Leben weiterzubehalten.
2. Durch die gemeinsame Beschäftigung integrierte Gruppen, die eigene professionelle Traditionen haben, die dann die Lebensweise sowohl in der materiellen Kultur, als auch in geistigen Ausserungen beeinflussen.
3. Durch langjähriges Zusammenleben zusammengeschweisste Gruppen mit ähnlicher sozialer Eingliederung, ähnlichem Kulturniveau, die in einem Milieu leben, das nachbarliche Beziehungen und soziale Kontrolle begünstigt.
4. Gruppen mit gleicher politischer Ansicht, die dann die Nachbarn- oder Gruppenbeziehungen potenzierte.

Einer der charakteristischsten Indizes für den Einfluss der ethnographischen Bedingungen in Bezug auf die Lebensweise ist die Art der Freizeitgestaltung. Es kommen hier nicht nur persönliche Angewohnheiten und Wünsche, sondern vor allem familiäre, ethnische und ethnographische Traditionen, Traditionen sozialprofessioneller Gruppen zur Geltung. Wir können den Inhalt der Freizeit auf dem flachem Land in der vorindustriellen Periode grösstenteils mit den volkstümlichen Unterhaltungen im Laufe des Jahres, mit der Teilnahme an kirchlichen Zeremonien, mit nachbarlichen geselligen Unterhaltungen identifizieren, wo man erzählte, sang und tanzte.

Die Ausnützung der Freizeit der Werktätigen in der industriellen Gesellschaft erweiterte sich um zahlreiche Möglichkeiten in Verbindung mit der Verstädterung und den grösseren Möglichkeiten zur Saturierung kultureller Bedürfnisse. In den städtischen Gemeinschaften dauerten zwar einige mit dem Inhalt der Freizeit des vorindustriellen flachen Landes verbundene Aktivitäten fort, gerieten aber vielfach besonders in den Industriegebieten in Konflikt mit Aktionen der Arbeiterorganisationen (z. B. Teilnahme an kirchlichen Zeremonien). In Gebieten mit starker Tradition des volkstümlichen Lebens erhielten sich die Jahresgebräuche entweder als Ausdruck eines inneren Bedürfnisse oder als Ausdruck lokaler oder regionaler Repräsentation.

Die gegenwärtigen Veränderungen in der Lebensweise, die vor allem mit der sozialistischen Wirtschaftsgebarung in den Dörfern verbunden sind, zeigen sich am augenfälligsten in den Veränderungen der baulichen Entwicklung des Dorfes und in der Umwandlung des Gehöftes von Wirtschafts- und Wohneinheiten zu ausschliesslichen Wohneinheiten.

Zu Änderungen kam es auch in der Kost. Während die volkstümliche Kost auf den in der Landwirtschaft erzeugten Produkten beruhte, ist in der gegenwärtigen Periode der Kollektivierung auch die Bauernfrau grösstenteils auf den Lebensmittelmarkt angewiesen, und infolgedessen änderte sich auch die Speisekarte.

Auch die Kleidung blieb nicht unverändert. In Böhmen und Mähren gibt es schon nur mehr einige Gebiete (Chodenland, mährisch-slowakische Grenzgebiet, Walachei), wo die volkstümliche Kleidung bis auf den heutigen Tag die Tagesbekleidung der älteren Generationen bildet; bei einigen Gesellschafts- und Familienfeiern zieht auch die Jugend diese Kleidung an. Anderswo passt sich die Kleidung schon lange der städtischen an.

Die Änderung in der Wohnweise sind nicht bloss für das flache Land in der Gegenwart typisch. Besonders in Gebieten mit Tagbaubetrieb und in Arealen grosser Bauten kommt es zur Übersiedlung ganzer Lokalitäten von Bauern- und Arbeitersiedlungen und -kolonien in neue Häuser mit mehreren Wohnungen in Siedlungen.

Die Änderungen in der Lebensweise beziehen sich nicht nur auf das Wohnen und die übrigen, biologischen Bedingungen, die vom traditionellen Modell abweichen. Die Änderungen in der Beschäftigungsweise finden ihren Niederschlag auch im Rhythmus des modernen Dorfes im Laufe des Tages, der Woche und des Jahres. Die komplexe Mechanisierung in der Landwirtschaft ermöglicht eine gleichmässige Verteilung der Arbeitszeit und die Heranziehung der Samstage und Sonntage als arbeitsfreie Tage. Im Jahresregime des flachen Landes kam es zu einer umwälzenden Veränderung in der Ausnützung der Ruhezeit. Die Bauern können heute, ebenso wie die Arbeiter und übrigen Angestellten, ihren Urlaub ausnützen. Zum Jahresregime des Dorfes gehören üblicherweise Erholungs- und Touristenfahrten an Samstagen und Sonntagen.

Die volkskundlichen Elemente in der Lebensweise wirkten aber nicht nur direkt, sondern auch mittelbar, in Schichten, die sozial nicht zu den Volksschichten gehörten. Eine Welle des Rustikalismus in der Architektur giug in den dreissiger Jahren durch zahlreiche Länder Europas und den anderen Erdteile und das angewandte Volkswerk dient nicht nur als Ergänzung des städtischen Lebensmilieus, sondern ist wichtiger Bestandteil der Touristenindustrie und bedeutsame nationale Repräsentation.

Die Entstehung des Lebensstils ist ein langfristiger Prozess. Die Vorstellungen der fortschrittlichen Architekten und Aestetiken der dreissiger Jahre dieses Jahrhunderts dahingehend, dass sich ihre Pläne und Ansichten erst dann erfüllen würden, wenn die Gesellschaft den Sozialismus erreicht haben wird, rechneten nicht damit, dass die Gesellschaft selbstverständlich nicht nur das Beste und Wertvollste akzeptieren und wählen, sondern auch weiterhin modischen Einflüssen und einigen falschen Traditionen und Ansichten aus der Vergangenheit unterliegen wird. Die Beziehung zwischen ethnographischen Bedingungen und Lebensweise ist in den einzelnen sozialistischen Ländern unterschiedlich. Sie ist abhängig davon, inwieweit jeweils bislang die volkstümliche Tradition des Wohnens, der Kleidung, in der Kost und der geistigen Kultur lebendig ist. Länder mit bisher lebendiger Volkskultur haben bei der Gestaltung des neuen Lebensstils etwas andere Probleme als dort, wo die traditionelle Lebensweise bereits verstärkte und nivellisiert wurde.

Drevené kostoly na Slovensku

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Na Slovensku aj napriek dynamickému civilizačnému prerodu a z toho vyplývajúcej protikladnosti a prechodnej disharmónie dodnes nachádzame oblasti, ktoré charakterizuje harmonické spojenie sídla s okolitou krajinou. Tieto sídla, podobne ako aj okolitú prírodu, po stáročia a tisícročia vytváral a dotváral človek svojou prácou a oživoval svojím aktívnym i pasívnym pôsobením. A naopak, okolitá príroda spätne pôsobila na človeka a jeho konanie, zamestnanie, na stavebný materiál i na formu sídel. Život človeka sa utváral a prebiehal v rámci obydlija, v miestach určených na prácu, odpočinek, zábavu a obrady. Tieto miesta existovali v podobe verejného či súkromného, voľného či uzavretého priestoru. Všetky tieto okolnosti mali význam pri utváraní a dotváraní jednotlivých druhov sídelných foriem. Na tieto však vplývali aj ďalšie činitele, medzi ktorými dôležité miesto patrí nariadeniam svetskej i cirkevnej moci, motivované ekonomickými, právnymi i ideologickými aspektmi. Takto sa vytvoril aj úzus, že na Slovensku do 19. stor. vo väčšine vidieckych sídel dominantou alebo centrom obce bol kostol, ktorému v urbanistike obce pripadla jedna z dôležitých riadiacich funkcií. Kostoly a modlitebne náboženstiev, ktoré v štáte nemali výsadné právo (protestanské, židovské), takéto miesto do konca 18. stor. nemali. Na základe predpisov ich museli stavať tak, aby nezasahovali do organizmu sídelnej formy.

Pod tlakom cirkevnej moci podporovanej štátom vytvoril sa úzus, že väčšina súkromných, ale i verejných udalostí začínala alebo končila v priestore kostola alebo pred ním, aj keď v súvislosti s cirkevným obradom existovali miestnou tradíciou utvárané rodinné a výročné zvyky, ktorým sa miestami do začiatku 19. stor. pripisoval väčší význam ako cirkevným. Cirkev si bola vedomá tejto dvojkoľajnosti, a preto proti nej brojila rôznymi zákazmi a nariadeniami.¹⁾ Na druhej strane sa však usilovala v rámci kostola vytvoriť také prostredie, ktoré by v zmysle cirkevnej ideológie pôsobilo na myslenie a citový život veriacich. A k tomuto úsiliu malo prispieť aj centrálné alebo dominantné polozenie kostola v rámci sídla i jeho vonkajšia a vnútorná podoba, ktorá súvisela nielen s liturgiou, ale i s dispozíciou stavby, stavebným materiálom, konštrukciou a

s výzdobou.²⁾ Aby toto pôsobenie bolo čo najúčinnšie, katolícka a greckokatolícka cirkev boli ochotné vychádzať z miestnej tradície a z miestnych názorov na krásu. Doklady obsiahnuté v ľudovej kultúre na Slovensku (najmä vo zvykoslí, folklóre a v ľudovom výtvarnom umení) ukazujú, že kresťanské predstavy a neskôr i mnohé tradičné formy vyrastajúce z týchto predstáv, v rôznych formách a stupňoch intenzity existovali popri sebe, navzájom sa ovplyvňovali a zúčastňovali na vytváraní kultúrnych javov, charakterizujúcich naše územie. Preto sa nemožno čudovať, že cirkev v minulosti, keď tento synkretizmus bol intenzívnejší ako dnes, akceptovala hlavne tie prejavy, ktoré očividne nestáli v rozpore s jej učením a pomáhali jej nájsť cestu k mysliam veriacich. A preto práve vidiecke kostoly, najmä drevené, ktoré stavali v odľahlých horských lesnatých oblastiach, vzdialených od kultúrnych centier, boli a sú poznačené symbiózou dvoch svetov: domáceho tradičného a cirkevného internacionálneho a dobového.

Zachované románske, gotické, renesančné, barokové i klasicistické sakrálne stavby, ako aj archeologické a archívne doklady ukazujú, že na Slovensku bola väčšina vidieckych kostolov murovaná.³⁾ Existovali však oblasti, kde v súvislosti s drevom ako hlavným stavebným materiálom a radom ďalších okolností existovali a existujú drevené kostoly. Patrili štyrom cirkvám charakteristickým pre Slovensko: rímsko-katolíckej, gréckokatolíckej, evanjelickej podľa augsburského vyznania a židovskej. O drevených kostoloch reformovaných protestantov na Slovensku zatiaľ nemáme doklady.⁴⁾ 63 zachovaných objektov sa nachádza hlavne na severnom a severovýchodnom Slovensku v slovenských, ukrajinsko-rusínskych dedinách i v bývalých nemeckých sídlach.⁵⁾ Doklady o týchto existujúcich objektoch sme získali pozorovaním na mieste, čo sme si overovali a dopĺňali odbornou literatúrou a dokladmi z dokumentačných stredísk.⁶⁾ Počet zachovaných drevených kostolov predstavuje však len tretinu počtu (185), ktorý sa nám podaril zhromaždiť z obdobia 11. až 20. stor. Týchto 185 objektov sa nachádzalo na väčšom území, ako je ich dnešná rozloha. Existovali takmer na celom severnom, strednom a východnom Slovensku, a to nielen v dnešných horských lesnatých oblastiach, ale často aj na nížinách, a nielen v dedinách, ale i v mestách.⁷⁾

Doklady o drevenej sakrálnej architektúre nie sú rovnaké, odlišujú sa rozsahom i obsahom, preto ich treba interpretovať z viacerých hľadísk. Preto podávame nielen charakteristiku dispozície, konštrukcie, formy a výzdoby jednotlivých objektov na základe priamych dokladov, ale usilujeme sa i o rekonštrukciu jednotlivých typov, a to porovnávaním mladších objektov so staršími, či už zachovanými alebo na základe nepriamych dokladov získaných z ikonografie a stredovekej archeológie. Postupujeme aj na základe štatistického vyhodnotenia tabuliek a kartografických záznamov, pomocou ktorých sledujeme v jednotlivých oblastiach nielen druhy, ale aj ich mnohosť. Napokon sa usilujeme

1. Medzi najstaršie zachované drevené sakrálne objekty na Slovensku patrí r. kat. kostol v Tvrdošíně (okres D. Kubín) z druhej polovice 15. storočia.

vznik a vývin jednotlivých typov a druhov, ako aj vznik a vývin dôležitých objektov dať do súvislosti s celkovým hospodárskym, spoločenským, kultúrnym, ideologickým a politickým vývinom Slovenska a Uhorska. Takto získané výsledky nám majú umožniť poznať tie vývinové vzťahy, ktoré by pri sledovaní problematiky len na základe priamych dokladov mohli ostať nepovšimnuté.

CHARAKTERISTIKA DREVENÝCH KOSTOLOV V JEDNOTLIVÝCH STOROČIACH

História cirkví v Uhorsku ukazuje, že jednotlivé náboženstvá — podľa stupňa prenasledovania, rovnoprávnosti alebo nadradenia — stávali sa na dlhšie alebo kratšie obdobia viac alebo menej nositeľmi dobových štýlov. Táto okolnosť sa potom prejavila nielen vo výzdobe, ale i v konštrukcii, technológii a dispozícii kostola. Podľa súčasného stavu drevených kostolov, ich rekonštrukcie i archíválií vieme, že ich životnosť bola oveľa kratšia ako murovaných (zvetrávanie, hnitie dreva, požiare, črvotoč a pod.), a preto ich bolo treba pravidelne opravovať, čím sa medzi staré stavebné prvky dostávali novšie a naopak. Z uvedených dôvodov, ako i v snahe zachytiť širšie súvislosti ako len formu a konštrukciu nemienime drevené kostoly sledovať len na základe periodizácie vlastnej dejinám umenia. Pri rozbere budeme vychádzať z členenia dokladov podľa jednotlivých storočí. To nám umožní porovnať súvis a mnohosť existujúcich a zaniknutých objektov s existenciou a mnohosťou tesárskych majstrov i s rozlohou a výskytom drevenej architektúry na Slovensku.

O drevených sakrálnych stavbách z doby Veľkej Moravy, keď sa u nás kresťanstvo rozšírilo, zatiaľ nemáme doklady. Na základe analógií vzniku drevených kostolov v zemiach, kde v dobe príchodu kresťanstva drevo bolo hlavným stavebným materiálom, podobne ako v severnej časti Veľkej Moravy, ktorou bolo územie Slovenska, ako i na základe archeologických dokladov z veľkomoravských dvorcov môžeme predpokladať, že drevené kostolíky vznikali na našom území už v 9. a 10. stor. Porovnanie existujúcich datovaných sakrálnych stavieb v Rusku, Rumunsku a v Nórsku so staršími archeologickými a ikonografickými dokladmi priviedlo bádateľov k názoru, že medzi miestnymi konštrukciami predkresťanských stavieb a prvých kresťanských kostolov je vývinový súvis. Tak napr. v Nórsku pri stavbe najstaršieho zachovaného dreveného kostola použili stavebné princípy známe v ranostredovekých i starších stavbách severozápadnej Európy i princípy z doby Vikingov.⁸⁾ V Rumunsku a Rusku zase našli súvis medzi zrubovou konštrukciou stien a zastropením pomocou ustupujúcich zrubov, charakteristickými prvkami drevených kostolov a medzi predkresťanskými kyjevskými a veľkoruskými stavbami.⁹⁾ Domnienku o takejto náväznosti potvrdzujú aj datované a dodnes zachované kamenné murované kostolíky v Itálii, Dalmácii a Istrii v ktorých sa spájajú požiadavky kres-

fanskej liturgie s tradíciami miestnej kamennej architektúry.¹⁰) Preto aj my analogicky s týmito príkladmi môžeme predpokladať, že v dobe Veľkej Moravy i po nej drevené sakrálné stavby vychádzali z domácich tradícií. Podľa archeologických dokladov objavených v Mikulčiciach a na Pribinovom hrade v Zala-váre išlo o stavby zrubové i o stavby, ktoré mali steny stĺpovej konštrukcie vyplnené drevom a snád i pletivom. Podobne i na stavbách v Devíne a Nitranskom Hrádku.¹¹)

Prvý písomne doložený drevený kostolík na území Slovenska pochádza z roku 1075 a bol postavený v Ž i t a v a n o c h (okres Nitra).¹²) Codex diplomaticus uvádza ďalší v Biharskej župe v obci Szentjobb z roku 1094.¹³) Aj napriek tomu, že cirkev nerada vysviacala drevené kostoly, ktoré pokladala na základe nariadení Štefana I. o stavbe farských kostolov za provizórium, možno predpokladať, že drevených kostolov bolo viac, než nasvedčujú zachované doklady.¹⁴) Vychádzajúc z možností, ktoré v tejto dobe malo obyvateľstvo odľah-ľých oblastí, kde bolo veľmi obťažné zohnať odborníkov potrebných na postavenie murovaných kostolov, kde však drevené stavby boli všeobecne zaužívané, možno vysloviť domnienku, že aj tieto kostolíky boli z dreva. Po dreve siahlo miestne obyvateľstvo aj vzhľadom na výšku nákladov potrebných na postavenie murovaných stavieb.¹⁵) Dispozíciou a veľkosťou drevených kostolíkov postavených v 11. stor. môžeme rekonštruovať na základe existujúcich murovaných kostolov z tejto doby. Tak napr. murovaný kamenný kostol v Kostofanoch pod Tribečom (okr. Nitra), pochádzajúci z polovice 11. stor., má loď o rozmeroch 5,80 × 3,70 m a nepravidelný obdĺžnikový presbytár o veľkosti 3,25 × 2,50 m, výška lode je 5,90 m.¹⁶) Konštrukciou sa tieto drevené objekty sotva líšili od tých, ktoré máme doložené pre Veľkú Moravu (otesané i neotesané zruby, stĺpová a žliabková konštrukcia).¹⁷) Na základe analógie s datovanými murovanými sakrálnymi stavbami z Istrie predpokladáme, že tieto stavby mali otvorené podstrešie, aké sa dodnes vyskytuje na drevených sezónnych stavbách a kolibách aj na našom území.¹⁸) O výzdobe týchto drevených objektov nemáme zatiaľ priame ani nepriame doklady.

Nariadenie Štefana I. o stavbe farských kostolov sa uskutočňovalo postupne v nasledujúcich storočiach. Stavebný rozmach čiastočne zabrzdil a zničil vpád Tatárov. Z historických dokladov vieme, že plieneniu podľahla časť románskych pamiatok a medzi nimi i časť murovaných kostolov.¹⁹) O to väčšie škody museli byť v súvekých drevených stavbách, medzi ktoré patrí aj drevené kostoly. Ipatjevská kronika z roku 1259 hovorí, že pri výstavbe mesta Cholmu, zničeného Tatármi, použili otesané zruby.²⁰) Dokladom pre takúto konštrukciu z druhej polovice 13. stor. je aj runami datovaný a dodnes zachovaný dom v Nórsku.²¹) Žiaľ, pre naše územie nemáme z tohto obdobia zatiaľ nijaké doklady o konštrukcii o tvare drevených kostolíkov. Môžeme iba na základe starších archeologických nálezov a ich porovnania s existujúcimi ukrajinskými a nór-

2, 3. V interiéroch drevených gotických kostolov na Orave sa zachovali popri sebe neskorogotické, renesančné a barokové maľby a plastiky. — Výmalba kostola v Tvrdošíne z rokov 1653-4 a torzo gotickej plastiky zo zač. 16. storočia z katolíckeho kostolíka v Zábreží.

skými konštrukciami vysloviť hypotézu, že v 13. stor. sa na našom území dvojdielne a snád i trojdielne drevené kostolíky nestavali iným spôsobom.

S obnovením hospodárskeho, spoločenského a kultúrneho života po zahaní Tatárov zo strednej Európy a Uhorska upevňovala sa aj kráľovská moc a reorganizovala sa štátna správa.²² Svedčia o tom aj dôslednejšie vedené písomnosti, ktoré obsahujú čoraz viac a dôkladnejších záznamov o existencii drevených sakrálnych stavieb v Uhorsku i na území Slovenska. Z týchto dokladov sa dozvedáme, že r. 1322 transylvánsky biskup Andrej povoľuje majstrovi Jánovi postaviť drevený kostol.²³ Roku 1338 stál drevený kostol v Tr o č a n o c h (okr. Bardejov), pravdepodobne na mieste dnešného dreveného kostola, ktorý postavili roku 1739.²⁴ V archíve premonštrátskeho kláštora v Leleši (okr. Trebišov) sú doklady o drevených kostoloch v šiestich hornouhorských obciach, z toho dve sú na území dnešného Slovenska: D u b o v i c a (?) (okr. Prešov) a A r d o v o (okres Rim. Sobota).²⁵ Pretože sa nám nezachoval ani jeden drevený kostolík z tejto doby, aj ich podobu treba rekonštruovať na základe existujúcich neskororománskych a gotických murovaných vidieckych kostolíkov. Tieto prestavbami a opravami pomerne málo narušené stavby charakterizuje loď s pravoúhlým okrúhlym alebo polygonálnym presbytárom a niekde i veža pristavená na stred pozdĺžnej osi kostola. Táto dispozícia, ale i veľkosť zachovaných murovaných kostolíkov sa nelíši od veľkosti a dispozície zachovaných drevených kostolov z nasledujúcich storočí. Takisto treba rekonštruovať aj možné stavebné techniky a konštrukcie, pričom nám pomáhajú už opísané archeologické doklady zo starších období a ich variácie zachované v našich i zahraničných technických stavbách, v mestskej architektúre i v ľudovoustaviteľstve. Predovšetkým ide o zrubové stavby dvojakého druhu: z otesaných trámov štiepaných alebo pílených po dĺžke (prvé z mäkkého a polomäkkého dreva, druhé z tvrdého dreva). V zastropení väčších priestorov možno už rátať s hradami, menšie priestory a veže sa uzatvárali pomocou ustupujúcich vencov trámov, čo máme doložené pre kremľské obranné veže a ruské drevené kostoly a zachovalo sa vo východoslovenských gréckokatolíckych drevených kostoloch a sýpkach.²⁶ Aj keď je dokázateľným faktom, že drevené kostoly retardujú určité technické a konštrukčné prvky, nemôžeme zatiaľ potvrdiť domnienku starších bádateľov o návaznosti tročianskeho novšieho kostola na staré formy staršej gotickej stavby.²⁷

Z 15. stor. sa nám zachovali nielen archívne doklady o dvoch drevených sakrálnych stavbách (O s r b l i e, okres B. Bystrica, a H r a c h o v o, okres R. Sobota), ale aj tri faktické objekty. Prvý z roku 1422 v prestavanej podobe z roku 1792 v R u d n e (okres Martin), druhý z polovice 15. stor. v T v r d o š í n e a tretí z konca 15. stor. v Z á b r e ž i (oba okres D. Kubín). Väčší počet existujúcich a pomerne menej narušených datovaných stavieb z poľskej strany Karpát nasvedčuje, že naše objekty v hlavných črtách, týkajúcich sa dispo-

zície, konštrukcie a tvaru strechy, sa podstatne nemenili.²⁸⁾ Charakteristická pre ne ostáva loď s obdĺžnikovým, lichobežníkovým a polygolálnym presbytárom, zvonica je postavená samostatne alebo ak je postavená pred loď kostola, je zastrešená spolu s loďou. Zrubová stavba je zastrešená vysokým sedlovým krovom. K tvrdošínskemu kostolu, podobne ako inde v Karpatoch, pravdepodobne v 17. stor. pristavili prečnievajúce podstrešie,²⁹⁾ ktoré slúžilo ako prístrešie pre veriacich schádzajúcich sa zďaleka na bohoslužby.³⁰⁾ Vnútorne doskové stropy s razidlovou a maľovanou vinutou výzdobou, aké sa zachovali v murovanej architektúre na našej strane i na poľskej strane Karpát v 16. a 17. stor., nahradili kazetovými maľovanými stropmi, charakteristickými pre Slovensko a Uhorsko vôbec.³¹⁾ Vo všetkých troch objektoch sa zachovali popri sebe gotické, renesančné a barokové maľby a plastiky, pochádzajúce od miestnych majstrov alebo z dielni blízkeho okolia, ktoré často pracovali v duchu lokálnych retardujúcich a zľudovelých predstáv a názorov.

Pre poznanie vývinu drevenej sakrálnej architektúry je 15. stor. dôležitý nielen pre existenciu konkrétnych stavieb, ale i pre ďalšie dve okolnosti. Roku 1418 sa v mukačevských listinách objavuje prvá zmienka o drevených kostoloch osobitne postavených pre kresťanov (rozumej katolíkov) a osobitne pre rusínov (rozumej starovercov, u nás neskôr gréckokatolíkov).³²⁾ V tejto listine sa spomínajú drevené kostoly s vežou i drevené kostoly postavené na cintorínoch, čo sa zachovalo i v našich aj poľských, ukrajinských a rumunských drevených kostolíkoch. Z tohto storočia pochádza aj prvá správa o drevenom kostole ďalšej cirkvi, a to evanjelickej v H r a c h o v e (okres Rim. Sobota). O stavebných a interiérových rozdielnostiach kostolov týchto troch vierovyzvaní sa však z dokladov zatiaľ nič nedozvedáme.

V 16. stor. máme zatiaľ 16 identifikovaných drevených kostolov, ktoré prišli do cirkvi katolíckej, evanjelickej a ortodoxnej. Zachovali sa nám len dva, a to na cintoríne v T r n o v o m (okres Žilina), ktorý postavili roku 1582 a prestavovali roku 1713, a v H e r v a r t o v e (okres Bardejov), ktorý sa v takmer neporušenej forme zachoval tak, ako ho postavili v rokoch 1593—1596. Zachované a datované drevené kostoly v poľskom a moravskom Sliezsku i na poľskej strane Karpát dokazujú, že u nás zachované i doložené drevené kostolíky patrili pravdepodobne k dvom typom, v minulosti značne rozšíreným. Ojedinele zachované objekty tohto typu sú na Morave i v Poľsku.³³⁾ Aj pre tieto stavby je charakteristická loď zakončená pravouhlým alebo polygonálnym presbytárom. Všetky majú predstavenú vežu, ktorá má síce samostatnú konštrukciu, no pretože má bočné steny, vytvára tretí priestor — podvežie, ktoré miestami nadobúda šírku lode. Zrubová konštrukcia sten je základom lode a presbytéria, kým veže zakončené izbicami majú podobnú konštrukciu ako zvonice a pozorovateľne postavené v 17. stor.³⁴⁾ Sliezske drevené kostoly podobne ako kostol z Trnového sú rozložené, ich veže a strechy nemajú taký ostrý uhol, aký charak-

terizuje kostolík v Hervartove a drevené kostoly na poľskej strane Karpát i v Sedmohradsku.³⁵⁾ Zastropenie kostola v Trnovom je doskové, vymaľované pomocou šablóny. Hervartovský kostolík má presbytár zaklenutý valenou klenbou, akú poznáme z domácich i zahraničných gotických svetských stavieb. V interiéri kostola sa zachovali popri sebe datované maľby neskorogotické, renesančné a barokové. V kostole, hoci je katolícky, je v porovnaní s maľbami veľmi málo plastik. Na rozdiel od zachovaných neskorogotických vidieckych sakrálnych murovaných stavieb zachované drevené kostoly sú menšie a keďže v nich nebolo možné aplikovať zložité klenby, ostávajú verné starším spôsobom zastropenia, známym i v predchádzajúcom storočí. Z tohoto storočia nemáme priame ani nepriame doklady o podobe a výzdobe ortodoxných a evanj. kostolov. Taktiež niet zatiaľ v dokladoch o drevenej sakrálnej architektúry na Slovensku zmienky ani o končitých ihlancových vežiach so štyrmi bočnými vežičkami a pavlačou, aké charakterizujú drevené kostoly v Sedmohradsku, časť vidieckych kostolov a zvoníc v Maďarsku a niektoré východoslovenské murované kostoly.³⁶⁾ To však neznamená, že sa u nás nenachádzali a neboli v 18. stor. nahradené guľovými a cibuľovými hlavicami, ktoré dnes u nás charakterizujú väčšinu zvoníc, veží a kaštieľov.

V 17. stor. počet drevených kostolov šesťnásobne vzrástol. Z 56 zatiaľ doložených kostolíkov 30 bolo evanjelických (z toho sa zachovali 2), 15 katolíckych (zachoval sa jeden) a 11 gréckokatolíckych (zachovali sa 3). Toto rozšírenie drevených evanjelických kostolov a modlitebni súvisí so šírením protestantizmu začiatkom storočia. V druhej polovici storočia vznikali evanjelické drevené modlitebne ako náhrada za murované kostoly, ktoré protestanti podľa zákonov museli vrátiť katolíkom. Po roku 1681 na základe šopronských artikúl mohli mať evanjelici v jednej župe len dva kostoly. Podľa tejto dohody artikulárne kostoly mohli byť len z dreva (ako menej cenného a nestáleho materiálu). Umiestnené mali byť mimo centra sídla. Preto v mestách stáli za hradbami a v dedinách na záhumní. Keďže nesmeli výškou presahovať miestnu zástavbu, nemali veže a obyčajne ich zakrývali vysoké lipy, ktoré boli vo veľkej úcte, a preto sa miestami zachovali dodnes.³⁷⁾

Šírenie a neskôr potlačenie protestantizmu sa odrazilo aj v ďalšom jave, a to v kúpe a prevážaní drevených kostolov z obce do obce a z cirkvi do cirkvi, o čom máme doklady hlavne z Oravy a z neskorších storočí aj zo Spiša a Gemera.³⁸⁾ Diferencia sa prejavila vo vonkajšom i vnútornom vzhľade, čo súviselo s náboženským obradom i etickými zásadami jednotlivých náboženstiev. Takéto diferenciačné snahy vystupujú do popredia hlavne v dobe náboženských rozporov, aké charakterizovali práve 17. stor. Katolícke kostoly, pokiaľ sa v tejto dobe ešte stavali z dreva, ostávali verné formám, aké sme poznali v 16. stor. Interiér sa bohato vyzdoboval ornamentálnymi i figurálnymi maľbami a plastikami v duchu neskorej renesancie a baroka. V obľube boli cykly znázorňujúce

4, 5. Na východnom Slovensku najstarší drevený gotický kostolík sa zachoval v Hervatore (okres Bardejov) a pochádza z rokov 1595-6. Vnútorňa výmalba je renesančná z rokov 1650–1655.

hriechy človeka, výjavy zo života svätcov a z biblie. Na podobu týchto kostolov môžeme usúdiť zo zachovaného kostola v Orávke (1651) a z výmaľby kostola v Hervartove a na základe zachovaných obdobných kostolov na poľskej strane Karpát.

Dva zachované artikulárne oravské evanjelické kostoly (Istebné 1686 a Leštiny 1688) naznačujú, akú podobu mali drevené protestantské kostoly postavené mimo centra obce v tieni líp. Oba sú zrubové sekundárne, zvnútra a v Istebnom i zvonku obité doskami. Sedlové strechy zjednocujú pôdorys, ktorý prestavbami dostal podobu nevyvinutého gréckeho kríža. Zvonice sú postavené mimo stavby a neprevyšujú kostol ani okolité stromy. Zachovaná ikonografická pamiatka artikulárneho kostola z Levoče (1687) dokladá ďalší variant dispozície a stavebne konštrukcie evanjelických kostolov, a to centrálny krížový pôdorys so stĺpovou konštrukciou stien.³⁹⁾ Na základe zosťrených protikladov medzi katolicizmom a protestantizmom, ako i na základe zachovaných objektov z neskorších storočí sa dá predpokladať, že v 17. stor. evanjelické kostoly nemali maľbou ani rezbou zdobené steny. Ornamentálna maľovaná výzdoba bola umiestená hlavne na kazetovaní empor a povale. Podľa protestanského učenia sa veriaci mali sústreďiť na čítanie biblie, na kázeň a krst, a preto obrazy znázorňujúce Poslednú večeru, Ukrižovaného a plastiky predstavujúce evanjelistov, ich symboly a Jána Krstiteľa, umiestovali na oltár, kazateľnicu a krstiteľnicu. Väčšina týchto malieb, plastík oltárov, kazateľníc i krstiteľníc vznikla v domácich dielňach.⁴⁰⁾ Tieto maľby podobne ako ďalšie, ktoré vznikli v 18. stor., charakterizuje symbióza neskororenesančných a barokových výtvarných prvkov.

Gréckokatolícke drevené kostoly — tzv. cerkve — charakterizuje v tomto období snaha vnútornú trojdielnosť (apsida, loď a podvežie) zvýrazniť i navonok v zastrešení. Takéto „trojvršie“ zastrešené sedlovými alebo stanovými kaskádovito lomenými strechami dokladá ukrajinský drevoryt, ktorý znázorňuje kostol kerchovského kláštora a kostol v Dubrovici neďaleko Kerchova z roku 1699.⁴¹⁾ Na našom území z ôsmich doložených drevených gréckokatolíckych kostolíkov z tejto doby sa nám zachovali tri: v bardejovskom okrese v Bodrúžali z r. 1658, v Krajom Čiernom z polovice 17. stor. a v okrese Humenné v obci Topoľa z druhej polovice 17. stor. Stavby sú zrubové, sekundárne obité doskami alebo šidľom. Konštrukčne samostatne stojace veže sú strechami spojené s objektmi. Trojdielnosť navonok nezvýrazňuje jedine kostolík v Topoli, ktorého podvežie je zrubom organicky spojené s celým objektom. Tento kostol je postavený zo zrubov obdialnikového prierezu. Presbytár a svätyňa sú zastropené pomocou vencov ustupujúcich zrubov, veža má na zložitej konštrukcii, aká charakterizuje stredoslovenské i severoslovenské zvonice, izbicu a šiatrovú strechu. Kužeľové zakončenie striech a veží alebo mladšie zakončenie v podobe makovičiek završujú kované trojkríže miestnej východoslovenskej proveniencie. V interiéri ikonostas oddeľuje presbytár od svätyne. Podľa zvykov

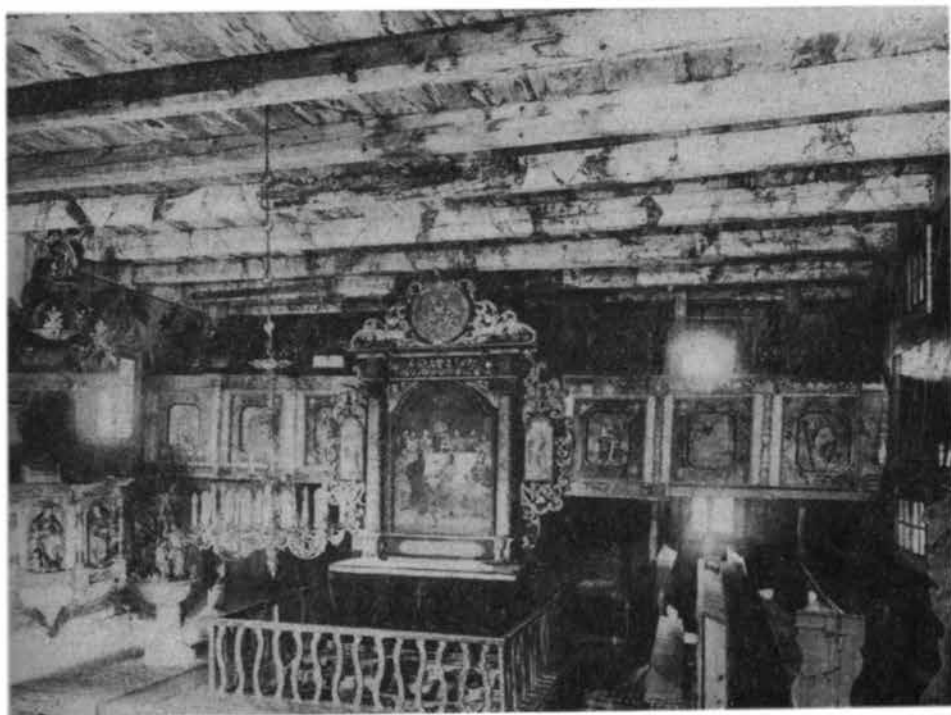
východokresťanskej cirkvi nie je v týchto kostolíkoch plastická figurálna výzdoba. Časti pôvodnej maľby stien nachádzime v Topoli v podobe závesných, na plátne maľovaných obrazov i v podobe nástenných malieb vyhotovených na plátne, ktoré pokrývalo steny. Ostatná interiérová maliarska i rezbárska výzdoba je mladšieho dátá.⁴²⁾ Objekty sú v blízkosti obce obyčajne na návrší medzi strómami v ohrade z netesaných zrubov. Kostoly podobného typu sa nachádzali na poľskej strane Karpát, ale i v Zakarpatskej Ukrajine medzi Bojkami a Huculmi.⁴³⁾ Poloha, podoba, konštrukcia, maľovaná a rezbárska výzdoba zachovaných kostolov charakterizujú aj zaniknuté objekty v Novej Polianke, Hutke, Nižnej, Písanej a Kružlovej.

Na Slovensku najväčší rozmach dosiahla drevená sakrálna architektúra v 18. stor. (máme doklady o 85 kostoloch a modlitebniach). Súčasne však v tejto dobe badať aj najväčší úbytok týchto stavieb (40 objektov). Tento vzostup a náhly pokles súvisí s niekoľkými príčinami. Katolícka cirkev v snahe upevniť svoju moc nahradzovala drevené kostoly, ktoré pokladala za menejcenné, murovanými, zakladala nové fary a pritom namiesto starých drevených modlitebni stavala murované kostoly (z 12 sa zachoval 1).⁴⁴⁾ Na východnom Slovensku gréckokatolícka cirkev v zhode s tendenciami panovníckeho dvora svoj vplyv dávala najavo starostou o staršie objekty, ktoré sa opravovali a dopĺňali novými ikonostasmi a maľbou.⁴⁵⁾ Podľa miestnej staveľskej tradície stavali sa na miestach zaniknutých cerkví i na nových farách ďalšie drevené kostolíky (zo 44 doložených sa zachovalo 27).⁴⁶⁾ Evanjelici stavali na základe šopronských artikúl ďalšie kostoly (z 26 sa zachovali 4). Po vydaní tolerančného patentu, ktorým sa v Uhorsku zrovnoprávnili všetky cirkvi, evanjelici najmä v bohatších oblastiach v snahe vyrovnáť sa katolíkom začali nahrádzať drevené stavby murovanými, alebo aspoň staré drevené zdobiť maľbami.⁴⁷⁾ Malé a chudobné východoslovenské židovské obce aj naďalej svoje modlitebne stavali podľa poľského, resp. haličského vzoru z dreva (z 3 doložených sa zachovala len jedna).

Jediný zachovaný katolícky kostol v Hraníčanom (okres Poprad) z roku 1785 slúžil katolíckej i gréckokatolíckej cirkvi. Archaizujúca stavba trojpriestorového základu je z netesaných zrubov so špárovaním, aké sa v tejto oblasti používa v ľudovej architektúre. Sedlová strecha zakrýva oktogonálny presbytár i loď. Veža je predstavená a má samostatnú konštrukciu. Interiér kostolíka je obitý doskami. Zariadenie vzniklo zo starších neskorogotických a barokových malieb a plastik pochádzajúcich z okolia (najmä zo Starej Ľubovne).⁴⁸⁾ Aj napriek tomu, že kostolík používali okrem katolíkov aj gréckokatolíci, nie je v ňom ikonostas, len niekoľko závesných novších ikon.

Výstavba evanjelických kostolov v 18. stor. nadväzuje na dve tradície. Jedny stavby sa opierajú o neskorogotické a renesančné murované gemerské kostoly s kazetovanými stropmi (Dúžava 1786).⁴⁹⁾ Druhé vyrastajú z typu

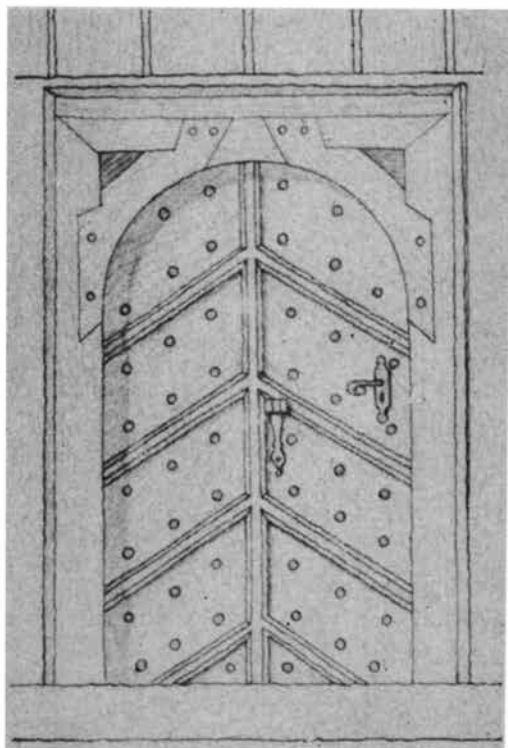
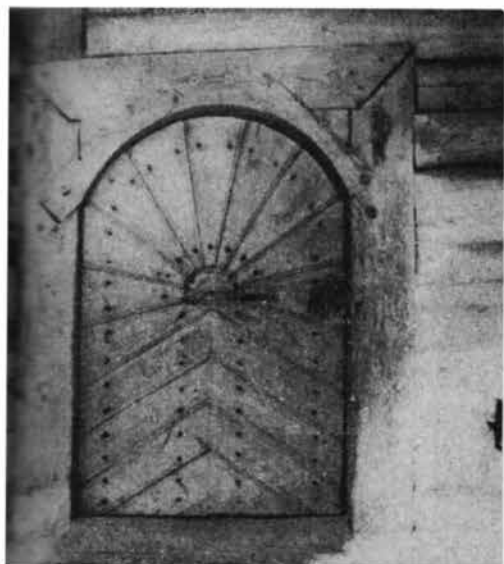

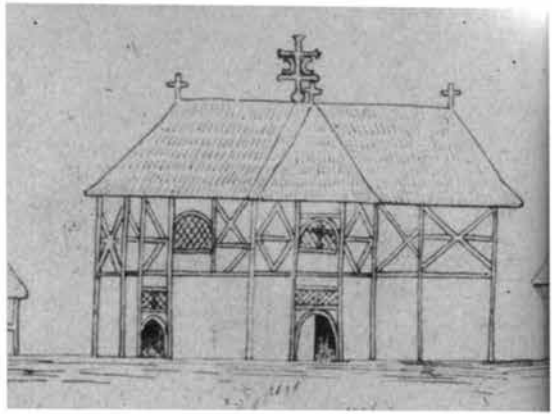
6, 7. Zvonica renesančného evanjelického dreveného kostola v Leštínach (okres D. Kubín). Výmalba interiéru leštinského kostola i artikulárneho kostola v Istebnom (okres D. Kubín) pochádzajú z konca 17. a začiatku 18. storočia.

centrálnej krížovej stavby, s ktorou sme sa stretli už v 17. stor. pri levočskom kostole. Tento typ bol rozvinutý pri kežmarskom kostole. Jeho stavitelia poznali nielen domáce stavby, ale aj príbaltské a švédske evanjelické drevené kostoly, odkiaľ dostali aj hmotnú podporu.⁵⁰ Kežmarský kostol postavený v roku 1717 sa stal vzorom v banskobystričskom okrese pre stavbu kostola v Hronseku (1717) a v mikulášskom okrese pre stavbu kostolov v Hybiach (1768) a v Paludzi (1773). Pri výstavbe týchto objektov použili stĺpovú a zrubovú konštrukciu. Kežmarský a hybský kostol omietli, kostol v Paludzi obili zvonku i zvnútra doskami, v Hronseku ostala vonkajšia konštrukcia viditeľná. Na rozdiel od ortodoxných a pravoslávnych stavieb tieto centrálné stavby charakterizuje sedlová strecha vytvárajúca kríž uprostred bez kupole alebo laterny. Priestory sú zaklenuté valenými drevenými klenbami. Hronsecký a paludžanský kostol majú samostatne postavené zvonice. Kežmarský kostol mal interiér podľa vzoru poľských a severských stavieb bohato vymalovaný iluzionistickou barokovou maľbou. Na rozdiel od toho paludžanský kostol má maľované len kazetovanie empor, hronsecký je bez akejkoľvek výzdoby, pôsobí v ňom len materiál a konštrukcia. Podobne ako v predchádzajúcom storočí, i v týchto objektoch badať snahu umiesniť oltár, kazateľnicu a krstiteľnicu do stredu priestoru tak, aby boli viditeľné zo všetkých miest. Ďalej je charakteristická snaha využiť dvojposchodovými až trojposchodovými emporami priestor tak, aby sa do neho zmestilo čo najviac cirkevníkov.⁵¹ Objekty stavali miestni majstri ovládajúci tektoniku na základe stáročnej tesárskej tradície a rozvíjali vzory, ktoré poznali doma i v zahraničí.

V 18. stor. sa završuje aj diferenciácia gréckokatolíckych drevených kostolov do dvoch základných skupín. Toto rozdelenie súviselo pravdepodobne s príslušnosťou farností k rozličným panstvám, župám a cirkevným vrchnostiam. Objekty ležiace v dnešnom okrese Bardejov patrili k panstvu Makovica v bývalej Šarišskej župe a cirkevne podliehali Prešovu. Charakterizuje ich trojdielnosť zvýraznená štvorspadovými hladkými alebo kaskádovými stanovými alebo sedlovými strechami a veže samostatnou konštrukciou. Podobné nachádzame na príľahlej poľskej strane Karpát.⁵² Druhú skupinu tvoria drevené kostoly v dnešnom humenskom okrese v sídlach, ktoré patrili do bývalej Užhorodskej a Zemplínskej župy, a pod mukačevskú cirkevnú správu. Tieto kostoly nemajú vežu konštrukčne samostatne postavenú, ale vyrastá z trojlodia. Základ stavby tvorí zrub z priečne štiepaných trámov. Trojdielnosť navonok potláča jednotná sedlová strecha. S obdobnými stavbami sa stretávame v Zakarpatskej Ukrajine. Podobný stavebný princíp, avšak s vyššími strechami existuje aj v Sedmohradsku.⁵³ Na základe datovania, ale najmä porovnania konštrukčných a technologických princípov môžeme sa domnievať, že ide o dva stavebné princípy. Z nich prvý je čo sa týka pôdorysu azda starší ako druhý. Kaskádovými vežami a makovičkami je však dotvorený v baroku. Druhý typ je podľa konštrukčne zvýraz-

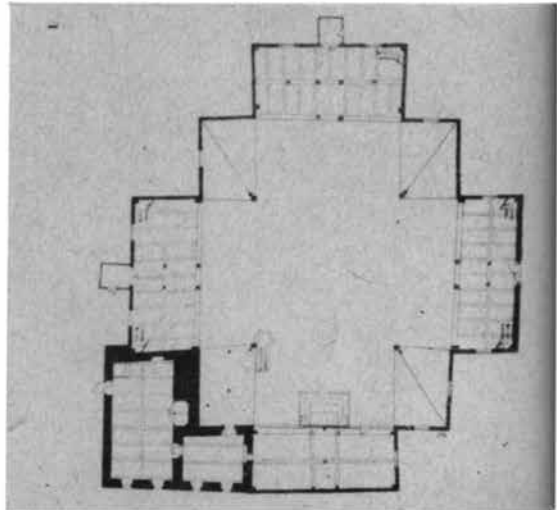

8., 9. Portáliky hornooravských domov a oravských kostolov vychádzajú z jed-
nakých konštrukčných princípov. Vasilov, dom č. 32 z roku 1830, a kostol
v Istebnom z roku 1686.

10, 11, 12.

Rámová a stĺpová konštrukcia stien i križový centrálny pôdorys sa stávajú charakteristické pre evanjelické artikulárne kostoly postavené v 18. storočí. — Podoba levočského kostola, postaveného roku 1712, zachovaná na súvekej vitráži (reprodukováne podľa A. Hefty, obr. 1). — Kostol v Hronseku z r. 1725. — Centrálna dispozícia kežmarského kostola z roku 1717 (reprodukováne podľa Súpis pamiatok II. 41).

menej súdržnosti trojdielnosti mladší, no jednotou strechy veže patrí pred kaskádovité trojdielne strechy prvej skupiny.

V ďalšom vývine časť kostolíkov jedného i druhého typu zvonku omietli a obielili, čím sa chceli priblížiť k murovaným stavbám, no týmto zásahom narušili vonkajší vzhľad a princíp stavby. Ďalšie zase prestavali tak, že zmenili trojdielnosť na centrálnu krížovú dispozíciu (napr. v Dobroslave roku 1932). Naproti tomu zase kostolík v Brežanoch (okres Prešov) si zachoval podobne ako katolícky v Hraničnom archaizujúce stavebné prvky: postavený je z čiastočne otesaných zrubov, má špárovanie zvýraznené vápnom, loď a presbytár sú zastropené sedlovými strechami rôznej výšky a veža má samostatnú konštrukciu.

Vo všetkých druhoch týchto kostolíkov nachádzame barokové alebo rokokové ikonostasy i samostatné závesné obrazy miestnej prešovskej alebo Tvovskej proveniencie.⁵⁴) V niektorých kostolíkoch sa našli zvyšky maľby stien pomocou plátna upevneného na zruby. Tieto veľké kompozície sú vyhotovené v duchu pravoslávnej ikonografie, ktorá dej nadraduje a podraduje. Predstavujú posledný súd a hriechy človeka. Podobné cykly poznáme v 14. stor. v katolíckych murovaných kostoloch a neskôr i v drevených katolíckych i evanjelických stavbách. Vyhotovali ich však rutinovani vyučení majstri, alebo vznikli ako votívne dary a maľovali ich miestni „naivní“ umelci (učitelia, farári, stolári), ktorí na znázornenie hriechov a pádu človeka využívali realitu súvekeho života. V týchto gréckokatolíckych maľbách ľudoví umelci alebo mnísi-samoukovia znázornili posledný súd a hriechy v duchu predstáv miestneho obyvateľstva. Tieto predstavy poznáme z miestneho zvykoslovia, z rozprávok o nadprirodzených bytostiach i z prežívajúcej viery v také bytosti, ako je čert, démoni, vampíri a pod.⁵⁵) Časť ikon v týchto objektoch je staršia a pochádza zo starších kostolov, ktoré stáli na miestach dnešných kostolov.

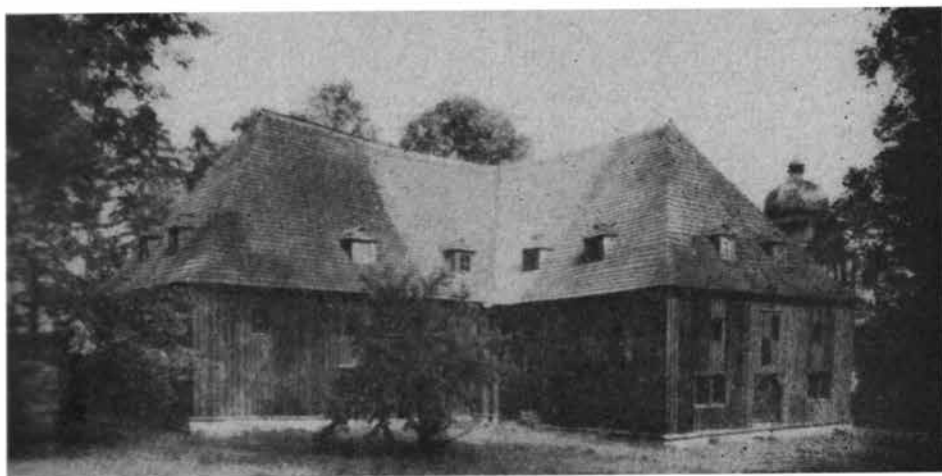
Ďalšou charakteristikou týchto stavieb je ich umiestnenie na priestranstve pri alebo nad obcou. Obyčajne nachádzame okolo nich zvyšky, ktoré nasvedčujú, že okolo nich boli ešte v 19. stor. cintoríny. Zrubové ohrady majú bránky a zvoničky zakončené makovičkami a kovanými krížmi, podobne ako strechy kostolov.

Interiéry týchto drevených sakrálnych stavieb sú viac ako v katolíckych a evanjelických objektoch i v súčasnosti dotvárané vkusom obyvateľstva, najčastejšie žien, ktoré sa starajú o údržbu a výzdobu, a to súčasnými výšivkami a tkaninami, najmä však girlandami papierových kvetín, ktoré pre tento účel ženy a dievčatá zhotovujú. A tak dnes v prostredí vytvorenom domácimi majstrami i majstrami z blízkeho a ďalekého okolia popri sebe prežívajú starobylé a základné stavebné princípy a dispozície s maľbami a rezbami vyhotovenými v duchu baroka, renesancie a klasicizmu, dotvorenými podľa miestnych tradič-

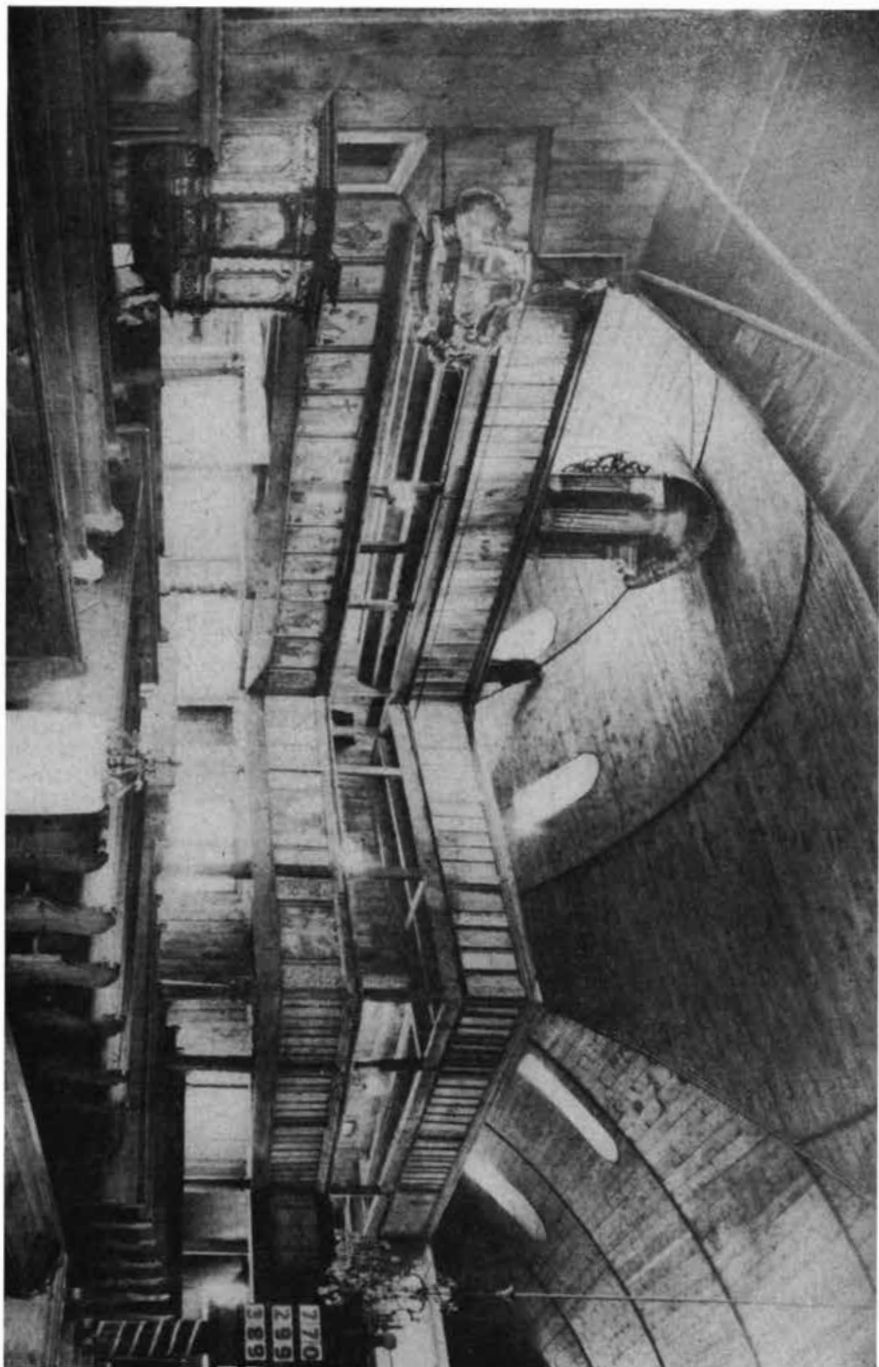

13, 14. Dodnes má kežmaršký drevený kostol, postavený roku 1717 (na fotografii z konca 19. storočia), mnohé spoločné architektonické prvky spoločné s domami pochádzajúcimi z konca 18. a začiatku 19. storočia, ktoré sa zachovali v bočných uliciach mesta.

15. 16. Liptovské drevené domy, postavené v 19. storočí, zachovávajú stavebné princípy, ktoré nachádzame aj v liptovskom artikulárnom kostole v Paludzi, postavenom roku 1773-4.

14. Stredom centrálnych evanjelických kostolov bola kazateľnica, kresťanica a oltár. Priestor bol využitý dovoľdžovými emporami a usporiadaním lavíc tak, aby sa do artikulárnych kostolov zmestili cirkviaci z pol župij. Časť interieru kostola v Palatzi, ktorý pojí 5000 ľudí.

ných predstáv s doplnkami zodpovedajúcimi súčasným lokálnym princípom krásy.

Z 18. stor. pochádzajú aj tri doložené židovské drevené modlitebne, z ktorých sa do súčasnosti zachovala len jedna (B r e z o v i c a, okres Prešov). Vzhľadom i vnútorným zariadením, z ktorých sa zachovali časti v prešovskom židovskom múzeu prevezenom do Prahy, v zjednodušenej forme nadväzujú na miestne murované synagógy a na drevené haličské. S Haličou mali východoslovenskí Židia čulý obchodný styk a udržiavali pevné príbuzenské vzťahy. Modlitebňa v Brezovici slúžila miestnym rodinám i kupcom, ktorí na ceste do Poľska a Haliče prepriahali a odpočívali v tamojšom hostinci.⁵⁶⁾

Posledné dve storočia znamenajú v sakrálnej drevenej architektúre na Slovensku úpadok a ukončenie vývinu. V 19. stor. máme doložený vznik 13 objektov, z ktorých sa zachovalo 9, zaniklo však 31 stavieb. V 20. stor. postavili 12 kostolov, z čoho dodnes existuje 10, celkove však zaniklo 29. Tento úbytok a zavŕšenie vývinu možno dať do súvisu s niekoľkými príčinami. V 19. stor. sa vo všetkých cirkvách zväčšuje snaha nahradzovať drevené stavby murovanými, a to dvoma spôsobmi: drevené po výstavbe murovaných búrajú, alebo ich popri murovaných ponechávajú ako pamiatky na staršie časy. V 20. stor. obe svetové vojny zasiahli najmä východné Slovensko a v ňom i oblasti, kde bolo najviac drevených sakrálnych stavieb. Tieto stavby podobne ako celé drevené dediny ľahli popolom, alebo boli veľmi narušené. Časť kostolov zanikla aj preto, že bola z rôznych príčin opustená a nik sa o ne nestaral.⁵⁷⁾

Nové stavby, ktoré v 18. a 19. stor. postavili tesárski majstri a v jednom prípade architekt, opakovali v zjednodušenej forme dispozičné a konštrukčné princípy, známe z predchádzajúcich dvoch storočí. Len v jednom prípade vznikol objekt, ktorý vychádzajúc zo súčasných architektonických zásad, nadviazal na drevenú výstavbu Tatier (v Starom Smokovci v roku 1888).⁵⁸⁾ Na úpadok a ukončenie vývinu mala v nemalej miere vplyv iste aj okolnosť, že začiatkom 20. stor. drevo prestalo byť atraktívnym materiálom pre väčšinu architektov a neskôr i pre ľudových majstrov. Prejavilo sa to nielen pri svetských stavbách, ale i v sakrálnej architektúre, ktorá podľa cirkevných nariadení už od začiatku uprednostňovala tvrdé stavebné materiály pred drevom.

V súvislosti s prudkým a nezadržiteľným zanikávaním tohto druhu architektúry sa už koncom 19. stor. prejavila snaha udržať najcennejšie objekty ako umelecké a kultúrne pamiatky, čo sa prejavilo vo viacerých reštauračných prácach, vedených štátnymi orgánmi.⁵⁹⁾ Po roku 1918 niektoré opustené kostolíky previezli do areálov múzeí a kúpeľov, čím sa vlastne u nás položili základy pre vytváranie múzeí ľudovej architektúry v prírode.⁶⁰⁾ V prvom desaťročí po druhej svetovej vojne išlo hlavne o údržbu stavieb poškodených za vojny i tých, ktoré postupne strácali svoju funkciu. V druhej etape zásluhou pamiatkovej starostlivosti sa vytvorili predpoklady pre systematickú odbornú údržbu a reštau-

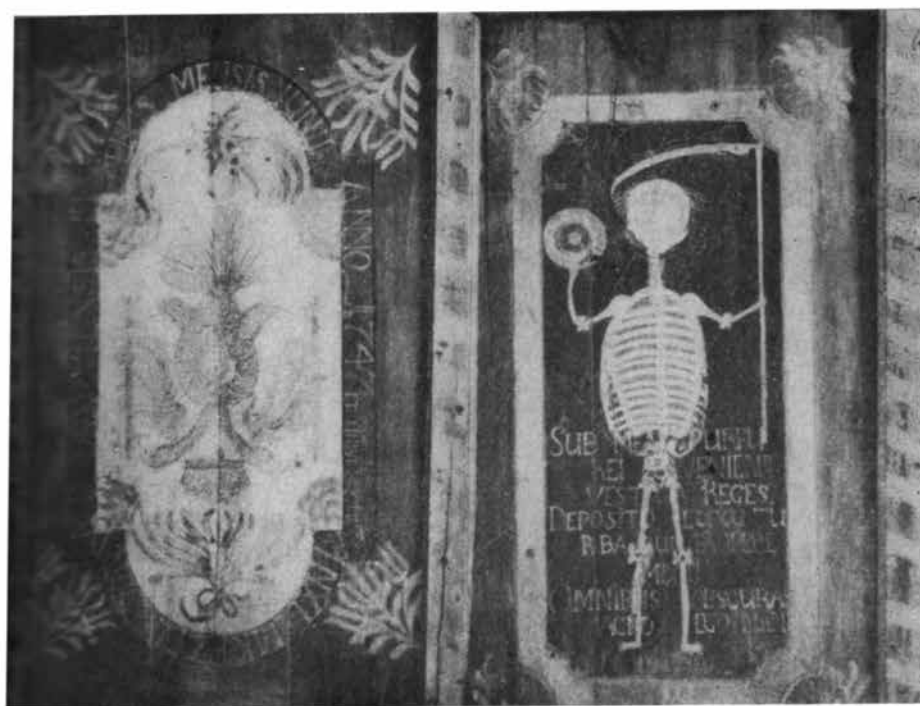
rovanie drevene sakrálnej architektúry na Slovensku. O starostlivosti a ocenení významu týchto pamiatok svedčí aj začlenenie vybraných východoslovenských gréckokatolíckych kostolíkov medzi národné kultúrne pamiatky.⁶¹⁾

STAVITELIA DREVENÝCH KOSTOLOV

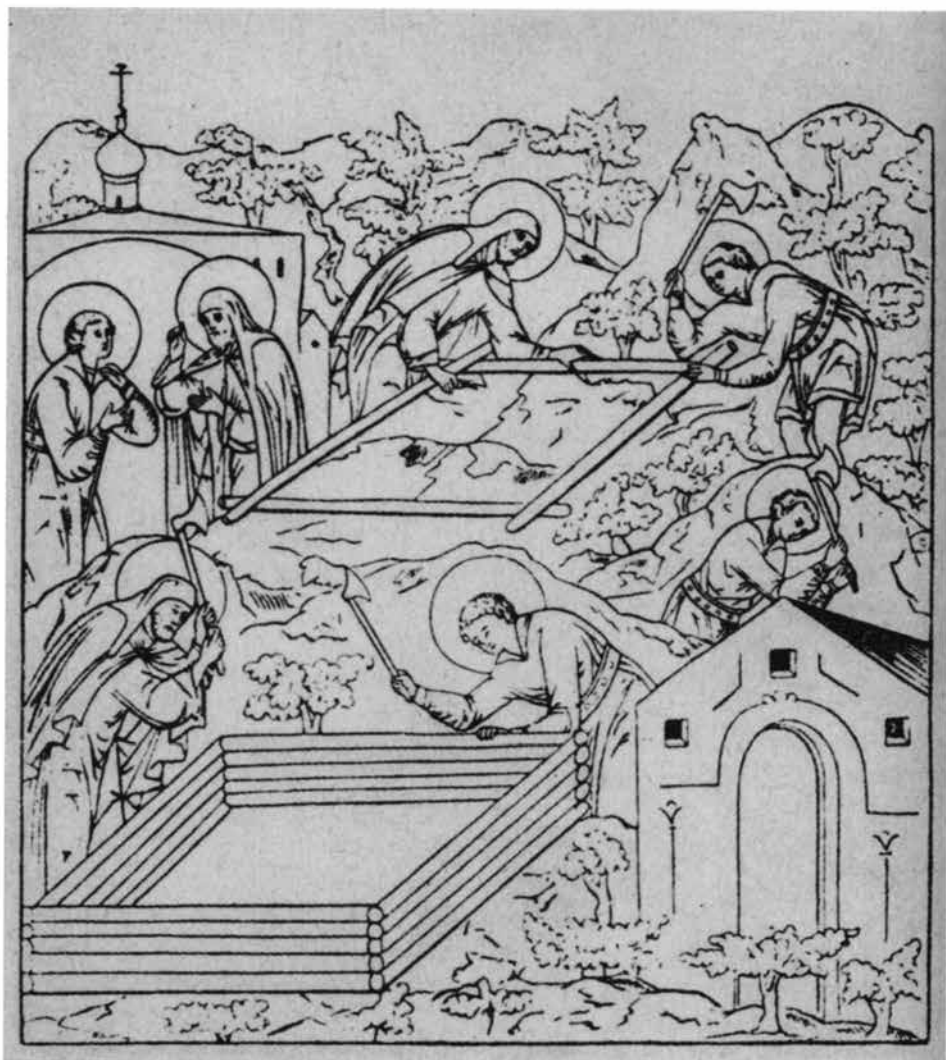
Pri chronologickom sledovaní drevených kostolov sme si v jednotlivých storočiach i pri jednotlivých objektoch všimli okrem dispozície a konštrukcie sporadicky aj staviteľov. Pretože táto otázka je zložitejšia, než sa na prvý pohľad zdá a vyžaduje si iný postup, venujme sa jej v samostatnej kapitole.

Z dokumentov preskúmaných domácimi i zahraničnými bádateľmi, ako aj z nápisov v existujúcich objektoch môžeme usúdiť, že staviteľmi boli vyučení tesárski majstri a tovariši i tesári samoukovia, ktorí pracovali podľa poznatkov tradovaných v ich prostredí.⁶²⁾ Niektoré doklady uvádzajú majstrov po mene, všimajú si ich špecializáciu aj cech, v ktorom boli organizovaní. Porovnaním týchto záznamov s existujúcimi svetskými, cirkevnými i ľudovými drevenými stavbami a zamyslením sa nad praxou tesárskej práce v 19. stor. môžeme konštatovať, že medzi profesionálnymi i neprofesionálnymi tesármi existovala úzka spolupráca. Na väčších stavbách pracovali tesári-samoukovia pochádzajúci obyčajne z blízkeho okolia pod vedením vyučených majstrov, ktorí prichádzali aj zo vzdialenejších cechov. Menšie a nenáročné stavby stavali pravdepodobne miestni tesári, ktorí sa pri práci riadili miestnymi tradičnými stavebnými princípmi. Dosvedčuje to aj niekoľko príkladov, ktoré sa nám podarilo zistiť na Orave. Orava je dodnes známa svojou drevenou architektúrou, avšak niet dokladu, že by tam bol vytvorený cech tesárov. Taktiež nepoznáme po mene majstrov, ktorí sa zúčastnili na výstavbe oravských mestských, strategických i sakrálnych drevených budov. Z roku 1790 se nám však zachoval záznam, podľa ktorého drevený kostol v Novoti postavili miestni tesári. Išlo teda o oravských a snáď priamo novofských tesárov, ktorí svoju prácu ovládali tak majstrovski, že im okrem stavby miestnych gazdovských drevených domov zverili aj náročnejšiu stavbu. Z týchto zistení, ako aj preto, že na Orave dodnes existuje veľký počet majstrovsky postavených drevených stavieb rôzneho druhu, možno predpokladať, že i ostatné oravské sakrálne stavby postavili miestni tesári. Pri stavbe týchto objektov spájali tradičné domáce stavebné konštrukčné a výzdobné prvky s novými princípmi, ktoré poznali inde, alebo sa naučili od majstrov povolaných na Oravu z iných oblastí viesť väčšie stavby.

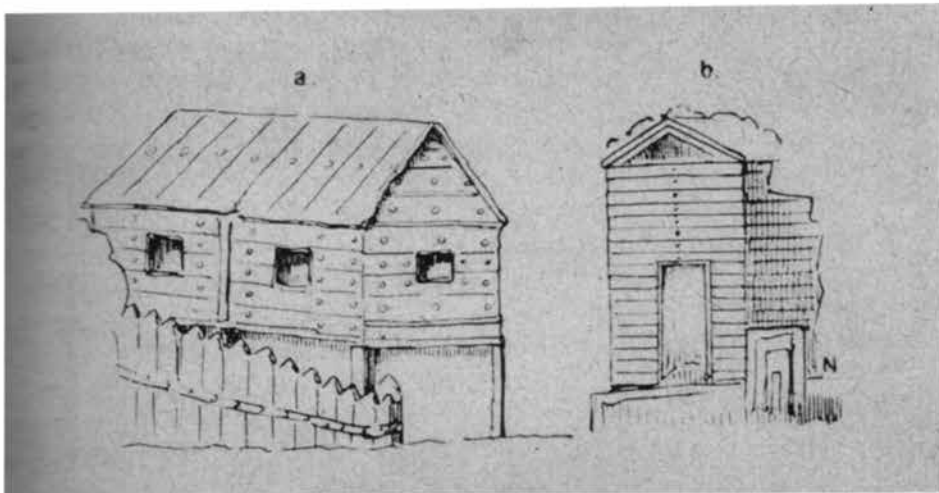
Vyučení majstri, združení v miestnych, mestských, medzimestských i oblasťných cechoch, mali prostredníctvom svojich cechov spojenie so širším domácim okolím i so zahraničím. Uskutečňovalo sa pomocou vandrovky a pozývaním cudzích majstrov na práce, ktoré si miestni majstri netrúfali prevziať. Tieto styky neboli ľubovoľné, ale záviseli od vzťahov, ktoré malo príslušné mesto

18. 19. Malby z evanjelických kostolov pochádzali od remesel, maliarov a maliarov-naivistov, ktorí v dobovom neskororenesančnom a baroknom duchu stvárňovali biblické výjavy. — Empora v Paluzi z roku 1701 a detail kazetovaného stropu z Dužavy (okres R. Sobota), ktorý roku 1747 vymaľoval Michal Vondal z Tisovca.

20. Stavba zrubu určeného pre kostol podľa ruskej miniatúry Žitie sv. Sergeja z 16. storočia (reprodukované podľa L. Niederle, Život starých Slovanů I. 825).

21, 22. Zrubový štít a sedlová strecha barbarov na Trajanovom stĺpe zo zač. 2. storočia (reprodukované podľa L. Niederla, *Život starých Slovanů*, I. 819), na ruskej ikone zo 17. storočia (reprodukované podľa Maximov, Woronin, *Die Holzbaukunst*, obr. 152) a na sýpke vo Veľkej Lesnej (okres Poprad) z prvej polovice 20. storočia.

s inými uhorskými, resp. európskymi mestami, od obchodných stykov, náboženskej príslušnosti i od zemepisnej polohy.⁶³) Pritom neboli stabilné, ale menili sa podľa celkovej hospodárskej, spoločenskej, kultúrnej a politickej orientácie Uhorska. Tak napr. východoslovenské a spišské mestá mali styk nielen so západoeurópskymi hlavne nemeckými mestami, ale aj so sedmohradskými, haličskými a pribaltskými mestami a cechmi, čo súviselo s polohou šarišských a spišských miest na starej obchodnej tzv. jantárovej ceste, ktorá spájala Balkán s Baltickým morom. Západoslovenské mestá a cechy vzhľadom na svoju orientáciu a polohu sa zameriavali skôr na Moravu, do Čiech a do Rakúska. Severoslovenské mestá a ich cechy sa taktiež vzhľadom na polohu a obchodnú cestu (východ—západ), ako aj vzhľadom na náboženskú príslušnosť stýkali nielen s nemeckými, sliezskými, ale i moravskými a poľskými mestami. A niet pochýb, že aj tieto styky zohrali dôležitú úlohu pri udomácnovaní nových stavebných princípov, ktoré sa na našom území spájali s domácimi tradičnými stavebnými prvkami, čo presvedčivo dokazujú zachované stavby. Toto spájanie domácich tradičných konštrukčných princípov (napr. zrub, stĺpy, zastropenie zrubov a i.) s novými prvkami (napr. vysoké gotické strechy a veže, renesančné ambity, kaskádovité stanové strechy, valené barokové drevené klenby a i.) charakterizuje drevenú sakrálnu architektúru počas celého jej vývinu, teda obdobie jedného tisícročia.

Porovnanie mnohosti výskytu drevených sakrálnych stavieb s mnohosťou výskytu tesárov a tesárskych cechov v jednotlivých oblastiach Slovenska poukazuje zhody i rozdiely. Na základe poznatkov, ktoré sa nám podarilo dosiaľ sústrediť, závisí tento stav pravdepodobne od viacerých okolností. Výskyt ľudovej drevenej architektúry, ktorá obyčajne pretrváva dlhšie ako mestská drevená architektúra, ukazuje, že v 19. stor. sa na západ. Slovensku stavalo z iných materiálov ako z dreva. Z tejto oblasti máme aj najmenej dokladov o drevených sakrálnych stavbách, hoci Nitrianska a Komárňianska župa mali veľký počet tesárskych cechov a majstrov. Práve z tejto oblasti máme prvý záznam odrevenej sakrálnej architektúry (Žitavany 1075) a prvý záznam o tesárskom majstrovi (Majcichov 1330). Táto protirečivosť dokladov pochádzajúcich z rôznych storočí nás núti zamyslieť sa nad jej príčinami. Z histórie používania stavebného materiálu sme poznali, že na západnom Slovensku sa hranice drevenej architektúry vplyvom tereziánskych stavebných predpisov z konca 18. stor. posunula na sever.⁶⁴) Teda nie je vylúčené, že v predchádzajúcich storočiach sa v západoslovenských podhorských dedinách a azda i na okraji západoslovenských miest nestavalo len z hlíny a tvrdých materiálov, ale i z dreva alebo kombinovaním dreva a hlíny, čo pretrvalo dodnes pri hospodárskych stavbách tejto oblasti. Množstvo tesárskych cechov a majstrov na západnom Slovensku súvisí aj s tým, že títo majstri stavali hlavne technické stavby (mosty, mlyny na Váhu v Šintave), zúčastnili sa na opevňovacích prácach (Bratislava, Komárno), na vý-

stavbe miest a hradov (Senica, Bratislava, Vrbové, Modra). Existenciu najstaršieho záznamu o drevenom kostole v tomto kraji možno spájať s blízkosťou Nitry — centra šírenia kresťanstva. Existenciu najstaršieho záznamu o tesárskom majstrovi zase možno dať do súvislosti s kultúrnym a stavebným rozvojom Bratislavskej a Nitrianskej župy v stredoveku.

Na Spiši a v Šariši je pozoruhodná zhoda medzi mnohosťou výskytu ľudovej architektúry, mnohosťou sakrálnych stavieb a mnohosťou existencie tesárskych cechov. Táto zhoda vyplýva zo zvyku stavať z dreva, čo sa na dedinách zachovalo do začiatku 20. stor. a v mestečkách a mestských perifériách popri murovaných stavbách do konca 18. a začiatku 19. stor.⁶⁵⁾ Spišskí a šarišskí tesárski majstri stavali nielen drevené stavby vo svojich mestách a okolí, ale pracovali i na výstavbe murovanej spišskej a šarišskej neskorogotickej a renesančnej architektúry, ktorá u nás v tom čase predstavuje vrchol stavebnej činnosti.⁶⁶⁾ Na východnom Slovensku však pôsobili, a to najmä pri výstavbe niektorých drevených cerkví, aj majstri, ktorí sem prichádzali z Haliče a Zakarpatskej Ukrajiny.⁶⁷⁾

Na strednom Slovensku (v bývalej župe Gemerskej, Zvolenskej a v časti župy Novohradskej a Tekovskej) rozdiely a zhody medzi mnohosťou drevenej sakrálnnej architektúry a ľudovej a medzi výskytom tesárskych majstrov nie sú také markantné ako na západnom a severovýchodnom Slovensku. V okrajových oblastiach týchto žúp (Horehranie, stredný Hron, okolie Detvy, severný Gemer), ako i na periférii miest týchto oblastí sa zachovali drevené ľudové i mestské a technické stavby, ktoré v konštrukčných celkoch i v detailoch svedčia o vyspelosti miestnych profesionálnych i neprofesionálnych tesárov.⁶⁸⁾ Z písomných dokladov vysvitá, že vyučení tesári pracovali hlavne pre bane a banské mestá. No mali vplyv aj na stavby sakrálnne, čoho dokladom je kostol v Hronseku, zvonice v Starej Haliči, Turičkách i renesančné kazetované stropy a strechy murovaných svetských i cirkevných stavieb. Na základe podoby konštrukčných prvkov i maliarskej výzdoby týchto objektov môžeme konštatovať, že gemerskí tesári, stolári a maliari mali vzťah so sedmohradskými a východomaďarskými cechmi.

Počet tesárskych cechov a majstrov v jednotlivých storočiach, ako aj množstvo drevených sakrálnych stavieb sa zväčšuje do 18. stor. Tento rast súvisí so starostlivosťou pri vedení cirkevných kroník a mestských archívov, ako aj s rastom záujmu o drevo ako stavebný materiál, ktorý dosiahol vrchol v mestskej i sakrálnnej architektúre v 18. stor. Takáto súvislosť nevidieť však v 19. stor., keď sice vzrástol počet záznamov o tesárskych cechoch a majstroch, avšak očividne klesá počet sakrálnych stavieb a záujem o drevo ako stavebný materiál. Vzrast tesárskych cechov a majstrov v 19. stor. možno dať do súvislosti s reorganizáciou remesiel i so zvýšeným stavebným ruchom, ktorý sa prejavil v murovaných stavbách, pri ktorých drevo malo pomocnú funkciu (krovy, trámy,

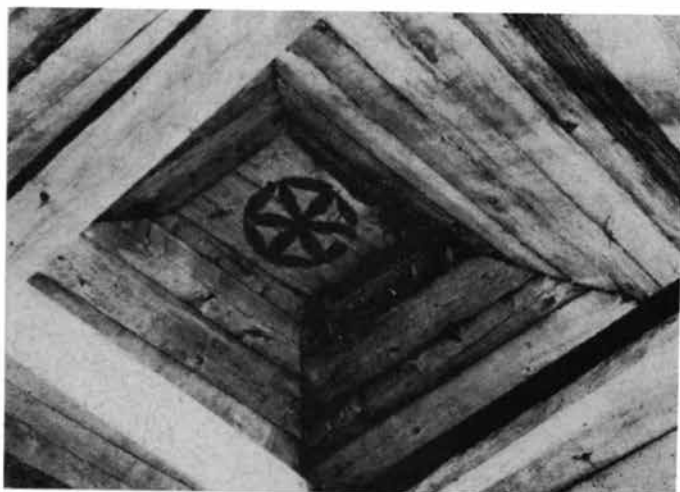
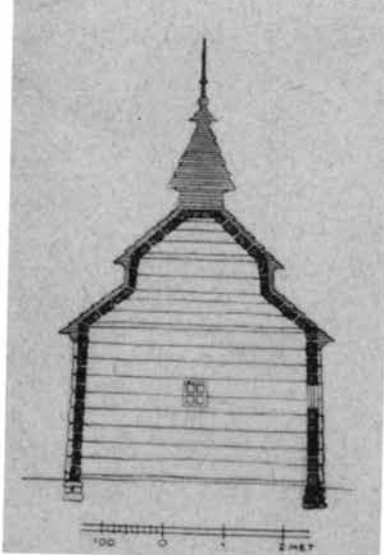
lešenia). Preto v tejto dobe nachádzame spoločné cechy tesárov, murárov, stolárov a sklárov — profesí, ktoré sa zúčastňovali na výstavbe domov.⁶⁹⁾ Rast tesárskych cechov v 19. stor. do určitej miery súvisí aj so stavebným ruchom na dedinách, kde drevené aj murované domy i hospodárske stavby stavali síce svojpomocou, ale pod vedením odborníkov, ktorí za prácou putovali z oblasti do oblasti.⁷⁰⁾ O konštrukčných znalostiach a umeleckom cite týchto tesárov svedčia dodnes krovy a štíty obytných domov na Horehroní, Spiši, na Orave, Žitnom Ostrove, ako aj zložité stĺpové a rámové konštrukcie stodôl na západnom Slovensku. Znalosti týchto majstrov sa ukázali aj neskôr pri prvých opravách a rekonštrukciách sakrálnych drevených stavieb pochádzajúcich z 15. až 18. stor.⁷¹⁾

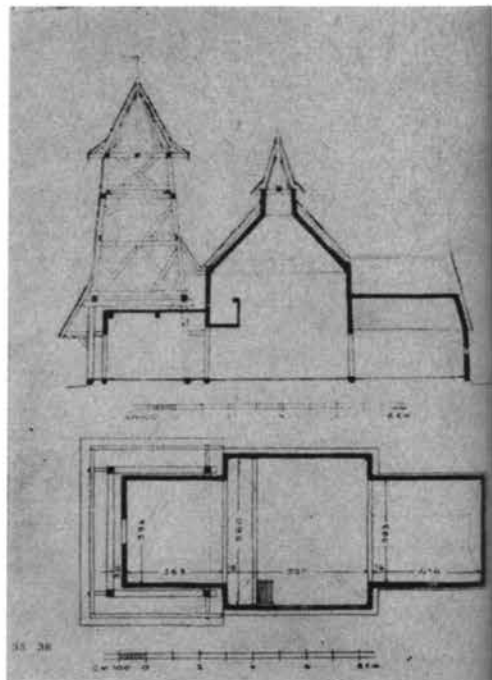
Chronologický zoznam tesárskych cechov a majstrov nám poskytol doklad nielen o výskyte tohto remesla v jednotlivých storočiach, ale časť dokladov uvádza i mená majstrov. Podľa krstných mien i priezvisk, vytvorených často aj podľa obce, odkiaľ majster pochádzal,⁷²⁾ možno sa domnievať, že stavitelia drevených sakrálnych, ako aj svetských stavieb, boli národnosti slovenskej (Ján Kováč, Michal Bača, Ján Repáš, Štefan Tulka), maďarskej (Ján Bogyoszló, Ján Nagy, Štefan Varga, Martin Ördög), ukrajinsko-rusínskej (Dimitro Hasynec, Iľkd Nimec, G. Zacharenko, J. Boris, P. Sofanič) a nemeckej (Gregorius Alch). Pretože transkripcia mien je nejednotná a často skresľujúca, nemožno dnes presne zistiť národnosť jednotlivých majstrov, čo však nie je pre našu problematiku určujúce. Totiž mená niektorých majstrov pôsobiach mimo hraníc Slovenska nasvedčujú že pochádzali zo Slovenska (napr. roku 1641 Ivan Ščyrbjanyj z Husákova staval v Haliči v Dusoviciach). Sedmohradský majster Jura J Abrahám z Brašova pôsobil zase v Šarišskom Potoku a snáď aj v priľahlej slovenskej časti Zemplína. V 19. stor. slovenskí tesárski majstri a architekti pôsobili aj v Budapešti (napr. J. Bulla, M. Harminc, liptovskí tesári a múrári) a maďarskí zasa na Slovensku (G. Majnuk v Starom Smokovci). Podobne i v 16. a 17. stor. vznikali na Slovensku pevnosti pod vedením talianskych majstrov. Pritom dnes nikto nepochybuje, že tieto stavby tvoria časť kultúry toho územia, na ktorom sa nachádzajú.

Na odbornosť a erudovanosť tesárskych majstrov nás uvedené doklady upozorňujú tým, že sa zmieňujú o mlynároch, ktorí stavali z dreva, inokedy menujú rezbárov, resp. uvádzajú tesárov, majstrov stavitelov, ba v 19. stor. aj architekta. Podľa týchto záznamov v roku 1673 postavil zvonicu v Starej Haliči mlynársky majster Ján Polóni. Roku 1683 pôsobil v Zborove, kde bol v tom čase drevený kostol, mlynár a rezbár Martin Ördög. Začiatkom 18. stor. (1717) postavili kežmarskí tesári pod vedením stavebného majstra Jána Mittermanna z Popradu evanjelický kostol. Kostol v Paludzi postavil roku 1771-3 tesársky majster Ján Lang, ktorý zmluvu signoval troma krížikmi.

24, 25.

Zastrešenie pomocou ven-
vstupujúcich zrubov
chádzame na drevených
ziach pevnosti, vo vý-
doslovenských grécko-
olických kostoloch i na
eroslovenských sýpkach.
hľad na zastrešenie lode
kostola v Krajom Čiernom
okres Bardejov) zo 17.
storočia, rez loďou kostola
v Semetkovciach (okres
Bardejov, reprodukované
podľa V. Sičynského, obr.
1 a sýpka v Hlinnom
okres Michalovce, prvá
pol. 20. storočia).

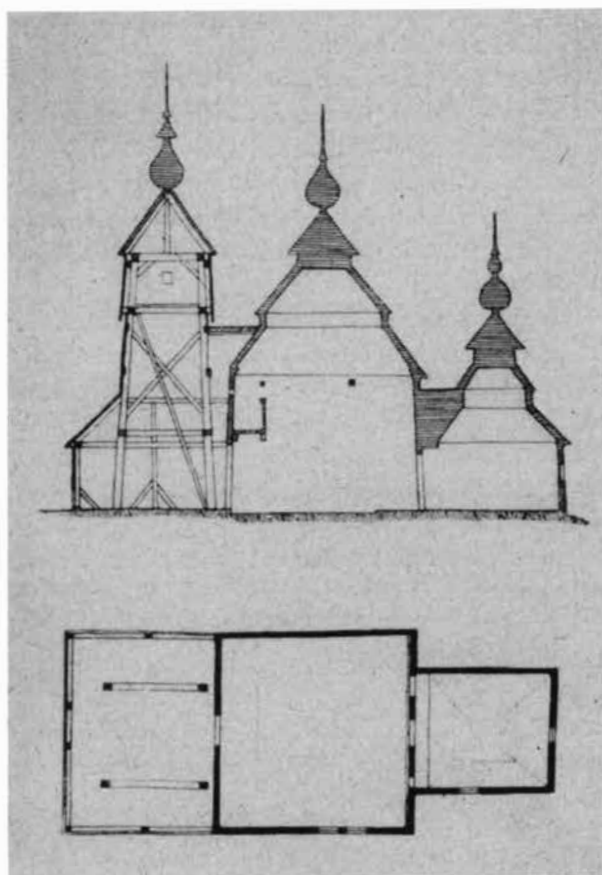
26, 27. Drevený gréckokatolícky kostol v Tročanech (okres Bardejov) konštrukciou samostatne stojacej veže i tvarom strechy, aj keď pochádza z roku 1739, patrí medzi najarchaickejšie gréckokatolícke stavby na našom území.

Tesár Štefan Tulka roku 1782 opravil zvonicu gréckokatolíckeho kostola v Rovnom. V Novej Sedlici Dimitrij Hasynec z Haliče postavil gréckokatolícky kostol. Koncom 19. stor. v Starom Smokovci (1888) miestni tesári podľa projektu architekta G. Majnuka postavili rímskokatolícky kostol. Začiatkom 20. stor. pôsobili na východnom Slovensku títo tesárski majstri: Ilko Nimeč v Bystrej, J. Hudák a V. Kavula v Hutke, G. Zacharenko, J. Boris a P. Sofanič v Kurime a J. Trnka, majster z Michaloviec, v Jlovej. Tieto záznamy a existujúce objekty svedčia aj o stupni erudovanosti staviteľov. Treba si však uvedomiť, že túto erudíciu nemožno stotožňovať s dnešným názorom na absolventa odborných škôl. Svedčí o tom napokon stavba majstra Langa v Paludzi, ktorá dokazuje, že technické a priestorové myslenie potrebné pre vyriešenie takej veľkej stavby nemusí súvisieť so znalosťou písma⁷³). Majster Lang svoje osobné vlohy pravdepodobne rozvinul jednak na základe znalostí nadobudnutých v otcovskej dielni, jednak oboznámením sa so spôsobom miestneho spracovania dreva a stáročnej tradície drevených stavieb i na základe nových a cudzích stavieb.

Z toho čo sme uvidli môžeme konštatovať, že na výstavbe kostolov sa zúčastnili vyučení i nevyučení tesárski majstri a stavitelia. Aj keď sa vzdelaním odlišovali, spájalo ich maximálne poznanie zákonitostí materiálu, z ktorého stavali, a technik i konštrukcií vlastných tomuto materiálu. Podľa stupňa vzdelania, osobných schopností a remeselnej zručnosti jedni boli nositeľmi nových prvkov (v konštrukcii, výzdobe), druhí zasa tradičných foriem, ktoré v drevených stavbách na našom území podobne ako v celej strednej Európe v obmenách pretrvávajú od prehistorie dodnes⁷⁴).

Na vzhľade kostolov sa okrem tesárov zúčastňovali aj stolárski a maliarski majstri, ktorí však väčšinou len dotvárali diela tesárov. Pretože tejto problematike sme sa zatiaľ podrobnejšie nevenovali, môžeme tu iba konštatovať, že maliarska a rezbárska výzdoba, ako aj interiérové zariadenie pochádzajú od stolárskych maliarskych a rezbárskych majstrov, združených v cechoch z okolia príslušného objektu. No vnútorné zariadenia objednávali aj vo výrobných centrách (napr. pre evanjelické kostoly v Kežmarku, pre gréckokatolícke v Prešove a inde⁷⁵). Maliarké práce na stenách vytvárali potuční maliari, maliari združení v cechoch i mníši. Menšie závesné obrazy sú aj votívnymi darmi, ktoré často maľovali tí, ktorí nimi kostol obdarúvali (učitelia, kňazi, stolári, zemanovia⁷⁶). Námety týchto malieb sú dokladom nielen umeleckého nadania maliarov-samoukov, ale aj ich myšlienkového sveta a spätosti s okolím. V mnohých z týchto malieb sa zachovali doklady o existencii naivného umenia sto i dvesto rokov predtým, než toto umenie objavili v dielach maliara H. Rousseaua⁷⁷).

Pre dotvorenie charakteristiky drevených kostolov je však dôležitý ešte ďalší činiteľ, a to názory kolektívu na vonkajší i vnútorný vzhľad týchto stavieb. Sila mienky kolektívu, pre ktoré sa objekt staval a maliarsky a rezbársky

28, 29, 30. Trojdielne a kaskádovité strechy zachované v kostole v Bodružali (okres Bardejov, z roku 1658) nachádzame aj na drevoryte z roku 1699, ktorý znázorňuje ukrajinský kláštor v Krechove a kostolík v Dubrovici (reprodukované podľa V. Šičynského, obr. 122).

vyzdoboval, bola natolko mocná, že vedela pozmeniť aj mnohé striktné zásady a nariadenia vychádzajúce z dogmy jednotlivých cirkví. Tak napr. na Orave, kde popri sebe žili katolíci a evanjelici a prevládali katolíci, evanjelické kostoly sa v 18. stor. aj napriek zásadám o jednoduchosti kostolov podľa vzoru katolíckych kostolov bohato zdobili maľbou i rezbou⁷⁸). A naopak v strednom a hornom Liptove, kde prevládali evanjelici, ktorí sa dôsledne pridržiavali kostolov bez výzdoby, katolícke obyvateľstvo túto puritánsku zásadu prenieslo i do svojich kostolov⁷⁹). Na východnom Slovensku v Hervartove zasa katolícky kostol prevzal všeobecne zaužívaný úzus gréckokatolíckych kostolov, podľa ktorého výzdoba nemá obsahovať plastické figurálne prvky. Gréckokatolícke kostoly tejto oblasti, kde často v jednej obci je katolícky i gréckokatolícky kostol, sú poznačené snahou po plastickej výzdobe. Ba miestami podľa vzoru katolíckych kostolov nemajú ani loď od presbytária oddelenú ikonostasom⁸⁰). Vo všetkých týchto prípadoch sila názorov kolektívu zohrala dôležitú úlohu pri vyrovnávaní etických zásad vyplývajúcim z každodenného života ľudí stýkajúcich sa v práci, pri odpočinku, zábave i pri obradoch. Tento názor kolektívu pôsobil vždy, keď do prostredia prichádzali akékoľvek nové a protikladné myšlienkové prúdy. Prejavila sa v dobe stavby prvých kresťanských kostolov stvárnených na základe miestnych stavebných tradícií. Prejavuje sa dokonca aj dnes, v dobe, keď staré gotické, renesančné, barokové i klasicistické kostoly — hoci boli stvárnované v duchu miestneho vkusu a názorov — prestávajú vyhovovať miestnym názorom na krásu. V súčasnosti tieto budovy svojou formou i výzdobou predstavujú retardačnú zložku, pretože prostredie, ku ktorému patrili a pre ktoré boli vytvorené, má iné názory na ich vzhľad a výzdobu. Preto tieto staré objekty prestávajú a zdobia v duchu dnešných názorov na krásu, účel a vzhľad. Bádateľ hľadajúci štýlovú harmóniu tieto zásahy pociťuje ako narušovanie charakteru stavby. V objektoch, kde toto dotváranie v duchu miestnych kolektívnych názorov neexistuje, prestáva život, tieto budovy strácajú svoj lokálny kolorit, stávajú sa opustenými a ak majú ďalej existovať, je nevyhnutelné, aby zmenili svoju pôvodnú funkciu a stali sa napr. múzeom. Vzhľadom na túto spätosť drevených kostolov so životom sme považovali za potrebné v kapitole o tvorcoch a staviteľoch hovoriť aj o úlohe kolektívu, ktorý svojimi názormi a prítomnosťou po stáročia dotváral tieto objekty.

ZHRNUTIE POZNATKOV

Na základe predchádzajúceho rozboru môžeme konštatovať, že hoci drevené kostoly tvoria samostatnú problematiku, nemožno ich vývin, typológiu, konštrukciu i výzdobu sledovať bez vzťahov, ktoré existovali medzi drevenými a murovanými sakrálnymi stavbami, ako aj bez vzťahov, ktoré boli medzi rôznymi druhmi drevenej architektúry.

Spoločným znakom murovaných i drevených kostolov od začiatku, t. j. — ako o tom svedčia doklady — pred 1000 rokmi až po súčasnosť podobnosť až jednotnosť dispozície ostáva. Drevené stavby pritom dlhšie dodržiavajú staré členenie: loď a presbytár. Pomerne veľmi málo drevených kostolov má u nás pôdorys v podobe gréckeho kríža. Veže drevených stavieb podobne ako murovaných majú najčastejšie samostatnú konštrukciu a so stavbou kostola sú spojené strechou alebo stoja úplne osamote.

Pri sledovaní konštrukcií a stavebných techník sme zistili aj pretrvávajúce týchto starých postupov, ktoré objavila naša i európska archeológia nielen pri stavbách z raného stredoveku, ale i starších. Popri týchto starých a celoeurópskych technikách — oblasťne obmieňaných — našli sme v ľudových drevených kostoloch aj novšie konštrukcie, charakteristické pre architektúry jednotlivých štýlov.

Porovnaním stavebných techník a konštrukcií charakteristických pre drevené kostoly s konštrukciami a stavebnými postupmi, zachovanými v mestskej i ľudovej architektúre a v technických stavbách došli sme k názoru, že pri všetkých týchto stavbách existovali spoločné konštrukčné i dekoračné princípy. Tieto vychádzali z použitia dreva ako stavebného materiálu i z využitia jeho vlastností. Veľkú úlohu v tejto jednote zohrala aj zaužívaná stavebná tradícia jednotlivých oblastí, ktorá sa utvárala v súvislosti s hospodárskym, spoločenským, kultúrnym a politickým vývinom toho-ktorého kraja. Podobnosť až totožnosť v konštrukciách a technikách si nemožno vysvetliť bez pôsobenia staviteľov-tesárov, ktorí často v jednej oblasti a v jednom časovom úseku stavali obytné domy, strážne veže, mosty i kostoly. Porovnanie geografického rozloženia jednotlivých druhov drevených stavieb v minulosti a dnes ukazuje, že hranica drevenej architektúry sa v posledných dvoch storočiach posunula z juhu výrazne na sever. Celkove možno povedať, ako to vyplýva aj z nášho sledovania, že dnešné rezíduá ľudovej drevenej architektúry — ojedinele zachované drevené obytné domy v mestách, drevené kostoly i technické stavby — sú pozostatkami javu, ktorý bol všeobecne platný ešte v prvej polovici 19. stor. na území širšom ako je jeho dnešný výskyt.

Rozdiely, ktoré existovali v jednotlivých druhoch týchto stavieb v rámci jednej oblasti, vyrastali z účelu stavby i zo spoločenského postavenia a názorov stavebníka a jeho finančných možností. Menšie, skôr variačné ako zásadné odlišnosti súviseli aj s technickými a umeleckými schopnosťami staviteľa. V poslednom vývinovom období (t. j. cca 200 rokov) zachovali sa v stavbách drevených kostolov zložitejšie a hlavne staršie stavebné princípy ako v mestskej a ľudovej drevenej architektúre. Tento jav súvisí s tradicionalizmom jednotlivých cirkví i s doživaním a úpadkom drevenej sakrálnej architektúry.

Predchádzajúci rozbor nám poskytol dostatočné doklady o tom, že drevené kostoly neboli charakteristické len pre jednu cirkev, ale že na Slovensku

31. Druhú variantu východoslovenských gréckokatolíckych kostolíkov na našom území tvorí kostol v Topoli (okres Humenné) z roku 1783. Tento variant charakterizujú steny z priečne štiepaných zrubov a trojdielna dispozícia poľahčená jednotnou sedlovou strechou.

existovali drevené kostoly katolícke, gréckokatolícke, evanjelické, ba drevené boli aj židovské synagógy. Jedine kalvíni, zväčša Maďari obývajúci juho-východnú časť Slovenska takéto drevené sakrálné stavby nemali, resp. o ich existencii zatiaľ niet dokladov. Rozdiely vo forme kostolov, vonkajškom i vnú-tornom, zvyrazňovaní dispozície druhu, spôsoby výzdoby i dispozície vyplývali z charakteru náboženských obradov jednotlivých vierovyznaní, z názorov na spoločenskú hierarchiu veriacich i z názorov jednotlivých náboženstiev na krásu. Okrem týchto odlišností sme však v sakrálnych stavbách jednotlivých ná-boženstiev zistili aj rad spoločných vlastností, vyplývajúcich v prvom rade z po-žitia rovnakého stavebného materiálu a z využitia jeho vlastností. Pri starších kostoloch patriacich jednotlivým cirkvám súvisí podobnosť aj s tým, že v za-čiatočnom období, kým sa vo vnútri katolíckej a evanjelickej cirkvi neuskutoč-nil diferenciacny proces, odlišnosť sa markantne neprejavovala ani vo forme a výzdobe kostolov. Podobnosť kostolov rôznych náboženstiev v rámci jednej oblasti súvisí aj s tým, že na vzhľad kostolov vplývali aj názory prostredia a kolektívu, ktorý bol síce nábožensky diferencovaný, spájala ho však v rámci jed-ného sídla alebo väčšieho kraja práca, spoločenská príslušnosť i prírodné pod-mienky.

Porovnanie územného rozšírenia existujúcich i zaniknutých drevených kos-tolov s etnickou skladbou Slovenska ukazuje, že drevené kostoly sa vyskytovali u všetkých národností obývajúcich Slovensko. Sledovaním drevených sakrál-nych stavieb jednotlivých národností v rámci jedného náboženstva sme došli k názoru, že nebolo zásadných rozdielov medzi kostolmi gréckokatolíckych Slo-vákov a Ukrajincov-Rusínov, taktiež sa podstatne neodlišovali ani modlitebne a kostoly evanjel. Nemcov a Slovákov, Archiválie dosvedčajú, že sa stavbami navzájom ovplyvňovali, ba predvali si medzi sebou aj kostoly, resp. interiérové zariadenia. Rozdiely boli viac variáciami ako zásadnými odlišnosťami a možno ich spájať skôr s finančnými možnosťami cirkevníkov i s okolnosťou, či lokalita, v ktorej stavba stála, bola mestským kultúrnym centrom alebo odľahlou dedi-ou, ako len s národnosťou cirkevníkov.

Rozbor typov drevených kostolov, ich vývin a priestorové rozloženie nám však okrem interetnických súvislostí v rámci Slovenska naznačilo aj širšie sú-vislosti, presahujúce územie Slovenska. Na severozápadnom Slovensku pri sle-dovaní katolíckych a evanjelických gotických a renesančných kostolov sme na-príklad našli súvislosti, ktoré nás viedli do moravského i poľského Sliezka. Na severnom Slovensku (na Orave a Spiši) sa objavili vzťahy katolíckych kosto-lov s kostolmi ležiacimi na poľskej strane Karpát. Taktiež medzi gréckokatolíc-kymi východoslovenskými a haličskými i zakarpatskoukrajinskými kostolmi exi-stujú súvislosti. Mnohé konstrukčné a výzdobné podoby sme poznali aj medzi východoslovenskými gréckokatolíckymi a sedmohradskými, ako aj medzi gemer-skými a maďarskými kostolíkmi. Našli sme aj vzťahy, prechádzajúce zo Sloven-

32, 33. Pôvodný trojpriestorový kostolík postavený roku 1705 v Dobroslave (okres Bardejov) prestavali roku 1932 na objekt s křížovou dispozíciou (kresba reprodukována podľa V. Sičynského, obr. 52).

34. 35. Omietnutie a obielenie drevených kostolíkov i domov malo okrem izolačnej funkcie aj priblížiť drevené stavby k murovaným, ktoré koncom 19. storočia začali pokladať za reprezentatívnejšie (Jalová, okres Humenné, kostol postavený roku 1792; Ubľa, okres Humenné, dom zo začiatku 20. storočia).

ska až k pribaltským krajinám a do Švédska. No napriek týmto dokázateľným kontaktom a spoločným znakom stavby na Slovensku i v susedných krajinách nie sú rovnaké. Odlišuje ich skutočnosť, že aj napriek náboženským, obchodným, spoločenským a etnickým vzťahom v rámci väčšej geografickej oblasti — presahujúcej aj štátne alebo etnické hranice — predsa sa vyvíjali v rámci jedného celku, akým bolo v minulosti Uhorsko a neskôr Slovensko.

Záverom možno konštatovať, že drevená sakrálna architektúra, ktorá sa v zlomkoch zachovala na našom území, tvorí parciálnu časť drevených sakrálnych stavieb, ktoré vznikli a boli rozšírené v Európe všade tam, kde v dobe kristianizácie a niekoľko storočí po nej bolo drevo domácim a hlavným stavebným materiálom. Na týchto stavbách sa potom okrem univerzálnych požiadaviek a stavebných princípov súvisiacich s kresťanským učením a cirkevnou dogmou uplatnili aj miestne stavebné a konštrukčné princípy, ktoré sa potom ďalej vyvíjali a priberali ďalšie nové, prichádzajúce v podobe dobovo a štýlovo stvárnených prvkov z rôznych častí Európy. Pretože nepomerne väčší počet drevenej architektúry sa zachoval na dedinách ako v mestách a mestečkách, ako aj pretože na dedinách, vďaka názorom kolektívu bolo pôsobenie miestnych tradičných stavebných princípov silnejšie ako v mestách, drevené sakrálne stavby majú mnoho spoločných znakov s ľudovou drevenou architektúrou a ľudovou kultúrou vôbec svojho okolia, takže ich treba skúmať nielen z hľadiska vývinu architektúry a dejín umenia, ale ako jav ľudovej kultúry aj z etnografického hľadiska.

POZNÁMKY

1. O takýchto zákazoch hovorí Protokol kanonickej vizitácie vo Važci z roku 1871, Zápisnica kanonickej vizitácie dištriktu ev. a. v. potiského, vydržiavanej dňa 8. júna 1913 v cirkvi važeckej. Pre 17. stor. doklady k tejto problematike nachádzame v Reussovom rukopise o histórii Hroncov (S. Kovačevićová, *Z Reussovho rukopisu o histórii Hroncov*, Slovenský národopis 1959, 277—314). Takéto zákazy obsahujú aj prvé písomnosti z nášho územia, pochádzajúce z 9. stor. (E. Pauliny, *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*, Bratislava 1964).
2. Medzi zásady rímskokatolíckej cirkvi na našom území patrilo vysviacanie murovaných kostolov, ktoré boli pokladané za vhodnejšie na uctievanie kresťanského boha ako drevené kostoly, považované za provizória.
3. Toto konštatovanie vyplýva z údajov *Súpisu pamiatok na Slovensku*, I—III, Bratislava 1968.
4. Tento jav možno vysvetliť tým, že predstavitelia územia obývaného kalvínmi zotrúvali pri protestantizme. Preto kalvínska cirkev nemusela románske, gotické ani renesančné kostoly vracat katolíkom, ako to bolo v Spiši, Liptove a inde na Slovensku.
5. Pozri priložené zoznamy a ich vyhodnotenia v podobe tabuliek a kartogramov.

6. Vlastné prieskumy a výskumy v rokoch 1954, 1957, 1964, 1966. Pracovali sme s dokladmi týchto dokumentačných centier: dokumentačné oddelenie NÚ SAV v Bratislave, dokumentácia SNG v Bratislave, dokumentácia SÚPSOP v Bratislave — kde spofahlivé architektonické doklady sústredili manželia Puškárovci, objekty v Šarišskom múzeu v Bardejovských kúpeľoch a vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach.
7. Priložený zoznam existujúcich a zaniknutých drevených kostolov sme zostavili na základe údajov týchto prác: H. Baloghová, *Les édifices de bois dans l'architecture religieuse honroise*, Budapest 1964; A. Güntherová-Mayerová, *Dejiny a súpis výtvarných pamiatok Oravy*. Martin 1944; J. A. Hefty, *Die Kesmarker Holzkirche*, Kežmarok 1933; S. Kovačevičová, *Drevené kostoly na Slovensku*. Hlavné údaje pre plánovanie generálnych opráv, SÚPSOP 1967; B. Kovačevičová-Pušková—J. Puškár, *Drev'iani cerkvi schidnogo obriadu na Slovaccini*. In *Annales Musei culturae ukrainiensis*. Svidnik 1971, 5; V. Sičynskýj, *Dřevěné stavby v karpatské oblasti*, Praha 1940; *Súpis pamiatok na Slovensku I—III*.
8. Napríklad drevený kostol v Bordung (oblasť Sogn) z roku 1150, v Torpo (oblasť Hal-lingdal) z 13. stor. (M. Blindheim, *The stave Church paintings*. Milano 1965, 9, 20.)
9. P. N. Maximov — N. N. Woronin, *Die Holzbaukunst im 13. bis 16. Jahrhundert*, v diele *Geschichte der russischen Kunst III*. Dresden 1959, 177—182; N. N. Woronin, *Die Baukunst der Kiever Rus*, tamže. Dresden 1957, 67—70; N. Cichorius, *Die Reliefe der Trainasäule*. Berlin 1896.
10. Napríklad v Ravenne mausoleum Galla Placidii z 5. stor.; v Splitte kostol v Diokleciánovom paláci, v Pule ortodoxný kostol zo 6. stor. a pod.
11. J. Poulík, *Pevnost v lužním lese*. Praha 1967, 43, 48; Á. Sós — S. Bökönyi, *Zalavár*, Budapest 1963, 215—224 (stĺpy), 230—231 (zruby), 235—238 (žliabková technika). Ústne informácie od doc. dr. J. Dekana, CSc.
12. Údaj pochádza od dr. P. Ratkoša, DrSc.
13. H. Balogh, *c. d.*, 13, 14.
14. H. Balogh, *c. d.*, 12, 13.
15. V 15. stor. sa cena dreveného kostola odhadovala na 3—6 mariek, murovaného na 10 až 50 mariek; jeden býk mal hodnotu 3 mariek alebo zeme pod jeden pluh (pozri H. Balogh, *c. d.*, 19, 20).
16. A. Habovštiak, *Archeologický výskum v Kostolanoch pod Tribečom*, *Monumentorum tutela* 2, Bratislava 1966, 43—77; L. Šášky, *Predrománsky kostol v Kostolanoch pod Tribečom*, tamže, 79—94.
17. Pozri pozn. 11.
18. Takéto otvorené podstrešie má murovaný ortodoxný kostol zo 6. stor. v Pule.
19. Napríklad kostol a kláštor v Leleši (pozri *Súpis pamiatok na Slovensku II*).
20. P. N. Maximov — N. N. Woronin, *c. d.*, 198.
21. Norsk Folkemuseum, Oslo-Bygdö; dom je trojpriestorný a má otvorené podstrešie (dvor Rauland, Uvdal v Nuredale).
22. *Československé dejiny*, Bratislava 1961, 46—48.
23. H. Balogh, *c. d.*, 16.
24. *Súpis pamiatok na Slovensku III*; V. Sičynskýj, *c. d.*, 87.
25. H. Balogh, *c. d.*, 16.
26. Pozri pozn. 9, 11.
27. V. Sičynskýj, *c. d.*, 87.
28. W. Krassowski, *Architektura dreviana w Polsce*, Warszawa 1961, 7—11, obr. 116 (kostoly v Olbierzowicach, okres Sandomierz, z roku 1468, a v Debne, okres Nowy Targ z 15. stor.

39. *Súpis pamiatok na Slovensku III.*
40. *S i ě y n š k y j, c. d., obr. 125, 135.*
41. Napríklad na slovenskej strane Karpát murovaný kostol v Smrečanoch (okres Lipt. Mikuláš) má doskový strop s razidlovou i šablónovou výzdobou. Na poľskej strane má takúto výzdobu spomínaný drevený kostol v Debne (pozri W. Krassowski, *c. d.*, obr. 116).
42. „Item aestimarunt in possessione Sarkad . . . duas capellas ligneas unam videlicet Christianorum cum turri lignea aliam Ruthenorum ambas cum cimiterio et sepultura . . . in Makaria . . . duas capellas ligneas, unam Christianorum, aliam Ruthenorum, ambas cum cimiterio“ (H. Balogh, *c. d.*, 17).
43. V. Mencl, *Dřevěné kostelní stavby v zemích českých*, Praha 1927, 73—111; J. Strzygowski, *Die Alt slawische Kunst*. Augsburg 1929, 230—236.
44. Napríklad zvonica v Starej Haliči (okres Lučenec) z roku 1673, v Turičkách (okres Lučenec) z roku 1691, v Malých Ozorovciach (okres Trebišov) z roku 1619.
45. Napríklad spomínané kostoly v Olbierzowicach a v Dębne v Pofsku; v Sedmohradsku v obciach Ieud, Maramures, Cheile Turzii, Fildul de Sus, Bolumblaca (pozri P. H. Stahel, *Vieilles églises en bois de Roumanie* v *Revue études sud-est européennes* 3, Bucuresti 1965, 617—625).
46. P. H. Stahel, *c. d.*, obr. 6; H. Balogh, *c. d.*, obr. 7, 9, 10, 13, 16, 18, 20. U nás existujú dodnes takéto veže na murovaných gotických kostoloch v Bardejove, Sp. Štvrtku, v Čechách na Týnskom kostole v Prahe.
47. Napríklad v Leštínach, Istebnom, Paludzi, kde sú dodnes drevené artikulórne kostoly.
48. Napríklad drevený kostol postavený v Selciach (okres Lučenec) kúpili a previezli roku 1807 do Dužavy (okres R. Sobota); v Hruštíne menil majiteľa roku 1672 i 1709; zariadenie z dreveného kostola zo Sp. N. Vsi predali do obce Rakusy.
49. J. A. Heftý, *Die Kesmarker Holzkirche*. Kežmarok 1933, 8, 41—43, tab. X.
50. Takéto dielne boli v Kežmarku, centre protestantizmu. Začiatkom 18. storočia pôsobil tu rezbársky majster Ján Lerch. J. A. Heftý, *c. d.*, 6—10. Oltáre a epitafy objednávali však aj zo Saska.
51. V. Si ě y n š k y j, *c. d.*, 87, 106, 203.
52. Podľa *Súpisu pamiatok na Slovensku*, I—III.
53. V. Si ě y n š k y j, *c. d.*, Mapa drevených stavieb v karpatské oblasti. R. Brykowski, *Drewiane cerkiewki u podnoza zachodnich Bieszczadów* (pozri *Magazin turystyczny* 1964, č. 4, 16—17).
54. Napríklad v Liptovskej Osade (okres L. Mikuláš) drevenú modlitebňu (templum seu oratorium), pochádzajúcu zo 17. stor. (okolo 1692), nahradili roku 1756 murovaným kostolom, podobne i v Rabčici, v Sedliackej Dubovej (okres D. Kubín). Údaje podľa P. Stanu, ktorý mi poskytol výpisky z *Visitatio ecclesiae Rosombergensis a. 1752*.
55. Pozri stať o kostoloch v Bodružali, Krajnom Čiernom a Topoli.
56. Napríklad v Andrejove, Bogliarke, Cigli (okres Bardejov), v Brežanoch (okres Prešov), v Dare (okres Humenné) a pod.
57. Prikłady o používaní jedného kostola dvoma odlišnými cirkvami máme aj zo 17. stor. Napríklad levočský kostol sv. Jakuba používali katolíci i evanjelici, o čom svedčí postavenie a výzdoba tzv. obuvníckej emropy.
58. *Súpis pamiatok na Slovensku*, III.
59. Napríklad v Rim. Bani, Kraskove, Kyjaticiach (okres R. Sobota).
60. J. A. Heftý, *c. d.*, 6—10.
61. Artikulórne kostoly sústreďovali cirkevníkov z polovice župy, čo v Paludzi na výročné sviatky predstavovalo až do 5000 ľudí.

52. R. Brykovskij, *c. d.*, 16—17, a priložená mapka; W. Krassowski, *c. d.*, obr. 150 (Powroznik, okres Nowy Sacz).
53. Napríklad v Zakarpatskej Ukrajine Černoholova, Nižná Vižnica, Lokoty, Tyšová, Jalové a pod. (pozri B. Vavroušek, *Kostel na dedině a v městečku*, Praha 1929, obr. 192, 208, 213, 215, 216). V Sedmohradsku v obciach Cheile Turzii, Fidul de Sud, Bolumblaca (pozri P. H. Stahl, *c. d.*, obr. 5, 6, 7).
54. A. Frický, *Objavené poklady*, Krásky Slovenska 44, č. 9—10, 368, 370, 422—425; Š. Tkáč, *Ikony na Slovensku*, Katalóg rovnomennej výstavy SNG v Bratislave roku 1968.
55. J. Mjartan, *Vampirické povery v Zemplíne*, Slovenský národopis 1953, 107—134.
56. *Súpis pamiatok na Slovensku*, I; J. Barkány, *Súpis synagóg a židovských cintorínov na Slovensku*, rukopis uložený v dokumentácii SÚPSOP, Bratislava.
57. Napríklad v Ladomirovej (okres Bardejov) popri murovanom kostole pretrval i starší drevený. V súvislosti s prvou a druhou svetovou vojnou zanikli tieto objekty: Dlhoňa (1944), Hutka (1915), Jalová (1944), Kružľová (1944), Kurima (1940—1944), Nižný Mírošov (1944), Nižný Orlík (1944) a pod.
58. Na ľudové sakrálné stavby a hlavne zvonice nadviazal koncom 19. a zač. 20. stor. i D. Jurkovič pri stavbách zvoníčiek (Radhošť - Poustevna), rozhľadní (Luhačovce).
59. Reštaurovanie a opravy pred rokom 1918 pod dozorom pamiatkových orgánov boli v týchto drevených kostoloch: Kežmarok (1892), Paludza (1901), Bodružal (1902), Hrabova Roztoka (1905); pozri S. Kovačevičová, *Vývoj názorov na ochranu pamiatok ľudovej kultúry na Slovensku*, SÚPSOP 1967, rukopis 137—152.
60. Po roku 1918 previezli na nové miesta tieto objekty: z Novej Polianky do Hradca Kráľového (1929), z Kožuchoviec do areálu múzea v Košiciach (1925), z Mikulášovej do parku Bardejovských kúpeľov (1926), zvoničku z Koštian do botanickej záhrady SNM v Martine (1932); pozri S. Kovačevičová, *c. d.*, 137—152.
61. Stalo sa tak roku 1968 dodatkom k zákonu o národných kultúrnych pamiatkach.
62. Zoznam zahŕňa údaje z prác uvedených v pozn. 7 i z údajov obsiahnutých v diele I. Houděk, *Cechovníctvo na Slovensku*, Martin 1943.
63. Pozri priložený zoznam tesárov a kostolov (A. Güntherová, *c. d.*, 53).
64. I. Houděk, *c. d.*, 74—130.
65. P. Horváth, *Materiály k dejinám ľudovej architektúry v bývalej Bratislavskej župe na konci 18. storočia*, Slovenský národopis 1958, 499—505; *Materiály k dejinám ľudovej architektúry*, Slovenský národopis 1961, 112—118.
66. Tak napr. v bočných uliciach Dobšinej stáli ešte do polovice 20. stor. drevené domy polodrevené v Sp. N. Vsi, St. Lubovní, Podolínci, Bardejove a pod.
67. V. Sičynskij, *c. d.*, 105.
68. Na periférii Tisovca a Rimavskej Soboty stáli drevené domy ešte v polovici 20. stor., polodrevené v Banskej Bystrici (tzv. garbiarske pri Radvani).
69. Napríklad v 19. stor. bol spoločný cech murárov a tesárov v Podolínci a Poprade; spoločný cech stolárov, kolárov, tesárov, debnárov v Hybiach; kamenárov, murárov, tesárov, sklárov, truhlárov v Humennom; tesárov a šklidličiarov v Hlohoveci a pod.
70. Koncom 19. a začiatkom 20. stor. stavali domy liptovskí tesári na Horehroní a v Spiši.
71. Pozri pozn. 58.
72. Napríklad roku 1525 v Prešove Gašpar Farago z Fintie, r. 1634 v Šarišskom Potoku Juraj Abrahám z Brašova, r. 1641 v Dusoviciach Ivan Ščyrbavý z Husákova.
73. Informácie od ev. farára v Paludzi J. Devečku, ktorý ich získal z protokolu vizitácie miestneho kostola.
74. P. N. Maximov—N. N. Woronin, *c. d.*, 177—182; P. H. Stahl, *c. d.* 611—637; A. Zippelius, *Vormittelalterliche Zimmerungstechnik in Mitteleuropa*, Rheinische

Jahrbuch für Volkskunde 1954, 7—52; *Die Rekonstruktion und Baugeschichte, Stellung der Holzbauten auf dem Husterkunpp*, v diele *Der Husterkunpp*, Köln 1958, 123—200.

75. Pozri pozn. 39.

76. Napríklad v Paludzi obrazy muzikantov na empore pri organe signované L. Bartolomeidesom.

77. Poukázat na túto nadväznosť sa pokúšal Š. Tkáč v prvej časti výstavy naivného umenia roku 1969 v SNG v Bratislave.

78. Napríklad v ev. kostoloch v Istebnom a Leštínách (okres D. Kubín).

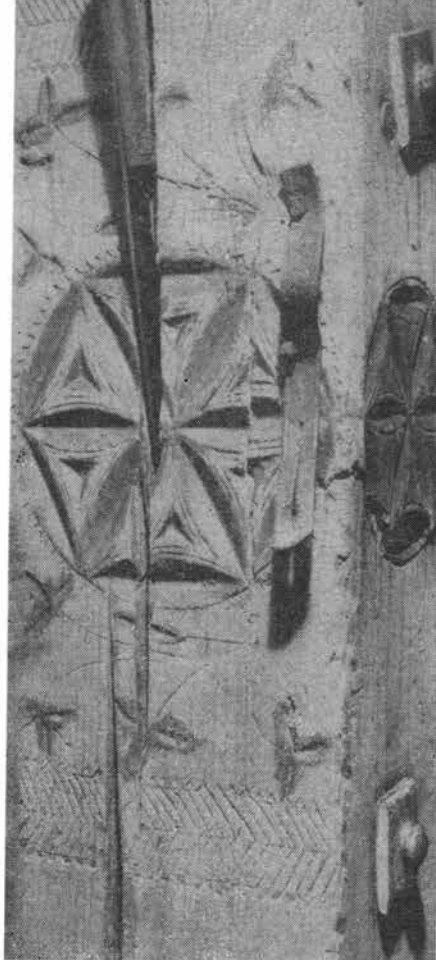
79. Napríklad v kat. kostoloch v Konskej, Važci, Hybiach (okres L. Mikuláš).

80. U nás v spoločnom kostole v Hraničnom, v Poľsku v kostolíku z Rosolina (1750), prenesenom do múzea ľudovej architektúry v prírode v Sanoku.

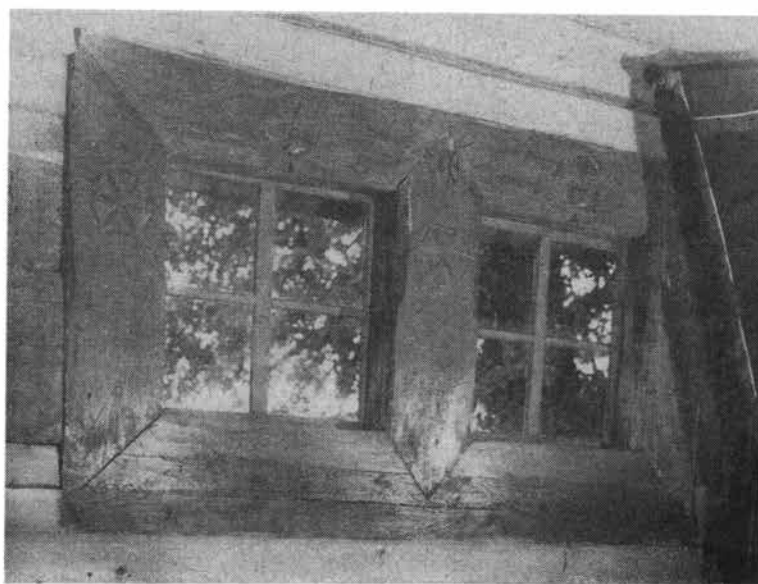
ZOZNAM EXISTUJÚCICH A ZANIKNUTÝCH (+) DREVENÝCH KOSTOLOV NA SLOVENSKU

Zoznam je zostavený na základe údajov obsiahnutých v literatúre citovanej v poznámke 7, 12, 39, 44.

- + **Abranovce** (Prešov) — gr. kat., zanikol okolo 1867.
- + **Andrejová** (okres Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol 1882, zachoval sa ikonostas.
- + **Andrejová** (okres Bardejov) — kaplnka stála 1492.
- + **Ardo vo** (Rožňava) — existoval 1390.
- + **Babín** (okres D. Kubín) — ev. a. v., 1665 preniesli z Lokce, kde ho vlastnila katolícka cirkev, zanikol pravdepodobne zač. 30. rokov 20. stor.
- + **Bajerovce** (Prešov) — gr. kat. 18. stor. — zanikol 1880.
- + **Bardejov** (okr. Bardejov) — ev. a. v., postavený v 17. alebo 18. stor., zanikol v 18. stor. (pravdepodobne 1798).
Bardejovské Kúpele (okr. Bardejov), prenesený z Mikulášovej — gr. kat., postavený 1730, prestavený 1838, prenesený 1929, opravený 1965.
Bardejovské Kúpele (okr. Bardejov), prenesený zo Zboja — gr. kat., postavený 1766, prenesený 1966.
- + **Batizovce** (Poprad) — artikulárny, ev. a. v. 1740, zanikol v 19. stor.
- + **Benkovce** (okr. Michalovce) — gr. kat., postavený 1653, zanikol.
Bodružal (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1658, opravený 1692, obnovený v pol. 18. stor., reštaurovaný 1902.
- + **Bogliarka** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v druhej pol. 18. stor., zanikol pravdepodobne zač. 19. stor., zachovaný oltárik.
- + **Bratislava** (okr. Bratislava) — ev. a. v., postavený 1682, zborený pred 1776.
- + **Brdárka** (okr. Rožňava) — ev. a. v., postavený zač. 17. stor., zbúraný 1696.
- + **Brežany** (okr. Prešov) — gr. kat., postavený 1727, opravený v pol. 18. stor.
- + **Brezovica** (okr. Prešov) — synagoga, vznikla v 18. stor.
- + **Cigla** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., opravený a prestavený na byty 1903.

36, 37. Solárna ružica na tráme domu
v Zdiari, okres Poprad, zo začiatku 20.
storočia a solárne ružice na rámoch
okien v gréckokatolíckom kostole v Ko-
rejovciach, okres Bardejov, z roku 1761.

38, 39. Ikonostas v Miroli (okres Bardejov) z roku 1770 v pôvodnej forme a oltár v Hutke (okres Bardejov) s ikonami z 18. storočia, dotvorený výzdobou v duchu miestnych súčasných zásad krásy.

- + Cigrlíka (Bardejov) — gr. kat., vznikol 1701, zanikol 1816.
- + Čerenčany (okr. Rim. Sobota) — ev. a. v., tolerančný, postavený v 18. stor., zanikol 1831, zachovala sa knižnica.
- + Čaklov (Bardejov?) — gr. kat., vznikol asi v 19. stor., zanikol okolo 1864.
- + Čierna nad Tisou (okr. Trebišov) — protestantský, postavený 1629, zanikol koncom 17. stor. (?)
- + Čimhová (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol okolo 1653, zanikol okolo 1770.
- + Čirě (okr. Prešov) — synagóga postavená v 18. stor., zanikla koncom 19. alebo až v 20. stor.
- + Dara (okr. Humenné) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol 1938.
Dara (okr. Humenné) — gr. kat., postavený v druhej pol. 20. stor.
- + Dlhoňa (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1922, zanikol 1944.
Dlhá Lúka (Bardejov) — gr. kat., vznikol 1825.
- + Dlhá Lúka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1555, zanikol v 18. stor., kostol bol pôvodne v Zborove.
Dobroslava (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1705, 1880 reštaurovaný, prestavaný a rozšírený 1932.
- + Dražice (okr. Rim. Sobota) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol pred 1838.
- + Dubovica? (Prešov) — existoval 1390.
Dužava (okr. R. Sobota), prenesený zo Seliec (okr. Lučenec) — ev. a. v., postavený 1786, prenesený 1807.
- + Filice (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 17. alebo 18. stor., zanikol 1870, zachovali sa oltár a kazateľnica.
Frička (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. st., opravený 1957, prestavaný 1829 a 1933.
- + Gelnica (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený koncom 17. a zač. 18. stor., zbořený 1784.
- + Gočaltovo (okr. Rožňava) — ev. a. v., postavený koncom 17., zbořený 1736, zachovali sa oltár a kazateľnica.
Gribov (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1773, opravený 1965.
- + Habovka (okr. D. Kubín) — rím. kat., vznikol 1715, odniesla ho povodeň 1813.
- + Heřpa (okr. B. Bystrica) — r. kat., postavený koncom 17. alebo zač. 18. stor., zbořený v 18. stor.
Hervartov (okr. Bardejov) — r. kat., postavený 1593—1596, opravený 1650—1665, v 20. stor. konzervovaný.
- + Hladovka (okr. D. Kubín) — r. kat., pravdepodobne ho postavili v 18. stor., 1808 ho predali do Hút.
- + Hlinné (okr. Michalovce) — gr. kat., postavený 1629, zbořený pravdepodobne okolo 1794.
- + Hormoš (Poprad) — kat. i gr. kat., asi 18. stor., zanikol okolo 1895.
- + Hozelec (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 19. stor., zanikol v 19. stor.
Hrabová Roztoka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1768, opravený 1905.
- + Hrachovo (okr. Rim. Sobota) — ev. a. v., postavený pravdepodobne koncom 15. stor., zbořený okolo 1800, zachovali sa renesančné epitafy, oltár a kazateľnica.
Hraničné (okr. Poprad) — r. kat. a gr. kat., postavený 1785, opravený v druhej pol. 19. stor.
Hrohsek (okr. B. Bystrica) — ev. a. v., artikulárny, postavený 1725—1726.

- ✦ **Hruštín** (okr. D. Kubín) — ev. a. v., r. kat., postavený 1631, 1672-1709 sa stal na prechodnú dobu katolíckym, zanikol pravdepodobne začiatkom 19. stor.
- Hunkovce** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v druhej pol. 18. stor., opravený 1922 a 1947.
- ✦ **Hutka** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1629, zborený 1915, drevo použili na nový kostol.
- Hutka** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1923 tesármi V. Kavulom a J. Hudákom.
- ✦ **Huty** (L. Mikuláš) r. kat., 1808 prenesený z Hladovky, zanikol asi koncom 19. stor.
- ✦ **Hybe** (Lipt. Mikuláš) — ev. a. v., postavený v 17. stor., zborený 1681.
- ✦ **Hybe** (okr. Lipt. Mikuláš) — ev. a. v. artikulárny, postavený 1681, zborený 1768, zachovali sa oltár, kazateľnica, krstiteľnica.
- ✦ **Chyžné** (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol 1627 v poľskej Dolnej Lipnici, 1770 ho previezli do Chyžného, zanikol 1900.
- Inovce** (okr. Michalovce) — gr. kat., postavený r. 1836.
- Istebné** (okr. D. Kubín) — ev. a. v. artikulárny, postavený 1686, rozšírený 1730, opravený v 19. stor.
- ✦ **Jablunka** (okr. D. Kubín) — postavený 1597 ako r. kat., prechodne ev. a. v. (1602 až 1672), zanikol okolo 1802.
- ✦ **Jakovany** (Prešov) — gr. kat., 18. stor., zanikol 1865.
- Jalová** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1792, renovovaný 1831, opravený 1947.
- ✦ **Jalová** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1928 J. Trnkom z Michaloviec, zničený 1944.
- Jedlinka** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1763, opravený v roku 1945.
- Kalná Roztoka** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený koncom 18. stor., opr. 1839.
- ✦ **Kapišová** (Bardejov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol okolo 1892.
- ✦ **Kežmarok** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený 1687, zborený 1717, zachovali sa kazateľnica a oltár.
- Kežmarok** (okr. Poprad) — ev. a. v. artikulárny, postavený 1717 tesárskym majstrom J. Mittermannom z Popradu, opravený 1898, 1932, 1948.
- ✦ **Kečkovce** (Bardejov) — gr. kat., vznikol pred 1914.
- ✦ **Kňazia** (D. Kubín) — r. kat., postavený 1616, zanikol pravdepodobne v 18. stor.
- ✦ **Kokava** (okr. Lipt. Mikuláš) — ev. a. v., postavený 1780, zborený v 20. stor., zachoval se oltár.
- Korejovce** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1764, opravený 1947.
- Korňa** (okr. Čadca) — r. kat., postavený 1948.
- Košice** (okr. Košice), prenesený z Kožuchovcie (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1741, prenesený 1925, opravený 1958.
- Kožany** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v druhej pol. 18. stor.
- Kožuhovce** — pozri Košice.
- ✦ **Krajná Bystrá** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1791, zborený 1929, zachované 4 rezané a maľované svietniky.
- ✦ **Krajná Poľana** (okr. Bardejov) — gr. kat., vznikol v 18. stor., zanikol 1924, zachoval sa barokový oltárik.
- Krajná Porubka** (Bardejov) — gr. kat., postavený 1918, opravený 1947—1948.
- Krajné Čierne** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 17. stor., obnovený 1947 až 1948.
- Krajné Čierne** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený okolo roku 1900.
- Krásný Brod** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený okolo roku 1900.

- Krivé (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1826.
- + Krížová Ves (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený 1867, zborový v 20. stor.
- + Krompachy (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., vznikol v 17.—18. stor., zanikol 1787, zachoval sa oltár a krstiteľnica.
- + Krešinec (Bardejov), gr. kat., asi 18. stor., zanikol 1889.
- + Kružľová (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 17. stor., zanikol medzi 1930 až 1940, zachovali sa dvere.
- Kružľov (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 17. stor., prestavaný 1945.
- + Kurima (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1810, zanikol 1940—1944.
- Kurimka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1923 G. Zacharenkom, I. Borisom, P. Sofaničom na mieste zhorého, opravený 1930, 1946—1947.
- + Kurimka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zhorol 1915.
- + Kvakovce (okr. Michalovce) — rim. kat. (?), gr. kat. (?), postavený 1629, zborový pravdepodobne okolo 1772.
- Ladomirová (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1740—1742, opravený 1946, 1958, 1967.
- + Lazany pod Makytou (okr. P. Bystrica) — r. kat., postavený v 17. alebo 18. stor., zanikol 1801, zachovali sa zvony z r. 1721.
- + Lednica (okr. P. Bystrica) — r. kat., pravdepodobne v 16. stor., zanikol 1732.
- + Lesnica (okr. Poprad) — r. kat., postavený v 18. stor., zborový v 19. stor.
- Leštiny (okr. D. Kubín) — ev. a. v., artikulárny, postavený 1688, opravený 1853 a v 20. stor.
- + Levoča (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený 1687, zhorol 1709.
- + Levoča (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený 1711, zborový 1838, zachovali sa vitráže, kazateľnica a krstiteľnica.
- + Lipová (Bardejov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol 1872.
- + Liptovská Lúžna (okr. Lipt. Mikuláš) — r. kat., postavený v 17. stor. okolo 1682, zanikol asi v 18. stor.
- + Liptovská Osada (L. Mikuláš) — r. kat., okolo 1692, zanikol asi 1756.
- + Lipt. Revúce (okr. L. Mikuláš) — r. kat., postavený 1694, zanikol 1819.
- + Lokca (okr. D. Kubín) — ev. a. v., vznikol pravdepodobne zač. 17. stor., 1665 ho predali do Babína, kde sa 1674 stal katolíckym, zanikol v prvej pol. 20. stor.
- Lukov-Venecia (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1708, opravený 1740, 1948.
- + Lubic (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený 1694, zanikol 1783.
- + Makovce (Bardejov) — gr. kat., vznikol v 18. stor., zanikol asi 1863.
- Malá Poliana (okr. Humenné), prevezený do Hr. Kráľové — gr. kat., postavený v roku 1759, prevezený 1929.
- Matysová (okr. Poprad) — gr. kat., postavený 1833, opravený 1938.
- + Medvedzie (Bardejov) — gr. kat., 18. stor., zanikol 1905.
- Medvedzie (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1905, opravený 1946—1947.
- + Matejovce (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1787.
- + Mergeška — pozri Nová Polianka.
- + Merník (okr. Michalovce) — r. kat. (?), ev. a. v. (?), postavený 1629, zanikol pravdepodobne okolo 1784.
- Mikulášová (okr. Bardejov) — pozri Bard. Kúpele.
- Milpošf (okr. Prešov) — gr. kat., postavený 1830.
- Miroľa (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1770, opravený 1945.
- + Mutné (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol 1790, zanikol 1875, zachovala sa časť vnútorného zariadenia.

- + Námestovo (okr. D. Kubín) — ev. a. v., vznikol v 16. stor., 1635 ho predali do Pucova.
- + Námestovo (okr. D. Kubín) — ev. a. v., postavený 1627, zanikol 1658.
- + Nálepkovo (Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1785.
- + Nižná Jedľová (Bardejov) — gr. kat., existoval ešte 1863.
- + Nižná Písaná (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 17. stor., zanikol 1913, zachovali sa obrazy a ikonostas.
- + Nižná Polianka, gr. kat., pred 1914, zanikol 1924.
- + Nižný Komárnik (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 19. stor., zanikol okolo r. 1945.
- + Nižný Komárnik (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1938.
- + Nižný Mirošov (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1737, zanikol 1944.
- + Nižný Orlík (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol 1944, zachovali sa zvonica a zvon datovaný 1675 od prešovského zvonára M. Ulricha.
- + Nižný Žipov (okr. Trebišov) — r. kat. (?), ev. ref. (?), postavený 1629, zanikol koncom 18. alebo zač. 19. storočia.
- + Nová Polianka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1629, prestavaný 1766, zanikol 1961 v dôsledku poškodenia vo vojne.
- + Nová Sedlica (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1764.
- + Novotš (okr. D. Kubín) — r. kat., postavili miestni tesári 1790, obnovili ho 1887, zanikol zač. 40. rokov 20. stor.
- + Obručné (Bardejov) — gr. kat., 18. stor., zanikol 1892.
- + Ondavka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zhorel 1949, zachoval sa zvon a zvonica.
- + Oľšavka (Bardejov) — gr. kat., 18. stor., zanikol koncom 19. stor. Oravka (dnešná poľská Orava) — rím. kat., postavný 1651.
- + Oravská Lesná (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol 1739—1741, zanikol pred 1914, zachovaná časť vnútorného zariadenia.
- + Oravská Poruba - Zábrež (okr. D. Kubín) — r. kat., postavený v druhej pol. 15. stor., obnovený v 17. stor., opravený v 18. a 20. stor.
- + Ortuňová (Bardejov) — gr. kat., 1709, zanikol 1842.
- + Osrblie (okr. B. Bystrica) — r. kat., vznikol asi v pol. 15. stor., nevie sa, kedy zanikol, zachovaná plastika.
- + Paludza (okr. Lipt. Mikuláš) — ev. a. v. artikulárny, postavený 1693, zanikol 1773, interiérové zariadenie preniesli do nového kostola.
- + Paludza (okr. Lipt. Mikuláš) — ev. a. v., artikulárny, postavený tesárskym majstrom J. Langom 1773—1774, obnovený 1901, 1955.
- + Pečovská Nová Ves (okr. Prešov) — synagóga, postavená v 18. stor., zanikla 1896.
- + Petejovce (Bardejov) — gr. kat., existoval 1863.
- + Petrovo (okr. Rožňava) — ev. a. v., postavený 1694, zanikol 1794, zachoval sa obraz z oltára.
- + Piskorovce (okr. Humenné) — gr. kat., postavený v 16. stor., reštaurovaný 1888, zanikol pred 1936.
- + Podhorany (okr. Poprad) — ev. a. v., tolerančný, postavený 1806 (opustený).
- + Podvilk (okr. D. Kubín) — ev. a. v., vznikol 1614 (dal ho postaviť palatín Thurzo), katolícky od roku 1697, nevie sa, kedy zanikol.
- + Pohorelá (okr. B. Bystrica) — r. kat., postavený v 16. stor., zanikol v 18. stor., pravdepodobne okolo 1762.

- + **Polomka** (okr. B. Bystrica) — r. kat., postavený zač. 17. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1669.
- + **Poprad** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1835.
Potoky (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1773, opravený 1957.
- + **Prešov** (okr. Prešov) — ev. a. v., postavený v 17. alebo zač. 18. stor., zanikol v 18. storočia.
- Príkra** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1776—1777, obnovený 1903, 1946-1947.
Príslop (Humenné) — gr. kat., asi 19. stor., opravený 1925.
- + **Prituľany** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1777, zanikol 1925.
- + **Pstrinná** (okr. Bardejov) — gr. kat., 18. stor., zanikol 1920.
- + **Pucov** (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol v 16. stor., 1636 kúpený z Námestova, 1652 vymaľovaný Martinom Haynišom z Nižnej. Nevie sa, kedy zanikol.
- + **Rabčice** (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol pred 1659, rozšírený 1713, zanikol 1768.
- + **Rakusy** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený 1795, zanikol 1926, interiér zachovaný v múzeu v Kežmarku.
- + **Regetovka** (okr. Bardejov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol 1880.
Rudno (okr. Martin) — r. kat., postavený 1442, prestavaný 1790.
- + **Rokytov** (okr. Bardejov) — gr. kat., 18. stor., zanikol 1806.
- + **Rovné** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1782, poškodený 1944, zanikol v ďalších rokoch. Zachovala sa zvonica postavená tesárskym majstrom Štefanom Tulkom 1782 a ikony.
Ruská Bystrá (okr. Michalovce) — gr. kat., postavený 1720—1730.
- + **Ruskinovce** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1801.
Ruský Potok (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1740.
- + **Sabinov** (okr. Prešov) — ev. a. v., postavený 1687, zanikol zač. 19. stor.
- + **Sačurov** (okr. Michalovce) — r. kat. (?), postavený 1629, zanikol koncom 18. alebo zač. 19. stor.
- + **Sedliacka Dubová** (okr. Dolný Kubín) — r. kat., vznikol pravdepodobne v 16. stor., zborený alebo predaný 1769—1770, mal murovanú vežu a bol vymaľovaný.
Selce (okr. Lučenec) — pozri Dužava.
- + **Smolník** (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený v 17. stor., zanikol 1785.
- + **Spišská Belá** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 17. stor., zanikol v 18. stor., pravdepodobne okolo 1784.
- + **Spišská Nová Ves** (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený 1700, zanikol 1795, zachovali sa kazateľnica a oltár, zariadenie predali do obce Rakúsy, dnes v múzeu v Kežmarku.
- + **Spišská Sobota** (okr. Poprad) — ev. a. v., vznikol 1777, zhorel 1795.
- + **Spišské Podhradie** (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený v 18. stor. zhorel 1794.
- + **Spišské Vlchy** (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený 1694, zhorel 1727.
- + **Stráňany** (okr. Poprad) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1857.
- + **Stráže pod Tatrami** (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., 1867 predali do Krížovej Vsi.
Starý Smokovec (okr. Poprad) — r. kat., postavený 1888 arch. G. Majunkom.
Strihovce (okr. Humenné) — gr. kat., vznikol v 18. stor.
Stražená (okr. Rožňava) — r. kat., postavený okolo 1800.
- + **Suchá** (okr. Bardejov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol 1886.

- Šambron (okr. Poprad) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol 1872.
- Šapinec (okr. Svidník) — gr. kat., postavený 1734, zanikol 1910.
- Šarišský Stiavník (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1773, zanikol 1928, zachoval sa oltár, zvonička.
- Šarišské Čierne (okr. Bardejov) — gr. kat., 19. stor., zanikol 1914—1918.
- Šemetkovce (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1752—1753, opravený 1967.
- Šmígovce (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1894, obnovený 1936.
- Štós (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1785, zachovali sa kazateľnica a krstiteľnica.
- Šumiac (okr. B. Bystrica) — gr. kat., postavený 1636, zanikol okolo 1775.
- Švedlár (okr. Sp. N. Ves) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1787, zachovala sa patronátna lavica.
- Teplý Vrch (okr. Rim. Sobota) — ev. a. v., postavený 1640, zanikol pravdepodobne okolo 1827, zachoval sa oltár.
- Topoľa (okr. Humenné) — gr. kat., postavený v druhej pol. 17. stor., opravený 1955.
- Toporec (?) (okr. Poprad) — ev. a. v. artikulárny, postavený v 18. stor., zanikol 1768.
- Trebišov (okr. Trebišov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1825.
- Trnové (okr. Žilina) — r. kat., postavený 1582, opravený 1713.
- Tročany (okr. Bardejov) — postavený 1338, zanikol pravdepodobne 1739.
- Tročany (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1739, na mieste starého, renovovaný 1897.
- Tvarožná (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zhorel 1775.
- Tvrdošín (okr. D. Kubín) — r. kat., postavený v druhej pol. 15. stor., opravený a upravený v 16. stor., reštaurovaný a opravený 1899, 1937, 1966.
- Údol (okr. Prešov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol okolo 1889.
- Úhorské (okr. Rim. Sobota) — ev. a. v. 1610, zanikol 1808.
- Uličské Krivé (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1718.
- Ústie nad Oravou (okr. D. Kubín) — r. kat., vznikol 1613, zhorel 1713.
- Vápenník (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1888.
- Varádka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zbúraný 1924.
- Varechovce (okr. Svidník) — gr. kat., okolo 18. stor., zhorel 1924.
- Varechovce (okr. Svidník) — gr. kat., okolo 18. stor., zhorel 1827.
- Varádka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1924 na mieste starého.
- Veľká-Poprad (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol 1816.
- Veľký Lipník (okr. Poprad) — gr. kat., postavený v 17. alebo 18. stor., zanikol pravdepodobne okolo 1794.
- Venecia (okr. Bardejov) — pozri Lukov.
- Verchovce (okr. Humenné) — gr. kat., postavený v 17. alebo 18. stor., zanikol 1827.
- Veselé na Orave (okr. D. Kubín) — ev. a. v., postavený 1659, rozšírený 1790 katolikmi, zborený 1715.
- Vislava (okr. Svidník) — gr. kat., 1772, zanikol 1903.
- Vrbov (okr. Poprad) — ev. a. v., postavený v 18. stor., zanikol okolo 1784.
- Vyškovce (okr. Svidník) — gr. kat., asi 19. stor., zanikol 1901.
- Vyšná Polianka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený koncom 18. stol., zanikol 1919, drevo použili na stavbu nového kostola.
- Vyšná Polianka (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1919, zanikol opravený 1958.

- + **Vyšný Hrabovec** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1768, obnovený 1850, zanikol po roku 1950.
- Vyšný Komárnik** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený 1924 na mieste starého kostola.
- + **Vyšný Mirošov** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 18. stor., zanikol pred 1853, zachovali sa ikony.
- + **Vyšný Tvarožec** (okr. Bardejov) — gr. kat., asi 18. stor., zanikol koncom 19. stor.
- Zábrež** (okr. D. Kubín) — pozri Oravská Poruba.
- + **Zakamenné** (okr. D. Kubín) — r. kat., postavený 1707—1780, zhorel 1893.
- + **Zamutov** (okr. Michalovce) — r. kat., postavený 1629, zanikol pravdepodobne v 19. stor.
- + **Závrada** (okr. Humenné) — gr. kat., postavený 1698, zanikol 1927, zachoval sa obraz a rám ikonostasu.
- + **Zázrivá** (okr. D. Kubín) — ev. a. v., vznikol koncom 16. alebo zač. 17. stor., 1647 sa spomína ako úplne vymaľovaný, zborený pravdepodobne v prvej pol. 18. stor.
- Zboj** (okr. Humenné) — pozri Bardejovské Kúpele.
- + **Zborov** (okr. Bardejov) — gr. kat., postavený v 16. stor., v 17. stor. preniesli do Dlhej Lúky.
- + **Zubrohľava** (okr. D. Kubín) — ev. a. v., vznikol pred 1615, katolíkmí rozšírený 1630—1647, vyhorel 1761.
- + **Žitavany** (okr. Nitra) — existoval 1075.

CHRONOLOGICKÝ ZOZNAM EXISTUJÚCICH A ZANIKNUTÝCH DREVENÝCH KOSTOLOV

Vysvetlivky ku poradiu a skrátkám:

1. + zaniknutý objekt,
2. riedene píšeme lokalitu, kde sa objekt nachádzal alebo nachádza, (?) nejasnú lokalitu,
3. lokalita v zátvorke udáva okres podľa administratívneho delenia z r. 1960,
4. úradné skratky jednotlivých cirkví a vierovyznaní, ktorým v chronologickém poradí objekty patrili,
5. poznámka o zásadne prestavbe objektu.

11. storočie:

- + 1075   **Žitavany** (Nitra).

14. storočie:

- + 1338   **Tročany** (Bardejov).
- + 1390   **Arđovo** (Rožňava).
- +   **Dubovica** (?) (Prešov).

15. storočie:

- 1422   **Rudno** (Martin), r. kat., prestavba 1790.
- 2. pol. stor.   **Tvrdošín** (D. Kubín), r. kat.
- 4. štvrt. stor.   **Zábrež** (Oravská Poruba, D. Kubín), r. kat.
- +   **Osrblie** (B. Bystrica), r. kat.
- +   **Hrachovo** (R. Sobota), ev. a. v.
- + 1492   **Andrejová** (Bardejov), kat.

16. storočie:

- 1582 Trnové (Žilina), r. kat.
- 1593—1596 Hervartov (Bardejov), r. kat.
- + 1597 Jablonka (dnes poľská Orava), r. kat., ev. a. v.
- + Lednica (P. Bystrica), r. kat.
- + Dlhá Lúka (Bardejov), gr. kat.
- + Námestovo (D. Kubín), ev. a. v.
- + Piskorovce (Humenné), gr. kat.
- + Sedliacka Dubová (D. Kubín), r. kat.
- + Zázrivá (D. Kubín), ev. a. v.
- + Zborov (Bardejov), gr. kat.

17. storočia:

- + Brdárka (Rožňava), ev. a. v.
- + Gočaltovo (Rožňava), ev. a. v.
- + Hybe (L. Mikuláš), ev. a. v.
- + Kružlová (Bardejov), gr. kat.
- + Smolník (Sp. N. Ves), ev. a. v.
- + Veľký Lipník (Poprad), r. kat.
- + zač. stor. Lokca (D. Kubín), ev. a. v.
- + Nižná Písaná (Bardejov), gr. kat.
- + Pohorelá (B. Bystrica), r. kat.
- + 1610 Uhorské (Rim. Sobota), ev. a. v.
- + 1613 Ústie (D. Kubín), r. kat.
- + 1614 Podvlek (D. Kubín), ev. a. v., r. kat.
- + 1615 Zubrohlava (D. Kubín), ev. a. v., r. kat.
- + 1616 Kňazžia (D. Kubín), r. kat.
- + 1627 Námestovo (D. Kubín), r. kat.
- + 1629 Čierna n. Tisou (Trebišov), ev. ref. (?)
- + Hlinné (Michalovce), gr. kat. (?)
- + Hutka (Bardejov), gr. kat.
- + Merník (Michalovce) ev. a. v. (?)
- + Nižný Žipov (Trebišov), r. kat. (?)
- + Nová Polianka (Bardejov), gr. kat.
- + Sačurov (Michalovce), gr. kat. (?)
- + Zamutov (Michalovce), gr. kat. (?)
- + 1631 Hruštín (D. Kubín), ev. a. v., r. kat.
- + 1636 Šumiac (B. Bystrica), ev. a. v., gr. kat.
- + 1637 Pucov (D. Kubín), r. kat.
- + 1640 okolo Teplý Vrch (R. Sobota), ev. a. v.
- + 1643 Polomka (B. Bystrica), ev. a. v., r. kat.
- pol. stor. Krajné Čierne (Bardejov), gr. kat.
- 2. pol. stor. Topľa (Humenné), gr. kat.
- 1651 Orávka (dnešná poľská Orava), r. kat.
- + 1653 Benkovce (Michalovce), gr. kat. (?)
- + 1653 okolo Čimhová (D. Kubín), r. kat.
- 1658 Bodružal (Bardejov), gr. kat., prestavba v 18. stor.
- + 1659 okolo Ra b ě i c a (D. Kubín), r. kat.
- + 1659 okolo Veselé (D. Kubín), ev. a. v., r. kat.

- + 1666 Babín (D. Kubín), ev. a. v.
  - + 1681 Hybe (L. Mikuláš), ev. a. v.
  - + 1682 okolo Liptovská Lužná (L. Mikuláš), r. kat.
  - + 1684 okolo Bratislava (Bratislava), ev. a. v.
  - 1686 Istebné (D. Kubín), ev. a. v., rozšírený v pol. 18. stor.
  - + 1687 Sabinov (Prešov), ev. a. v.
  - + 1687—1688 Levoča (Sp. N. Ves), ev. a. v.
  - 1688 Leštiny (D. Kubín), ev. a. v.
  - + 1689 Kežmarok (Poprad), ev. a. v.
  - + 1692 Liptovská Osada (L. Mikuláš), r. kat.
  - + 1693 Paludza (L. Mikuláš), ev. a. v.
  - + 1694 okolo Lipt. Revúce (L. Mikuláš), r. kat.
  - + 1694 po Ľubica (Poprad), ev. a. v.
  - + 1694 okolo Petrovo (Rožňava), ev. a. v.
  - + 1694 Spišské Vlachy (Sp. N. Ves), ev. a. v.
  - + 1698 okolo Závada (Humenné), gr. kat.
  - + koniec stor. Filice (Poprad), ev. a. v.
  - + Gelnica (Sp. N. Ves), ev. a. v.
  - + Heřpa (B. Bystrica), r. kat.
  - + Krompachy (Sp. N. Ves), ev. a. v.
  - + Lazany pod Makytou (P. Bystrica), r. kat.
  - + Verchovce? (Humenné), gr. kat.
18. storočie:
- + pravdepod. Abranovce (Prešov), gr. kat.
  - + Andrejová (Bardejov), gr. kat.
  - + pravdepod. Bajerovce (Prešov), gr. kat.
  - Brezovica (Prešov), synagoga
  - + pravdepod. Brezovka (Prešov), gr. kat.
  - + Cigla (Bardejov), gr. kat., prestavený na byty 1903
  - + Čerenčany (R. Sobota), ev. a. v.
  - + Čirč (Prešov), synagoga
  - + Dara (Humenné), gr. kat.
  - + Dražice (R. Sobota), ev. a. v.
  - + Hladovka (D. Kubín), r. kat.
  - + pravdepod. Hormoš (Poprad), gr. kat.
  - + pravdepod. Jakovany (Prešov), gr. kat.
  - Jedlinka (Bardejov), gr. kat.
  - + Kapišová (Svidník), gr. kat.
  - + Kurimka (Bardejov), gr. kat.
  - + pravdepod. Krušinec (Svidník), gr. kat.
  - Ladomirová (Bardejov), gr. kat.
  - + Lesnica (Poprad), r. kat.
  - + pravdepod. Lipová (Bardejov), gr. kat.
  - Malá Poľana (Humenné), 1929 prenesený do Hr. Kráľové.
  - + pravdepod. Makovce (Svidník), gr. kat.
  - + Matejovce (Poprad), ev. a. v.
  - + pravdepod. Medvedzie (Svidník), gr. kat.
  - + Milpošt (Prešov), gr. kat.
  - + pravdepod. Nálepково (Sp. N. Ves), ev. a. v.

	Nižná Jedľová (Bardejov), gr. kat.
	Nižný Komárnik (Bardejov), gr. kat.
pravdepod.	Nižný Orlík (Bardejov), gr. kat.
	Obručné (Bardejov), gr. kat.
pravdepod.	Olšavka (Bardejov), gr. kat.
	Ondavka (Bardejov), gr. kat.
pravdepod.	Petejovce (Svidník), gr. kat.
	Poprad (Poprad), ev. a. v.
pravdepod.	Pstrinná (Svidník), gr. kat.
	Regetovka (Bardejov), gr. kat.
	Rokytov (Bardejov), gr. kat.
	Ruskinov (Poprad), ev. a. v.
	Spišské Podhradie (Sp. N. Ves), ev. a. v.
	Stráňany (Poprad), r. kat.
	Stráže (Poprad), ev. a. v.
pravdepod.	Strihovce (Humenné), gr. kat.
	Suchá (Svidník), gr. kat.
pravdepod.	Šambroň (Poprad), gr. kat.
	Štós (Sp. N. Ves), ev. a. v.
	Švedlár (Sp. N. Ves), ev. a. v.
	Toporec (Poprad), ev. a. v.
	Trebišov (Trebišov), r. kat. (?)
	Tvarožná (Poprad), ev. a. v.
pravdepod.	Údol (Prešov), gr. kat.
	Varádka (Bardejov), gr. kat.
	Varechovce (Svidník), gr. kat.
	Veľká (Poprad), ev. a. v.
	Vrbov (Poprad), ev. a. v.
	Vyšný Mirošov (Bardejov), gr. kat.
pravdepod.	Vyšný Tvarožec (Bardejov), gr. kat. a kat.
1700 po	Spišská Nová Ves (Sp. N. Ves), ev. a. v.
1701	Cígelka (Bardejov), gr. kat.
1705	Dobroslav (Bardejov), gr. kat., prestavba 1932
1707—08	Zákamenné (D. Kubín), r. kat.
1708	Lukov (Bardejov), r. kat.
1709	Ortuťová (Bardejov), gr. kat.
1711	Prešov (Prešov), ev. a. v.
1712—13	Levoča (Sp. N. Ves), ev. a. v.
1712—16	Bardejov (Bardejov), ev. a. v.
1715	Habovka (D. Kubín), r. kat.
1717	Kežmarok (Poprad), ev. a. v.
1718	Uličské Krivé (Humenné), gr. kat.
1720	Ruské Bystré (Michalovce), gr. kat.
1725	Hronsek (B. Bystrica), ev. a. v.
1727	Brežany (Prešov), gr. kat.
1730	Bard. Kúpele (Bardejov), gr. kat., 1929 prenesený z Mikulášovej
1734	Šapinec (Svidník), gr. kat.
1737	Nižný Mirošov (Bardejov), gr. kat.
1739	Tročany (Bardejov), gr. kat.

- + 1739—41 Oravská Lesná (D. Kubín), r. kat.
- + 1740 Batizovce (Poprad), ev. a. v.
- 1740 Ruský Potok (Humenné), gr. kat.
- 1741 Košice (Košice), gr. kat., 1925 prenesený z Kožuchoviec
- + 2. pol. stor. Bogliarka (Bardejov), gr. kat.
- Kožany (Bardejov), gr. kat.
- + Krajná Poliana (Bardejov), gr. kat.
- + Pečenovská Nová Ves (Prešov), synagóga
- 1752 Semetkovce (Bardejov), gr. kat.
- 1754 Nová Sedlica (Humenná), gr. kat.
- 1761 Korejovce (Bardejov), gr. kat.
- 1768 Hrabova Roztoka (Humenné), gr. kat.
- + 1768 Vyšný Hrabovec (Bardejov), gr. kat.
- + 1770 Chyžné (D. Kubín), r. kat.
- 1770 Miroľa (Bardejov), gr. kat.
- + 1772 Vislava (Svidník), gr. kat.
- 1173—4 Paludza (L. Mikuláš), ev. a. v.
- 1773 Potoky (Bardejov), gr. kat.
- + 1773 Šarišský Štiavnik (Bardejov), gr. kat.
- 1776 Bardejovské Kúpele (Bardejov), gr. kat., 1966 prevz. zo Zbo
- 1777 Prikra (Bardejov), gr. kat.
- + 1777 Pritulany (Humenné), gr. kat.
- + 1777 Sp. Sobota (Poprad), ev. a. v.
- + 1780 po Kokava (L. Mikuláš), ev. a. v.
- + 1782 Rovné (Bardejov), gr. kat.
- 1785 Hraničné (Poprad), r. kat. i gr. kat.
- 1786 Dužava (R. Sobota), ev. a. v.
- + 1790 Mutné (D. Kubín), r. kat.
- + 1790 okolo Novoľ (D. Kubín), r. kat.
- + 1791 Krajnú Bystrú (Bardejov), gr. kat.
- 1792 Jalová (Humenné), gr. kat.
- 1793 Gribov (Bardejov), gr. kat.
- + 1795 Rakúsy (Poprad), ev. a. v.
- koniec stor. Hunkovce (Bardejov), gr. kat.
- Kalná Roztoka (Humenné), gr. kat.
- + Vápenník (Bardejov), gr. kat.

19. storočie:

- + Čkalov (Bardejov?), gr. kat.
- + Kečkovce (Svidník), gr. kat.
- + Nižná Polianka (Bardejov), gr. kat.
- + Príslop (Humenné), gr. kat.
- + Šarišské Čierne (Bardejov), gr. kat.
- + Vyškovce (Svidník), gr. kat.
- + zač. 19. stor. Hozelec (Poprad), ev. a. v.
- 1800 okolo Stratená (Rožňava), r. kat.
- 1806 Podhorany (Poprad), ev. a. v.
- + 1810 Kurima (Bardejov), synagóga
- + 1810 okolo Vyšná Polianka (Bardejov), gr. kat.

1820	Krivé (Bardejov), gr. kat.
+ 1827	Varechovce (Svidník), gr. kat.
1829	Frička (Bardejov), gr. kat.
1825	Dlhá Luka (Bardejov), gr. kat.
1833	Matysová (Prešov), gr. kat.
1836	Inovec (Michalovce), gr. kat.
2. pol. stor.	Krásný Brod (Humenné), gr. kat.
+ 1867	Krížová Ves (Poprad), ev. a. v.
1888	Starý Smokovec (Poprad), r. kat.
1894	Šmígovce (Humenné).

19. storočie:

1905	Medvedzie (Bardejov), gr. kat.
1918	Krajná Porúbka (Bardejov), gr. kat.
1919	Vyšná Polianka (Bardejov), gr. kat.
+ 1922	Dlhoňa (Bardejov), gr. kat.
1923	Hutka (Bardejov), gr. kat.
	Kurimka (Bardejov), gr. kat.
1924	Váradka (Bardejov), gr. kat.
	Vyšný Komárnik (Bardejov), gr. kat.
+ 1928	Jalová (Humenné), gr. kat.
1930 okolo	Krajné Čierne, gr. kat.
1933	Nižný Komárnik (Bardejov), gr. kat.
1948 okolo	Dara (Humenné), gr. kat.
1948	Korňa (Čadca), r. kat.

TABULKA POČTU EXISTUJÚCICH A ZANIKNUTÝCH KOSTOLOV
POĎEA STOROČIA VZNIKU

Storočie	11.	12.	13	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	spolu
náb.											
r. kat.	1			3	5	5	15	13	2	1	45
gr. kat.						3	11	70	15	12	111
ev. a. v.					1	2	31	27	3		64
žid.								3	1		4
spolu	1			3	6	10	57	113	21	13	224

TABULKA POČTU ZANIKNUTIA KOSTOLOV POĎEA STOROČÍ

Storočie	11.	12.	13	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	spolu
náb.											
r. kat.							1	17	9	1	28
gr. kat.							1	6	32	28	67
ev. a. v.							9	28	13	5	55
žid.									2	1	3
spolu							11	51	56	35	153

TABULKA EXISTUJÚCICH KOSTOLOV PODĽA STOROČIA VZNIKU

Storočie	11.	12.	13	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	spolu
náb.											
r. kat.					3	2	1	1	2	1	10
gr. kat.							3	28	9	10	50
ev. a. v.							2	4	1		7
žid.								1			1
spolu					3	2	6	34	12	11	68

CHRONOLOGICKÝ ZOZNAM TESÁRSKYCH MAJSTROV A CECHOV NA SLOVENSKU

Zoznam je zostavený na základe údajov obsiahnutých v literatúre citovanej v poznámke 7, 62.

- 1330 Majcichov (okr. Trnava).
 1428 Prešov (okr. Prešov) — Gregorius Alcz.
 1434 Prešov (okr. Prešov) — Mathias Alch.
 1441—45 Prešov (okr. Prešov) — Anton Alch.
 1449—54 Prešov (okr. Prešov) — Štefan Alch.
 1450 Prešov (okr. Prešov) — Mathias Alch.
 1472 Sečovce (okr. Michalovce) — Augustin Molnar.
 1480 Prešov (okr. Prešov) — Štefan Mlynár.
 1483 Tesáre (okr. Topoľčany) — Johannes Alch.
 1510—13 Prešov (okr. Prešov) — Martin Alcz.
 1519 Prešov (okr. Prešov) — Benedikt Farrago.
 1519 Prešov (okr. Prešov) — Januš Farrago.
 1523 Sabinov (okr. Prešov) — založený cech tesárov.
 1525 Prešov (okr. Prešov) — Gašpar Farrago z Fintic.
 1550 Nitrianska, Trenčianska, Tekovská župa a panstvá Branč, Holič, Šaštín, Cerová, Lieskové zakladajú oblastný cech mlynárov.
 1567—68 Tokaj (Maďarsko) — Franciscus Alch molitor.
 1570 Kremnica (okr. Žiar) — cech tesárov.
 1570 Kremnica (okr. Žiar) — spoločný cech kamenárov, tesárov a murárov.
 1581 Nové Zámky (okr. Nové Zámky) — Paulus Molnar carpentarius a Gregorius Molnar carpentarius.
 1585 Košice (okr. Košice) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
 1594 Banská Štiavnica (okr. Žiar) — cech tesárov.
 1596 Levoča (okr. Sp. N. Ves) — cech tesárov.
 16. stor. Banská Štiavnica (okr. Žiar) — cech banských tesárov.
 1616 Bojnice (okr. Prievidza) — Matej Ujlaky, mlynársky majster.
 1618 Tokaj (Maďarsko) — tesár Michal z Tokaju.
 1634 Šarišský Potok (Maďarsko) — Juraj Abarhám z Brašova.

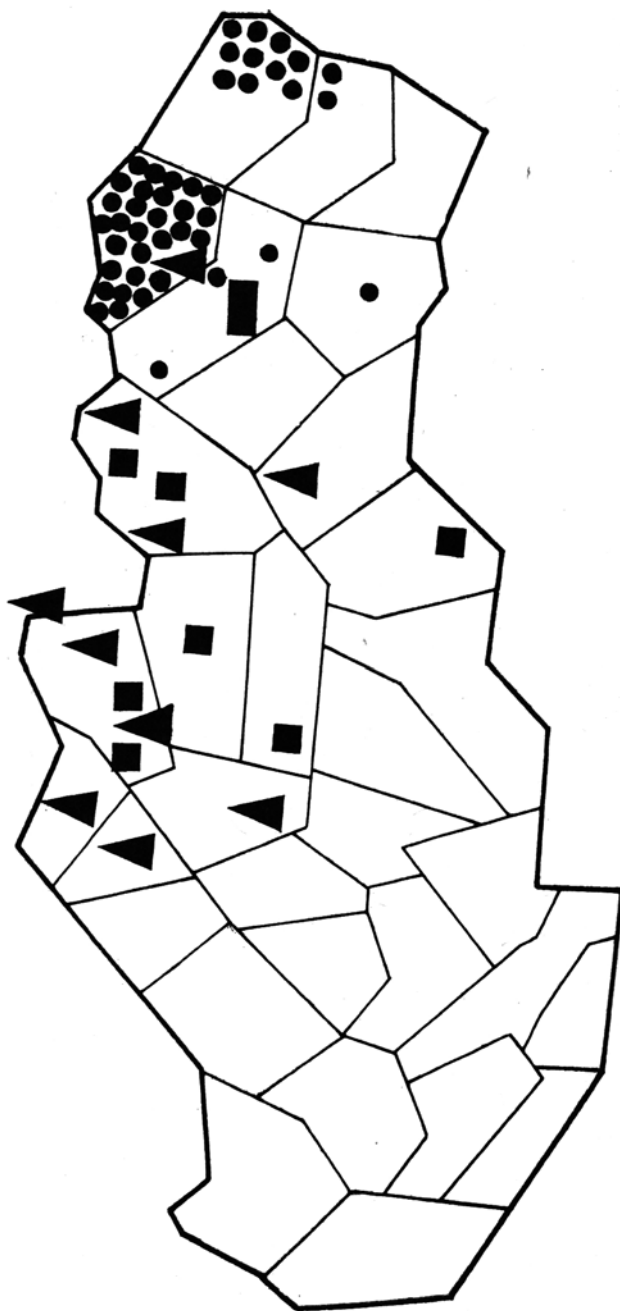
- 1641 Dusovice (Halič pri Przemysli, Poľsko) — Ivan Ščyrbavyj z Husákova.
- 1646 Šintava (okr. Nitra) — cech mlynárov s 26 mlynármi: Matej Molnár, Tomáš Kelemen zo Zura, Štefan Bedeč (majster), Michal Peterfi, Ján Bogyszló, Ján Nagy, Ján Kováč, Michal Bača, Štefan Hegedös, Matej Fászán, Juraj Szakmári, Gregor Letenyei, Lukáč Űregi, Mikuláš Varga, Ján Dobodi, Andrej Téglyás, Michal Molnár, Štefan Varga, Ján Repáš, Michal Füleki, Peter Molnar, Štefan Dobodi, Ján Molnár, Pavel Fehér, Ján Bíró, Matej Molnár.
- 1667 Radnovce (okr. R. Sobota) — Michal Apafi, tesár.
- 1669 Košice (okr. Košice) — spoločný cech mlynárov a tesárov so slovenskými artikulami.
- 1670 Gemer a Hont — oblastný župný cech tesárov.
- 1673 Stará Halič (okr. Lučenec) — mlynár Ján Poloni postavil zvoncu.
- 1676 Holič a Šaštín (okr. Senica) — medzimestský cech mlynárov.
- 1683 Zborov (okr. Bardejov) — Martin Űrdög, mlynár a rezbár.
- 1698 Gemer a Hont — oblastný župný cech tesárov.
- 1699 Rudná (okr. Rožňava) — Baltazár a Andrej Molitores.
17. stor. Banská Bystrica (okr. B. Bystrica) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
17. stor. Bratislava (okr. Bratislava) — cech tesárov.
17. stor. Jur pri Bratislave (okr. Bratislava) — miešaný cech.
17. stor. Modra (okr. Bratislava) — cech tesárov.
17. stor. Prešov (okr. Prešov) — cech tesárov.
17. stor. Rimavská Sobota (okr. R. Sobota) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
17. stor. Senica (okr. Senica) — cech mlynárov.
17. stor. Sučany (okr. Martin) — miešaný cech.
17. stor. Stupava (okr. Bratislava) — cech mlynárov.
17. stor. Vrbové (okr. Trnava) — cech mlynárov.
- 1706 Nová Baňa (okr. Žiar) — cech tesárov dostal slovenské artikuly.
- 1706 Pukanec (okr. Levice) — cech tesárov obdržal slovenské artikuly z Nov. Bani.
- 1717 Poprad (okr. Poprad) — stavebný majster Ján Mittermann postavil kostol v Kežmarku.
- 1759 Hontianska Vrbica (Levice) — Jozef Oláh, mlynársky majster.
- 1770 Vyšný Hrabovec (okr. Bardejov) — Matej Jacko, opravil kostol, pôsobil na panstve Makovica.
- 1773 Gemer a Hont — medzižupný cech mlynárov a tesárov.
- 1771—73 Paludza (okr. L. Mikuláš) — Ján Lang, tesársky majster pravdepodobne z L. Mikuláša, postavil kostol.
- 1776—78 Spišská Belá, Lubica, Poprad, Veľká, Vrbov, Stráže, Spišská Nová Ves, Spišské Vlarchy, Ruskinovce, Spišské Podhradie, Matejovce, Spišská Sobota, Tvarožná, Hniezdno, Stará Lubovňa, Podolínec (16 spišských miest) má spoločný oblastný cech tesárov.
- 1782 Rovné (okr. Bardejov) — tesár Štefan Tulka opravil zvoničku pri kostole.
- 1790 Novotč (okr. D. Kubín) — miestni tesári postavili kostol.
18. stor. Banská Bystrica (okr. B. Bystrica) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
18. stor. Bardejov (okr. Bardejov) — cech tesárov.
18. stor. Brezno (okr. B. Bystrica) — cech tesárov.
18. stor. Chtelnica (okr. Trnava) — spoločný cech.
18. stor. Komárno (okr. Komárno) — cech tesárov.

18. stor. Modra (okr. Bratislava) — cech murárov a tesárov.
18. stor. Nové Zámky (okr. N. Zámky) — spoločný cech stolárov a tesárov.
18. stor. Prešov (okr. Prešov) — cech tesárov.
18. stor. Rimavská Sobota (okr. R. Sobota) — spoločný cech murárov, mlynárov a tesárov.
18. stor. Trenčín (okr. Trenčín) — spoločný cech tesárov, kamenárov, murárov.
18. stor. Senica (okr. Senica) — cech mlynárov.
- 1813 Nová Sedlica (okr. Humenné) — Dimitrij Hasyneec postavil kostol.
- 1815 Betlanovce (?) (okr. Poprad) — Andrej Tibád.
- 1833 Gelnica (okr. Sp. N. Ves) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
- 1834 Hontianska Vrbica (Levice) — tesár Daniel Baltazár.
- 1835 Liptov — spoločný cech mlynárov a tesárov.
- 1844 Zlaté Moravce (okr. Topoľčany) — cech mlynárov.
- 1850 Vyšný Hrabovec, kostol obnovil M. Jacko.
- 1876 Pohár (pri meste Skolje, Zakarpatská Ukrajina) — tesár Arvaj postavil kostol.
- 1888 Starý Smokovec (okr. Poprad) — architekt G. Majunk vyprojektoval drevený kostol.
19. stor. Banská Bystrica (okr. B. Bystrica) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Bratislava (okr. Bratislava) — cech tesárov.
19. stor. Brezno (okres B. Bystrica) — cech tesárov.
19. stor. Čachtice (okr. Trenčín) — spoločný cech tesárov a mlynárov.
19. stor. Dunajská Streda (okr. D. Streda) — cech tesárov.
19. stor. Hlohovec (okr. Trnava) — cech tesárov a šklidličiarov.
19. stor. Hniezdno (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Humenné (okr. Humenné) — spoločný cech kamenárov, murárov, tesárov, sklárov, truhlárov.
19. stor. Hybe (okr. L. Mikuláš) — spoločný cech stolárov, kolárov, tesárov a debnárov
19. stor. Komárno (okr. Komárno) — cech tesárov.
19. stor. Krupina (okr. Zvolen) — cech tesárov.
19. stor. Levoča (okr. Sp. N. Ves) — spoločný cech kolárov, debnárov a tesárov.
19. stor. Lipany (okr. Poprad) — spoločný cech tesárov, debnárov, furmanov.
19. stor. Lubica (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Stará Ľubovňa (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Matejovce (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a stolárov.
19. stor. Móča (okr. Komárno) — cech mlynárov.
19. stor. Nové Zámky (okr. N. Zámky) — spoločný cech mlynárov a tesárov
19. stor. Podolíneec (okr. Poprad) — spoločný cech murárov a tesárov.
19. stor. Poprad (okr. Poprad) — spoločný cech murárov a tesárov.
19. stor. Radošiná (okr. Topoľčany) — cech mlynárov.
19. stor. Radvaň na Dunaji (okr. Komárno) — cech mlynárov.
19. stor. Radvaň n. H. (okr. B. Bystrica) — cech mlynárov.
19. stor. Rožňava (okr. Rožňava) — cech tesárov.
19. stor. Ružomberok (okr. Ružomberok) — spoločný cech krajčírov, mlynárov, tesárov.
19. stor. Sabinov (okr. Prešov) — cech tesárov.
19. stor. Spišská Nová Ves (okr. Sp. N. Ves) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Spišské Podhradie (okr. Sp. N. Ves) — spol. cech mlynárov a tesárov.
19. stor. Spišské Vlarchy (okr. Sp. N. Ves) — spoločný cech mlynárov a tesárov

15. stor. Stráže (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
15. stor. Samorín (okr. D. Streda) — cech tesárov.
15. stor. Šaštín (okr. Senica) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
15. stor. Tisovec (okr. Rožňava) — spoločný cech debnárov, tesárov a mlynárov.
15. stor. Topoľčany (okr. Topoľčany) — cech mlynárov.
15. stor. Tvarožné (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
15. stor. Veľká (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
15. stor. Veska nad Žitavou (okr. Nitra) — cech mlynárov.
15. stor. Vrbov (okr. Poprad) — spoločný cech mlynárov a tesárov.
15. stor. Zvolen (okr. Zvolen) — spoločný cech tesárov, mlynárov a debnárov.
- 1904 Bystrá (Krajná?) (okr. Bardejov?) — tesár Ilko Nimeč postavil kostol.
- 1923 Hutka (okr. Bardejov) — tesári J. Hudák a V. Kavula postavili kostol.
- 1923 Kurímka (okr. Bardejov) — tesári G. Zacharenko, J. Boris a P. Sofanyč postavili kostol.
- 1928 Jalová (okr. Humenné) — Ján Trnka, tesársky majster z Michaloviec, postavil kostol.
- 1930 Lípany — tesári z Lípian postavili kostol v Milpošti.

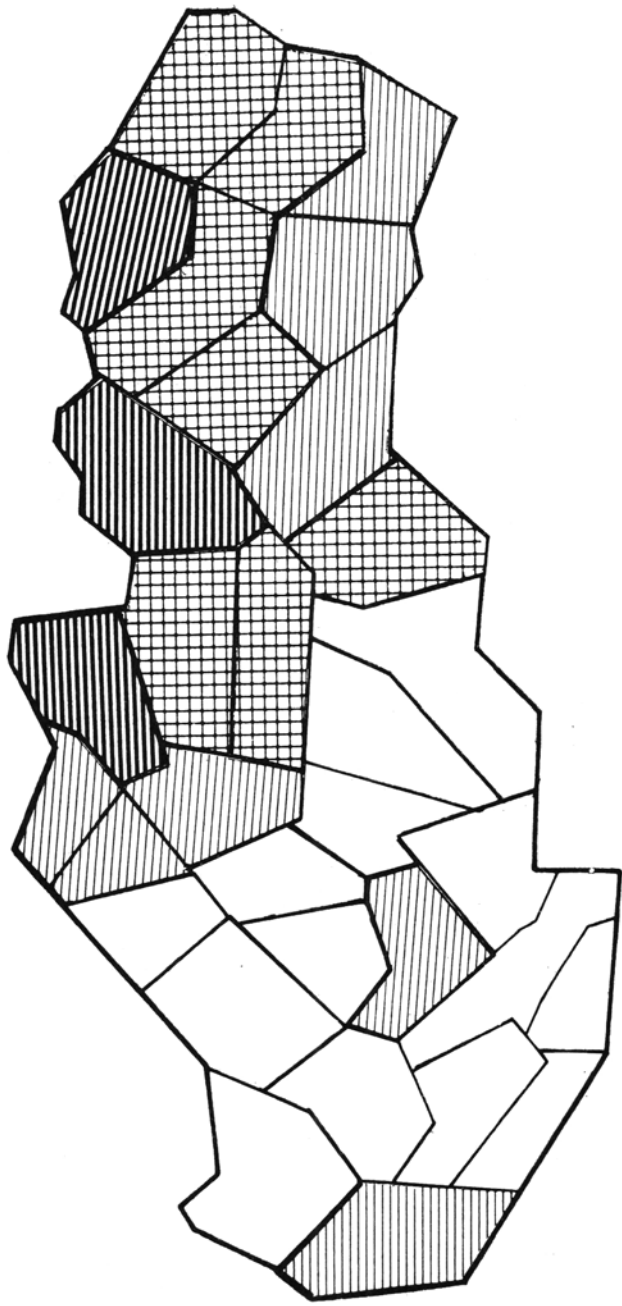
Schematický kartogram existujúcich drevených kostolov v jednotlivých okresoch.

- ▲ gr. katolícky kostol
- ev. a. v. kostol
- synagoga
- rim. katolícky kostol

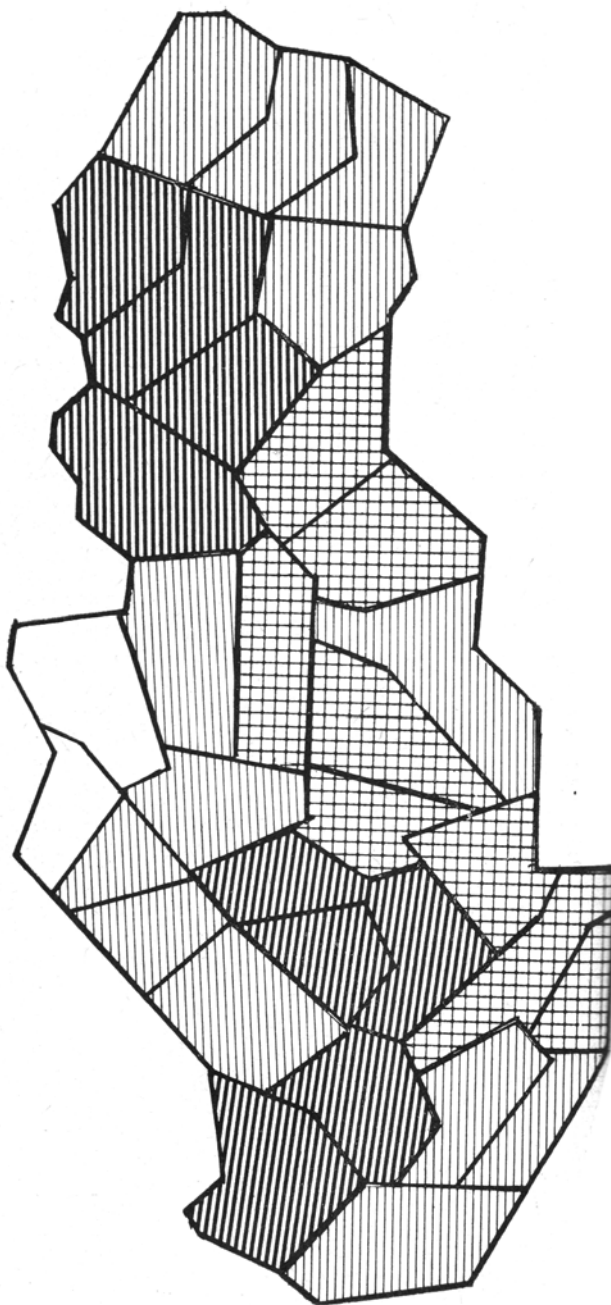
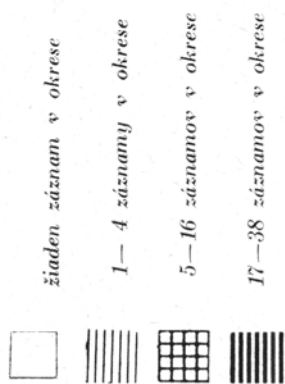

Schematični kartogram frekvenca nastajajočih (umrljivosti) drevenjnih kosov za poslednjih 10. let na Slovenskem podla okrajev v roku 1960.

- hiadna objekt v okrese
- 1—4 objekty v okrese
- 5—24 objekty v okrese
- 25—56 objekty v okrese

44. Schematický kartogram frekvencie tesárskych majstrov a tesárskych cechov za posledných 7. storočí na Slovensku podľa okresov z roku 1960.

4b. Schematický kartogram prekvenciu drevenej ľudovej architektúry v 19. storočí na Slovensku podľa okresov z roku 1960.

v okrese nebolo drevených stavieb

1/7—1/2 ľudových stavieb bolo v okrese drevených

2/3—3/3 ľudových stavieb bolo v okrese drevených

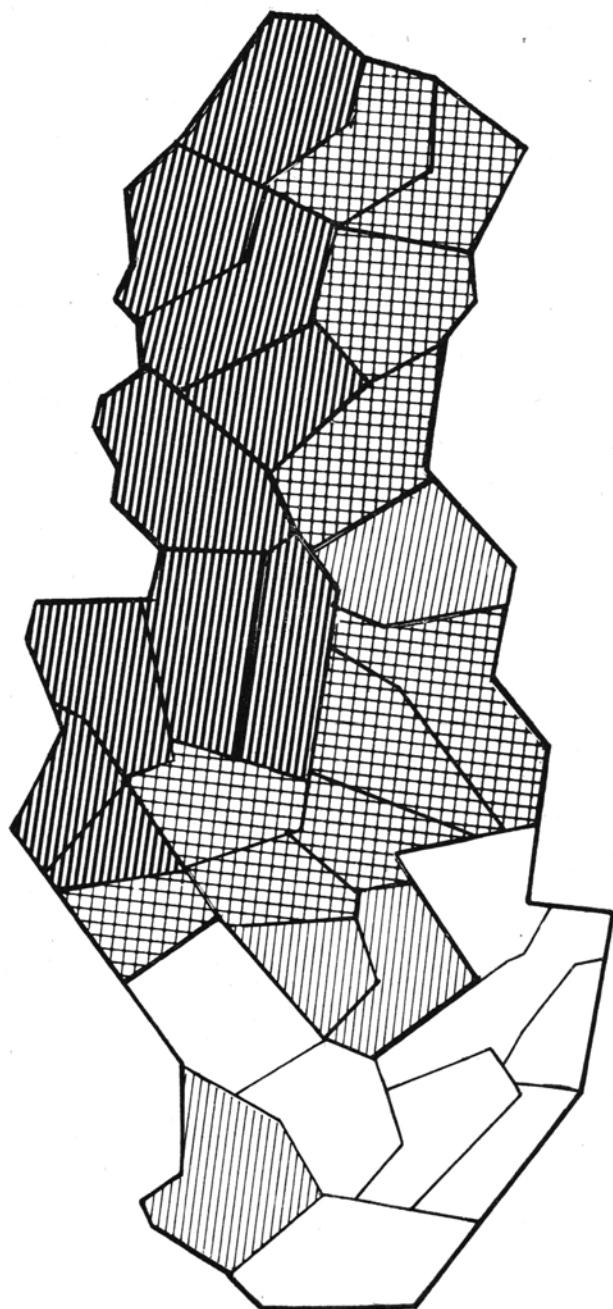
1 všetky ľudové stavby boli v okrese drevené

Poznámky k fotografiam a kresbám:

Fotografie pochádzajú z nasledovných dokumentačných centier od týchto autorov:

Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, Bratislava, Ilrad: 11, Fialová 1, 5—6, 7, 11, 15, 17, 19, 24, 26, 29, 31, 33—35, 37—39, 41; J. Just 9, 12, 20; J. Kosák 8; S. Kováčevicová 14; M. Mariani 3.

Národnopisný ústav SAV, Bratislava: J. Čiho 25; T. Ševčíková 10, 13, 21, 23, 27, 28, 30, 32; V. Urbanecová 22. A. Paul, Praha: 16, 36, 40.

Holzkirchen in der Slowakei

Zusammenfassung

Die archivalischen und archäologischen Belege sowie die erhaltenen romanischen, gotischen, Renaissance-, Barock- und klassizistischen Kirchen bezeugen, dass in der Slowakei die meisten Kirchen im Sinne der kirchlichen Vorschriften auch auf dem Lande Mauerbauten waren. Es existierten aber Gebiete, wo im Zusammenhang mit dem Holz als wichtigstem Baumaterial und mit zahlreichen weiteren Umständen, wie Entlegenheit, Armut u. ä., Kirchen und hauptsächlich Gebethäuser, angefangen von der Christianisierung bis ins 20. Jahrhundert hinein, aus Holz gebaut wurden. Vorderhand sind in der Slowakei, vom 11. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 222 hölzerne Sakralbauten nachgewiesen, die über die Nord-, Zentral- und vor allem Ostslowakei verteilt sind. Die davon erhaltenen 68 befinden sich auch heute hauptsächlich in der Nord- und Ostslowakei, wo auch in der Vergangenheit der Grossteil davon lag. Sie stammen aus dem 15. bis 20. Jahrhundert.

Ein Vergleich der Disposition und Grösse dieser erhaltenen Bauten mit den gemauerten einheimischen und ausländischen frühchristlichen, romanischen und gotischen Dorfkirchen zeigt eine Ähnlichkeit, ja geradezu eine Einheit in der Disposition. Auch die jüngeren aus dem Gebiet der Slowakei stammenden Holzbauten haben sich eine bestimmte Gliederung gewahrt: das Kirchenschiff und ein rechtwinkeliges oder polygonales Presbyterium sogar zu einem Zeitpunkt, da die Mauerbauten eine anspruchsvollere Gliederung und grössere Abmessungen hatten. Die Türme der hölzernen Sakralobjekte stehen, ähnlich wie die Türme der romanischen und gotischen Dorfkirchen, abgesondert, gegebenenfalls ist die selbständige Turmkonstruktion mit dem Kirchenschiff lediglich durch ein Dach verbunden. Holzkirchen mit einer Disposition in Form eines griechischen Kreuzes sind neueren Datums und kommen seit dem ausgehenden 17. Jahrhundert vor, besonders in evangelischen Gemeinden. Sie waren auch bei den Griechisch-Orthodoxen beliebt, kamen in der Slowakei aber nur vereinzelt vor.

Eine weitere Besonderheit der hölzernen Sakralbauten in der Slowakei ist die Verwendung alter Konstruktionsprinzipien, die die slowakische und europäische Archäologie nicht nur an mittelalterlichen und frühmittelalterlichen, sondern auch an älteren Bauten kennt. Es sind dies insbesondere folgende Bautechniken und -konstruktionen: gezimmerte Wände mit glatten oder überhängenden Balken von quadratischem oder rechteckigem Querschnitt; Säulenkonstruktionen der Wände mit Holzfüllung, Zeltkonstruktionen der Türme; Eindachung von Turm und Kirchenschiff mit pyramidisch zurücktretendem Umschroff

auf Ecksteinen ruhende Grundschrötte, direkt in den Boden gerammte Tragsäulen von Wänden.

Diese technologischen und konstruktions-technischen Prinzipien existierten aber auch in Stadt und Land in der Architektur beim Bau von Häusern, Wirtschaftsgebäuden und technischen Bauten. Beim Bau von Holzkirchen erhielten sie sich aber oft länger als beim Bau von Wohnhäusern, was in gewissem Mass mit dem Konservativismus der Kirchen und mit den sich auf das Aussehen und den Bau von Kirchen beziehenden Bauvorschriften zusammenhängt. Die Einheitlichkeit der technischen und der Konstruktionsprozesse und stellenweise auch der Dekorationselemente stand aber nicht nur im Zusammenhang mit der Verwendung des Holzes als grundlegenden Baumaterials und mit der Verwertung seiner Eigenschaften. Wichtig war die übliche Bautradition eines bestimmten Gebietes, die sich viele zehne und hundert Jahre im Zusammenhang mit den lokalen Natur-, Wirtschafts-, Gesellschafts-, Kultur- und politischen Bedingungen sowie mit der Entwicklung ausbildete. Die Ähnlichkeit, ja sogar Gleichartigkeit der Konstruktions- und technischen Prinzipien lässt sich aber auch ohne das Wirken der Baumeister und Zimmerleute nicht erklären, die in einem Gebiet und in einer Zeitspanne nicht bloss Kirchen und Glockentürme, sondern auch Wohnhäuser in der Stadt und Bauernhäuser, Scheunen, Brücken, Wachtürme u. ä. bauten. Die geographische Verteilung der einzelnen Gattungen hölzerner Architektur früher und heute zeigt, dass sich die Grenze der Holzbauten in den letzten zweihundert Jahren vom Süden nordwärts verschob. Aus einem Vergleich der Verteilung der Holzbauten im Laufe dieser zwei Jahrhunderte geht hervor, dass in der Slowakei die heutigen Residuen der volkstümlichen Holzarchitektur, die vereinzelt erhaltenen Wohnhäuser aus Holz in den Städten, die Holzkirchen, Glockentürme und technischen Holzbauten, Bruchstücke eines Phänomens sind, das für einige Gebiete der Slowakei noch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts charakteristisch war. Die Unterschiede, die in den einzelnen Gattungen der Holzarchitektur im Rahmen ein und desselben Gebietes existierten, ergaben sich aus der Zweckbestimmung des Baues und aus der gesellschaftlichen und ökonomischen Stellung des Bauherrn und aus seinen Ansichten. Kleinere Unterschiedlichkeiten, die eher Variationen als grundlegende Abweichungen waren, standen im Zusammenhang mit den technischen und künstlerischen Fähigkeiten des Baumeisters.

Die nachgewiesenen Holzkirchen gehörten der römisch-katholischen, der griechisch-orthodoxen, der evangelischen Kirche nach der Augsburger Konfession und der jüdischen Kirche. Einzig und allein die Kalviner -grösstenteils Ungarn, die den südöstlichen Teil der Slowakei bewohnten - hatten keine Kirchen nur aus Holz, bzw. gibt es über deren Existenz keine Beweise. Die augenfälligsten Unterschiede beruhten in der Hervorhebung oder Unterdrückung der Disposition, in der Innenausschmückung, hauptsächlich in der Ausnützung des Innen-

raumes. So sind zum Beispiel die römisch-katholischen Holzkirchen zwei- bis dreiräumig, tragen an den Wänden als Verzierungen Ornamental- oder Figuralmalereien und Holzschnitte, der Altar steht im Presbyterium, die Disposition ruft die Illusion eines grösseren Raumes hervor. Die griechisch-orthodoxen Kirchen sind im Geiste der östlichen Lehre nur mit Malereien verziert und haben das Presbyterium vom Kirchenschiff durch das Ikonostas abgeteilt. Das Dach betont die dreiteilige Gliederung. Die evangelischen Kirchen sind räumlich am grössten, da sie für Kirchenbesucher aus einem halben Gau gebaut wurden. Mit Malereien und Holzschnitzereien waren nur der Altar, das Taufbecken und die Kanzel geschmückt; diese sind derart zentral aufgestellt, dass man sie von allen Plätzen der Kirche aus sehen kann. Die angeführten Dispositionsunterschiede in Form und Dekoration hängen zusammen mit dem Charakter der religiösen Riten der einzelnen Glaubensbekenntnisse, ergeben sich aus den Ansichten über die gesellschaftliche Hierarchie der Gläubigen und aus den Ansichten der einzelnen Religionen über Dekoration und Schönheit.

Die den einzelnen Religionsgemeinschaften gehörenden Holzkirchen weisen auch zahlreiche gemeinsame Eigenschaften auf, die nicht nur in der Verwendung ein und desselben Baumaterials und der sich daraus ergebenden Bautechnik und -konstruktion beruhen. Bei älteren, den einzelnen Religionsgemeinschaften gehörenden Kirchen (z. B. der römisch-katholischen und der evangelischen im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts) steht die Ähnlichkeit im Zusammenhang mit der noch ungenügenden Differenzierung der Zeremonien. Erst als sich unter dem Einfluss von Intoleranz und Unterdrückung sogar Feindschaft zwischen den Religionsgemeinschaften einstellte, äusserten sich die Unterschiede auch im äusseren Aussehen der Kirchen. Das Aussehen der Kirchen hing aber hauptsächlich auf dem Lande in grossem Masse mit der Ansicht jenes Kollektivs zusammen, das für die Entwicklung der ethischen und ästhetischen Ansichten in dem betreffenden Gebiet bestimmend war. So wirkten zum Beispiel die Lutheraner dort, wo sie in der Mehrheit waren, durch den nüchternen Stil ihrer Kirchen auch auf die Innengestaltung der katholischen Kirchen ein (Liptauer Gau). Umgekehrt kennzeichnete dort, wo die Katholiken zahlenmässig vorherrschten, die Vorliebe für Dekor auch die evangelischen Kirchen (Gau Orava). Eine derartige Beeinflussung hängt damit zusammen, dass ungeachtet der verschiedenen Religionszugehörigkeit der Bevölkerung eines Gebietes sich diese gewöhnlich an ein und derselben Arbeitsgattung, beteiligte und auch einer Gesellschaftsschicht angehörte.

Im Laufe dieses Jahrtausends gehörten die Holzkirchen in der Slowakei Slowaken, Ungarn, Ukrainern und Deutschen, also allen diese Karpatenlandschaft bewohnenden Nationen. Eine Beobachtung der Unterschiede und der Einheitlichkeit in der Form der Holzkirchen der einzelnen Religionsgemeinschaften und Nationalitäten führt zu der Ansicht, dass keine grundsätzlichen Unter-

schiede zwischen den Holzkirchen der griechisch-katholischen Slowaken und der Ukrainer und Ruthenen bestehen; ebenso wenig unterschieden sich die Gebethäuser und Kirchen der evangelischen Slowaken und Deutschen voneinander. Die Archivbelege beweisen, dass sich die Bauten gegenseitig beeinflussten, ja sogar dass es vorkam, dass auch ganze Kirchen und deren Einrichtungen untereinander übergeben wurden. Die Unterschiede in den Kirchen der einzelnen Nationalitäten im Rahmen ein und derselben Glaubensgemeinschaft waren eher Variationen als grundlegende Differenzen. Diese Einheitlichkeit lässt sich mit der Zugehörigkeit der Kirchenbesucher verschiedener Nationalität zu ein und derselben Diözese begründen. Und so ergaben sich Variationen eher aus den finanziellen Möglichkeiten den Kirchengänger, aus den Begabungen und der Erudition des Baumeisters, aus der Abgeschiedenheit oder der Nähe eines Kulturzentrums sowie aus der nationalen Differenzierung.

Die in den nordslowakischen, evangelischen und katholischen Holzkirchen der Gotik und der Renaissance zur Anwendung gebrachte räumliche Gliederung, die angewandten Bautechniken und Konstruktionsprinzipien kommen aber auch in Schlesien, Mähren und Polen vor. In der Nordslowakei existieren im Bereich von Arwa (Orava) und Zips (Spiš) Kirchen, die gemeinsame Merkmale mit den hölzernen Sakralbauten auf der polnischen Seite der Karpaten aufweisen. Ebenso existieren zwischen den griechisch-orthodoxen, den ostslowakischen und orthodoxen karpatorussischen Holzkirchen formelle und konstruktionstechnische Zusammenhänge. Man kann aber auch nicht die Form und die Beziehungen zwischen den ostslowakischen und siebenbürgischen griechisch-katholischen und orthodoxen Kirchen verschweigen. In der Zips und im Liptauer Gebiet haben die evangelischen Kirchen mit ihrer zentralen Disposition nachweisbare Beziehungen zu den baltischen und schwedischen Kirchen. Trotz dieser nachweislichen und oft auf den ersten Blick schwer ergründlichen gemeinsamen Merkmale und Kontakte sind die in benachbarten und auch entfernten Gebieten Mittel- und Nordeuropas liegenden Holzkirchen und -kirchlein nicht gleichförmig. Als Unterscheidungsfaktor wirkt hier die Tatsache, dass sich diese Holzbauten ungeachtet der religiösen, geschäftlichen, gesellschaftlichen und technischen Beziehungen, die sich an ihrer Formung beteiligten, dennoch im Rahmen eines Staatsgebildes entwickelten, in dem sie durch die einschlägigen Bauvorschriften und in diesem Rahmen in den Grenzen eines engeren geographischen oder administrativen Gebietes mit bestimmter lokaler Bautradition gelenkt wurden.

Die hölzerne Sakralarchitektur, die sich in Bruchstücken auf dem Territorium der Slowakei bis auf den heutigen Tag erhalten hat, fällt mit ihrer Entwicklung in die hölzerne Sakralarchitektur, die sich in Europa überall dort entfaltet hatte, wo im Zeitpunkt der Christianisierung und im Laufe einiger weiterer Jahrhunderte Holz das wichtigste lokale Baumaterial war. An diesen Bauten gelangten dann, abgesehen von den universellen Postulaten und Bauprinzipien

im Zusammenhang mit der christlichen Lehre und dem kirchlichen Dogma, auch lokale Bau- und Konstruktionsprinzipien zur Geltung, die sich weiterentwickelten und neue, von Zeit und Stil gestaltete Elemente aus verschiedenen Teilen Europas übernahmen. Da eine unverhältnismässig grössere Zahl von Holzbauten auf dem flachen Land als in Städten und Städtchen erhalten blieb, wie auch deshalb, weil in den Dörfern unter dem Einfluss der Ansichten des Kollektivs das Wirken lokaler traditioneller Bauprinzipien stärker als in den Städten war, haben die hölzernen Sakralbauten in der Slowakei noch heute viele gemeinsame Merkmale mit der Bauernarchitektur ihrer Umgebung. Aus diesem Grunde unternimmt man die Erforschung der volkstümlichen Holzkirchen in der Slowakei nicht nur unter dem Aspekt der Entwicklung der Architektur, sondern berücksichtigt sie als Phänomen der Volkskultur auch aufgrund ethnographischen Kriterien.

Vinařský nůž z římské stanice u Mušova

ZDENĚK MĚŘINSKÝ

Katedra prehistorie UJEP, Brno

Řada prací, které se zabývají problematikou moravského vinařství, se dotýká též otázky počátků pěstování vinné révy na Moravě. Většina autorů vyslovuje domněnku, že počátky moravského vinařství souvisejí s vinařstvím panonským a jeho rozvojem za císaře Proba (276—282)¹⁾. Někteří badatelé dokonce vyslovují názor, že první vinice na jižní Moravě lze spojovat s pohybem římských legií na tomto území²⁾ a římskými vojenskými a obchodními stanicemi, jako byla například stanice v Mušově u Mikulova³⁾.

V expozici moravského pravěku ve sbírkách Moravského muzea v Brně je pod inventárním číslem M 367 uložen předmět, který potvrzuje tyto názory.⁴⁾ Je to železný jednobřítý, srpovitý nůž s trnovým ostnem na rukojeti, nalezený při Gnirsově výzkumu římské vojenské stanice u Mušova v letech 1926—1928.⁵⁾ Celková délka nože je 28 cm, délka ostří 18 cm a trnu 10 cm. Ostří je opatřeno na jedné straně mělkým žlábkem u týlu. Je asi 2,5—3,5 cm široké. (Obr. 1, 2, č. 17.) Podle Gnirsovy zprávy o výzkumu byl nůž spolu s dalšími železnými předměty (oštěp, kruhovitý terčik) nalezen na podlaze místnosti I v obytné budově římské stanice.⁶⁾ Všechny nálezy z Mušova, tudíž i nůž, datuje většina badatelů do 2. poloviny 2. století n. l., do období markomanských válek.⁷⁾

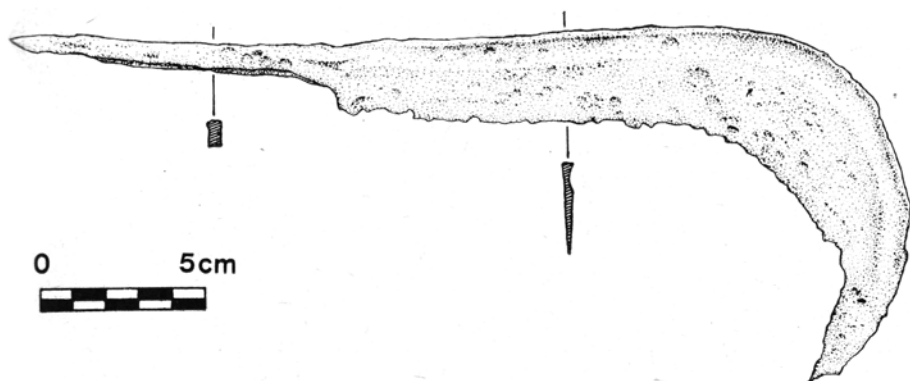
A. Gnirs, který nůž publikoval ve zprávě o výzkumu mušovské stanice⁸⁾ a v německy psaném článku o římských stanicích za dunajskou hranicí impéria⁹⁾, jej interpretuje jako srpovitý nůž (Sichelmesser). V německy psaném článku jej správněji vedle termínu „Sichelmesser“ označil latinským názvem „falk“, tedy termínem, kterým byly v antickém období nazývány i vinařské nože.¹⁰⁾

Abychom přesvědčivěji dokázali, že mušovský nůž je skutečně nožem vinařským, uvedeme si některé důležité nálezy římsko-provinciálních vinařských nožů z oblastí podunajských a porýnských a srovnáme tyto vinařské nože s našim nálezem. Archeologické doklady římsko-provinciálních vinařských nožů z oblastí podunajského a porýnského limitu můžeme stejně jako nože středověké a recentní rozdělit na dva základní typy, které vymezil

Friedrich von Bassermann-Jordan. Jsou to nože bez výběžku zvaného „securis“ a nože se „securis“. Oba dva typy vytvářejí dosti početné skupiny regionálních variant.¹¹⁾ Rada vinařských nožů bez „securis“ je uložena v muzeu v Mohuči. Lze je rozdělit na dvě základní varianty. Na nože s delším rovným ostřím, které je teprve v horní části srpovitě zahnuto (obr. 2, č. 9, 11—12) a na nože, jejichž ostří je silnější, pravidelně zahnuté a připomíná srpek měsíce nebo bronzovou pravěkou břitvu. Tuto variantu nazývá Bassermann-Jordan vinařským nožem italské formy. Několik nožů je zakončeno místo trnovitého ostnu tulejkou.¹²⁾ (Obr. 2, č. 9, 12.) Shodné srpkovité nože tzv. italské formy jsou uloženy též ve vinařském muzeu ve Speyeru.¹³⁾ (Obr. 2, č. 8.) Podobná forma vinařského nože byla nalezena na území Lucemburska u řeky Mosely¹⁴⁾ (obr. 2, č. 10), odkud známe též vinařský nůž se „securis“. Je zajímavý tím, že rukojeť nemá trn, ale je tvořena otevřenou tulejkou, což je u nožů se „securis“ výjimka. Zvláštní tvar má i securis tohoto exempláře.¹⁵⁾ (Obr. 2, č. 7.) Další římsko-provinciální vinařské nože se dvěma hroty a „securis“ v horní části hřbetu¹⁶⁾ a ve střední části hřbetu¹⁷⁾ pocházejí z okolí Speyeru a jsou uloženy v tamním vinařském muzeu. Žádné bezpečné nálezy římsko-provinciálních vinařských nožů neznáme z území, které je pro nás nejdůležitější, z bývalé římské provincie Noricum, z jejíhož hlavního města Vindobony pocházel oddíl X. legie, který vybudoval mušovskou stanici.¹⁸⁾ Jako vinařské nože by bylo možno interpretovat nálezy označované asi mylně za nože sadařské (Baummesser) z Carnunta¹⁹⁾ a Zeiselmauer u Vídně.²⁰⁾ Oba dva exempláře jsou bez „securis“, shodného protáhlého tvaru se srpovitě zahnutým koncem a dvěma hroty. Držadla jsou v obou případech tvořena otevřenou tulejkou (obr. 2, č. 18—19). Nálezy několika vinařských nožů známe i z Panonie. Čtyři nože z Fenékpusztzy publikoval A. Vajkai²¹⁾ a po něm v rozsáhlé studii o maďarských vinařských nožích I. Vincze.²²⁾ Všechny čtyři exempláře jsou protáhlého tvaru se srpovitě zahnutým koncem a s dvěma hroty. Mají trnovitý osten na nasazení rukojeti.²³⁾ (Obr. 2, č. 13—16.)

S naším exemplářem vykazují značné shody i některé mladší slovanské a středověké nálezy srpovitých nožů bez „securis“ i některé starší nože laténského. Z laténských srpovitých nožů je nutno uvést nález z Idrie v Jugoslávii²⁴⁾ (obr. 2, č. 2) a nálezy srpovitých nožů se závěsnými očky ze Starého Hradiska u Prostějova (obr. 2, č. 1) a srpovitých nástrojů s rukojetí opatřenou ostnem z téže lokality. Tyto nástroje Fr. Lipka a K. Snětina srovnávají s recentními nožovitými háky k lámání haluzí z vysokých stromů.²⁵⁾ V podstatě se od nich neodlišuje slovanský vinařský nůž z Pohanska²⁶⁾ u Břeclavě (obr. 2, č. 5) a některé středověké doklady nožů bez „securis“. Jako nože k osekávání větví stromů a píce pro dobytek bývají některými badateli označovány středověké i recentní doklady srpovitých nožů bez „securis“ z Bulharska. Středověké nálezy známe například ze sídliště z 12.—13. století v Preslavi, odkud

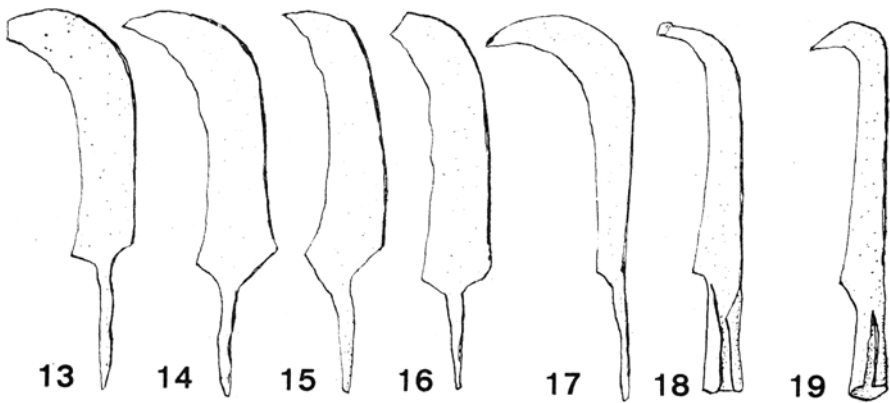
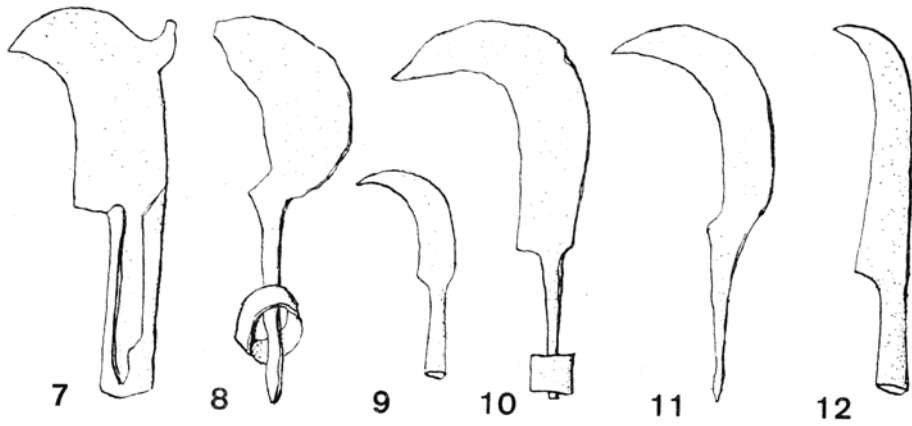
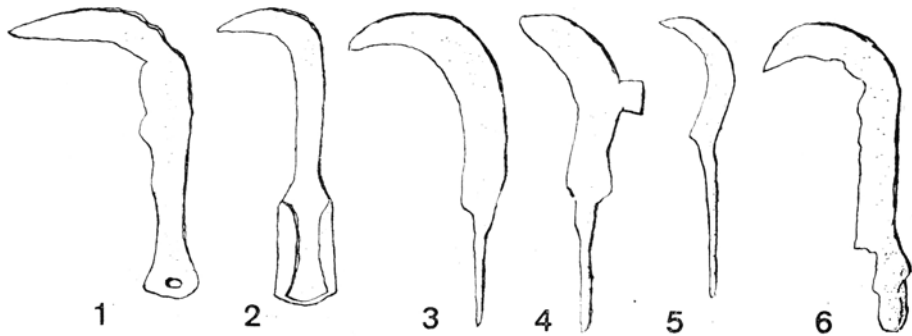
1. Vinařský nůž z římské stanice u Mušova. Ulož. MM Brno, prehist. odd., inv. č. M 367.

pochází i nález nože se „securis“²⁷⁾ (obr. 2, č. 3, 4). Podobné nože se našly i v Madaře a Plisce.²⁸⁾ M. Beranová upozorňuje na to, že tyto tvary se velice shodují s podobnými tvary středověkých vinařských nožů.²⁹⁾ Nůž bez „securis“ z Preslavi je také velice podobný noži mušovskému. Tvarově podobný středověký vinařský nůž známe i z Rüdeshemu v Porýní³⁰⁾ (obr. 2, č. 6).

U římsko-provinciálních vinařských nožů, které jsme sledovali, nejsou, bohužel, u žádného dokladu uvedeny rozměry, jež bychom mohli srovnat s velikostí našeho exempláře. Délka slovanských nožů se pohybuje od 20 do 30 cm³¹⁾ a pro recentní doklady uvádí V. Frolec délku až 40 cm.³²⁾ Náš exemplář dlouhý 28 cm reprezentuje tedy střední velikost vinařského nože a zůstává svými rozměry v rozmezí maximální a minimální velikosti vinařských nožů.

Jestliže necháme stranou římsko-provinciální nože se „securis“ a povšimneme si blíže nožů bez „securis“, zjistíme že tento typ se nám rozpadá na dvě varianty. Jednu z nich tvoří ony srpovité nože, které Bassermann-Jordan nazývá italskou formou, a druhou variantu nože z Panonie a Norica, nůž z Mušova a dále pak několik nožů, uložených v muzeu v Mohuči. Geograficky se první varianta nožů vyskytuje v Porýní, zatímco nože druhé varianty v oblasti podunajské a jen výjimečně v Porýní. V Podunají nebyly dosud archeologicky nože první varianty vůbec zachyceny. Náš exemplář se shoduje s ostatními doklady římsko-provinciálních nožů z této oblasti a můžeme jej celkem bezpečně označit za vinařský nůž. Typologicky patří spolu s ostatními nálezy z Norica a Panonie k 2. variantě vinařských nožů bez „securis“ V. Frolece.³³⁾ Jsou to nože se zahnutou čepelí a dvěma hroty. Podle V. Frolece byly nože této varianty rozšířeny již v latěnu a ve slovanském období. Etnografické doklady z našeho území známe hlavně z Podýjí, Podunají a ze severních Čech. V širším evropském měřítku jsou tyto nože z recentních dokladů známy z Maďarska, Albánie a Francie.³⁴⁾

Zajímavým problémem zůstává funkce tulejky na některých sporných exemplářích, které bývají označovány za nože ovocnářské nebo sadařské. Tu-

kyjky známe u obou nožů z oblasti bývalé římské provincie Noricum a u některých exemplářů z okolí Mohuče a řeky Mosely. Fr. von Bassermann-Jordan vyslovil názor, že tyto formy nožů sloužily po nasazení delší násady i jako nože sadařské na ořezávání větví.³⁵⁾ Vzhledem k tomu, že z Lucemburska známe i exemplář typického vinařského nože se „securis“, jehož držadlo je tvořeno tulejkou, jde spíše jen o dvě rozdílné formy držadel. U nožů bez „securis“ však nemůžeme vyloučit i funkci těchto nástrojů jako nožů na řezání větví stromů, tak jak je známe z recentních dokladů na Balkánském poloostrově.³⁶⁾ Podnětný názor vyslovuje k této otázce V. Frolec, který říká, že nože bez „securis“ sloužily ve vinařství tam, kde se pěstovala réva na vysokém vedení (na stromech).³⁷⁾ A právě k tomuto účelu mohly být přizpůsobeny i nože s tulejkou na delší násadu či rukojeť.

Jak jsme poukázali v předcházejícím výkladu, náš doklad římsko-provinciálního vinařského nože z římské stanice u Mušova se typologicky shoduje s nálezy vinařských nožů v sousedních římských provinciích, to jest v Noricu a zvláště v Panonii. Zdá se, že náš doklad spolu s ostatními podunajskými nálezy i doklady z Porýní potvrzuje názor, který vyslovil Fr. von Bassermann-Jordan, že nože se „securis“ jsou původu řeckého a nože bez „securis“ jsou typické pro oblasti italsko-římské.³⁸⁾ V oblasti horního a středního Podunají, které bylo pod silným vlivem římské kultury, neznáme doklady římských nožů se „securis“. Také v Porýní jsou nálezy nožů se „securis“ daleko vzácnější než nálezy nožů bez „securis“. Římsko-provinciální vinařský nůž z Mušova by svědčil i pro domněnku Fr. von Bassermann-Jordana, že nože v římském období a středověku byly větší než nože dnešní.³⁹⁾ U ostatních publikovaných nálezů římsko-provinciálních vinařských nožů nejsou, bohužel, rozměry uvedeny, a proto nemůžeme tento názor potvrdit nebo vyvrátit.

Varianty nožů se zahnutou čepelí a dvěma hroty z Norica, Panonie a náš doklad z mušovské stanice i některé nože z Porýní vykazují úzké typologické vztahy k laténským srpovitým nožům z Idrie a Starého Hradiska

2. Srovnávací tabulka římsko-provinciálních, laténských a středověkých nožů bez „securis“. Laténské srpovité nože: 1. Staré Hradisko u Prostějova — Československo (podle Fr. Lipky a K. Snětiny). 2. Idrie — Jugoslávie (podle R. Pleinera; středověké a slovenské vinařské a srpovité nože. 3.—4. Preslav — Bulharsko (podle J. Čangové). 5. Pohansko u Břeclavi — Československo (podle J. Vignatiové a J. Bechyňové). 6. Rudesheim — NSR (podle R. Weinholda; římské vinařské nože z oblasti porýnské. 7. Nůž se „securis“ a otevřenou tulejkou z okolí Mosely — Lucembursko (podle G. Thilla). 8. Srpkovitý vinařský nůž s dvěma hroty z okolí Speyeru — NSR (podle R. Weinholda). 9. Nůž s tulejkou z okolí Mohuče — NSR (podle Fr. von Bassermann-Jordana). 10. Vinařský nůž se zahnutou čepelí a dvěma hroty z okolí řeky Mosely — Lucembursko (podle G. Thilla). 11.—12. Nože z okolí Mohuče — NSR (podle Fr. von Bassermann-Jordana); vinařské nože se zahnutou čepelí a dvěma hroty z Panonie. 13.—14. Fenékpuzsta — Maďarsko (podle I. Vinczeho). 17. Nůž se zahnutou čepelí a dvěma hroty z Mušova — Československo (podle A. Gnirse). 18. Nůž z ziselmauer — Rakousko (podle G. Kaschnitze). 19. Nůž z Carnunta — Rakousko (podle Bericht ds Vereines Carnuntum in Wien für die Jahre 1904 und 1905).

u Prostějova, a na druhé straně i vztahy k mladším slovanským a středověkým dokladům.⁴⁰⁾ Snad typologické shody těchto nástrojů od latěnu až po recentní doklady jsou jen dalším potvrzením často vyslovovaného názoru o velkém vlivu laténských tradic, které přeživaly i po úpadku politické moci Keltů v jimi osídlených oblastech. Římsko-provinciální kultura, která měla v některých provinciích silné rysy keltské kultury, zprostředkovala pak tyto tradice i Slovanům. Právě Panonie mohla být onou oblastí, kde kontinuita vývoje byla plynulá a odkud se tyto tradice mohly šířit dále.⁴¹⁾ Nálezy peciček vinné révy v Panonii nasvědčují, že Illyrové, Trákové a Keltové pěstovali vinnou révu již před příchodem Římanů do této oblasti.⁴²⁾ Proto je pravděpodobné, že kovářství a vinařství v římských provinciích na Dunaji čerpá z těchto tradic a přejímá od domácího obyvatelstva i tvary některých nástrojů. Po zániku římské moci mohly pak některé dílny v těchto oblastech hrát úlohu zprostředkovatele a přenášet tyto tradice až do slovanského období.⁴³⁾

Srpovitý nůž z Mušova je podle typologické a morfologické podobnosti s některými římsko-provinciálními noži z oblasti Porýní a Panonie, všeobecně dávanými do souvislosti s pěstováním vinné révy, taktéž nožem vinařským. Typologicky patří k 2. variantě nožů bez „securis“ V. Frolce.⁴⁴⁾ Tento nález je pravděpodobně nejstarším dokladem pěstování vinné révy na Moravě,⁴⁵⁾ které sem patrně přinášejí legionáři X. legie z Vindobony. Domníváme se však, že pěstování vinné révy zde v tomto období nezapustilo trvalé kořeny, neboť doba pobytu římských legionářů na mušovské stanici byla příliš krátká (stanice patrně zanikla ještě před koncem 2. století)⁴⁶⁾ a ani barbarské prostředí s neustálými přesuny jednotlivých kmenových celků nebylo vhodným příjemcem a nositelem této tradice od období římského ke Slovanům. Vlastní počátky samostatného vinařství na Moravě patří až do období říše Velkomoravské,⁴⁷⁾ kdy se na Moravu šíří z oblasti podunajsko-panonské, tedy z oblastí, ve které přežívají patrně starší laténské a antické tradice pěstování vinné révy. Z tohoto období máme již přímé důkazy o pěstování vinné révy, kterými jsou pecičky, nalezené v Mikulčicích.⁴⁸⁾

POZNÁMKY

1. J. Pošvář, *O původu viničních právních zvyklostí na jižní Moravě*. Slovácko VII, 1965, s. 83; též, *Moravské právo hor viničních*. ČMM LXX, 1951, s. 120; E. Opravil, *Původ a rozšíření vinné révy v českých zemích*. Slezský sborník LXII, 1964, s. 221. Srovnej též P. Oliva, *Pannonie a počátky krize římského imperia*, Praha 1959, s. 117, 244. Někteří badatelé uvažují o pěstování vinné révy již v době laténské. Srov. V. Frolc, *Das Rebmesser in den tschechischen Ländern und seine europäischen Parallelen*, Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XX, 1970, s. 273.

2. Srov. J. Pošvábř, *l. c.*, Slovácko VII, 1965, s. 83; J. Pouлік, *Starí Moravanié budují svůj stát*, Gottwaldov 1960, s. 156.
3. Srov. J. Pošvábř, *l. c.*, ČMM LXX, 1951, s. 424; F. M. Zampach, *Vino a vinařství*, Brno 1943, s. 12.
4. Vitřina č. 43 v expozici pravěku Moravy. Srov. V. Hrubý a kol., *Pravěk Moravy — průvodce po expozici prehistorického oddělení Moravského muzea v Brně*, Brno 1966, s. 53. V katalogu je tento předmět interpretován jako žel. sekáč pod č. 4 ve vitřině č. 43.
5. A. Gnirs, *Římská stanice na Mušově*, Zprávy Československého státního archeologického ústavu II/III, 1929/30, s. 9—29; též, *Ein Limes und Kastelle der Römer vor der norisch-pannonischen Donaugrenze*. Ein vorläufiger Bericht, Sudeta IV, 1928, s. 132—153.
6. A. Gnirs, *l. c.*, s. 26—27; též, *op. cit.*, Sudeta IV, 1928, s. 147.
7. Přehled o datování mušovské stanice podává J. Dobiáš, *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964, s. 261, pozn. 180.
8. A. Gnirs, *l. c.*, s. 26—27, obr. 16, č. 7 na str. 27.
9. A. Gnirs, *l. c.*, Sudeta IV, 1928, s. 147, obr. 19 na str. 148.
10. Srov. F. von Bassermann-Jordan, *Geschichte des Weinbaus I*, Frankfurt am Main 1923, s. 318—319.
11. V. Frolec, *op. cit.*, RJV XX, 1970, s. 259.
12. Srov. F. von Bassermann-Jordan, *op. cit.*, s. 203, obr. 95.
13. F. von Bassermann-Jordan, *op. cit.*, s. 199, obr. 93. Srov. též R. Weinhold, *Rebmesser und Kelter*. Die mitteleuropäischen Beziehungen zweier Geräte der Weinkultur, dargestellt an Museumsmaterial aus der DDR. DJFV XII, 1966, T 1, obr. 2 na str. 38.
14. G. Thill, *Les époques gallo-romaine et mérovingienne au Musée d'Histoire et d'Art Luxembourg*, Luxembourg 1969; s. 10, s. 24, tab. 9.
15. Viz pozn. č. 14.
16. R. Weinhold, *op. cit.*, obr. 3 na str. 39.
17. F. von Bassermann-Jordan, *op. cit.*, obr. 91 na str. 191.
18. Srov. J. Dobiáš, *Nález římských cihel u Mušova, OP IV, 1925* (Niederlův sborník), s. 24—41. Srov. též s pozn. č. 5—7.
19. *Übersicht der im Jahre 1904 ausgeführten Grabungen*, Bericht des Vereins Carnuntum in Wien für die Jahre 1904 und 1905, Wien 1906, s. 32, obr. 12, č. 3.
20. G. Kaschnitz, *Römische Funde in und nächst Zeiselmauer*, Jahrbuch für Altertumskunde IV, 1910, s. 111—112, obr. 8.
21. A. Vajkai, *Római emlékek Dunántúl néprajzában*. Pécsi Múzeum Értésítője 1939—1940, s. 43—44.
22. I. Vincze, *Rebmesser in Ungarn*, Acta ethnographica ASH VII, 1958, s. 86—89, obr. 22, č. 1—4 na str. 87.
23. Srov. I. Vincze, *l. c.*, obr. 22, č. 1—4 na str. 87.
24. R. Pleiner, *Staré evropské kovářství*, Praha 1962, obr. 20, č. 44 na str. 132.
25. F. Lipka—K. Snětina, *Staré Hradisko. Galské oppidum na Moravě*, ČMMZ XII, 1912, s. 300, tab. XVIII, č. 8, 13, tab. XVIII, č. 7, s. 14.
26. Srov. V. Frolec, *l. c.*, RJV XX, 1970, s. 273; J. Vignatiová—J. Bechyňová, *Začátky pěstování vinné révy na Moravě ve světle archeologických nálezů*, VVM, XXIII, 1971, s. 2, tab. I, č. 1 na str. 2.
27. J. Čangova, *Srednevekovní orádija na truda v Bálgarija*, IAI XXV, 1962, s. 19, 30, obr. 9, č. 1, 2 na str. 29, tab. IV na str. 50.

28. J. Čangová, *l. c.*, s. 30.
29. M. Beranová, *The Raising of Domestic Animals among Slavs in Early Middle Ages according to Archaeological Sources*, VaPS VI, 1966, s. 190.
30. Srov. R. Weinhold, *op. cit.*, obr. 8 na str. 42.
31. J. Vignatiová—J. Bechyňová, *l. c.*, s. 2.
32. V. Frolec, *op. cit.*, s. 270.
33. V. Frolec, *op. cit.*, s. 268—269.
34. V. Frolec, *l. c.*, s. 268—269.
35. Srov. F. von Bassermann-Jordan, *op. cit.*, s. 319—320.
36. Srov. V. Frolec, *op. cit.*, RJfV XX, 1970, s. 271—272.
37. Srov. V. Frolec, *l. c.*, RJfV XX, 1970, s. 272.
38. Srov. F. von Bassermann-Jordan, *l. c.*, s. 320; V. Frolec, *l. c.* s. 273; I. Vincze, *l. c.*, s. 86—87.
39. F. von Bassermann-Jordan, *op. cit.*, s. 321. Srov. V. Frolec, *l. c.*, s. 271.
40. Srov. V. Frolec, *l. c.*, s. 268—269.
41. Srov. R. Pleiner, *op. cit.*, s. 102, 131—134; B. Svoboda, *Zum Problem antiker Traditionen in der ältesten slawischen Kultur*, VaPS VI, 1966, s. 87—114.
42. Srov. V. Frolec, *l. c.*, s. 273.
43. R. Pleiner, *l. c.*, s. 133. Srov. V. Frolec, *op. cit.*, s. 273—274.
44. V. Frolec, *l. c.*, s. 268—269.
45. Pro pěstování vinné révy na Moravě již v období laténském nemáme na Moravě žádné paleobotanické doklady a nálezy srpovitých laténských nožů ze Starého Hradiska u Prostějova jsou až z oblasti za severní hranicí největšího rozšíření vinné révy ve středověku. Srov. E. Opravil, *op. cit.*, s. 220—228.
46. Srov. L. Horáková—Jansová, *Keramika z římské stanice na Mušově*, OP IV, 1931, s. 128.
47. J. Vignatiová—J. Bechyňová, *op. cit.*, s. 9.
48. E. Opravil, *Současný stav výzkumu ovocných plodin ze středověkých objektů*. II. seminář o středověké keramice, Opava 1970, s. 75.

Z K R A T K Y

- ČMM — Časopis Matice moravské
- ČMMZ — Časopis Moravského muzea (dříve Moravského muzea zemského)
- DJfV — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde
- IAI — Izvestija na Archeologičeskija Institut
- MM — Moravské muzeum
- OP — Obzor praehistorický
- RJfV — Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde
- VaPS — Vznik a počátky Slovanů
- VVM — Vlastivědný věstník moravský

Das Rebmesser aus der römischen Station in Mušov

Zusammenfassung

In zahlreichen mit dem Weinbau in Mähren befassten Arbeiten kommt die Ansicht vor, dass die Anfänge des mährischen Weinbaues mit dem pannonischen Weinbau und seiner Entfaltung unter Kaiser Probus (276—282) zusammenhängen. Manchmal werden sogar Erwägungen dahingehend angestellt, dass der erste Weinberg in Südmähren mit dem Aufenthalt der römischen Legionen auf diesem Territorium und mit den römischen Militärstationen in Zusammenhang gebracht werden kann, wie es zum Beispiel die Station in Mušov bei Mikulov war.

In der Exposition der mährischen Urzeit wird in den Sammlungen des mährischen Museums in Brno unter der Inventarnummer M 367 ein Gegenstand aufbewahrt, der diese Ansichten bestätigt. Es ist dies das bei der von Gnirs vorgenommenen Ausgrabung der römischen Militärstation bei Mušov in den Jahren 1926—1928 aufgefundene einschneidige sichelförmige Eisenmesser mit einem Dornfortsatz am Griff. Die Gesamtlänge des Messers beträgt 28 cm, die Länge der Schneidekante 18 cm und die des Dorns 10 cm. Die Schneide trägt auf der einen Seite eine seichte Rille beim Rücken. Sie ist etwa 2,5—3,5 cm breit. (Abb. 1; 2, Nr. 17.) Nach dem Ausgrabungsbericht von Gnirs wurde das Messer zusammen mit weiteren Eisengegenständen (Speer, kreisförmige Scheibe) auf dem Fussboden des Raumes I im Wohngebäude der römischen Station gefunden. Die meisten Forscher datieren alle Funde aus Mušov, also auch dieses Messer, in die 2. Hälfte des 2. Jh. u. Z., in den Zeitraum der Markomannenkriege.

Aus dem Raum des Limes an der Donau und am Rhein kennen wir eine ganze Reihe ähnlicher Werkzeuge, die als Rebmesser aus der römischen Provinz interpretiert werden. Sie werden zum Beispiel in den Museen in Mainz (Abb. 2, Nr. 9, 11—12) und Speyer (Abb. 2, Nr. 8) aufbewahrt. Ähnliche Werkzeuge liegen auch im Musée d'Histoire et d'Art Luxembourg. Sie stammen aus der Gegend der Mosel (Abb. 2, Nr. 7, 10). Leider besitzen wir keine sicheren Funde aus dem Gebiet der einstmaligen römischen Provinz Noricum, deren Hauptstadt Vindobona jene Abteilung der X. Legion entstammte, die die Station in Mušov angelegt hatte. Als Rebmesser oder Messer zum Ästeabschneiden könnten die Funde aus Carnuntum und Zeiselmauer bei Wien interpretiert werden (Abb. 2, Nr. 18, 19), die offensichtlich irrtümlich als Baummesser bezeichnet wurden. Beide Exemplare sind ohne „securis“ mit einem durch eine offene Tülle gebildeten Griffstück. Einige Rebmesser kennen wir auch aus Fenékpuzta im Gebiet von Pannonien (Abb. 2, Nr. 13—16).

Beträchtliche Übereinstimmungen mit unserem Exemplar zeigen auch einige latènezeitliche sichelartige Messer (zum Beispiel aus Idria und Staré Hradisko; Abb. 2, Nr. 2, 1) und vor allem zahlreiche jüngere slawische und mittelalterliche Belege aus Preslav, Pohansko bei Břeclav, Rüdeshelm usw. (Abb. 2, Nr. 3—6).

Das Rebmesser aus Mušov gehört zum Typ ohne „securis“ nach Fr. von Bassermann-Jordan. Wir stellten fest, dass die Messer aus den römischen Provinzen in zwei Varianten eingeteilt werden können. Die eine von ihnen besteht aus sichelförmigen Messern der sog. italischen Form (Abb. 2, Nr. 8), die zweite aus Messern mit einer längeren, erst am Ende sichelförmig gebogenen Schneide. Dieser Variante gehört gerade unser Messer an. Geographisch kommt die erste Messervariante im Rheintal und die zweite im Donautal und nur ausnahmsweise im Rheintal vor. Nach der Klassifikation von V. Frolee gehört das Messer aus Mušov zu seiner 2. Variante der Messer ohne „securis“.

Das Rebmesser aus Mušov bestätigt auch die Ansichten von Fr. von Bassermann-Jordan, wonach die römischen und mittelalterlichen Messer größer waren als die heutigen, und wonach die Messer ohne „securis“ für die italisch-römischen Gebiete typisch sind. Im Bereich des oberen und mittleren Donautals, das unter dem starken Einfluss der römischen Kultur stand, haben wir keine Belege für römische Messer mit „securis“. Auch im Rheingebiet sind die Funde von Messern mit „securis“ weitaus seltener als Funde von Messern ohne „securis“.

Einige Messer ohne „securis“ zeigen enge typologische Beziehungen zu den älteren latènezeitlichen Messern und zu jüngeren slawischen und mittelalterlichen Funden. Vielleicht sind diese typologischen Übereinstimmungen nur eine weitere Bestätigung der oft geäußerten Ansicht vom starken Einfluss der latènezeitlichen und römischen Traditionen, die fortlebten und durch Vermittlung einiger Produktionszentren bis in die Periode des Mittelalters hinein weitergegeben wurden.

Der Fund des sichelförmigen Messers aus der Station Mušov ist höchstwahrscheinlich der älteste Beleg für den Anbau der Weinrebe in Mähren. Unseres Erachtens konnte aber der Anbau der Weinrebe in diesem Zeitraum keine dauernden Wurzeln schlagen, denn die Aufenthaltszeit der römischen Legionen war viel zu kurz und übrigens bildete das barbarische Milieu mit seinen beständigen Bevölkerungsverschiebungen keinen geeigneten Empfänger und Träger dieser Tradition von der römischen Zeit an bis zu den Slawen. Die eigentlichen Anfänge eines selbständigen Weinbaues in Mähren fallen erst in die grossmährische Zeit, aus der wir bereits direkte Beweise für die Anpflanzung der Weinrebe haben. Es sind dies die bei der archäologischen Ausgrabung des grossmährischen Burgwalls Mikulčice gefundenen Weinrebenkerne.

K problematike prvotnosti vertikálnych krosien u Slovanov

ADAM PRANDA

Národopisný ústav SAV, Bratislava

1. Problematika genezy, typológie a vývinu krosien, tohto u všetkých slovanských národov známeho a všeobecne rozšíreného pracovného nástroja, v ľudovom tkáčstve používaného jednak vo výrobe textilných, jednak netextilných tkanín, nás zaujala roku 1960, keď sme pri výskume sitárstva a riečičiarstva na severozápadnom Slovensku zaznamenali výskyt zvislých (vertikálnych) krosien.¹⁾ Na existenciu tohto typu tkáčskeho nástroja na Slovensku dovtedy neupozornila ani slovenská, ani česká etnografická literatúra. J. V y d r a, ktorý sa v širších porovnávacích súvislostiach zaoberal nielen otázkami organizácie, ale aj technológie a výtvarnej hodnoty ľudovej umeleckej výroby, po mnohých rokoch štúdia vyslovil jednoznačné presvedčenie, že na našom území sa vyskytujú jedine vodorovné krosná.²⁾

Vodorovné (horizontálne) krosná sa na celom území Slovenska až takmer do polovice 20. stor. bežne používali v ľudovej textilnej výrobe na tkanie konopného a ľanového plátna, vzorovaných tkanín, súkna, vlnených koberec, gúb, kelimov i handričkových pokrovcov.³⁾ V ich vývinovom rade možno za pozoruhodný kultúrny prežitok považovať používanie vodorovného rámu (horizontálnych polokrosien) v netextilnej výrobe na tkanie rohoží a veľkých mäsiarskych tašiek (tzv. *cégrov*) z orobinca v oblasti južného Slovenska.⁴⁾ Vertikálne krosná sme doteraz v aktívnej činnosti našli jedine v oblasti Kysúce, kde sa dodnes používajú v netextilnej výrobe na tkanie lykového dna sít a riečie z lieskových lubkov.⁵⁾

2. Vertikálne krosná zo Slovenska sú konštrukčne takmer úplne totožné s tkáčskym nástrojom, ktorý sa na základe doterajších poznatkov používal aj v textilnej výrobe. Jeho existenciu a všeobecnú znalosť používania v iných krajinách už od obdobia neolitu — pôvodne so závažiami a neskoršie bez závaží — potvrdzuje nielen archeologická, ale aj etnografická literatúra.

Archeologická literatúra rozšírenie tohto typu krosien v jednotlivých krajinách Európy dokladá jednak početnými nálezmi kamenných a hlinených zá-

važí bez otvoru i s otvorom, ktoré sa podľa všeobecne prijatého výkladu používali na napínanie osnovných nití,⁶⁾ jednak niekoľkými ukážkami tkanín⁷⁾ alebo takých predmetov, na ktorých sú vertikálne krosná dokumentované kresbou. Najstaršie známe kresby sú na gréckych vázach pochádzajúcich zo 6.—5. stor. pred n. l.,⁸⁾ na halštatskej urne vykopanej v Šoproni (Maďarsko)⁹⁾ i v podobe miniatúry na Vergíliovom rukopise zo 4.—5. stor., ktorý sa uchováva vo vatikánskom archíve.¹⁰⁾ Tento typ krosien vo svojich *Metamorfozách* opísal Ovídius a spôsob tkania zdola nahor, teda na vertikálnych krosnách bez závaží, spomína aj Herodot.¹¹⁾ Zaujímavé doklady o ich rozšírení mimo Európy, najmä u pravekých národov v oblasti Malej Ázie a severnej Afriky (v Egypte), prináša ďalšia literatúra tohto zamerania.¹²⁾

Etnografická literatúra výskyt vertikálnych krosien zaznamenala predovšetkým vo výrobe rohoží, vlnených kobercov, dvojstranných kelimov, pásov a iných špeciálnych tkanín textilných i netextilných. V týchto druhoch ľudového tkáčstva boli známe v 19. a v prvej polovici 20. stor. ešte vo viacerých, najmä v horských a hospodársky zaostalých oblastiach u východných¹³⁾ i južných Slovanov.¹⁴⁾ V dávnejšej minulosti boli však rozšírené aj u iných národov.¹⁵⁾ Ako etnograficky výrečný doklad ich používania sa uznávajú krosná, ktoré sa v 19. stor. našli na Faröerských ostrovoch a v súčasnosti sú, hoci nekompletné, dokumentované v štokholmskom múzeu. Podobné tkáčske zariadenie bolo podľa údajov niektorých etnografov známe ešte v období po prvej svetovej vojne aj u Laponcov v Škandinávii.¹⁶⁾

3. V prípade slovenského dokladu vertikálnych krosien ide o veľmi jednoduché tkáčske zariadenie s dvoma návojmí, ktoré vývinovo charakterizuje už tretie štádium vzťahu medzi pletením a tkaním.¹⁷⁾

Ako je známe, H. E p h r a i m,¹⁸⁾ A. K r a e m e r,¹⁹⁾ G. M o n t a n d o n²⁰⁾ a ďalší bádatelia, ktorí sa na základe rozboru určitých technických princípov snažili oddeliť počiatky tkania od pletenia a špecifikovať základné funkcie jednotlivých nástrojov a pomôcek tak, aby ich bolo možné jednoznačne zaradiť do niektorej z uvedených výrobných činností, v pravývine krosien tento vzťah rozčlenili do troch štádií.

Do prvého štádia zaradili tie spôsoby výrobnej činnosti, ktoré možno z hľadiska tkania pokladať iba za prípravný stupeň, keďže v skutočnosti šlo ešte o pletenie (*Wirkerei, Flechtereí, tressage*). Celý pracovný úkon výroba uskutočňuje jedine prstami: útkovú niť ručne prevlieka alebo splieta s nítami osnovy a priraďuje ju k predchádzajúcim.

Druhé štádium možno charakterizovať viacerými prechodnými technikami, v ktorých výrobca už používa špeciálne zariadenie na mechanické dvíhanie osnovných nití. Primitívne krosná mu umožňujú naraz ručne zdvihnúť všetky párne alebo nepárne nite osnovy a mechanicky vytvoriť zivu (roztvor v sústave

osnovných nití) na prevliečenie útkovej nite cez celú osnovu. Základné princípy pletenia sa v tomto štádiu sčasti ešte zachovávajú a spájajú sa s niektorými princípmi tkania, no výrobný nástroj ešte nespĺňa všetky základné úkony, ktorými sa charakterizuje tkanie. Tkanie sa teda v tomto štádiu ešte neodčlenilo od pletenia a nezabezpečilo si samostatný vývin. Keďže tkanie v presnom výmame slova sa na tomto štádiu začína iba rozvíjať, označili ho termínom *polotkanie* (*protokáčstvo, Halbweberei, tressage-tissage*).

Tretie štádium uvedeného vzťahu reprezentuje už vlastné tkanie (*Weberei, tissage*). Možno doň zariadiť až tie pracovné úkony, pri ktorých hlavné výrobné zariadenie či už samo alebo pomocou niektorých svojich špeciálnych súčastí je schopné zabezpečiť splnenie aspoň týchto štyroch základných úloh tkania: napínať osnovu, mechanicky vytvárať zivu, naraz na celej osnove prevliekať alebo prehadzovať útkovú niť cez zivu a zatkavanú útkovú niť dostatočne silno pribíjať.²¹⁾

Ak z hľadiska týchto technických princípov posudzujeme vertikálne krosná v ich vývine, možno jednoznačne konštatovať, že už vo svojej praforme, ako ju možno na základe archeologických poznatkov etnograficky rekonštruovať, boli v počiatkoch tretieho štádia.

Najjednoduchšie boli vertikálne krosná so závažiami. Boli to v podstate dve rázsochy, vbité na výšku človeka do zeme, na ktorých hornej časti spočívala horizontálne ležiaca drevená tyč vo funkcii návoja, resp. dva stĺpy narozdiel na určitú šírku spojené drevenou latkou s tou istou funkciou. Osnovné nite sa na túto tyč tak navíjajú, aby viseli po oboch stranách. Naspodu boli nite napínané pomocou kamenných alebo hlinených závaží, pričom sa určitým spôsobom zabezpečovali aj na návoji, aby sa nesplietali. Párne nite od nepárnych oddeľovala horizontálne visiaca ihlica alebo ploská palička, ktorou sa rotovala ziva na prevliekanie útku. Keďže na vertikálnych krosnách so závažiami sa mohlo tkať iba zhora, smer narastania tkaniny bol zhora nadol a smer pribíjania útku zdola nahor.²²⁾

Konštrukčne obohatenou a zlepšenou formou boli vertikálne krosná bez závaží. Funkciu závaží a súčasne aj spodného návoja na nich prevzala druhá horizontálne upevnená tyč na dolnej časti tkáčskeho rámu. Osnovné nite na párne a nepárne naďalej rozdeľovala horizontálne visiaca ihlica alebo ploská palička. Zavedenie spodného návoja treba hodnotiť ako veľmi významné zlepšenie, ktoré nielenže umožnilo osnovné nite napínať bez použitia závaží, ale súčasne vo veľkej miere uľahčilo a urýchlilo aj tkanie, nakoľko sa mohlo tkať zdola. To znamená, že smer narastania tkaniny bol zdola nahor a smer pribíjania útkových nití zhora nadol.²³⁾

Na slovenskom doklade vertikálnych krosien možno konštatovať ďalšie technické zdokonalenie. Je ním predovšetkým špeciálne usporiadané zariadenie nazývané *brdom*, ktoré nahradilo horizontálne visiacu paličku a mohlo

súčasne spĺňať niekoľko ďalších funkcií. Na rozdiel od trstinového brda, používaného v horizontálnych krosnách,²⁴⁾ jeho pracovná časť je železná. V nej sú dlhé, úzke a krátke obdĺžnikové štrbiny, slúžiace na navlečenie osnovných nití. Ručným pohybom tohto zariadenia nahor sa mechanicky vytvára živa, cez ktorú možno prevliecť útkovú niť pomocou paličky, zastupujúcej člnok s cievkou, a pohybom nadol sa zatkávaná niť pribíja, čím vzniká tkanina plátrovej väzby. Spomenuté zariadenie v tomto prípade zastupuje vlastné brdo s bidlami i nitelnicami.

4. Uvedené poznatky z klasifikácie tkáčskeho náradia a jeho vývinu nám pri doplňujúcom výskume sitárstva signalizovali potrebu osobitne sa sústrediť na ujasnenie niektorých otázok súvisiacich jednak so zaradením slovenského dokladu vertikálnych krosien do historického vývinu ľudového tkáčstva na Slovensku, jednak do všeobecného vývinu tkania a jeho nástrojov. Preto sme začali zvýšenú pozornosť venovať hlavne konštrukcii krosien a funkcii ich jednotlivých súčiastok.

Po rozbore sme dospeli k záveru, že v prípade slovenského dokladu ide o pozoruhodný prežitok, ktorý patrí do vývinového radu pokročilého typu vertikálnych krosien. Možno ho charakterizovať najmä spomenutými zlepšeniami, a to zavedením spodnej tyče vo funkcii závaží a návoja, ako aj zavedením viacúčelového brda. To nás nakoniec podnietilo všimnúť si problematiku tkáčskych krosien zo širšieho porovnávacieho a kultúrno-historického hľadiska a štúdium podstatne prehĺbiť aj na ďalšie otázky všeobecného charakteru, vzťahujúce sa na ich genezu, typológiu a vývin vôbec.

5. Uvedomujeme si, že pre špecifické ťažkosti nemožno pri tejto príležitosti riešiť všetky otázky. Nemožno napríklad podrobne rozobrať otázky vzťahu medzi pletením a tkaním, otázky genezy, typológie a všeobecného vývinu od prehistórie až do súčasnosti, otázky konštrukcie a terminológie krosien a ich súčiastok ap. Nateraz nám to neumožňuje ani priestorové obmedzenie príspevku, ani zložitost' problematiky a jej teoretický charakter, no ani ďalšie momenty. Preto sa sústredíme iba na jeden zdanlivo drobný a nepodstatný, no podľa nášho názoru jednako vážny problém.

Týmto problémom je otázka prvotnosti niektorého z dvoch základných typov krosien, označovaných pojmom vertikálne (*haute lisse*) alebo horizontálne (*basse lisse*). Doteraz sa k nej vyjadrili viacerí bádatelia, pričom každý sa jej usiloval riešiť svojím spôsobom a neraz na rozdielnom materiáli. Keďže túto otázku považujeme nielen za zaujímavú, ale aj veľmi podnetnú, nateraz sa sústredíme iba na zrekapitulovanie východiskových pozícií a záverov tých bádateľov, ktorí sa vo svojich prácach k nej priamo a principiálne vyjadrili.

Robíme to vedome a zámerne. Svojím príspevkom sledujeme totiž predovšetkým snahu obnoviť diskusiu, ktorá sa o probléme prvotnosti rozvinula hneď po prvej svetovej vojne a obzvlášť intenzívne prebiehala najmä v polovici päť

desiatych rokov v Poľsku. Popri etnografoch sa na nej zúčastnili aj viacerí archeológovia, historici a lingvisti. Nakoľko však v prípade tkáčskeho nástroja ide o problém vyslovene etnografický, spadajúci do štúdia ľudovej materiálnej kultúry, diskusiu o ňom by podľa nášho názoru mali na základe najnovších poznatkov týchto vied uzavrieť v prvom rade etnografi.

Vychádzame pritom zo všeobecne platnej zásady každej vedy, že k cudzím prameňom sa treba obracať len v tých nevyhnutných prípadoch, keď zlyhávajú všetky výkladové možnosti, opierajúce sa o vnútorný vývin skúmaného objektu.²⁵⁾ V etnografickom štúdiu ľudovej kultúry zákonitě a hlavné miesto majú predovšetkým konkrétne doklady z jej historického vývinu. To znamená, jednotlivé typy pracovných nástrojov, výrobné postupy a s nimi bezprostredne zviazané rozmanité úkony a obrady, ďalej údaje o forme, obsahu a funkcii jednotlivých javov, ako aj poznatky o ich hodnotovom a vzťahovom zaradení v štruktúre ľudovej kultúry atď. Pri riešení určitých osobitne zložitých problémov sa však nemožno zaoberať bez hypotéz alebo pomoci iných vied. Často je potrebné, ba neraz nevyhnutné obrátiť sa k iným prameňom a poznatky i závery príbuzných vied prijať v rozsahu, v akom vyhovujú recentným etnografickým dokladom. Nevyhnutné je to najmä vtedy, ak pri riešení zlyhávajú vlastné výkladové možnosti etnografie, opierajúcej sa o konkrétne doklady, o živý materiál.

Tak je tomu aj v prípade praslovanských krosien a prvotnosti niektorého ich typu. Primitívne vertikálne a horizontálne krosná nebude možno nikdy doložiť v podobe konkrétneho trojrozmerného dokladu. Môžeme ich iba viac alebo menej úspešne rekonštruovať a na základe rozboru druhotných materiálov, ako aj poznatkov a záverov iných vied priblížiť sa k predpokladanej skutočnosti.

V tomto, zdá sa nám, spočíva podstata a zmysel doterajšej diskusie i zdržanlivé stanovisko etnografickej vedy. Tu však platí, čo sme už povedali. Najmä pri riešení problémov, vzťahujúcich sa na vzdialenú minulosť, z ktorej etnografia nemá dostatok konkrétnych dokladov, treba vychádzať nielen z vlastných možností oprieť sa o rozbor druhotných materiálov, ale aj o závery príbuzných vied. K takýmto problémom patrí napríklad riešenie otázky kvality štruktúry ľudovej kultúry vo vývine, prvotnosti niektorého typu výrobného nástroja, etnogenezy atď. Ich objasnenie nikdy nemožno jednoznačne a s konečnou platnosťou uzavrieť iba na základe rozboru materiálov jednej vedy. Nevyhnutná je tu úzka spolupráca a pomoc viacerých vedných disciplín, pričom treba v etnografickom bádaní ich závery prijímať v zmysle zákonitostí vnútorného vývinu ľudovej kultúry.

6. Čo sa týka samotného začlenenia vertikálnych a horizontálnych krosien do výrobnej činnosti v praslovanskom období, všeobecne sa uznáva, že klasické primitívne vertikálne krosná boli typologicky podstatne jednoduchšie ako primitívne krosná horizontálne.²⁶⁾ Toto konštatovanie možno považovať za vie-

rohodné. Potvrzuje nám ho najmä rozbor technických princípov i samotnej produktivity tkáčskeho úkonu na oboch typoch krosien, ako sa nám zachovali do posledného obdobia.

7. Vertikálne krosná či už so závažiami alebo bez závaží boli vždy menej produktívne. Vyplýva to z niekoľkých príčin. Jednak osnovné nite na nich boli príliš krátke, najviac na výšku rámu alebo tkajúceho človeka, jednak závažia a neskoršie spodná drevená tyč spĺňali iba časť základnej funkcie návoja, keďže osnovu a tkaninu iba napínali, ale ich nenavíjali.

8. V súvislosti s týmto typom tkáčskeho nástroja sa často vyslovuje domnienka, že pôvodné vertikálne krosná boli určené predovšetkým na výrobu špeciálnych tkanín z vlny a netextilných surovín, kým krosná horizontálne zas na tkanie z ľanu a konopí.²⁷⁾ Takto ohraničenú funkciu vertikálnych krosien nemožno akceptovať ani v tom prípade, ak sa určitá časť bádateľov k uvedenej mienke prikláňa a ak ju na základe známych a živých etnografických dokladov považuje za pravdepodobnú.

Aj pri riešení tejto otázky treba vychádzať zo záverov, ku ktorým dospeli iné vedy. Podľa nich ani jeden zo základných typov tkáčskych krosien nemá také špecifické znaky, ktoré by ho predurčovali na spracúvanie iba určitých druhov materiálu. Oba typy bolo možné už v ich primitívnej forme použiť rovnako na tkanie textilných, ako aj netextilných tkanín.²⁸⁾

9. Už týchto niekoľko problémov ukazuje, že otázka prvotnosti vertikálneho typu krosien je mimoriadne zložitá a že ju nemožno zodpovedne vyriešiť v krátkom príspevku. Bude potrebné sa k nej osobitne vrátiť a naširoko ju rozpracovať nielen na základe rozboru známeho etnografického materiálu, ale aj na základe najnovších poznatkov archeologickej, historickej a jazykovednej literatúry. Upozornenie na rozdielne názory jednotlivých bádateľov má byť iba úvodom do pokračovania diskusie a k širšiemu rozpracovaniu tejto problematiky na základe záverov všetkých zainteresovaných vied.

10. Prvý sa k otázke prvotnosti vertikálnych krosien už roku 1921 vyslovil L. N i e d e r l e.²⁹⁾ Na základe zhody ľudovej tkáčskej terminológie v slovenských jazykoch, najmä pomenovania samotného nástroja a niektorých jeho súčiastok i úkonov,³⁰⁾ usúdil, že „podľa vší pravdepodobnosti byl stav tkací stojatý, jako ostatně ukazuje sám název jeho *stan* nebo *stav* od *stati*“.³¹⁾

Vo svojom opatrne formulovanom názore L. N i e d e r l e vychádzal z princípu jazykového pomenovania, podľa ktorého sa mnohé materiálne prejavy ľudovej kultúry vo svojich počiatkoch do jazyka premietali priamo, prostredníctvom niektorého svojho základného alebo charakteristického znaku. Bez hlbšej jazykovej analýzy a rekonštrukcie pôvodných názvov pokládal za pravdepodobné, že prvotným tkáčskym nástrojom u Slovanov boli krosná vertikálne, a nie horizontálne.

Po vyslovení tohto záveru nepredpokladal, že vyvolá tak širokú a už niekoľko desaťročí prebiehajúcu diskusiu, do ktorej zasiahnu nielen etnografi, ale aj archeológovia, historici a lingvisti, a že nakoniec sa jeho predpoklad ukáže na základe podrobného etymologického rozboru a skupinovej rekonštrukcie názvov základných druhov ľudovej výroby a remesla správnym a prijateľným.

11. Je pozoruhodné, že tézu o prvotnosti vertikálnych krosien u Slovanov popierali viacerí poprední etnografi. K takémuto záveru prichádzali najčastejšie na základe rozboru známeho etnografického materiálu, v prvom rade všeobecnej rozšírenosti horizontálnych krosien, technických princípov vertikálnych krosien ap., prípadne na základe porovnávania názvov ich základných súčiastok v slovanských jazykoch.

Diskusiu už roku 1928 začal M. G a v a z z i,³²⁾ ktorý svoje závery o prvotnosti horizontálnych krosien postavil na jazykovom materiáli. Vychádzal hlavne z pomenovania niektorých základných súčiastok, ktoré majú všeslovanský charakter. Osobitne si takto všimol a rozobral termíny *podnože*, *obrtačky* (*škrípce*), *bidlá*, *člnok*, *brdo* ap.

Hoci nie všetky ním rozoberané pomenovania môžu jednoznačne podporiť tézu, že Slovania poznali už pred svojím rozchodom z pravlasti iba horizontálny typ krosien (napr. termín *návoj* existuje aj vo vertikálnych krosnách, termín *brdo* má aj ďalšie významy ap.), jednako väčšina ním uvádzaných pojmov potvrdzuje starobylú znalosť horizontálnych krosien u Slovanov, a to najneskoršie pred 4. či 5. stor.³³⁾ Čo sa týka vertikálnych krosien, M. G a v a z z i nevyklučuje ani ich existenciu u Slovanov, pravda, v uvedenom období pripúšťa iba ich sporadické používanie.

12. Ďalší popredný etnograf, ktorý sa tiež skepticky vyjadril o možnosti všeobecného používania vertikálnych krosien u Slovanov, bol roku 1929 K. M o s z y ň s k i.³⁴⁾ Za prvotné považuje krosná horizontálne. K takémuto záveru dospel jednak opieraním sa o ich všeobecné rozšírenie, jednak neuznávaním výkladu archeológie o funkcii kamenných a hlinených závaží.

Hoci sú tieto závažia známe z početných archeologických nálezov nielen z územia Poľska, ale aj iných slovanských i neslovanských krajín a hoci sa všeobecne uznáva, že sa používali na napínanie osnovy a tkaniny na vertikálnych krosnách. K. M o s z y ň s k i tento výklad neprijíma, upozorňujúc, že závažia sa mohli takisto používať aj pri ráme na pletenie rohoží, ktorý je horizontálny. Absolutnú platnosť podľa jeho názoru pri dokazovaní prvotnosti vertikálnych krosien nemajú ani krosná z Faröerských ostrovov, ani kresby na gréckych vázach, ani kresba na pohrebnej urne zo Šoprone, keďže všetky tieto doklady možno interpretovať aj odlišne.³⁵⁾

13. Ďalším etnografom, ktorý sa principiálne usiloval riešiť túto otázku, bol roku 1954 T. W r ó b l e w s k i.³⁶⁾ Na rozdiel od predchádzajúcich bádateľov

vychádzal predovšetkým z rozboru živého etnografického materiálu, známeho nielen z územia Európy, ale aj z iných svetadielov.

Svoje závery zhrnul do niekoľkých bodov, v ktorých zdôraznil najmä skutočnosť, že horizontálne krosná sú v celosvetovom meradle, ako aj na území bývalých poľnohospodárskych kultúr nielen najrozšírenejšie, ale aj najvhodnejšie na tkanie, teda univerzálne. Vyskytujú sa v rozličných krajinách sveta od najprimitívnejších a najjednoduchších foriem (napr. bez stojanov) až po zložité a technicky vysoko rozvinuté nástroje, úzko zviazané s usadlým spôsobom roľníckeho hospodárenia. Z analýzy konštrukcie a technických princípov jednoznačne vyplýva ich vyššia produktivita, a teda aj ich všeobecné rozšírenie najmä vo výrobe textilných tkanín.

Keďže vertikálne krosná sú neproduktívnejšie, používali sa jedine na výrobu špeciálnych textilných alebo netextilných tkanín. Primitívnosť ich konštrukcie podľa jeho názoru nemôže byť dostatočným dôvodom na uznanie ich väčšej starobylosti. Pretrvávanie určitého počtu týchto krosien na území Európy svedčí iba o ich špecifickom poslaní, ale nie o prvotnosti. Rozbor živého etnografického materiálu podľa neho nepotvrdzuje tézu o ich väčšej starobylosti na území Európy, ani tézu o neskoršom objavení sa horizontálnych krosien.³⁷⁾

14. Odlišným spôsobom sa otázku prvotnosti vertikálnych krosien usilovali riešiť archeológovia, historici a lingvisti. Je pochopiteľné, že vychádzali z konkrétneho etnografického materiálu, ako aj z názorov, ktoré o krosnách vyslovili etnografi. No tým, že sa opreli o poznatky vlastných vied, posunuli riešenie tejto otázky do polôh, ktoré treba brať do úvahy, ak sa etnografická veda bude chcieť pokúsiť diskusiu či už uzavrieť alebo sa k nej znovu vyjadriť.

Najpozoruhodnejšie sú v tomto ohľade argumenty J. K o s t r z e w s k é h o. A. N a h l i k a a O. N. T r u b a č e v a, pričom treba pripomenúť, že k uvedenej otázke sa okrajovo vyjadrili aj početní ďalší bádatelia.³⁸⁾

15. J. K o s t r z e w s k i sa roku 1954 pokúsil podrobne analyzovať dovtedy známy archeologický materiál z územia celej Európy.³⁹⁾ Vyšiel z konštatovania, že zvyšky kamenných a hlinených závaží, jednoznačne vysvetľovaných vo funkcii napínania osnovy alebo tkaniny na vertikálnych krosnách, v archeologických výkopávkach sa na poľskom území vyskytujú v hojnom počte od neolitu až do začiatku sťahovanie národov v 5. stor., kým neskoršie sú veľmi zriedkavé. Túto skutočnosť možno vysvetliť buď zavedením spodného návoja do vertikálnych krosien šopronského typu, alebo rozšírením sa krosien horizontálnych, ktoré spomenuté závažia nemali. Na územie Poľska sa tieto krosná dostali z juhovýchodu a postupne sa rozšírili aj do ostatných krajín Európy.

Rozširovanie horizontálnych krosien doklada poznatkami, ktoré na základe vykopávok má k dispozícii európska archeologická veda. Kým zvyšky vertikálnych krosien sa v podobe závaží na území strednej Európy vyskytujú prevažne len do 5. stor., v krajinách západnej Európy (napr. v Nemecku, Dánsku ap.) sa možno s nimi vo vykopávkach stretnúť až do 12. stor. Naproti tomu horizontálne krosná nemožno v strednej Európe archeologicky doložiť pred 10.—12. stor. a v západnej pred 13. stor.

Z toho vyvodzuje záver, že pôvodne boli v Európe rozšírené krosná vertikálne so závažiami. Na území Poľska sa tieto závažia prestali používať už počas 5. stor., u národov v západnej, severnej a severovýchodnej Európe podstatne neskoršie, čo súvisí nesporne s rozširovaním sa krosien horizontálnych alebo s používaním zlepšených krosien vertikálnych, ktoré mali už dva návoje. Tento problém, či ide o rozširovanie horizontálnych alebo zlepšených vertikálnych krosien, môžu rozriešiť iba ďalšie výskumy.⁴⁰⁾

16. Podobnými argumentami do riešenia otázky prvotnosti vertikálnych krosien prispel roku 1956 aj A. N a h l i k.⁴¹⁾ Vyšiel z konštatovania, že pomenovanie mnohých základných súčiastok tkáčskych krosien (napr. *brdo*, *člnok*, *návoj* atď.) má nesporne všeslovanský charakter, pričom upozornil, že nielen samotné materiálne javy, ale aj ich pomenovanie sa historicky menili a prispôbovali novým podmienkam.

Po rozbere konštrukcie, najmä technického princípu najjednoduchšieho typu horizontálnych krosien, ktoré boli rozšírené — ako o tom svedčia početné kresby už z obdobia pred našim letopočtom — nielen v severnej Afrike a na Blízkom východe, ale aj v ďalších ázijských krajinách s teplým podnebím, pripúšťa starobylosť oboch typov krosien. Pritom však upozorňuje na ďalšie momenty. Na primitívnych horizontálnych krosnách sa nite nafahovali po zemi na celú dĺžku osnovy a pripevňovali k dvom párom kolíkov vbitých do zeme. To znamená, že horizontálne krosná predpokladali a vyžadovali vždy podstatne väčší priestor ako vertikálne.

Na základe rozboru ich konštrukcie upozorňuje na ďalší významný moment, s ktorým je používanie tkáčskeho nástroja nevyhnutne zviazané, na geograficko-klimatické a hospodárske podmienky. V našich zemepisných šírkach malo ľudové tkáčstvo vždy charakter zimného zamestnania. Keďže sa tkalo prevažne v januári až marsi, tkať sa mohlo jedine pod strechou alebo v miestnosti. Rešpektovanie tejto nevyhnutnosti si vyžadovalo predovšetkým ohraničiť rozmery tkáčskeho nástroja. Najpraktickejšími sa v našich klimatických podmienkach ukázali krosná vertikálne. Iba v oblastiach s teplým podnebím, v ktorých izotermy dosahujú podstatne vyššie hodnoty, mohlo sa tkať aj na voľnom priestranstve, teda priestorové ohraničovanie rozmerov krosien tu vôbec nepriehádzalo do úvahy.

Takto A. Nahlik dospel k záveru, že prvotným typom tkáčskeho nástroja na území celej Európy mohli byť iba krosná vertikálne. Na osobitnej mapke sa pritom pokúsil určiť hypotetické hranice areálu rozšírenia vertikálnych krosien so závažiami a primitívnych horizontálnych krosien v predfeudálnom období.⁴²⁾ Tvrdenie, že horizontálne krosná sa na územie Slovanov rozšíril zo západu,⁴³⁾ treba teda považovať za omyl, nakoľko na územie celej Európy sa dostali bezprostredne z juhovýchodu, konkrétne z Byzancie cez Balkán.⁴⁴⁾

17. Ďalším bádateľom, ktorý sa touto problematikou podrobne zaoberal a svoje závery publikoval roku 1966, je O. N. T r u b a č e v.⁴⁵⁾ K riešeniu tejto zložitej otázky pristupoval z viacerých hľadísk. V lingvistickom výskume mu nešlo len o etymologický rozbor jednotlivých termínov krosien, ich súčastí a tkáčskych úkonov, ale o skupinovú rekonštrukciu základných druhov výrobných činností človeka, teda o rekonštrukciu termínov pletenia, tkania, ľudového obrábania dreva i výroby zviazanej s použitím ohňa (hrnčiarstva a kováčstva).

Vychádza pritom z terminológie uvedených činností vo všetkých súčasných slovanských jazykoch, z princípu úzkej zviazanosti pomenovania s konkrétnym javom materiálnej kultúry, ako aj zo vzťahu, ktorý v historickom vývine jestvoval medzi javom a jeho pomenovaním z hľadiska formy, obsahu, funkcie i významu. Jazyk má vždy snahu prísť do súladu s materiálnym pokrokom. Pravda, táto jeho snaha sa realizuje s nevyhnutným oneskorením, pričom spôsob dosiahnutia súladu medzi pomenovaním a materiálnym javom možno lingvistickým štúdiom odhaliť.⁴⁶⁾

Pre prístup O. N. T r u b a č e v a je v riešení daného problému charakteristické, že chronologické a teritoriálne vzťahy lexiky ku konkrétnym reáliám a úkonom zisťuje pomocou širokého porovnávacieho štúdia vo všetkých slovanských jazykoch. Do analýzy nezahrnul však len štúdium súčasných i historických zvláštností vývinu danej terminológie, ale aj štúdium jej chronológie, stratigrafie a rekonštrukcie v praslovanskom a indoeurópskom období. Keďže si pritom všimol aj princípy tvorenia základného terminologického fondu spomenutých výrobných činností v jednotlivých jazykoch a jeho geografické rozloženie podľa izoglos, podarilo sa mu na podkladoch iných vied, predovšetkým etnografie a archeológie, podľa nášho názoru presvedčivo vyriešiť tento zložitý problém prvotnosti vertikálnych krosien.

Jeho závery možno zhrnúť do konštatovania, že analýza a skupinová rekonštrukcia terminológie základných výrobných činností dokazuje väčšie znalosti starých Slovanov a Indoeurópanov vo vzťahu k vertikálnym, ako k horizontálnym krosnám.⁴⁷⁾ Tento poznatok je zaiste pozoruhodný a v riešení otázky prvotnosti vertikálnych krosien u Slovanov môže byť aj rozhodujúci.

18. Z diskusie, ktorá sa rozvinula o tomto probléme na pohľad úzkom a špecifickom a trvala viac desaťročí, vyplýva niekoľko dôležitých poznatkov pre etnografické štúdium.

Predovšetkým chceli by sme zdôrazniť význam systematického zbierania a dokumentovania ľudovej terminológie, ako aj jej väčšieho využívania pri objasňovaní genezy, typológie a vývinu základných javov materiálnej kultúry. Nielen vo vzťahu k minulosti, ale do značnej miery aj v súčasnosti platí poznatok, že medzi javmi ľudovej materiálnej kultúry a ich pomenovaním jestvuje úzka väzba, zistením ktorej možno najmä jazykovednými metódami odhaliť niektoré zákonitosti vývinu daného javu.

Ďalej chceme upozorniť, že riešiť niektoré problémy etnografickej vedy nemožno iba na základe jej vlastných poznatkov a metód. V mnohých prípadoch sa ako nevyhnutnosť ukazuje potreba použiť a akceptovať poznatky a závery, ku ktorým dospeli z hľadiska etnografie pomocné vedné disciplíny.

Zo stručného prehľadu problematiky prvotnosti vertikálneho typu tkáčskych krosien vidieť, že s konečnou platnosťou riešiť niektoré problémy nemožno dovtedy, kým sa bádatelia opierajú alebo izolovane interpretujú iba materiál a poznatky jednej vedy bez ohľadu na to, či ide o materiál a poznatky jazykovedy, archeológie alebo etnografie.

POZNÁMKY

1. A. Pranda, *Príspevok k problematike sitárstva a riečičiarstva*. Slovenský národopis X, 1962, 281—306 (ďalej skracujeme ako *Príspevok*).
2. J. Vydra, *Polotkani orobince na Slovensku*. Národopisná zvláštnosť tkaní na polostavu. Československá etnografie IV, 1956, 269 (ďalej skracujeme ako *Polotkani*).
3. P. Križko, *Tkáčstvo*. Slovenské pohľady XI, 1891, 533—542. — J. Vávra, *Práca okolo ľanu v Jasenovej*. Slovenská vlastivěda I, 1921—1922, 302—305. — R. Bednárik, *Hmotná kultúra slovenského ľudu*. Slovenská vlastivěda II, Bratislava 1943, 125—256. — E. Reichlová - Kucháriková, *Náuka o odevných látkach I-II*. Turčiansky Svätý Martin 1946. — J. Staňková, *Poznámky k histórii vlny, jejimu ľudovému spracovaniu a použitiu na Slovensku*. Textilní tvorba II, 1950, 365—372. — J. Podolák, *Spracovanie ľanu v Dolnej Súči*. Národopisný sborník XI, 1952, 291—319. — A. Bartošová, *Tkaniny z Torsyiek a Repaš*. Věci a lidé V, 1953, 236—253. — A. Bartošová, *Príspevok k slovenskému ľudovému tkaniu a jeho technológii*. Slovenský ľudový textil, Martin 1957, 13—41. — K. Okáľ, *Spracovanie konopi a ľanu*, Bratislava 1962, 344 n. — M. Stehlíková, *Staré textilné techniky na Slovensku*. Sborník Slovenského národného múzea LV, 1962, 77—92. — V. Uhlár, *Krosná, ich časti a činnosť*. Štúdia z ľudového názvoslovía tkáčstva. Československý terminologický časopis II, 1963, 321—

346. — E. Marková, *Výroba gúb na Slovensku*. Slovenský národopis XII, 1964, 68—137 (ďalej skrácujeme ako *Výroba gúb*).
4. J. Vydra, *Polohani*, 269—271.
5. A. Pranda, *Prispevok*, 290—295.
6. Nakoľko archeologická literatúra o nálezoch kamenných a hlinených závaží je veľmi bohatá, upozorníme aspoň na jej čiastočný súpis. Pozri A. Nahlik, *W sprawie rozwoju krosna tkackiego*. Kwartalnik historii kultury materialnej IV, 1956, hlavne 520—523 (ďalej skrácujeme ako *W sprawie rozwoju*).
7. B. A. Kuftin, *Materialnaja kultura ruskoj meščery I*. Trudy Gosudarstvennogo muzeja, vyp. III, Moskva 1926, 20—21. — Rekonštrukciu tkanín robených na vertikálnych krosnách pozri A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, tab. Ia, b, c, d.
8. K. Schlabov, *Germanische Tuchmacher der Bronzezeit*. Neumünster 1937, 27. — *Die Geschichte der Textilindustrie* (red. E. H. O. Johannsen), Leipzig-Stuttgart-Zürich 1932, 261 (ďalej skrácujeme ako *Die Geschichte*). — E. Marková, *Výroba gúb*, 101.
9. *Die Geschichte*, 18.
10. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 525.
11. Publ. Ovidii Nasonis opera omnia II, Lipsiae 1845, 55—58. — A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 525—526.
12. A. Braulik, *Altägyptische Gewebe*, Stuttgart 1900. — C. H. Johl, *Alt-Ägyptische Webestühle*, Leipzig 1924.
13. A. I. Zarembskij, *Istorija i tehnika tkaňja ukraïnskich kilimov*. Materialy po etnografii III, vyp. 1, 1926, 1—18. — D. Zelenin, *Russische (Ostslawische) Volkskunde*. Berlin-Leipzig 1927, 149—161. — K. Moszyński, *Polesie wschodnie*, Warszawa 1928, 91n. — E. Šulgyna, *Vyrib šlej v seli Bubnivka, Gajsine'kogo povitu na Podillu*. Pryčynok do istorii rozvytku tkactva. Materialy do etnologiji i antropologiji XXI—XXII, vyp. 1, 1929, 25.—34. — Chr. Vakarelski, *Prinos kãm proučevaneto na bälgarskite tãkačni stanove*. Izvestija na Narodnija etnografski muzej v Sofija X—XI, 1932, 209—210. — Je. A. Cejtlin, *Očerki istorii tekstilnoj techniki*. Moskva - Leningrad 1940. — A. Nasz, *Opole*, Wrocław 1948, 40 n. — W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. Zarys kultury materialnej, Poznań 1952, 130 n. — V. Venedikova, *Jedin starinev način na tãkane v Rodopite*. Sbornik v čest na akad. A. Teodor-Balan, Sofija 1955, 165n. V. I. Lebedeva, *Prjadanie i tkačestvo vostočnych slavjan v XIX-načale XX v.* Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik. Očerki narodnoj materialnoj kultury ruskich, ukraincev i belorusov v XIX-načale XX v. Moskva 1956, 509—514. — I. Ševčenko, *Promysly kolgospnykiv s. Borky, Lubešiv'skogo rajonu Volyn'skoj oblasti*. Ukrajins'ka etnografija IV, 1958, 115—124. — *Ukrajincy*. Istoriko-etnografična monografija, Kyjiv 1959, 239n.
14. F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart II*. Leipzig 1909, 242n. — B. Račić, *Domače tkalstvo v Beli krajina*. Slovenski etnograf III—IV, 1951, 142n. — V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960, 79n.
15. I. Heiden, *Die Textilkunde des Altertums bis zur Neuzeit*, Berlin 1909. — M. von Kimakowicz-Winnicki, *Spinn- und Webewerkzeuge*. Entwicklung und Anwendung in vorgeschichtlicher Zeit Europas. Würzburg 1910. — C. H. Johl, *Die Webstühle der Griechen und Römer*. Kiel 1917. — A. Neuburger, *Die Technik des Altertums*,

- Leipzig 1919. — U. T. Sirelius, *Suomen kansanomaista kulttuuria II*. Helsinki 1926. — H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, Bruxelles 1928. — M. und A. Haberlandt, *Die Voelker Europas und ihre volkstuemliche Kultur*, Stuttgart 1928. — T. Leinboch, *Die materielle Kultur der Ernsten*, Tartu 1932. — A. Spamer, *Die deutsche Volkskunde II*, Leipzig 1934. — E. Vogt, *Glefflechte und Gewebe der Steinzeit*. Basel 1937. — W. Stokar, *Spinnen und Weben bei den Germanen*, Leipzig 1938. — A. Haberlandt, *Textilkunst bei Germanen und Indogermanen. Tracht und Schmuck II*. Leipzig 1938. — Dž. G. D. Klark, *Doistoričeskaja Jevropa*, Moskva 1952. — O. A. Erich — R. Beitzl, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, Stuttgart 1955, 108—109. — *Estonkaja narodnaja odežda XIX i načala XX veka*, Tallin 1960, 193. — W. La Baume, *Die Entwicklung des Textilhandwerks in Alteuropa*, Bonn 1955.
16. J. Kozłowski, *Kiedy zjawily się w Polsce krosna poziome?* Lud XLI, 1954, 668 (ďalej skraccujeme ako *Kiedy zjawily się*).
  17. A. Pranda, *Príspevok*, 290, omylom ich zaraďuje ako polokrosná. Ďalším výskumom tejto problematiky treba tento údaj opraviť. Termín *návoj* používame v ohraničenom zmysle. V konkrétnom prípade je to palica (*ščegef*), slúžiaca na upevňovanie osnovy a utkanej tkaniny, nie však na ich navíjanie. Splňa teda iba časť funkcií, v akých sa tento termín používa v horizontálnych krosnách, kde je to valec s osobitnou úpravou, slúžiaci aj na navíjanie.
  18. H. Ephraim, *Ueber die Entwicklung der Webetechnik und ihre Verbreitung ausserhalb Europas*, Leipzig 1905, 15n.
  19. A. Kraemer, *Anfaenge und Unterschiede des Flechtens und Webens und Besprechung einiger alter Webstühle*. Zeitschrift für Ethnologie LIX, 1927, 362—375.
  20. G. Montandon, *Traité d' Ethnologie cycloculturelle*, Paris 1934.
  21. T. Wróblewski, *Kilka uwag o geograficznym zasięgu występowania krosien poziomych i pionowych*. Lud XLI, 1954, 680 (ďalej skraccujeme ako *Kilka uwag*).
  22. T. Wróblewski, *Kilka uwag*, 684. — A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 523.
  23. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 526.
  24. E. Marková, *Po stopách krosienok*. Poznámky k štúdiu starých textilných techník na Slovensku. Slovenský národopis V, 1957, 47—83. — E. Marková, *Výroba brd*. Príspevok k technológii. Slovenský národopis XI, 1963, 535—552. — M. Prasličková, *Brdárstvo v západnom Gemeri*. Slovenský národopis XIII, 1965, 322—392.
  25. V tomto prípade parafrázujeme zásadu etymologického bádania, podľa ktorej k cudzím prameňom sa treba obracať iba v prípade, ak zlyhajú všetky výkladové možnosti opierajúce sa o vnútorný vývin jazyka. Pozri V. Machek, *Studie o tvoření výrazů expresivních*. Praha 1930, 4. — Š. Ondruš, *Slovanské etymologie*. Sborník Filozofickej fakulty UK-Philologica X, 1958, 81. — Uvedenú zásadu možno aplikovať aj vo výskume vývinu ľudovej kultúry.
  26. T. Wróblewski, *Kilka uwag*, 694.
  27. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 526, 532.
  28. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 532—533.
  29. L. Niederle, *Život starých Slovanů*. Základy kulturních starožitností slovanských, díl III, sv. 1. Praha 1921 (ďalej skraccujeme ako *Život starých Slovanů*).
  30. L. Niederle, *Život starých Slovanů*, 336.

31. L. Niederle, *Život starých Slovanů*, 341.
32. M. Gavazzi, *Praslavenski tkalački stan i tkalačka daštica*. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena XXVI, 1928, 2n.
33. J. Kostrzewski, *Kiedy zjawily się*, 673.
34. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. I, Kultura materialna, Kraków 1929, 303n.
35. K. Moszyński, *O sposobach badania kultury materialnej Praslavian*. Wrocław—Kraków—Warszawa 1962, 89—90.
36. T. Wróblewski, *Kilka uwag*, 677—698.
37. T. Wróblewski, *Kilka uwag*, 693—695.
38. B. A. Rybakov, *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva 1948, 186n.
39. J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, Poznań 1949, 231n.
40. J. Kostrzewski, *Kiedy zjawily się*, 676.
41. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 519—540.
42. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 531, obr. 19.
43. F. A. Volkov, *Etnografičeskija osobennosti ukraïnskago naroda*. Ukraïnskij narod v jeho prošlom i nastojaščem II. Petrograd 1916, 490.
44. A. Nahlik, *W sprawie rozwoju*, 538.
45. O. N. Trubačev, *Remeslennaja terminologija v slavjanskich jazykach*. Etimologija i opyt gruppovoj rekonstrukcii. Moskva 1966 (ďalej skraccujeme ako *Remeslennaja terminologija*).
46. O. N. Trubačev, *Remeslennaja terminologija*, 9.
47. O. N. Trubačev, *Remeslennaja terminologija*, 125—126, 142.

Zur Problematik des primären Charakters der vertikalen Webstühle bei der Slawen

Zusammenfassung

Die Problematik der Genesis, Entwicklung und Typologie der Webstühle, dieser bei den slawischen Völkern allgemein verbreiteten, bei der Herstellung von Geweben aus Textilien und anderen Stoffen verwendeten Arbeitswerkzeuge, beeindruckte den Autor im Jahre 1960 ganz besonders, als er bei der Erforschung der Netz- und Siebererzeugung in der nordwestlichen Slowakei das Vorkommen eines senkrechten (vertikalen) Webstuhltyps verzeichnete. Auf seine Existenz in der Slowakei hatte bis dahin weder die slowakische, noch die tschechische ethnographische Literatur hingewiesen. J. Vydra, der sich in weitergehenden vergleichenden Zusammenhängen mit den Fragen der Organisation, der Technologie und des künstlerischen Wertes der Volkskunst befasste, äusserte die Überzeugung, dass auf unserem Territorium einzig und allein waagrechte (horizontale) Webstühle vorkommen.

Die vertikalen Webstühle, die der Autor im Gebiet von Kysuce vorfand, wo sie bislang bei der nicht mit Textilien arbeitenden Herstellung zum Weben des Bastbodens von Netzen und Sieben verwendet werden, sind in ihrer Konstruktion beinahe völlig identisch mit dem Webstuhl, wie er in der Textilherstellung Verwendung findet. Seine Existenz und allgemeine Kenntnis der Verwendung in anderen Gegenden schon seit dem Zeitraum der Neolithikums — ursprünglich mit, später ohne Gewicht — wird nicht nur von der archäologischen, sondern auch von der ethnographischen Literatur bestätigt.

Die archäologische Literatur belegt die Verbreitung des vertikalen Webstuhltyps anhand zahlreicher Funde von steinernen und tönernen Gewichten ohne und mit Öffnung, die man nach einer allgemeinen akzeptierten Interpretation zum Aufspannen der Kettenfäden verwendete; ferner anhand von Gewebeproben, Zeichnungen an griechischen Vasen aus dem 6.—5. Jh. v. u. Z., an einer in Sopron (Ungarn) ausgegrabenen hallstattzeitlichen Urne sowie in Gestalt einer Miniatur auf einer im Vatikanischen Archiv aufbewahrten Handschrift Vergils aus dem 4.—5. Jh.

Die ethnographische Literatur verzeichnete das Vorkommen vertikaler Webstühle bei der Herstellung von Matten, Wollteppichen, doppelseitigen Kelimteppichen, Gürteln und anderen speziellen Geweben aus Textilien und anderen Materialien. Im 19. Jh. und in der ersten Hälfte des 20. Jh. waren sie noch in mehreren, vorwiegend gebirgigen und wirtschaftlich rückständigen Gebieten bei

den Ost- und Südslawen und anderswo (Faröer-Inseln, in Skandinavien usw., verbreitet.

Der Autor analysiert kurz die in der Slowakei aufgefundenen Webstühle. Sofern sie zwei Aufwicklungen haben, charakterisieren sie entwicklungs­mässig bereits das dritte Stadium der Beziehungen zwischen Stricken und Weben, wie es aufgrund technischer Prinzipien von mehreren Forschern spezifiziert wurde (H. Ephraim, A. Kraemer, G. Montandon u. a.). Eines der grundlegenden Prinzipien war das Aufspannen der Kettenfäden und die Richtung des Schussablaufes. Während man auf den vertikalen Webstühlen mit einem Gewicht nur von oben nach unten und der Schussablauf von unten nach oben. Die Einführung von oben nach unten der Schussablauf von unten nach oben. Die Einführung einer unteren Aufwicklung anstelle des Gewichtes in Form einer zweiten horizontal befestigten Stange am Unterteil des Webstuhlrahmens erleichterte und beschleunigte das Weben, da man von unten weben konnte. Das heisst, dass die Zunahme des Gewebes in der Richtung von unten nach oben und der Ablauf der Schussfäden von oben nach unten verlief. Der slowakische Beleg vertikaler Webstühle hat noch eine weitere Vervollkommung in Form einer als Geschirr (brdo) bezeichneten Vorrichtung, mit deren Hilfe man mechanisch eine sog. „ziva“ (einen Spalt im System der Kettenfäden) machen und den Schussfaden durch den Klöppel durchziehen konnte, der so den Webschützen vertrat; so konnte man durch eine Bewegung nach unten den einzuwebenden Faden befestigen, wodurch ein Gewebe von leinwandartiger Konsistenz entstand.

Durch eine Analyse der angeführten technischen Prinzipien gelangte der Autor zur Schlussfolgerung, dass es sich im Falle des slowakischen Belegs um ein bemerkenswertes Überbleibsel handelt, das in die Entwicklungsreihe des fortgeschrittenen Typs der vertikalen Webstühle gehört. Abgesehen von anderen Tatsachen beruht sein Charakteristikum insbesondere in der Einführung der unteren Stange in der Funktion von Gewicht und Aufwicklung und in der Einführung eines Mehrzwecks-Geschirrs.

Im weiteren Teil seines Beitrags konzentrierte sich der Autor auf die Frage, welcher der beiden Grundtypen von Webstühlen, der vertikale oder horizontale, primär ist. Wenngleich sich diese komplizierte Frage in einem kurzen Beitrag nicht vollständig lösen lässt, verwies er doch insbesondere auf die Ausgangspositionen und die Schlussfolgerungen jener Forscher, die sich in ihren Arbeiten direkt und prinzipiell dazu äusserten.

Vor allem verwies er auf die Ansichten L. Niederles, der im Jahr 1921 als erster aufgrund der Benennung der Webstühle und einiger ihrer Bestandteile und Leistungen den Schluss zog, dass die vertikalen Webstühle primär waren. Dann befasste er sich mit den Ansichten M. Gavazzis, der im Jahr 1928 die Diskussion über diese Problem durch die Analyse einiger Ausdrücke einleitete

wobei er zur Schlussfolgerung gelangte, dass die horizontalen Webstühle bei den Slawen allgemein am ehesten vor dem. 4.-5. Jh. bekannt waren. Er schloss auch die sporadische Verwendung vertikaler Webstühle nicht aus.

Zur Frage des primären Charakters dieses Webstuhltyps bei den Slawen äusserten sich skeptisch auch K. Moszyński im Jahre 1929 und T. Wróblewski im Jahre 1954; letzterer ging vor allem von einer Analyse des lebendigen ethnographischen Materials aus, und zwar nicht nur bei den Slawen, sondern auch bei anderen Völkern der Erde.

Bekanntlich äusserten sich zu dieser Frage auch mehrere Archäologen, Historiker und Linguisten. Am bemerkenswertesten sind diesbezüglich die Argumente J. Kostrzewskis aus dem Jahre 1954, A. Nahliks aus dem Jahre 1954 und O. N. Trubačevs aus dem Jahre 1966. J. Kostrzewski betonte vor allem, man könne die Überreste der steinernen und tönernen Gewichte eindeutig nur in der Funktion einer Aufspannvorrichtung der Kette und des Gewebes an vertikalen Webstühlen erklären. Sie kommen im archäologischen Material auf polnischem Territorium in reichlicher Masse bis zum Beginn der Periode der Völkerwanderung im 5. Jh. vor, in den Gegenden Westeuropas bis ins 12. Jh. Überreste horizontaler Webstühle lassen sich umgekehrt nicht vor dem 10.—12. Jh. archäologisch in Mitteleuropa nachweisen. Daraus schliesst er, dass ursprünglich in Europa vertikale Webstühle mit oder ohne Gewicht, aber mit zwei Aufwicklungen, verbreitet waren.

A. Nahlik steuerte zur Lösung der angeführten Problematik ein weiteres bedeutsames Argument bei, und zwar die Analyse der geographisch-klimatischen und ökonomischen Bedingungen des Webens. Er hob insbesondere hervor, dass man in den geographischen Breiten Mitteleuropas vorwiegend zur Winterszeit, also unter dem Dach oder in einem Raum, webte. Wollte man diese Gegebenheit respektieren, musste man die Abmessungen des Webergerätes begrenzen. Am praktischesten waren hier vertikale Webestühle. Er untermauerte seine Ausführungen durch eine Landkarte des proponierten Areals der Verbreitung der vertikalen Webstühle mit Gewichten und der primitiven horizontalen Webstühle in der vorfeudalen Periode.

O. N. Trubačev versuchte die gestellte Frage durch etymologische Analyse der Termine der Webstühle, ihrer Bestandteile und Webleistungen, sowie durch ihre Gruppenrekonstruktion zusammen mit weiteren grundlegenden Arten der Produktionsstätigkeit des Menschen, wie Stricken, Weben, Holzbearbeitung und Herstellungsarten in Verbindung mit der Verwendung von Feuer (Töpferei und Schmieden), zu lösen. Er ermittelt die chronologischen und territorialen Beziehungen zu konkreten Realien und Verrichtungen unter Zuhilfenahme eines weitgespannten vergleichenden Studium in allen slawischen Sprachen, wobei er zu der eindeutigen Schlussfolgerung gelangte, dass die Analyse und Gruppenrekon-

struktion der Terminologie der grundlegenden Produktionstätigkeiten grössere Kenntnisse der alten Slawen in der Beziehung zu den vertikalen als zu den horizontalen Webstühlen beweist.

Abschliessend setzt sich der Autor kurz mit der Begründung auseinander, warum er diese Frage aufwarf. Es geht ihm nicht nur um die Betonung der Bedeutung des Sammelns volkstümlicher Terminologie und ihrer stärkeren Heranziehung bei der Klärung der Genesis, Entwicklung und Typologie grundlegender Phänomene der materiellen Kultur, sondern auch um die Herausstellung der Erkenntnis, wonach sich einige Fragen und Probleme der Ethnographie nicht bloss aufgrund einer Analyse des ethnographischen Materials lösen lassen. Oft erweist es sich als unerlässlich, auch auf Erkenntnisse und Schlussfolgerungen zurückzugreifen, zu denen einige verwandte Wissenschaften, vor allem die Archäologie, Geschichte und Linguistik, gelangten.

Hedvábné látky v českých pramenech 14.—15. století

MIRJAM MORAVCOVA

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Písemné prameny, ze kterých můžeme čerpat informace o hedvábných látkách užívaných v Čechách ve 14. a 15. století, jsou v podstatě dvojího druhu. Latinské záznamy církevních inventářů, případně i údaje z listin civilně právního charakteru (účty, odkazy atd.), tvoří jednu skupinu těchto pramenů. Jsou to prameny věrohodné potud, že autorům šlo o popis skutečných existujících textilií, o popis diktovaný snahou o jejich určení, specifikování, případně rozlišení. Spolehlivost této skupiny pramenů je omezena subjektivními znalostmi druhů hedvábných látek a rozlišovací schopností, kterou pisatelé jednotlivých záznamů obchodních, právních i autoři chrámových inventářů disponovali. Autoři byli muži na svou dobu jistě vzdělaní, ovšem asi ne specialisté v oboru textilií vůbec a hedvábných látek zvláště. Přes tyto výhrady podstata zpráv o druzích hedvábných tkanin známých v Čechách ve 14. a 15. století spočívá právě na těchto pramenech.

Druhou skupinou pramenů informujících o hedvábných látkách ve vymezeném období jsou staročeské literární texty a glosy. Suma údajů získaných z literárních památek 14. a 15. století se váže k domácím, staročeským názvům hedvábných látek. Vztahuje se na názvy, které byly ve své době známy širšímu okruhu obyvatelstva než termíny latinské, na názvy, o kterých lze předpokládat, že byly součástí civilního života alespoň části tehdejšího českého městského obyvatelstva. Věrohodnost těchto pramenů, pokud jde o určení druhů hedvábných látek, je však omezenější než u pramenů první skupiny. Vedle kritických momentů, uvedených již výše, přistupují další. Staročestina disponovala menší slovní zásobou, neměla výrazy pro některé specifické jevy a předměty, a to především pro ty, které nebyly náplní denního života. Tato skutečnost spolu s neznalostí věcí samých byla příčinou, že autoři 14. a 15. století užívali těchž výrazů u jevů nebo předmětů rozdílných, vzájemně sobě neodpovídajících.¹⁾ Volnost, s jakou staročestí autoři používali výrazů označujících hedvábné tkaniny, je patrná a dokazatelná především v textech pře-

kládaných. Neexistenci některých textilních termínů i nepřesnost jejich použití si však uvědomovali i současníci. Mistr Jan Hus například v *Postile* (Výloženie svatých čtení nedělních, rukopis Hořčičkův) kromě jiného ukazuje na to, že staročestina nemá svůj výraz pro tkaniny byssové.²⁾ Staročeské názvy hedvábných látek měly proto v řadě případů širší obsah než odpovídající názvy latinské. Mimo to část těchto názvů se vztahuje k vnějšímu vzhledu tkaniny: k barvě, výtvarné kompizici, zlatému protkávání; označuje tedy hedvábné látky různých druhů a kvalit. Právě pro tyto skutečnosti při analýze hedvábných látek užívaných v Čechách ve vymezeném období nutno vyjít z pramenů latinských, a to nejen pro jejich charakter (účel, ke kterému byly vyhotoveny), nýbrž i pro přesnější terminologické zařazení jednotlivých druhů hedvábných tkanin.

V písemných pramenech a staročeských literárních památkách 14. a 15. století, i s plným vědomím uvedených kritických výhrad, můžeme doložit celou škálu druhů hedvábných látek. Látek, které byly v Čechách v daném období známy a užívány, i když některé především feudálními vrstvami společnosti, jiné i vrstvami městskými.³⁾

Tkaniny nazývané latinsky *cendatus*, staročesky *cendát* a *cendelín* byly hedvábné nebo polohedvábné látky tkané vazbou plátňovou.⁴⁾ Cendáty byly v podstatě nejjednodušší hedvábné látky doložené ze 14. a 15. století. Vnější vzhled těchto tkanin, ve své většině nevzorovaných, byl založen na jednom barevném tónu, na barvách bílé, žluté, rezavé, fialové, červené, zelené, hnědé, modrošedé a černé.⁵⁾ Plátňová vazba neumožňovala výtvarné řešení těchto látek, s jedinou výjimkou pruhů. Cendáty a cendelíny jako látky pruhované byly sice zaznamenány ojedinele, ovšem zmíněny byly i s pruhou dvou tónů jedné barvy (zelené) i s pruhou různobarevnými (bílymi, červenými a zelenými na modrém základě).⁶⁾

Cendáty a cendelíny jsou doloženy především jako vzácné podšívky bohoslužebných rouch, jsou uváděny však i jako vlastní materiál církevních textilií,⁷⁾ i jako tkaniny užívané k světským civilním účelům.⁸⁾ Latinský termín *cendatus* není sporný, odpovídá výše naznačenému obsahu. O významu staročeských výrazů *cendát* a *cendelín* (dolož. v různých slovních tvarech) byla však vedena diskuse. V. Machek označuje *cendát* za tkaninu hedvábnou,⁹⁾ Č. Zíbrt, s odvoláním na Metzenauera, a J. Emler výlučně za polohedvábnou,¹⁰⁾ J. Gebauer vzhledem ke staročeským literárním textům za tkaninu lněnou.¹¹⁾ Látku polohedvábnou naopak obdobně jako Zíbrt, Metzenauer a Machek, vidí v *cendelínu*.¹²⁾ Ve staročeských památkách je termín *cendelín* užíván ve významu pojmovém, tedy ve významu, který není třeba vysvětlovat.¹³⁾ Ve spise P. Žídka (z konce 15. století) je charakterizován jako hrubší výrobek pražského hedvábníka.¹⁴⁾ Termín *cendát* v překladových slovnících staročeských čtrnáctého a prvé poloviny patnáctého století je použit jako protějšek slova *bysesus*.¹⁵⁾ Po-

1. Hedvábné látky s motivy řešenými do přičných pásů. *Speculum humanae salvationis*, 14. stol., Státní knihovna v Brně, sig. NR 80 (dříve Nová Ríše, MS. č. 24), f. 48a (fot. J. Brodská).

užití slova cendát v tomto významu je však možno dát do souvislosti s nejasností a tápavostí při překladu slova byssus do staročeštiny,¹⁶⁾ s neznalostí byssových tkanin samých (jemná bavlněná nebo lněná plátna egyptské, italské provenience). Ve slovníku klementinském je postaveno rovnítko mezi cindatum a czendat.¹⁷⁾ V ustanoveních o tržišti na Velkém náměstí Staroměstském z roku 1365 byl naopak německý cendalt při překladu do staročeštiny nahrazen slovem cendort,¹⁸⁾ tedy názvem hedvábné látky.¹⁹⁾ Cendort a cendelín (v německé verzi cendalt a czendalin) stojí vedle sebe jako dva různé druhy látek. Zda staročešské výrazy cendát a cendelín jsou dva volné tvary téhož významu, nebo zda, což se zdá pravděpodobnější, jsou vyjádřením rozdílu mezi hedvábnými látkami téhož charakteru, ale odlišné kvality (tenké a silné hedvábné tkané vazbou plátňovou), nebo konečně zda označovaly rozdíl mezi tkaninami hedvábnými a polohedvábnými, nelze na základě mně známých pramenů 14. a 15. století dokázat.²⁰⁾

Cendáty jsou v latinských pramenech české provenience doloženy od druhé poloviny 13. století;²¹⁾ jsou nejstaršími zaznamenanými hedvábnými látkami přesně vymezené kvality na našem území. Cendalíny jsou uváděny od poloviny 14. století.²²⁾ Obě tkaniny pak prameny jmenují po celé 14. a 15. století, a to především prameny latinské, chrámové inventáře, listinné zápisy. V textech staročešských jsou zmiňovány méně často; zaznamenaný jsou však od poloviny 14. a po celé 15. století.

Tafty, hedvábné látky založené obdobně jako cendáty a cendalíny na vazbě plátňové, byly těmto látkám velmi blízké. Blízkost naznačují samy prameny,²³⁾ i když ve své většině tafty od cendelínů (cendátů) rozlišují. Tafty pak dokládají jednobarevné, v barvě plavé, žluté, červené, rezavé, hnědé, modré, černé a bílé, především však v barvě zelené, v barvě z hlediska pramenů 14. a první poloviny 15. století naprosto převládající.²⁴⁾ Zelené tafty jako podšívkové látky byly používány i u ornátů, kasulí a pluvíálů jiné barvy (např. červené, žluté), jejich volba nebyla tedy dána ani podmíněna barvou bohoslužebných rouch. Teprve v druhé polovině 15. století je barevná skladba taftů vyrovnaná. Ve značném počtu jsou tafty popisovány jako látky pruhované, a což je zajímavé, zase převážně jako zelené látky pruhované, buď jednoho základního tónu, nebo s různobarevnými (i zlatými) pruhy na zeleném podkladě.²⁵⁾ Prameny 14. a 15. století, i když výjimečně, dokládají tafty i jako hedvábné měňavé — tedy s efektem založeným na odlišné barvě osnovy a útku.²⁶⁾ Pro tento efekt, ale pouze pro efekt a nikoli speciálně pro měňavé tafty, měla staročeština výraz šilhěj. Šilhějem označovala veškerá měňavá hedvábná bez ohledu na druh a kvalitu látky. S efektem měňavého hedvábní, přecházejícího z jedné barvy do druhé, se sice v popisech 14. a 15. století setkáváme především u tenkých hedvábných látek, tato tenká měňavá hedvábná nebyla však pravděpodobně vždy látkami taftovými.²⁷⁾

☐ Tkanina s řešením mo-
řův geometrických do přič-
ných pásů. *Speculum hu-
manae salvationis*, l. c.,
☐ 51b (fot. J. Brodská).

Tafty byly ve sledovaném období používány k obdobným účelům jako cendáty a cendelíny: jako vzácné podšívky, jako vlastní materiál bohoslužebných textilií²⁸⁾, i jako látky obleku světského²⁹⁾. Jmenovány jsou od posledního desetiletí 14. století, po celé století 15.; dokladů v druhé polovině 15. století pak přibývá a stejně tak i barevná škála těchto hedvábných látek se rozšiřuje.

Z přelomu 15. a 16. století, tedy až z konce námi sledovaného období, je v pramenech a literárních památkách jmenována *tykyta*³⁰⁾ — hedvábná látka plátnově provázaná, druh taftu. Zmiňována je především jako tkanina světského, byť bohatého oděvu.

Atlasy, hedvábné látky charakteristické svým hladkým lesklým povrchem tvořeným jedním systémem nití překrývajícím systém druhý, jsou v pramenech 14. a 15. století doloženy ve třech odlišných druzích. Nejčastěji jsou zaznamenány atlasy hladké, jednoho základního barevného tónu, v barvách fialové, červené, černé, méně často i lazurově modré, hnědé a rezavé³¹⁾. U bohoslužebných rouch šitých z těchto hladkých atlasů je zmiňována i výšivka a zlaté krumplování³²⁾. Atlasy s vytkávaným vzorem v pramenech sledovaného období jsou popsány výjimečně, jako látky s motivy rostlinnými rozsetými (symetricky?) po celé tkanině a v jednom případě i s motivy zoolomorfními³³⁾. V zachovalých seznamech kostelních rouch prodaných zbraslavským klášteřem v roce 1431 je jmenován atlas vyražovaný³⁴⁾, atlas, který můžeme identifikovat buď jako krumplovaný, nebo protkaný pruhy^{34a)}. Na význam atlas vyražovaný ve smyslu látky s vytkanými pruhy lze usuzovat i ze záznamu inventáře kláštera břevnovského, kde vyrazevany je ztotožněno s latinským *clavatus*³⁵⁾ — tedy protkaný purpurovými nebo zlatými pruhy³⁶⁾. Ovšem atlasy vyražované jsou doloženy výjimečně z první poloviny 15. století. Inventář svatovítský z roku 1354 navíc jmenuje látku *satum*³⁷⁾, tedy atlas pod termínem orientálním³⁸⁾.

Atlasy jsou zmiňovány jako tkaniny bohoslužebných rouch i jako látky oděvní³⁹⁾. Doloženy jsou pod názvem *satén* od poloviny 14. století, ve výrazu atlas až od konce 14. století. Ani v 15. století nejsou však atlasy látkami příliš často jmenovanými. Větší kolekci atlasových rouch měl pouze klášter svatotomášský na Malé Straně (na počátku 15. století). Tato skutečnost je zajímavá potud, že atlasy byly ve 14. a 15. století tkaninami oblíbenými a rozšířenými nejen v Orientě, nýbrž i na evropském kontinentu⁴⁰⁾. Stejně tak písemné prameny 14. a 15. století nedokládají atlasy nazývané v mezinárodní terminologii tehdejší doby *raso*. Povrch těchto atlasů byl po dohotovení látky provzdušněn drobným dírkováním, provedeným speciálními kovovými razidly⁴¹⁾.

Latinské prameny české provenience, především chrámové inventáře, přinášejí rozsáhlé údaje o hedvábných tkaninách *nachum* a *nasetum*. Obě

tyto látky, podle soudobé mezinárodní terminologie, by měly být hedvábím arabské proveniencce s vytkávanými vzory, protkávané (brošované) zlatou nití. Látky téhož charakteru, přičemž nasetum bylo považováno za kvalitnější nachum⁴²). Chránové inventáre svatovítské z let 1355–1397⁴³), kláštera svatotomášského z počátku 15. století⁴⁴), kostela sv. Havla z roku 1390⁴⁵), stejně jako i prameny ostatní, jmenují především tkaniny nachum (v různých slovních tvarech). Pouze ve zlomku inventáre břevnovského z let 1393–1394⁴⁶) a v inventářích svatovítských z let 1354 a výjimečně i z let 1355, 1387, jsou zaznamenány i látky nasetum společně s tkaninami nachum. Nelze však bezpečně dokázat, zda autoři inventářů užíli těchto termínů jako označení dvou druhů látek nebo jako synonyma. Na záměnnost obou termínů by mohla ukazovat skutečnost, že autor svatovítského inventáre z roku 1355 při popisu ornátů a kasulí nahradil většinu výrazů nasetum užitých jeho předchůdcem v roce 1354, slovem nachum, a to i v případech bezpečně identifikovatelných⁴⁷).

Autoři církevních inventářů, především inventářů chrámu sv. Víta, který měl nejbohatší kolekci, popisují tkaniny nachum a nasetum v různorodé škále motivické i kompoziční. Popisují je s jednotlivými motivy zoomorfními (grify, husy, dvou i jednohlaví orlí, zajíci, draci, ptáčci)⁴⁸), rostlinnými (květy malé, velké, zlaté, růže, lilie a květy, zlaté ratolesti)⁴⁹) a geometrickými (kruhy malé, velké, červené)⁵⁰), zaznamenávají je však i jako složité kompoziční celky. Popsány jsou nachy s kombinovanými motivy zoomorfními (např. grify, lvi a ostatní zvířata, ptáci)⁵¹), častěji pak s kompozicemi složenými z motivů zoomorfních a rostlinných (zvířata mezi stromy, květy, čtyřnohá zvířata a květy se zvony, ptáci a květy, ptáci a květy a mezi nimiž jsou umístěna malá čtyřnohá zvířata)⁵²). Nejzajímavější však bezesporu jsou často opakované motivy kruhů, kombinované s motivy zvířat a květů (květy v kruzích, pod nimiž jsou umístěni draci a hadi, zlaté kruhy, mezi nimiž jsou květy, ptáci v kruzích, zlatí ptáci a lvíci uvnitř oválných kruhů)⁵³) a motivy květin (ratolestí) komponované na způsob kruhů, uvnitř kterých jsou umístěny drobnější motivy především květů, ale i ptáků⁵⁴), výjimečně v kombinaci se zlatými pruhy⁵⁵). Inventáre svatovítské pak dále popisují ornáty, kazule i pluvíály z nachů, u kterých jako základní, určující charakteristiku uvádějí *ad modum stolarum* (tj. na způsob štol). Tyto nachy jsou ve své většině protkané kombinovanými motivy zvířecími a rostlinnými (ptáci a zvířata, zelené květy se zlatými psy, ratolesti se psy, ptáčci a lvi mezi stromy)⁵⁶). S jistou pravděpodobností lze nachy „*ad modum stolarum*“ chápat jako látky s motivy uloženými do podélných (osnovních) pásů, jako látky, které ve 14. století patřily k oblíbeným výrobkům hedvábnických dílen italských (luceských), které však byly tkány i v Řezně. Vedle hedvábných látek nachum a nasetum s vetkaným vzorem jsou v pramenech 14. a 15. století, především však zase v inventářích svatovítských, popsány i

3. Tkanina pruhovaná, *Speculum humanae salvationis*, l. c., f. 49a.
(fot. J. Brodská).

4. Tkanina s šachovnicovitě položenými kostkami, s puntíky uprostřed polí. Speculum humanae salvationis, I. c., f. 36b (foto J. Brodská).

nachy jednobarevné, jednoho základního tónu, v barvách červené, černé, bílé, zelené a žluté⁵⁷). Že nejde o náhodné opominutí (alespoň nikoliv ve všech případech), a že skutečně byly popsány tkaniny jednobarevné, dokazuje záznam z inventáře chrámu sv. Víta z roku 1387, který jako červený nach popisuje aplikaci na pokrývce hrobu sv. Václava⁵⁸). Popsána je zde tkanina, která se na fragmentu zachovala⁵⁹) a lze tedy bezpečně dokázat, že v tomto jediném případě byla nachem označena jednobarevná dvouvrstevná tkanina tkaná na lícové straně třívazným keprem, na rubové vazbou plátňovou. Tkanina proti základní tkanině pokrývky (dvouvrstevný atlas), kterou autor nachem nenazval, je zřetelně horší jakosti. Tento moment odpovídá i obchodním mezinárodním cenám hedvábí nachum a nasetum^{59a}).

V latinských pramenech české provenience byly ve 14. a na počátku 15. století jako nachum a nasetum označovány hedvábné látky jednobarevné, s vytkávaným vzorem i brošované zlatou nití. S určitou pravděpodobností, vzhledem k popisům, pak lze předpokládat, že to byly silné hedvábné látky tkané několika systémy útků (a osnov?), avšak látky horší jakosti (na rozdíl od baldakinů, hedvábí marmatum, aksamitů), tedy látky levnější.

Tkaniny nachum a nasetum jsou považovány, jak již bylo naznačeno, za tkaniny arabské. Hedvábné látky nazvané nachum a nasetum v pramenech české provenience však nemůžeme za takové považovat jednoznačně. Mezi těmito látkami jsou bezesporu látky arabské, i když nelze určit, zda východo- nebo západoislámské (španělské). Na výrobní arabská centra ukazují nejen výtvarná kompozice některých látek, nýbrž i další momenty uvedené v popisech látek (např.: C./appa/ de nachone inblaeo cum griffonibus et quibusdam literis gentilibus circulis inclusis.⁶⁰) Avšak nachem byla nazvána i látka na pokrývce hrobu svatého Václava, pokrývce, která je připisována císařskému ateliéru v Konstantinopoli, tedy látka byzantského původu, datovaná do 12. století⁶¹). Bylo by tedy sporné považovat všechny tkaniny označené nachum a nasetum za látky arabské.

V latinských pramenech jsou hedvábné nachum a nasetum uváděny od prvé poloviny 14. století⁶²) do počátku 15. století. Z inventářů druhé poloviny 15. století tkaniny nachum (nasetum podstatně dříve) mizí.

Ekvivalentem latinského nasetum byl staročeský výraz násěč. Autor ve zlomku inventáře břevnovského oba výrazy ztotožnil: „Item casula valde bona de naseto id est nasecz. . .“⁶³). Staročeské násěč však mělo ve staročestíně širší obsah než latinské nasetum. Tímto slovem byly označovány i baldakiny („Item ornatum de baldkino, qui vocatur nacziechz (sic) pro XXIII mar. ag.⁶⁴), látky brokátové⁶⁵), látky barvy červené (ostrum)⁶⁶). Výrazu násěč bylo v řadě staročeských textů užito i ve významu tkanin byssových⁶⁷) — tedy tkanin v terminologii sledovaného období značících jemná bavlněná nebo lněná plátna vyráběná v Egyptě, Sýrii, ve 13. a 14. století i v Itálii. Byl tedy v tomto př-

padě použit ve významu tkanin nejen materiálem, kvalitou, druhem, ale i základním charakterem diametrálně odlišným od hedvábných látek nasetum (nachum). Lze proto vyslovit domněnku, že autoři textů pravou podstatu ani vzhled byssových tkanin neznali. Výraz násěč je doložen v latinských pramenech od konce 13. století, v literárních památkách od druhé poloviny 14. a po celé 15. století, je však výrazem málo frekventovaným. Častěji zaznamenaným termínem ve staročeské literatuře 14. a 15. století je nach. Na shodnost staročeského nach s latinským nachum ukazuje text inventáře břevnovského, kde slovo latinské je zaměněno českým (item cappa de nach rubea sine subductura)⁶⁸). Staročeské texty ovšem výraz nach uvádějí v podstatně jiném významu, než v jakém bylo užíváno slovo nachum v latinských pramenech české provenience. Ve staročeských památkách je sice použito i v pojmovém významu látky určité kvality⁶⁹), častěji však ve významu tkaniny purpurové⁷⁰), červeně zbarvené⁷¹) — tedy přesně vymezeného barevného odstínu, ve významu baldachýnu⁷²) a ve dvou památkách pak i ve významu tkaniny byssovové⁷³). Jak již bylo výše naznačeno, staročestina latinský byssus převáděla volně nejrůznějšími výrazy. Stejně tak i pro tkaniny purpurové neměla staročestina svůj termín a používala pro ně několik výrazů, které zároveň značily i hedvábné tkaniny jiného druhu. Staročeské výrazy násěč a nach, jak lze soudit z kontextů, ve kterých byly použity, označovaly hedvábné látky určité kvality nebo druhu a teprve v přeneseném významu tkaniny šarlatové — nachově zbarvené, bez ohledu na materiál, ze kterého byly vyrobeny⁷⁴).

Hedvábné látky nazývané baldakinus, jsou v odborné literatuře popisovány jako těžké hedvábné látky s vytkávanými vzory, s motivy především zoomorfními, jako látky ve své většině brošované zlatou nití, vyráběné ve střediscích v Bagdadu, Damašku a na Kypru⁷⁵). Chrámové inventáře svatovítské, kláštera břevnovského, sv. Tomáše, kostela sv. Havla a další, popisují baldakin v dřtivé většině jako tkaniny zdobené bohatými a složitými kompozicemi, s jednotlivými motivy vytkávanými zlatým dodatkovým útkem.

Doloženy jsou sice baldakiny se zoomorfními motivy, které nejsou kombinovány s motivy jinými (draci, grify, ptáci, dvojité ptáci)⁷⁶), ale v celkovém počtu jsou v menšině. U několika bohoslužebných textilií, především u pluvíálů, jsou zmiňovány tyto tkaniny s kompozicemi, které tvoří nejméně dva odlišné motivy zvířecí (zvířata a ptáci, koně a draci, draci a létající ryby)⁷⁷). Často jsou popisovány baldakiny s motivy rostlinnými, mezi něž jsou vkomponovány buď odlišné motivy rostlinné (velké zelené květy a mezi nimi růže)⁷⁸), nebo motivy zoomorfní (růže a lvi, květiny a ryby, zlatá zvířata a květy světlemodré uprostřed zlaté, zlatí ptáci s modrými květy, lvi a dravci uprostřed květů atd.)⁷⁹). U několika látek pak dokonce mezi motivy květů, zvířat a ptáků je popsána i věž^{79a}).

Baldakiny s těmito složitými motivickými skladbami tvoří v podstatě

nejpočetnější skupinu. Baldakiny jsou však popsány i jako látky s vetkanými kruhy, buď jednoduchými, dvojíty nebo skružnicemi, uprostřed nichž jsou umístěni lvi, jiná zvířata, nebo květiny⁸⁰). V jednotlivých dokladech jsou pak uvedeny motivy květů komponované do kružnic⁸¹), tedy kompozice naopak často zmiňované u nachů. Zcela výjimečně je baldakin zaznamenán jako tkanina s pruhy⁸²) a stejně tak netypická je charakteristika baldakinus ad modum stolarum s vytkanými zlatými ptáky a zvířaty⁸³). U několika tkanin jsou pak zmíněna i vytkaná písmena, někdy charakterizovaná jako pohanská⁸⁴). Motivů a kompozičních skladby popsané u baldakinů se v podstatě neliší od motivů a jejich skladeb u hedvábných látek nachum a nassetum. Rozdíl lze hledat pouze v počtu výskytu základních motivů a kompozic. U baldakinů, na rozdíl od nachů, jsou uváděny především složité skladby motivů rostlinných a zoomorfických, jsou uvedeny i motivy věží; proti tomu motivy vkomponované do kružnic a stejně tak i rostlinné motivy složené do tvaru kruhů jsou méně časté. Výjimečná je i charakteristika „ad modum stolarum“. U baldakinů není popsán motiv orla.

Hedvábné látky nazývané baldakinus jsou v pramenech 14. a 15. století doloženy i ve významu pojmovém (tedy bez charakteristiky vytkaných motivů a kompozic), případně pouze s uvedením barevného tónu (bílý, granátový, červený, plavý); ovšem většinou v těch pramenech, které ani jiné hedvábné látky blíže nepopisují.

O provenienci baldakinů doložených v Čechách ve 14. a 15. století nelze rozhodnout všeobecně, látky s vetkanými „pohanskými“ písmeny ukazují na islámská výrobní střediska, baldakiny s motivy věží na střediska italská (Lucca).

Baldakiny jsou prozatím doloženy pouze v latinsky psaných pramenech: v chrámových inventářích, v účtech církevních, zmiňovány jsou i jako tkaniny obleku královského. Česky psané texty výraz baldakinus neuvádějí. První záznam o baldakinu je z konce 13. století⁸⁵). V různých slovních tvarech je baldakinus jmenován po celé 14. a 15. století. Je sice méně frekventován než jiné názvy hedvábných tkanin (např. axamit, nachum), není však výjimečný a nemizí ani v posledních desetiletích 15. století. Nejčastěji je doložen z druhé poloviny 14. a první poloviny 15. století.

Svatovítské inventáře z let 1355 a 1387 jmenují hedvábné látky marmatum. Tyto těžké, bohatě zlatem protkávané látky, specifikované jako látky brokátové, jsou připisovány orientálním dílnám⁸⁶). Autoři svatovítských inventářů hedvábí marmatum popisují buď jako různobarevné⁸⁷), nebo, a to u většiny látek, ho určují charakteristikou „ad modum stolarum“⁸⁸), tedy charakteristikou, o které jsme hovořili již u nachů. Pouze u jediné látky, vedle zmínky o její různobarevnosti, je uveden i výzdobný motiv — ptácci; nikde

5. Tkanina s křížky rozloženými symetricky po celé ploše látky. Zaltář královny Rejčky, ok. r. 1323. Státní knihovna v Brně, sig. R 355 (dříve Rajhrad, D./K. I. alep. 9), f. 121a
 (fot. J. Brodská).

6. Tkanina oděvu královny Alžběty. Zaltář královny Rejčky, I. c., f. 188a
 (fot. J. Brodská).

není zmínka o protkávání zlatou nití. Ovšem autoři obou inventářů, především však autor inventáře z roku 1387, přes základní charakteristiku, používají termínu *marmatum* ve významu pojmovém, užívají ho ve významu, který není třeba dále vysvětlovat nebo blíže popisovat. Tento moment je zřejmý nejen z popisů látek *marmatum*, nýbrž i ze záznamů jiných látek v inventáři z roku 1387, které autor specifikuje „ad modum *marmati*“⁸⁹).

Hedvábí *marmatum* je doloženo v inventářích chrámu sv. Víta z let 1355 a 1387. Inventáře pozdější, z 15. století, ani inventáře ostatních chrámů ho neuvádějí. Není však vyloučeno, že látky „*marmatum*“ jsou v těchto inventářích skryty pod popisem *sericum aureum*, *pannus aureus*⁹⁰).

Pannus tartaricus, orientální hedvábí, popisované se zlatými pruhy nebo zvířecími motivy⁹¹), je zmiňováno ve svatovítských inventářích z let 1354 a 1355⁹²). Autoři těchto inventářů hedvábí *pannus tartaricus* zaznamenávají v barvách černé, zelené, červené a fialové s výraznými motivy zoomorfními buď jednotlivými (zlatí grifové, leopardi)⁹³) nebo zmnoženými (lvi s grify a opicemi)⁹⁴). U jediné látky je zmíněn motiv grifů umístěných uprostřed kružnic, na jejichž obvodě jsou lilie⁹⁵). Tkaniny *panni tartarici* jsou v pramenech české proveniencce doloženy ze 14. století, a to nikoliv ve velkém počtu.

Hedvábné *damašky* byly v námi sledovaném období vyráběny jako těžké látky⁹⁶), se vzorem vytkávaným jinou vazbou než základ tkaniny. V českých pramenech druhé poloviny 15. století jsou *damašky* popisovány v různých barvách (bílé, černé, hnědé, zelené, červené, modré, šedé)⁹⁷), nikde jsem však nenalezla zmínku o základním motivu nebo kompozici vytkaného vzoru. *Damašky* jsou uváděny jako materiál bohoslužebných rouch, jako látky dekoráční⁹⁸), i jako látky oděvu světského⁹⁹). V latinsky psaných pramenech české proveniencce i v textech staročeských jsou tyto látky jmenovány až od poloviny 15. století — tedy v období pozdním, v době, kdy již dávno byly dodávány na evropské trhy¹⁰⁰). Zůstává otázka, zda v pramenech starších nejsou uváděny pod jinými názvy nebo pod všeobecným popisem hedvábné látky.

Kamchu, druh těžké hedvábné látky s vetkávaným vzorem, uvádějí české prameny až od konce 15. století, a to pouze výjimečně. V inventářích svatovítských z roku 1496 je popsána jako tkanina fialová protkaná bíle¹⁰¹).

Aksamity pod různými tvary tohoto slova *axamitum*, *iaksamit atd.*, jsou doloženy v latinských pramenech i staročeských literárních textech 14. a 15. století. Latinské prameny pak užívají pro označení těchto tkanin i výrazu *sametum* (*zametum*), a to v prokazatelně synonymním významu¹⁰²). V terminologii 14. a 15. století však *aksamity* (obdobně i *samety*) měly podstatně jiný obsah, než jaký mají v dnešní textilní terminologii. Termín *aksamit* neznal jednoznačně *sametové* látky¹⁰³). Chrámové inventáře z druhé poloviny 14. a počátku 15. století popisují *aksamity* jako tkaniny různorodé jak vzhledem ke vzorům, motivům, kompozicím a barevnosti, tak i vzhledem ke druhu látky.

7. Rekonstrukce tkaniny z pražské královské hrobky. Lucca, pol. 14. stol., Gollerová-Plachá. Látky z pražské královské hrobky. Praha 1937, 9 (repr. J. Brodská).

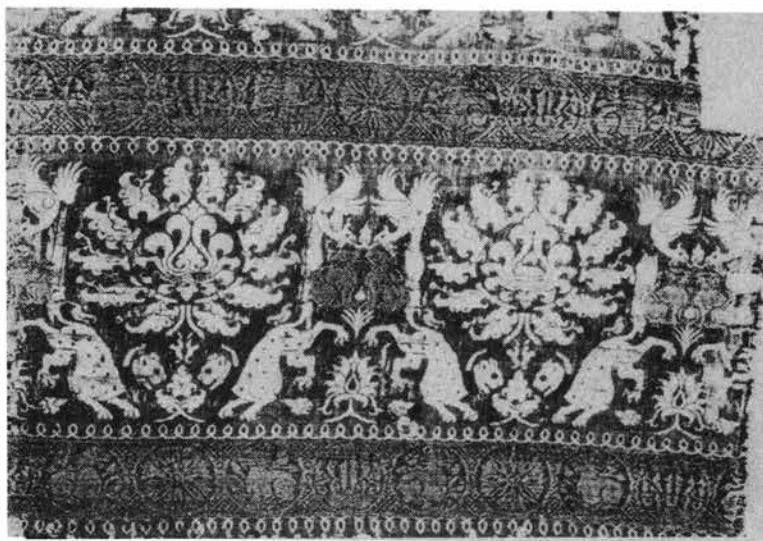

8. Rekonstrukce tkaniny z pražské královské hrobky. 14. stol., Gollerová-Plachá, l. c., 11 (repr. J. Brodská).

Poměrně početnou skupinu mezi látkami označenými jako aksamity tvoří látky s vetkávaným vzorem. Rostlinné a zoomorfní motivy uváděné v inventářích u aksamitů jsou však chudší než motivy a kompoziční skladby zaznamenané u baldakinů a nachů. Z rostlinných motivů jsou zmiňovány pouze listy růže a s nimi hvězdice¹⁰⁴), z motivů zoomorfních pak výrazné motivy — motivy grifů, lvů a orlů, dvojitých lvů, zajíců; v obou posledně jmenovaných případech byly zvířecí motivy vkomponovány do obvodových kružnic¹⁰⁵). Naproti tomu aksamity jsou často popisovány jako látky pruhované, s pruhy v jedné i více barvách¹⁰⁶), s pruhy zlatými¹⁰⁷) i s pruhy doplněnými (nebo kombinovanými) motivy ptáků, lilií, kružnic¹⁰⁸). Jsou však popisovány i jako látky kostkované na způsob šachovnice¹⁰⁹), kostkované zlatými pruhy¹¹⁰), různobarevným mřížováním¹¹¹). Jeden aksamit je pak uveden jako látka měňavé barvy na způsob rovnoměrně uložených pruhů¹¹²). Charakteristika aksamitů jako látek pruhovaných a kostkovaných v kontrastu s ostatními hedvábnými látkami s vetkávaným vzorem, je o to věrohodnější, že je doložená z různých inventářů, že tyto látky jako aksamity označili i autoři, kteří v jiných případech, u jiných hedvábných látek s vetkaným vzorem psali pouze o hedvábí (sericum)¹¹³).

V inventářích z 2. poloviny 14. a z přelomu 14. a 15. stol. jsou aksamity uváděny často pouze s označením barevného tónu. Barvy zaznamenané u aksamitů obsáhly v podstatně celou známou škálu barev (bílá, plavá, červená, zelená, azurová, světle modrá, hnědá, černá) s výraznou převahou barvy červené¹¹⁴). Zůstává otázkou, zda tyto aksamity byly látky jednobarevné, nebo zda jde pouze o nejstručnější popis jednoho základního znaku — barvy. Aksamity jsou však, na rozdíl od jiných hedvábných látek, velice často popisovány jako látky krumplované, tedy vyšívané zlatou nití¹¹⁵), a jsou uváděny i jako materiál bohoslužebných rouch vyšívaných perlami do složitých ornamentů¹¹⁶).

Aksamity označené jako látky s pruhy, jako látky s vytkávanými zoomorfními motivy a protkávané zlatem můžeme snad ztotožnit s tkaninami brokátového charakteru, s tkaninami hladkými. Ovšem ne všechny aksamity uvedené v pramenech 14. a první poloviny 15. století byly tkaninami brokátovými a hladkými. Tyto prameny, především zase chrámové inventáře svatovítské, znamenávají nejen aksamity (samety), nýbrž i aksamity, které mají přívlástek chlupatý (axamitum - sametum - zametum irsutum, hysrutum, iruseum)¹¹⁷. Latinskému termínu axamitum hysrutum (irsutum) odpovídá také pilosa iaksamit, uvedený v Krumlovském výkladu, literární památce první poloviny 15. století¹¹⁸). Inventář svatovítský z roku 1441 pak naopak jmenuje axamit non pilosa¹¹⁹). Aksamity označené jako chlupaté jsou popsány jako látky jednoho barevného tónu,¹²⁰) jako látky vyšívané zlatem a perlami¹²¹). Pouze v jediném případě je tento aksamit popsán jako látka šachovnicová¹²²), tedy s výtvárnou kompozicí, která je zmiňována i u aksamitů, které přívlástek hysrutus

9. Tkanina s motivy příčně řešenými do pásů, Lucca, první polovina 14. století. A. Santangelo, *Tessuti d'arte Italiani del XII° al XVIII° secolo*, Milano 1959, tab. 12 (repr. J. Brodská).

10. Tkanina vyrobená v Palermu, 13. stol. A. Santangelo, *l. c.*, tab. 4 (repr. J. Brodská).

nemají. Rozlišení aksamitů hladkých a sametových přívlaskem *hyrsutus* nelze však považovat za závazně určující při sledování počtu těch či oněch látek. Autoři 14. a první poloviny 15. století nebyli důslední, což lze nejnáze sledovat právě na inventářích kostelních paramentů. Uveďme stručně příklady. V inventářích svatovítských počínaje rokem 1355 byly přívlaskem *hyrsutus* označeny i aksamity, které o rok dříve (1354) byly jmenovány pouze aksamitem¹²³). Jediná dodnes zachovalá a tedy i bezpečně zjištělná sametová tkanina na mitře biskupa Ondřeje je jako aksamit (již bez specifikace) označena až v inventáři z roku 1476¹²⁴), zatímco v inventářích z roku 1376 a 1387 není při popisu této mitry druh tkaniny vůbec zmíněn¹²⁵). Záznamy inventářů a stejně tak i staročeské texty dokazují jediné — ve 14. a v první polovině 15. století aksamitem byly v Čechách nazývány hedvábné látky dvojího druhu — látky hladké brokátového charakteru a látky sametové, ať již smyčkové nebo stříhané. Doklady obdobného rozlišení z druhé poloviny 15. století neznám.

Aksamity jsou v pramenech 14. a 15. století uváděny jako materiál chrámových textilií, církevních rouch i dekoračních závěsů, jsou však, a ne výjimečně, zmiňovány i jako tkaniny oděvu světského, i když vzácného¹²⁶). Prameny české provenience dokládají aksamity od konce 13. století¹²⁷), památky staročeské od první poloviny 14. století¹²⁸). Po celé 14. a 15. století je výraz aksamit v různých slovních tvarech jedním z nejvíce frekventovaných označení hedvábných látek. Tento termín znají i ti autoři latinských záznamů, kteří ostatní druhy hedvábných látek nejmenují. Jako speciální druh hedvábné látky je uváděn i v textech staročeských.

Sametové látky byly však v pramenech 14. stol. označovány i jinými termíny, nejen výrazy *axamitum irruseum* (*hyrsutum*). Autor inventáře svatovítského z roku 1387 sametové látky označoval jako látky *de opere greco grosso*. Na význam tohoto označení lze usuzovat ze záznamu: . . . . (*cortina*) . . . alia *de opere greco grosso et viridi, videlicet hyrsuto zameto*¹²⁹). Týž autor jmenuje dále *sericum hyrsutum*¹³⁰), autor inventáře z roku 1354 uvádí látky se strohým přívlaskem *irsutus*, z roku 1355 pak *grossum zametum*¹³¹).

Latinsky psané prameny české provenience, především inventáře chrámových paramentů, jmenují další hedvábné látky, které vzhledem k popisu můžeme sice zařadit do skupiny hedvábných látek s vytkávaným vzorem, které však nenesou název druhu tkaniny, nýbrž jsou označeny proveniencí dané látky: *pannus sarasinus*, *pannus paganicus* (*postawecz pohansky*), *pannus imperialis*, *panus lucannus*.

Pannus sarasinus, tedy hedvábí vyrobené v saracénských (islámských) dílnách, uvádí autor inventáře svatovítského z roku 1387, a to jako materiál čtyř pluvíálů. *Panni sarasini* popisuje jako hedvábné látky červené a plavé (na způsob červené barvy — růžové?)¹³²), a pouze u jedné tkaniny se zm

uje o květinách stejné červené barvy jako základ¹³³). Hedváb. látky p a n n u s přívlastkem p a g a n i c u s určili autoři inventářů svatohavelského, svatotomášského a svatovítského z roku 1476 (věci deponovaných v Plzni). S tímto označením se však setkáváme i v soudních spisech pražské konsistoře z let 1407 až 1408, kde stojí v ostrém odlišení od aksamitů, jako tkaniny s určením k účelům dekoračním^{133a}). V inventáři kostela sv. Havla je pannus paganicus (paganicus) popsán pouze jako hedvábná látka kvasi světle zelené barvy¹³⁴), v inventáři svatotomášském jako tkaniny barvy žluté, z nichž první má zlaté lístky rozeteté po celé tkanině, druhá pak květy, které však jsou z jiné látky, materiálu (aplikování?)¹³⁵). Popisy tkanin označených sarasini a paganici v pramenech z přelomu 14. a 15. století jsou si dosti blízké, jsou to látky světlé barvy, s drobnými motivy geometrickými zlatými nebo též barvy jako základ, snad i látky jednoho barevného tónu, hladké. Při úvaze o těchto látkách nutno upozornit ještě na jeden moment: nejsou nikde jmenovány vedle sebe v těchto inventářích.

Tkaniny označené „postawcze pohanske“ v inventáři paramentu kostela v Plzni z roku 1476 jsou naprosto odlišného charakteru. Tímto termínem jsou označována hedvábí, u nichž na měňavém základě jsou vytkány složité kompozice z různorodých motivů zoomorfních a rostlinných (lvi, psi, pávi, růže různých tvarů)¹³⁶), tkaniny, pro které by autoři přelomu 14. a 15. století našli název přiléhavější¹³⁷).

P a n n u s l u c a n u s je doložen v inventářích svatovítských z let 1355 a 1387 jako látka ornátu darovaného Janem, biskupem pražským¹³⁸). Týž ornát je zmíněn i v inventáři z r. 1354, ovšem bez přívlastku pannus lucanus, pouze jako zelená látka s vetkanými červenými ptáčky¹³⁹). Několik látek „lucanských“ je jmenováno i mezi ornáty, které prodal Zbraslavský klášter v r. 1431. Jsou uvedeny jako látky vyražované a vytkávané¹⁴⁰).

Autoři inventářů svatovítských z let 1354—1387 uvádějí ornáty, kasule a paly z tkanin, které charakterizují jako i m p e r i a l e s. Popisují je s motivy grifů, orlů¹⁴⁰), popisují je s určením „ad modum stolarum“¹⁴¹) a zmiňují se o nich jako o tkaninách vyšívaných zlatem a perlami¹⁴²). Uvádějí je v barvách červené a plavé¹⁴³). Termín imperialis se tedy nemohl vztahovat k výzdobným motivům ani k barvě těchto látek. V interpretaci V. Podlahy jde buď o těžké zlaté brokáty, nebo látky purpurové, jak uvádí na jiném místě¹⁴⁴). Ze záznamů inventářů jsou zvláště zajímavá místa: „alba . . . de nachone rubeo imperiali...; Integer ornatus . . . in nachone de imperiali . . . : Integer ornatus in rubeo nachone . . . , factus de imperiali cum foliis per capitulam“¹⁴⁵) Termín imperialis stojí buď samostatně, nebo, jak ukazují uvedené příklady, se váže k nachům. Lze tedy předpokládat, že byl užit ve svém vlastním významu — totiž císařský. Naskýtá se tedy myšlenka, zda autoři inventářů neoznačovali takto hedvábné látky vyrobené v císařských konstantinopolských ateliérech, tím spíše, že

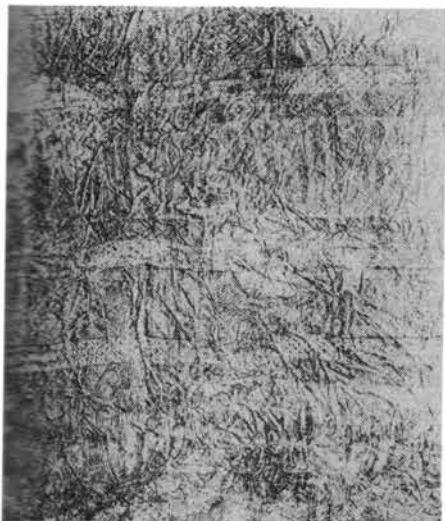
autor inventáře z roku 1387 nachem nazval látku připisovanou těmto ateliérům. Stejně tak však mohli označovat i speciální tkaniny určené především císaři, i když této myšlence odporuje spojení s tkaninou nachem, tedy hedvábnou látkou nikoli nejvýzračnější kvality. Můj předpoklad je však prozatím pouhou hypotézou, kterou nemohu dokázat přímým zněním textů.

Označení *de opere greco*, kterým jsou ve 14. a na počátku 15. století charakterizovány některé hedvábné látky¹⁴⁶), ukazuje jasně na řecká výrobní střediska. Tyto látky však blíže popsány nejsou; z textů lze soudit, že výraz *de opere greco* byl pro soudobé autory pojmem.

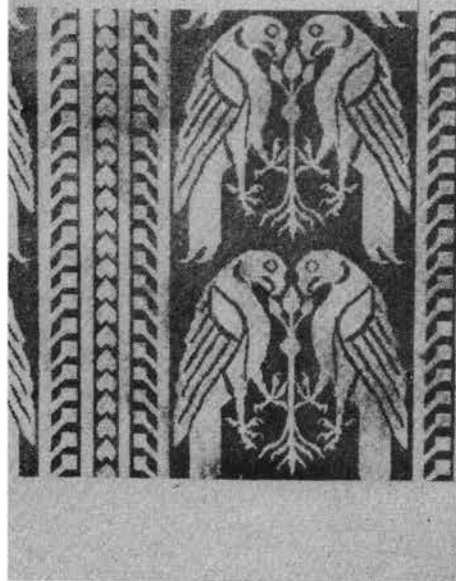
Hedvábné látky jsou však v pramenech 14. a 15. století uváděny i pod názvy všeobecnými — *sericum*, hedváb (v mnohých případech specifikovaných dalším popisem), nebo pod názvy, které určují sice jeden z charakteristických rysů tkaniny, zlaté protkávání, barvu, výrazný vzor, nejsou však směrodatné pro identifikaci druhů nebo proveniencí dané látky. K takovýmto termínům patří *pannus aureus*, uváděný v různých slovních tvarech v pramenech latinských¹⁴⁷, a zlatohlav, dokládáný v textech staročeských. Oba výrazy v pramenech 14. a 15. století mají význam hedvábné látky bohatě zlatě protkávané, bez ohledu na vlastní odborný nebo obchodní název druhu hedvábné látky. Staročeský zlatohlav, nejfrekventovanější název ve staročeských literárních textech 14. a 15. stol. je pak zároveň užíván i ve významu látek purpurových¹⁴⁸); má tedy širší obsah než latinský *pannus aureus*. V tomto druhém významu je však používán především v památkách 14. a první poloviny 15. století. V latinských pramenech se setkáme i s označením *sericum stripheum*, *sericum wlgariter dictum* „pruhatý“¹⁴⁹). Slovník staročeský pak pro hedvábné látky znal termín *postaveč* (pro silné hedvábné tkaniny), *cendort* (pro tenkou hedvábnou látku), *šilhěř* (pro měňavé hedvábí) a *pavlatku* (pro látku purpurovou¹⁵⁰). Poslední dva termíny ovšem mohou mít i jiný význam než hedvábné látky, a nelze je tedy považovat za bezpečný doklad hedvábných tkanin.

Sledujme závěrem, jak často byly jednotlivé názvy hedvábných látek dokládány v písemných pramenech v průběhu 14. a 15. století. Praměny 13. a první poloviny 14. století, nepřihlížíme-li k všeobecnému označení *sericum*, jmenují v podstatě pouze pět speciálních druhů hedvábných látek: *cendát*, *baldaquin*, *aksamit*, *naccum* a *pavlatku*. Praměny z 2. poloviny 14. století, tedy z období, ze kterého máme rozsáhlé informace, jmenují vedle těchto hedvábných látek tkaniny *cendelín*, *cendort* a *nasetum* (nach a násčč), vzácná hedvábí *maratum*, *pannus tartaricus*, *pannus paganicus* (postaveč pohanský), *pannus sarsinus*, *pannus aureus* (zlatohlav), *aksamit hladký* v rozlišení od *aksamitu s vlasem* (smyčkami), tkaniny *de opere greco* a zcela výjimečně *satén* a *pannus lucanus*. Od konce 14. století pak jsou navíc dokládány *tafty* a *atlasy*.

Tato skladba názvů je zajímavá nejen širokým záběrem, nýbrž i tím, že většina termínů je buď odvozena z arabštiny (*nachum-nakh*, *nasetum-nécidj*,

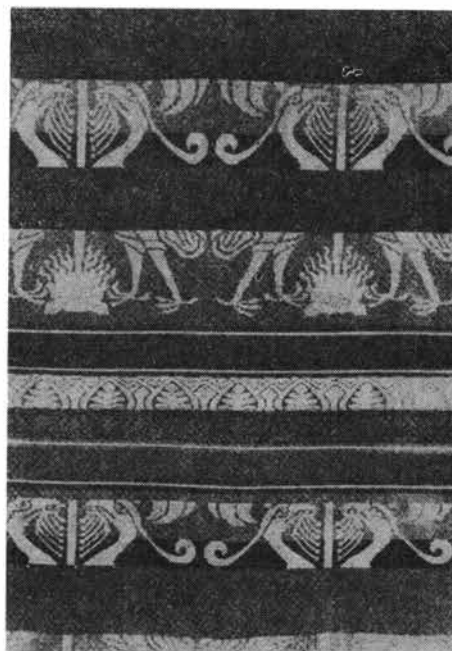
11. Hedvábná tkanina s pruhy egyptské proveniencce, první pol. 14. stol., A. Santangelo, l. c., tab. 22 (repr. J. Brodská).

13. Tkanina s motivy řešenými do podélných pásů, Rečno 13. stol. M. Gutkowska-Rychlewska, l. c., obr. 183b (repr. J. Brodská).

12. Tkanina s motivy řešenými do podélných pásů, 13. stol., M. Gutkowska-Rychlewska, Historia ubiorów, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, obr. 182 (repr. J. Brodská).

14. Pruhovaná hedvábná látka italské proveniencce, 13. stol. M. Gutkowska-Ruchlewska, l. c., obr. 183a (repr. J. Brodská).

marmatum-mahremah, cendát)¹⁵¹), nebo se vztahuje k látkám arabského a orientálního původu (pannus paganicus, pannus tartaricus, baldakin). Jedině aksamit je dosud běžně spojován s řeckým εἴαμιτον, i když tento výraz je doložen daleko dříve v pramenech latinských než byzantských¹⁵²). Aksamit sám je označován za tkaninu vyráběnou prvně v řeckých, byzantských dílnách; ve 14. století však byla tkána i v hedvábnických ateliérech islámských a také italských¹⁵³). Skutečnost, že hedvábné látky v našich pramenech 14. a počátku 15. století byly nazývány především arabskými názvy, lze dát do souvislosti s přetrvávající starší obchodní tradicí, ze které byla čerpána i odborná terminologie. Nelze ji však považovat za bezvýhradný doklad maximální převahy importu hedvábných tkanin ať již východo nebo západoislámských a orientálních. Pod některými názvy, jak bylo ukázáno, se skrývají i tkaniny byzantské, řada druhů (nachum, baldakin) byla ve 14. století produkována i dílnami kyperskými a řeckými¹⁵⁴), jiné bezpečně patřily i k výrobkům dílen italských (aksamit, cendát, baldakin?)¹⁵⁵). Přitom ve 14. století vzkvétaly nejen hedvábnické dílny italské (Lucca, Benátky, Janov), nýbrž hedvábnická výroba se přenesla i do Francie a sousedního Německa¹⁵⁶). Fragmenty hedvábných rouch z královské hrobky pražské datované do 14. století a obdobně i zachovalá církevní roucha z daného období pak jsou ve své většině výrobky dílen italských¹⁵⁷). Na druhé straně však nelze opomenout, že látky italské (luccké) jsou v pramenech 14. století výslovně zmiňovány ojedinele, zatímco látky pohanské, saracénské a tatarské, o jejichž původu nelze pochybovat, jsou častěji frekventovány.

V latinských pramenech 14. a prvé poloviny 15. století jsou nejčastěji doloženy tkaniny nachum (a nasetum), aksamity, baldakíny a cendáty (cendelíny). Názvy těchto tkanin znají a užívají i ti autoři, kteří ostatní druhy hedvábných látek označují všeobecným názvem sericum (případně pannus aureus). V textech staročeských pak nejfrekventovanějšími výrazy tohoto období jsou zlatohlav a aksamit, naproti tomu výraz baldakin není zaznamenán.

Frekvence názvů hedvábných látek se v průběhu 15. století mění. V prvé polovině 15. století mizí latinské výrazy nachum (nasetum již dříve), mizí i termín pannus tartaricus, pannus sarasinus a marmatum. Z prvé poloviny 15. století existují také poslední doklady rozlišení aksamitů na hladké a s vlasem (smýčkami). Během 15. století jsou častěji dokládány atlasy a tafty, prvně zmiňované již koncem 14. století. Objevují se však i nové názvy hedvábných tkanin: damašek, koncem tohoto století i tykta a kamcha.

Písemné prameny 14. a 15. století dokládají bohatou škálu názvů hedvábných tkanin, názvů, které odpovídaly určitým druhům látek. Vztahovaly se především k látkám určité kvality a zpracování, pouze v některých případech i ke vzhledu tkaniny samotné.

POZNÁMKY

- x Děkuji dr. A. Fialové z Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská ČSAV za rozsáhlou pomoc, kterou mi poskytla při interpretaci a rozboru latinských textů. Děkuji dále dr. I. Němce a dr. Z. Tylůvi ze Staročeského slovníku ÚJČ ČSAV za poskytnutí dosud nepublikovaných materiálů excerpovaných pracovníky slovníku. Tyto materiály cituji podle edicí, případně podle rukopisu s uvedením, že jde o rukopisný materiál Staročeského slovníku.
1. Na tuto skutečnost mě upozornili dr. I. Němec a dr. Z. Tyl. Obdobnou problematikou při překladu názvů zvířat se zabýval F. Šnajperk, *Názvy exotických zvířat v staročeských příkladech*. Listy filologické 90, 1967, s. 380—384.
  2. *Staročeský slovník*, ÚJČ ČSAV, Praha 1969, sv. 2, 97; citován rkp. Národního muzea Praha, IV C 18, f. 111a z roku 1414.
  3. Škála hedvábných tkanin, které jsou jmenovány jako látky světského oděvu ve vztahu k obyvatelstvu městskému, není však malá. Vyjímaje těžké hedvábné látky, používané především na roucha církevní, oblek ceremonielní, nebo jako speciální tkaniny dekorace, zahrnuje v podstatě všechny druhy tehdy známých a jmenovaných druhů hedvábných látek.
  4. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*. Leipzig 1923, s. 107.
  5. A. Podlaha — E. Šittler, *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis, Praha 1903*.
(Cituji: prvé číslo je rokem sepsání inventáře, čísla následující jsou pořadovými čísly, uvedenými v daném inventáři, pořadová čísla označená tečkou (např. .273) jsem identifikovala již v předchozích inventářích.) *Cendát*: 1354/114, 218 (Cortinae... de czendeto diversi coloris); 1355/361 (Alia cortina de glauco viridi rubeo cendeto...), 368, 381 (Cortina..., cuius circumferentiae de rubeo cendeto), 1387/295 *czendelin* 1387/319, 397, 426, 428, 429, 431, 438, 439, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 452, 457, 458, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 476a, 479, 480, 484, 491, 492, 494, 499, 505, 508, 509. — J. Emler, Zlomek inventáře kláštera břevnovského z let 1390—1394. Věstník královské české společnosti nauk, ser. filos.-hist.-jazykozpytná, 1888, str. 294; soupis věci z Police: (... Item casula de czendato viridi...: tertia /dalmatica/ de czendato, ...: cum czendalina subductura.) — Prameny dějin českých II., vyd. J. Emler, Praha 1874, str. 367; k roku 1283 (... forratum de ruffo cendato). — J. Emler, Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, Praha 1882, str. 235, k r. 1268 (... subductura rubeo tendato... — per errorem editorem); str. 1202, k roku 1296 (... Item tres casulas de cendato pro III marc..., Item ornatus... de cendato viridi pro VI mar..., Item ornatum... de cendato glauco...); str. 950, k r. 1309. — Inventarium conventus Pragensis Divi Thomae apostoli. Codex diplomaticus. (Inventář kláštera sv. Tomáše z poč. 15. stol.), Státní archiv, sig. III a 51, f. 113—125 (*citují*: Codex Thomaeus, f. ..., případně uvádím též partie, které byly otištěny Č. Zibřtem a V. V. Tomkem), *czendalin*, f. 113a, 113b, 114b, 115a (podšívky z czendalínu): viz Č. Zibřt, *Dějiny kroje v zemích českých I*. Praha 1892, s. 411—412.
  6. A. Podlaha—E. Šittler l. c. 1387/309 (Quatuor cortinae novae: duae stripeae in rubeo... omnes de czendalo), 445 (... subducta /cappa/ czendalino stripeo viridi), 489 (... subducta /cappa/ cum blauco czendelino stripeo).
  7. J. Emler, *Regesta diplomatica II*, s. 1202. — J. Emler, *Zlomek inventáře kláštera břevnovského z let 1390—1394*. Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filos.-histor.-jazykozpytná, 1888, s. 294. — A. Podlaha — E. Šittler, l. c., 1354/218, 225, 226; 1355/361, 363, 368; 1387/295, 309.
  8. „Také oni (šrakníci) ... nemají ani kolče, ani barchanu, ani plátna, ani cendortu, ani

- cendelinu, ani hedvábných jiných loketních věcí prodávati..." O. Teige, *Základy starého místopisu Pražského*, d. I., odd. 1., Praha 1910, str. 34., k roku 1365. — „Item Hande B. exhibit V pannos czendalyn.“ *Archiv pražský* 987, f. 34a, k roku 1354 (rkp. materiály Staročeského slovníku).
9. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. opravené vydání. Praha 1962, s. 83.
10. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 222. — Matzenauer, *Cizí slova v řečech slovanských*, Praha 1870, s. 130. — J. Emler, *Zlomek inventáře kláštera břevnovského*, s. 294.
11. J. Gebauer, *Slovník staročeský, d. I.*, druhé nezměněné vydání, Praha 1970, s. 138.
12. J. Gebauer, *l. c.*, d. I., s. 138. — Č. Zíbrt *l. c.*, s. 222. — Matzenauer, *l. c.*, s. 130.
13. J. Gebauer, *l. c.*, d. I., s. 138. — J. Loriš, *Sborník hraběte Baworowského*. Sbirka pram. liter. I./1, 6, Praha 1903, s. 102. — Srov. pozn. č. 5.
14. H. Businská, *Prspěvky k latinské terminologii řemesel a živností v Čechách a na Moravě ve 14. a 15. století*. Kandidátská práce, KSRŘL ČSAV, Praha 1958, s. 49. Cituje P. Židka, *Viginti artium liber*, s. a., f. 207 v. — Obdobně i J. Emler označuje cendelin za tkaninu celohedvábnou (*Zlomek inventáře kláštera břevnovského*, s. 294).
15. J. Gebauer, *l. c.*, d. I., s. 138. — V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*. Sbirka pram. liter. I./1, 1, Praha 1926, sv. I., s. 68 (Bohemář 864), s. 175 (Glossář 1908); sv. II., s. 249. — F. Černý, *Slovník Wiesenberský*. Časopis Matice Moravské 35, 1911, s. 418/1176. — Rkp. UK Praha XI E 4, f. 71 a (14.—15. stol.). — Rkp. UK D 32, f. 175 (14.—15. stol.): oba rkp. materiály *Staročeského slovníku*. — Srov. též Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 223. — Srov. pozn. č. 5.
16. Slovo byssus bylo ve staročeských textech překládáno i výrazy jinými: pavlaka, násěč-nach, dokonce i aksamit (rkp. materiály *Staročeského slovníku*).
17. *Slovník Klementinský* (Onomasticon). UK Praha XVII F 31, f. 37b (rkp. materiály Staročeského slovníku).
18. „... ani kolče, ani barchanu, ani plátna, ani cendortu, ani cendelinu“ („... golez, noch parchant, noch leywant, cendalt, czendalin...“) O. Teige, *l. c.*, s. 34.
19. Cynderdort — tela serica. *Slovník Staropolský*. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964, d. I., s. 340. — I v staropolštině se klade rovnítko mezi cindatum a cyndar: „... cindatum pannus cyndar“ *Slovník lacyń średniowiecznej w Polsce*. Warszawa 1953, d. I., s. 386.
20. M. Lexer klade mezi středohornoněmeckými výrazy ziadāt (ziadāl) a zindālín rovnítko. (*Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Leipzig 1878, d. IV., sl. 1121—1123).
21. J. Emler, *Regesta diplomatica II.*, s. 235 (k r. 1268). — *Prameny dějin českých II.*, s. 367 (k r. 1283).
22. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 223: uvádí *Archiv pražský* č. 986, f. 116a. Srov. pozn. 8.
23. „Item alius ornatus... subductura illius de flaveo czendalino sive taffat“. (Codex Thomaeus, f. 113b, srov. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411, pozn. 12). — „Item cappa de taffat seu czendelin coloris nigri“ (A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, s. LXXIX, v inventáři věcí uložených v Plzni z roku 1476).
24. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1387/349, 410, 433, 435, 436, 437, 440, 447, 464, 468, 473, 481, 482, 501, 503, 505, 506, 507 — 1396/ za č. 522 — z invent. z r. 1387; str. LXXVI v inventáři věcí uložených v Plzni z roku 1476/15, 16; s. LXXVIII—LXXIX. — Codex Thomaeus, f. 114b, 118a, b, 120b, 121a; srov. též V. V. Tomek, *Základy starého místopisu Pražského*, d. III-V. Malá Strana. Praha 1872, s. 37.; Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 403, pozn. 17; s. 412. — F. Tandra, *Listy kláštera Zbraslavského*, Praha 1904, s. 240 (pol. 287), k r. 1431. — O. Teige, *l. c.*, 665.

- Prameny dějin českých*, sv. 7. Praha 1891, s. 142, 13. — Z. T o b o l k a, M. P a v l a *Židka Správnova*. Historický archiv 33, Praha 1903, s. 19. — V rukopisných materiálech Staročeského slovníku je uvedena: Bible Pražská, IV. red., starý tisk, Lr. 8, 7, Ex. 28. 33 (r. 1488). — Místra Křišťana lékařské knihy, rkp. Archiv Pražského hradu L 19, f. 47 b (pol. 15. stol.). — Rukopisné sborníky pojednání lékařských, ale také astronomických (pol. 15. stol.), rkp. UK Praha XVII B 18 f. 52a/2, 13.
25. A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, 1387/345 (Palla de taffeto blaveo virgato), 416 (... subducta taffato stripheo), 425 (... subducta cum viridi taffato stripheo), 426, 449, 477a; 1397/str. XLVIII (Item alia c. /appa/... de tafato blaveo cum rigis rubeis); str. LXXVII, inv. z r. 1476/13, 14. Codex Thomaeus, f. 118a (... ornatus de virido taffat cum strichonitus rubeis, flaveis et albis, ...).
26. A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, 1387/478 (... subducta taffato brunatico dicto silherz); str. XLVIII, inv. z roku 1397 (... subducta viridi taffat silherz).
27. A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, 1387/229 (Ornatus integer in tenui serico viridi mutabili dicto silherz quam dedit Budko, civis Pragensis). Autor inventáře z roku 1387, který již jmenuje tafty, tento ornát taftem nenazval, ačkoli proti znění inventářů z let 1354/127 a 1355/240 přidal, že tkanina se nazývá šilhěm. — Ve sborníku náboženských skladeb Jana Bechyňky pak jsou šilhěm a taft jmenovány vedle sebe jako dvě různé tkaniny (srov. pozn. 29). — V Městských knihách Archivu města Prahy (2277, f. 92) k r. 1402 je šilhěm označen za tkaninu z harasu (rkp. materiály Staročeského slovníku). Šilhěm tedy nemusel být ani tkaninou hedvábnou. — Šilhěm jako materiál podšívkový jmenuje inventář svatotomášský (Codex Thomaeus, f. 113a, srov. Č. Z í b r t, *l. c.*, s. 407, pozn. 9 „... subductura illius ornati brunatica, quod dicitur schylher“), i inventář svatovítský (A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, s. 1387/243, 408, 1397/str. XLVIII).
28. Codex Thomaeus, f. 118a, V. V. T o m e k, *l. c.*, s. 38.
29. ... Tito w silheri, w harasu, w taffatu, w kmentu, tykytie. Sborník náboženských skladeb kněze Jana Bechyňky, rozhraní 15. a 16. století, rkp. Nár. muz. Praha NH 45, f. 144a (rkp. materiály Staročeského slovníku). — *Archiv Český*, 28, vyd. J. Teige, Praha 1912, s. 669, k r. 1495 (... čepec tykytový).
30. F. Š i m e k, *Postila Jana Rokycany*, d. II. Sbirka pram. náb. 17. Praha 1929, s. 243 ad. 185, 958 ad. 218. — *Archiv Český* 28, red. G. Friedrich, Praha 1912, s. 669 (k r. 1495). — Sborník náboženských a mystických skladeb kněze Jana Bechyňky (Neuberský) z rozhraní 15. a 16. století. Nár. muz. Praha IV H 45, 144a (rkp. materiály Staročeského slovníku).
31. A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, 1387/250; 1397/str. XLVIII, 1454/39; 1476/10. — Codex Thomaeus, f. 113b, 114b, 116a, 117b, 121b, srov. V. V. T o m e k, *l. c.*, s. 37—39. J. E m l e r, *Zlomek inventáře kláštera břevnovského*, s. 293 (věci uchované v Polici). — F. T a n d r a, *l. c.*, s. 240 (pol 287), k r. 1431.
32. A. P o d l a h a — E. Š i t t l e r, *l. c.*, 1397/str. XLVII (... Item capa... de atlas flauco cum angelis aureis precantibus literas Regina coeli...); 1387/319 (In parvo vexillo obscuro de atlass insuta...). Význam latinského insutus ve významu vyšívání zlatou nití je zřejmý z textu inventáře z roku 1397/str. XLI, pozn. 1. „Item accreverunt quatuor chortinae rubeae de duplharass, omnes insutae auro, alias krumplowane...“
33. Codex Thomaeus, f. 116a, 113b, srov. Č. Z í b r t, *l. c.*, s. 412, pozn. 12 (Item unus ornatus flavei coloris de atlas sparsis cum liliis aureis), 116a (Item ornatus... aureus in flauco atlas cum aquilis aureis et flaveis tenentes literas in rostris...).
- 33a) F. T a n d r a, *Soudní akta konsistoře pražské*, č. VI/1407—1408/. Praha 1900, s. 126, par. 488.

34. „Ornatus atlas czrweny wyrażovaný.“ F. Tandra, Listy kláštéra Zbraslavského, str. 240. (pol. 287) k 28. 5. 1431.
- 34a) J. Jungmann, *Slovník česko-německý* V. Praha 1839, s. 326, 328.
35. J. Emler, *Zlomek inventáre kláštéra břevnovského*, s. 293. „Item casula viridis coloris clavata, id est vyrazevana, cum gallis et leunculis.“
36. H. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch I.* Hannover und Leipzig 1913, s. 1202.
37. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1354/217 (Bankale in tela satum) označení tela — tedy látka však nemusela značit látku hedvábnou, a tedy ani tento satén nemusel být hedvábím.
38. W. Heyd, *l. c.*, s. 701.
39. „... giniť v atlasu, šarlatu, v aksamitu a nejdražším zlatohlavu.“ Sborník náboženských skladeb kněze Jana Bechyňky, f. 144b (rkp. materiály Staročeského slovníku), srov. poznámka 29.
40. W. Heyd, *l. c.*, s. 701—702.
41. W. Heyd, *l. c.*, s. 702. — M. Taszycka, *Włóskie jedwabne tkaniny odzieżowe w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku.* Wrocław—Warszawa—Kraków 1971, s. 36, 64.
42. W. Heyd, *l. c.*, s. 669. — M. Moravcová, *Hedvábné tkaniny na území prvních slovanských států*, Český lid, v tisku.
43. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, s. III. — XCII.
44. Codex Thomaeus, f. 113b, 116b, 119a, 119b, 120b, 121a; srov. též V. V. Tomek, *l. c.*, s. 36—38. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411—412, 414.
45. C. Borový, *Libri erectionum archidiecesis pragensis saeculo XIV. et XV., Lib. IV. (1390—1397).* Praha 1883, s. 347—348.
46. J. Emler, *Zlomek inventáre kláštéra břevnovského*, s. 294. — J. Emler, *l. c.*, s. 294: „Primo cappa de solempni naseto... Item cappa de nach rubea sine subductura...“ Autor inventáre kostela sv. Havla (z r. 1390) užil výrazu nacco: „... Item ornatus de nacco cum floribus aureis et cancellis rubeis.“ C. Borový, *Libri erectionum IV.*, s. 347.
47. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1354/117 (Ornatus integer de naseto albo cum floribus...), 1355/230. (Integer ornatus in nachone albo cum minutis foliis aureis), srov. 1387/221; 1354/143, 1355/251, 1387/258; 1354/139 (Casula de naseto flaveo cum anseribus), 1355/249 (Casula in flaveo nachone cum anseribus), 1387/247 (Casula in flaveo nachone cum anseribus clauca), 1354/141, 1355/250, 1387/248; 1354/137, 1355/259, 1387/252; naproti tomu jsou i doklady užití téhož výrazu 1355/236 (Integer ornatus de nachone super brinatico...), 1387/255; 1355/229, 1387/220. — Autoři svatovítských inventářů však ne vždy uvedli název látky, ze které byla bohoslužebná roucha šita. Spokojili se i popisem látky samé. Např. tkanina v inventáři z r. 1355/258 nazvaná nachem (casula in nachone flaveo cum rosis) v inventáři z r. 1354/133 je popsána pouze (casula in flaveo colore habens rosas auro intextas).
48. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1354/118, 139, 140; 1355/249, 250, 279b, 290, 297; 1387/226, 247, 403, 449, 466, 505. — Codex Thomaeus, f. 116a.
49. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1354/117, 137; 1355/230, 251, 258, 259; 1387/221, 226, 256, 341, 375, 427. — Codex Thomaeus, f. 116a, 120a, 121a.
50. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1387/366, 275; za č. 385 (přepis ve znění B). — Codex Thomaeus, f. 119a.
51. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1355/323, 333; 1387/220, 220a, 396, 407, 438. — Codex Thomaeus, f. 116a.
52. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1387/376, 408, 440, 445, 447, 464, 488. — Codex Thomaeus, f. 116a.

53. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1387/407, 419, 422, 424, 456, 462, 464a, 472, 472a, 471, 507. — Codex Thomaeus, f. 113b, srov. Č. Zíbrt, *l. c.*, 441, pozn. 12.
54. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, 1387/476, 476a, 482, 483, 487, 498. — Srpoz. 58.
55. Codex Thomaeus, f. 119a („Item duae cappae de panno nachonico in virido campo cum virgulis aureis et floribus rotundis“) — 120b („... pannus nachoniceus in rubeo campo aureus cum virgulis aureis...“).
56. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, in. z roku 1368, (za č. 243 z roku 1355); 1387/237, 371, 433 (C(appa) de nachone ad modum stolarum, habens flores virides cum aureis canibus auro intextis...), 435.
57. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/105, 106, 111, 118, 121, 126, 189, 190; 1355/219, 226, 229, 270, 272, 273, 276, 278, 280, 281, 289, 292, 298, 306, 308; 1374/ za č. 216, 1387/ 212, 222, 225, 242, 248, 265, 444, 477, 501.
58. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/310: „Cortina cum crucibus aureis et circumferentiis de rubeo nachone, cum qua solet tegi sepulcrum sancti Wenceslai in diebus festivis.“
59. Muzeum hlavního města Prahy, inv. č. 1411. Srov. F. Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder I.*, s. 203. — Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 393. — Z. Drobná, *La riqueza del bordado eclesiástico en Checoslovaquia*. Praha 1949, s. 3. Zde srov. literaturu.
- 59a. J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd 1953, s. 204.
60. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/403. Tuto tkaninu jmenuje i Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 393, 394, pozn. 8.
61. M. Théocharis, *Sur une broderie du musée de Prague*. Byzantinoslavica 24, 1963, s. 106—110.
62. J. Emler, *Regesta diplomatica III.*, s. 331 (k r. 1322): „Elbino de Czaaslauia pro IV. naccis XXXII. texag gr.“; str. 370 (k r. 1363).
63. J. Emler, *Zlomek inventáře klášteřa břevnovského*, s. 293.
64. J. Emler, *Regesta diplomatica II.*, 1202, k r. 1296.
65. *Staročeský slovník*, sv. 2. — J. Loriš, *Sborník hraběte Baworowského*. Sbířka pramenů literatury I/1, 6. Praha 1903.
66. J. Gebauer, *l. c.*, d. II., s. 497. — *Staročeský slovník*, sv. 2, s. 267. — V. Flajšhans, *Klaret*, s. 58 (Bohemář, ř. 549), s. 174 (Glossář, ř. 1872). — *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Vyd. B. Havránek, J. Hrabák a spolupracovníci. Praha 1957, s. 465, 182. — *Abecední latin.-čes. slovník*, tzv. Velešínův (z r. 1458), Státní archiv Olomouc (Kap 01 362), f. A 30a a d. (rkp. materiály Staročeského slovníku).
67. J. Gebauer, *l. c.*, d. II., s. 497. — *Staročeský slovník*, sv. 2, s. 267. — *O svatém Jeronýmu knihy troje*, vyd. A. Patera. Sbířka pram. literatury I/1, 5. Praha 1903, s. 65 (datován do let 1365—1385): „... obláčeie se v zlatoháv a v nassiecz“ (purpura et bysso).
68. „... Item cappa de nach rubea sine subductura.“ J. Emler, *Zlomek inventáře břevnovského*, s. 294.
69. „Rucha przyelyss (jest) na wssyech mych lydech od nasyczy y od nachu.“ Svatovířský rukopis, 28 b (datován do let 1380—1400). Viz *Staročeský slovník*, sv. 2, s. 97. — J. Viličkovský, *Staročeská lyrika*. Odkaz minulosti české 2, Praha 1940, s. 158, ř. 107. — E. Smetánka, *Staročeské životy svatých Otců*, Sbířka pramenů literatury I/1, 8. Praha 1909, s. 189.
70. „... kazze gey nachem odyeli a zlatiez piti.“ J. Vašica, *Bible Olomoucká 1417*, d. I. Olomouc 1933, s. 33. — Srov. též. Hus, *Betlémská kázání*, Národní muzeum Praha XVI F 4, 202; citují podle Staročeského slovníku, sv. 2, 97.

71. „... mosaz a zlatohlav, nach a čatr“ (hiacintum, et purpuram, coccumque), Petr z Troyes, *Historia scholastica*, f. 69b 2 (rkp. materiály Staročeského slovníku).
72. „... pod nachem, w zlatey korunye“ (ve 2. znění pod dekem). T. Štítný, *Řeči nedělní a sváteční*, UK Praha XVII C 15, f. 147a 1 — „pod nachem císařským a zlattistým“ Krumlovský sborník prosaických skladeb náboženských, Národ. muzeum Praha líf B 10, f. 32a. (Oba cit. rkp. materiály Star. slovníku; srov. též Star. slov., sv. 2, 97.
73. „Bissus varia naybieleissi nach rozlieczny“ Mamotrekt lokální, Archiv Pražského hradu A 167, f. 80b (E 27, 7), srov. též f. 166a (Ap. 18, 12), 166b (Ap 19, 8). — „Bissus najbielaissij nach“ Krumlovský výklad, latinsko-český bibl. slovník, UK Praha, dep. Krumlovský františkánský klášter 249, f. 180b 2, srov. též f. 111b 2, 181b 1 (oba cit. rkp. materiály Staročeského slovníku). — *Staročeský slovník*, 2, s. 97.
74. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 225, vyslovil myšlenku opačnou.
75. W. Heyd, *l. c.*, s. 698. — M. Moravcová, *l. c.*, v tisku.
76. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1355/388, 1387/429, 434, 437, 447, 448, 453; 1497/470. — Codex Thomaeus f. 113b, 117a, 117b, 119a; srov. též V. V. Tomek, *l. c.*, s. 37—39; Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 419, pozn. 12, 411—412, pozn. 12.
77. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1387/418, 425.
78. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1355/338, 387, 411, 415; 1387/441, 504, 508; 1496/467. — Codex Thomaeus, f. 177a, 117b, 119a.
79. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1387/423, 432; 1496/459, 460, 463; inv. z roku 1397, str. LXIII, pozn. 1. — Codex Thomaeus f. 113b (Item alius ornatus... de panno palliano rubeus campus, aves et ferae viridi literaeque et rosae aurei desuper contexti), srov. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411—412, 419, f. 117a, 119a.
80. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1355/228, 359, 394, 404; 1387/451, 452, 458.
81. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1387/446; 1496/468, 473.
82. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1387/503, 472 — L. Borový *Libri erectionum IV*, s. 348.
83. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1396, s. XLVIII, pozn. 1.
84. A. Podlaha—E. Šittler, *c. d.*, 1387/432; XLIII, pozn. 1., 1496/460; Codex Thomaeus f. 113b, Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 412.
85. *Prameny dějin českých II.*, s. 367, k r. 1283 — J. Emler, *Regesta diplomatica*, s. 1015 (doba Otakara II.); s. 1202 (k roku 1296).
86. W. Heyd, *l. c.*, s. 698.
87. A. Podlaha — E. Šittler, *l. c.*, s. 1355/235, 237; 1387/224.
88. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.* s. 1387/236, 338, 342, 431, 443, 455.
89. Že pro autora svatovítského inventáře z roku 1387 byla tkanina marmatum pojmem, dokazují záznamy č. 290 (Cortina de sex nachonibus marmatis,...) a č. 377 (Duo (nachones) simplices rubei admondum marmati,...) — (A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*)
90. Codex Thomaeus, f. 113b, 116a, 120a, b, 121a, Č. Zíbrt, *l. c.*, 411—412. — V. V. Tomek, *l. c.* s. 37—38. — V českém „zlatohlav“ (srov. F. Tandra, *l. c.*, s. 240 (pol. 287): „Ecclesiae Prag. zlatohlav bíaly cum ollis, ornatus.“
91. W. Heyd, *l. c.*, s. 699—700. — F. Boeck, *l. c.*, s. 205. — Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeslavenico-graeco-latinum*, Vídeň 1862, s. 550.
92. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/120; 1355/232, 380.
93. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/376, 385, 390.
94. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/372.
95. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/382.
96. W. Heyd, *l. c.*, s. 700.
97. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, s. LXXII, č. 11; LXXVII v inv. z Plzně z r.

- 1476/7, 8 (Casula de damassco albi coloris...), 9 (Casula de damassco nigri coloris), 9a, 11 (... coloris brunii,...), 12 (... viridis coloris,...). — *Archív Český* 14, red. J. Kalousek, Praha 1895, s. 58, k roku 1451 — F. Šimek, *Postila Jana Rokycany*, díl I., II. Sběrka pram. lit. 16, 17, Praha 1928, 1929, s. 245, 291, 346, 925. — J. L. oriš, *Sborník hraběte Baworowského*. Sběrka pram. liter. I/1, 6, Praha 1903, s. 963. — *Výbor z literatury české*, d. II., Od počátku XV. až do konce XVI. století, vyd. K. J. Erben, Praha 1868, s. 224 ad. — J. Zíd, *Správozna*, Archív Pražského hradu G 8, f. 133 (rkp. materiály Staročeského slovníku).
98. „... (Šalamón) slúpy zlattem odieval jest i stěny perlami, damašky a hedvábím“ J. Zíd, *Správozna*, f. 133 (rkp. materiály Staročeského slovníku).
99. Rkp. materiály Staročeského slovníku (Listář Plzeň II. 160 — k roku 1469). — *Archív Český*, 14, s. 58.
100. W. Heyd, *l. c.*, s. 699—J. Tkalčić, *Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieku*. Starine Jugoslavenske Akademiji znanosti i umetnosti 13, 1881, s. 126, 127.
101. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, s. LXXX č. 33 — pod názvem camcha. O těchto látkách srovnej M. Moravcová, *l. c.*, v tisku.
102. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/108 (Ornatus flaveus integer de examito flaveo, casula habens limbum aureum, retro et in pectore imaginem beatae virginis), 1355/220 (Integer ornatus in flaveo zameto, habens lumbum aureum, qui est Assumptionis beatae Virginis), 1387/213 (Integer ornatus de blanketo zameto, habens limbum aureum, qui est infra Octavam beatae Mariae Assumptionis); 1354/142 (Casula in flaveo axamito cum liliis et litteris aureis insutis, quam dedit dna Blance marchionissa Moraviae), 1355/*247 (Casula in plano flaveo zameto cum literis aureis et liliis, quam donavit domina Blanceza Rom. et Boem. regina), 1387/*245 (Casula in plano flaveo zameto cum literis aureis et liliis, quam donavit domina Blanceza, Romanorum et Boemiae regina; 1387/255 (Altera (casula) de zameto rubeo cum rosis et stellis et praetexta...), srov. 1355/262 examito, 1368, str. XXVII acsamito.
103. M. Moravcová, *l. c.*, v tisku.
104. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/123, 143; 1355/*262, *335; 1387/*255, *332. — F. Tandra, *l. c.*, s. 240 (k r. 1431) aksamit s kříži: „Aksamit flaveus cum crucibus, ...“
105. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/*231; 1387/*223, 292. — J. Pelikán, *Účty hradu Karlštejna z let 1423—1434*. Praha 1948, s. 161—2 (k r. 1434). — Codex Thomaeus, f. 116b.
106. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/409. — *Prameny dějin českých II.*, s. 367, k roku 1283. — Codex Thomaeus, f. 119a, 120a, 121b, srov. V. V. Tomek, *l. c.*, s. 36, též Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411—412. — C. Borový, *Libri erectionum IV.*, s. 348. — Týž, *l. c.*, V., s. 682. — J. Pelikán, *l. c.*, s. 109, 24 (k r. 1429).
107. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/395, 506. — C. Borový, *Libri erectionum IV.*, s. 348. — Codex Thomaeus, f. 120b.
108. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/112, 124; 1387/395.
109. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/348, 398, 421.
110. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/421. — C. Borový, *Libri erectionum IV.*, s. 348.
111. C. Borový, *Libri erectionum IV.*, s. 348. — Codex Thomaeus, f. 120b, 116a: „Item ornatus de axamito nigro et aureis virgulis ad modum crate per totum intextus...“
112. „... et primo una casula de diversis mutacionibus colorum de axamito per modum virgulam liniate positis...“ Codex Thomaeus, f. 115a, srov. též V. V. Tomek, *l. c.*, s. 37.

113. C. Borovský, *Libri erectionum IV.*, s. 347—348. — Codex Thomaeus f. 113b, 117a, b, srov. též. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411—412.
114. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/102, 108, 112, 113, 128, 153, 238; 1355/182, 187, 217, 218, 222, 223, 252, 254, 256, 260, 263, 266, 268, 283, 285, 311, 312, 329, 350, 351, 359, 400; 1365/str. XXVI; 1368/str. XXVIII; 1387/215, 216, 218, 219, 238, 251, 253, 258, 261, 271, 276, 335, 340, 402, 480, 481, 485; 1397/str. XLIII; 1476/str. LXXIX; 1441/7, 114, 115. — J. Emler, *Zlomek inventáře klátera břevnovského*, s. 301 (Cheebus). — Codex Thomaeus, f. 113, srov. též Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 339, 411—412, 419. — C. Borovský, *Libri erectionum IV.*, s. 347—348 (sv. Havel). — Týž, *l. c.*, V., s. 682 (Libice). — J. Pelikán, *l. c.*, s. 110, 2 (k r. 1429). — J. Emler, *Prameny dějin českých II.*, s. 367, k r. 1283.
115. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/*142, 146, 348, 364; 1387/285, 287, 294; 1355/*247; 1387/*245. — Archiv Český 26, s. 412; aksamit vyražovaný (k. r. 1426). srov. pozn. 34 a 34a.
116. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1365/s. XXVI, za č. 282; 1368/za č. 243; 1387/*252, *249.
117. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/244 (Casula preciosissima, plena de perlis cum leonibus et aquilis in flaveo zameto irruso...), 245 (Casula... zameto irruso), 248 (Casula in brunatico zameto irsuto cum praetexta aurea...); 1387/250 (Tres casulae quadragesimales flaveae una de flaveo zameto hirsuto...), 257 (Casula in zameto hirsuto viridi cum duobus piscibus de perlis...), 275 (Alba cum flaveo zameto hirsuto...), 319 (In parvo vexillo obscuro de atlass insuta est pecia de rubeo axamito hirsuto...), 293, 337 (Palla de nachone rubeo aureo habens angulares de axamito rubeo hirsuto...), 347 (Palla cum rosis aureis in zameto rubeo hirsuto...), 416, 444 (C. [appa] de rubeo axamito hirsuto cum praetextis...).
118. Krumlovský výklad, lat.-český biblický slovník z I. pol. 15. století ÚK Praha, dep. Krumlov, Frant. klášter 249, f. 64b „... vestis discolor et pilosa iaksamit“ (rkp. materiály Staročeského slovníku).
119. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1441/111 (Cappa alba de axamit non pilosa cum praetexta deaurata).
120. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/*144; 1355/*224, 245, 1387/257, 347.
121. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/244; 1387/250, 257, 347.
122. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/416 (C [appa] de axamito hirsuto scacato cum rubeis, viridibus et brunaticis campis, habens rigas aureas).
123. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/*144 (Casula examito viridi cum piscibus cum perlis... quam dedit regina Romanorum et Boemiae, dna Anna), 1355/*245 (Casula in viridi zameto irruso cum duobus magnis piscibus de perlis..., quam dedit d. Anna Rom. et Bohem. regina), 1387/*257 (Casula in zameto hirsuto viridi cum duobus piscibus de perlis et gemmis, quam dedit Anna, Regina Boemiae, 1354/*144 (Item acdem regina [Anna] donavit ... casulam cum aquillis et leonibus in axamito flavo factis de perlis...), 1355/*244 (Casula..., plena de perlis cum leonibus et aquilis in flaveo zameto irruso...).
124. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1476/82.
125. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/156, str. 8.
126. *Prameny dějin českých II.*, s. 367. Věčet darů biskupa Tobiáše z roku 1283.
127. Rkp. materiály Staročeského slovníku citují rok 1300. — J. Gebauer, *l. c.*, I., s. 8. — Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 221.
128. J. Gebauer, *l. c.*, I., s. 8. — Rkp. materiály Staročeského slovníku uvádějí:
„... i učini mu (Josefovi) otec sukni kropeninuú, točiš neb rukú neb skutkem

- malovanú rozličných nití, točís oxamyta, jako šesteré nití majic.“ Petr z Troyes, *Historica scholastica*, čes. překlad z 2. pol. 14. stol., ... f. 42a 2 — „... rucho prorazované axamitem (=hedváb barevný)“ *Knižky suového vykládanie*, UK Brno MK 14, f. 155a (ok. r. 1450). — *Latin-český slovník Klementinský z r. 1455* UK Praha XVII F 31, f. 45a. — *Archiv Český* 28, s. 669 (... èbu kuní axamitem pošitú, ... sukni aksamitnú ...).
129. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/293.
130. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/461 (C. [appa] de nachone..., cum capulo habente sericum hirsutum...).
131. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/209, 1355/373 (Tres cortinae..., alia de insuto grosso zameto viridi,...).
132. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/469, 484.
133. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/442.
134. C. Borový, *Libri erectionum* IV, s. 348.
135. Codex Thomaus, f. 113a, f. 117a. Srov. též Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 399, sv. 7., 407, pozn. 9.
136. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, Plzeň 1476/18, s. LXXLIII; s. LXXVI.
137. Autor tohoto inventáře jmenuje: tafty, atlasy, damašky, aksamity a právě tyto tkaniny postawcze pohanske.
138. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/239; 1387/228.
139. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/125.
140. F. Tandra, *l. c.*, s. 240 (pol. 287): ... Ornatus Zbraslawsky, Lúcký rubeus vyražovaný. ... Ornatus... viridi coloris antiquus, Lúcký contextus... Ornatus..., Lúcký... antiquus.
141. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1354/103, 1355/*216, *215, 327, 1387/*210, *211.
142. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1374, s. XXX. (Palla a alba.)
143. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1387/240; 1354/145.
144. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/216, *215, 246, 291, 327; 1387/*210; 1387/231.
145. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1374, s. XXX (za č. II. 216), 1387/240, 241, 282.
146. A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*, 1355/373, 341.
147. C. Borový, *Libri erectionum* IV, s. 347. — J. Emler, *Zlomek inventáře Břevnovského*, s. 285, 293, 298. — Codex Thomaus, f. 113b, 115a, srov. Č. Zíbrt, *l. c.*, s. 411 až 412, V. V. Tomek, *l. c.*, s. 37. — A. Podlaha—E. Šittler, *l. c.*
148. Rukopisné materiály Staročeského slovníku.
149. C. Borový, *Libri erectionum* IV, s. 347. — Týž, *l. c.*, V, s. 682. — Codex Thomaus, f. 123., srov. V. V. Tomek, *l. c.*, s. 37—38. — J. Emler, *Zlomek inventáře klášteřa Břevnovského*, s. 295.
150. M. Moravcová, *l. c.*, v tisku.
151. W. Heyd, *l. c.*, s. 698—701. — *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, 386.
152. M. Moravcová, *l. c.*, v tisku.
153. W. Heyd, *l. c.*, s. 700. — O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. Berlin 1921, s. 21—28.
154. W. Heyd, *l. c.*, s. 698—700.
155. M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 222.
156. O. Falke, *l. c.*, s. 27, 28, 19—20.
157. Z. Drobná, *l. c.*, obr. 4—11. — N. Gollerová-Plachá, *Látky z pražské královské hrobky*. Praha 1937. — M. Lejsková, *Dvoji šat královen z hrobky českých kráľů v chrámě sv. Víta v Praze*. Památky archeologické 37, 1931, seš. 2, s. 5-9. L. Hurníková-Kybalová, *Středověké textilie v Čechách*. Tvar 1953, s. 268—274.

Seidenstoffe in den böhmischen Quellen des 14.—15. Jahrhundert

Zusammenfassung

Die schriftlichen Quellen böhmischer Provenienz, vor allem die lateinisch verfassten Inventare von Kirchenparamenten, die Buchhaltungsaufzeichnungen und juristischen Anmerkungen, aber auch die alttschechischen literarischen Denkmäler des 14. und 15. Jahrhunderts liefern einen Beweis für die breite Skala von Seidengewebearten. Die Quellen des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts nennen, wenn wir von der allgemeinen Bezeichnung *sericum* absehen, fünf spezielle Arten von Seidestoffen — *cendát*, *baldakin*, *naccum*, *aksamít* und *pavlaka*. Die Quellen aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts verzeichnen ferner *cendelín*, *cendort*, *nassetum* (Purpur und Scharlach), die seltene Seide *Marmatum*, *pannus tartaricus*, *pannus paganicus*, *pannus sarasinus*, *pannus aureus* (Drap d'or), glatten Samt zur Unterscheidung von behaartem, rauhem Samt, Gewebe *de opere greco* und ganz ausnahmsweise *Satin* und *pannus lucanus*. Vom ausgehenden 14. Jahrhundert an sind dann Taft und Atlasse nachgewiesen.

Diese Zusammenstellung von Bezeichnungen ist interessant nicht nur durch ihre Spannbreite, sondern auch dadurch, dass die meisten Ausdrücke entweder aus dem Arabischen hergeleitet sind oder sich auf Stoffe arabischer und orientalischer Herkunft beziehen. Der Umstand, dass die Seidenstoffe in unseren Quellen des 14. und der beginnenden 15. Jahrhunderts vor allem mit arabischen Bezeichnungen benannt wurden, lässt sich mit der fortdauernden älteren Handelstradition in Verbindung bringen, der auch die Terminologie entnommen wurde. Man darf sie aber nicht als Beweis für ein maximales Vorherrschen des Imports von islamischen und orientalischen Seidenstoffen ansehen. Wie gezeigt wurde, verbergen sich unter einigen Bezeichnungen auch byzantinische Gewebe. Zahlreiche Arten wurden auch von zyprischen, griechischen und italischen Werkstätten produziert (*cendát*, *nachum*, *aksamít*, *baldakin*). Dabei sind die Fragmente der Seidengewänder aus den Königgrüften und die erhaltenen kirchlichen Ornate in den böhmischen Ländern grösstenteils Erzeugnisse italischer Werkstätten. Andererseits darf aber nicht übersehen werden, dass heidnische, sarazenische und tatarische Stoffe, über deren Herkunft keine Zweifel bestehen können, verhältnismässig oft erwähnt werden.

In den lateinischen Quellen des 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts sind am häufigsten die Gewebe *nachum* (und *nassetum*), *aksamít*, *balda-*

kin und cendát belegt. Die Bezeichnungen für diese Gewebe werden auch von jenen Autoren gekannt und verwendet, die die übrigen Arten von Seidenstoffen mit dem allgemeinen Namen sericum (gegebenenfalls pannus aureus) verstehen. In den alttschechischen Texten kommen in dieser Periode am öftesten die Ausdrücke zlatohlav (Drap d'or) und aksamit (Samt) vor.

Im Laufe des 15. Jahrhunderts ändert sich die Frequenz der Bezeichnungen für Seidenstoffe. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts verschwinden die lateinischen Bezeichnungen nachum (nassetum bereits früher), es verschwindet auch der Ausdruck pannus tartaricus, pannus sarasinus und marmatum. Aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts existieren auch die letzten Belege hinsichtlich der Unterscheidung in glatte und hebaarte (rauhe) Samte. Während des 15. Jahrhunderts werden immer öfter Atlasse und Taft nachgewiesen, die bereits im ausgehenden 14. Jahrhundert Erwähnung finden. Es kommen aber auch neue Bezeichnungen vor: damašek (Damast), tykyta und kamcha.

Die in den Quellen des 14. und 15. Jahrhunderts belegten Bezeichnungen für Seidenstoffe bezogen sich vor allem auf Stoffe bestimmter Qualität und Verarbeitung, lediglich in einigen Fällen (hauptsächlich bei alttschechischen Bezeichnungen) auch auf das Aussehen des Gewebes an sich; man darf sie aber nicht vorwiegend mit Stoffen einer gewissen Provenienz identifizieren.

Východoslovenská ikona sv. Juraja, maľovaná v 18. storočí v duchu zásad východnej cirkve. Detail obrazu z toho istého obdobia z Novej Sedlice (okres Humenné) znázorňujúci posledný súd, očistenie a smrť v duchu miestnych predstáv, ktorých ohlas nachádzame aj vo východoslovenských rozprávkach a poverách.

Unbekannte volkstümliche Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht aus Böhmen und Mähren

RICHARD JERÁBEK

Oddělení etnografie a folkloristiky UJEP, Brno

Im kulturhistorischen Schrifttum des letzten Viertels des vorigen Jahrhunderts erschienen einige nicht grosse, aber beachtenswerte Arbeiten über die Verbildlichung der Hl. Dreifaltigkeit in der Gestalt von drei Figuren (trimorphos), drei Köpfen (trikephalos) oder drei Gesichtern (triprosophos). Der Verfasser zweier von ihnen, Maryan Sokołowski, benützte hauptsächlich osteuropäisches Material¹⁾. Der Prager Professor der Kulturgeschichte Čeněk Zíbrt konnte dann seine Feststellungen mit dem Fund einer Miniatur aus der Handschrift tschechischer Herkunft „Orationale Arnesti“ aus dem 14. Jahrhundert, aufbewahrt in der Bibliothek des Nationalmuseums in Prag, bereichern und machte gleichzeitig auf die ostmährischen u. südböhmischen rezenten Parallelen aufmerksam²⁾. Die vergleichenden Bemühungen beider Verfasser konnten sich auf ältere Resultate systematischer Forschungen im Bereich christlicher Ikonographie, hauptsächlich um das Kompendium von M. Didron, stützen³⁾. Die Arbeit von Č. Zíbrt ergänzte bedeutungsvoll Jan Soukup noch gegen Ende des vorigen Jahrhunderts mit weiteren mährischen und böhmischen Belegen aus dem 18. und 19. Jahrhundert; bei dieser Gelegenheit fasste er auch einige zerstreute Bemerkungen in der Fachliteratur über die Verbildlichung dreiköpfiger Gestalten aus deutschem und österreichischem Gebiet zusammen und wies auf eine französische Miniatur aus dem 15. Jahrhundert, die in der Bibliothek des Fürsten Lobkowitz in Roudnice nad Labem (Raudnitz a. d. Elbe) aufbewahrt war, hin⁴⁾.

Aber erst Karl von Spiess widmete systematische Aufmerksamkeit dem Vorkommen und der Interpretation dieses ungewöhnlichen Typs der Verbildlichung der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreikopf oder mit dem Dreigesicht. Sein erster Artikel über dieses Thema stammt aus den Arbeiten von M. Sokołowski und Č. Zíbrt. Er konzentriert sich aber vor allem auf Belege aus dem deutschen und dem westeuropäischen Milieu⁵⁾. Seine zweite Studie stellt eigentlich nur die wesentlich erweiterte durcharbeitete Version seiner Arbeit von 1914 dar⁶⁾. Schon in der ersten dieser Studien führte Spiess die Ansicht Kolbergs an, geäussert

im Zusammenhang mit dem Bild der Dreieinigkeit mit dreifachem Gesicht aus farbigem Gips in Heidesheim⁷⁾, dass es sich mehr um die Verbildlichung der Zeit, als um die Dreifaltigkeit handelt; er tat dies auch mit dem Hinweis auf den römischen Gott der Zeit — Janus⁸⁾. Diese Voraussetzung entwickelt er in seiner zweiten Studie, in der er aber Kolberg — aus mir unbekanntem Gründen — nicht mehr zitiert, ja sogar auch seine eigene ältere Arbeit aus dem Jahre 1914 nicht mehr anführt; und nicht nur, dass er sie nicht widerlegt, sondern nicht einmal mehr die Vermutung Kolbergs wiederholt, dass es im Falle der Dreieinigkeit mit dem Dreigesicht in Wormditt in Ostpreussen im 14. Jahrhundert um den Einfluss aus Böhmen ging. Überhaupt behandelt Spiess die Literatur eigenartig genug; von den Arbeiten von M. Sokolowski kennt er nur eine, aus den Studien von Č. Zíbrt ebenfalls und noch dazu behandelt er diese unseriös; er führt aus dieser in fünf Zeilen einen Bericht über einen nicht näher zu bestimmenden Fund eines Holzschnittes in der Gegend von Uherské Hradiště (Ung.-Hradisch) an, und berichtet darüber, dass der Verfasser ähnliche Bilder auch aus Südböhmen kennt, zitiert aber nicht einmal den Titel seiner Studie und erwähnt auch nicht, dass Č. Zíbrt zahlreiche Belege brachte, die K. Spiess gebraucht, und dass Zíbrt den Versuch zu einer kulturhistorischen Interpretation der Trinität mit dem Dreikopf oder mit dem Dreigesicht unternahm.

Über den Ursprung des Dreikopfmotives und des Dreigesichtes polemisiert K. Spiess mit Didron in seinem ersten Artikel; während Didron einen aus Frankreich stammenden Beleg aus dem 13. Jahrhundert für den ältesten hält, kennt K. Spiess einen deutschen Beleg aus der Mitte des 12. Jahrhunderts⁹⁾. In seiner jüngeren Studie ergänzt er grundsätzlich das Bild über die Verbreitung und das zeitliche Erscheinen dieses Motivs; er fügt auch vorchristliche und nichtchristliche Andenken dieses Typs hinzu, hauptsächlich spätkeltische, zum Zeitalter des römischen Kaiserreiches gehörende, die das Gepräge römischprovinzialer gemischter Kultur haben¹⁰⁾; von ihnen leitet er die französisch mittelalterlichen christlichen Belege ab. Er ist allerdings der Ansicht, dass das Dreigesicht und der dreifache Kopf nicht ausschliesslich keltische Angelegenheit seien, und erinnert an den Fund in Gallehus im nördlichen Schleswig, bzw. im Südjütland, um 400 unserer Zeitrechnung, vorhistorische und frühhistorische Belege aus slawischem Gebiet und weitere, meiner Ansicht von dem ikonographischen sowie ikonologischen Standpunkt sehr entfernte Funde aus dem Gebiete Kama, aus der Gegend Perm, aus tatarischem Milieu und weist auf die möglichen Beziehungen zwischen Vergöttlichung der Mithra auf dem Relief von Dieburg aus dem Ende des 2. Jahrhunderts und der Formulierung des christlichen Dogmas der göttlichen Dreifaltigkeit vom Jahre 325, hin¹¹⁾. Er konstatiert, dass alle christlichen Versionen in der älteren vorchristlichen Schicht zu finden sind¹²⁾. Inwiefern es um die Bedeutung des Motivs geht, führt sie K. Spiess in Verbindung mit der Veranschaulichung des Lebensalters an, die vom 15. Jahrhundert bis

zur Gegenwart erscheint, und mit der Veranschaulichung des Weltbildes in Kreisform bekannt seit dieser Zeit. Er weist auf ältere Schemen dreier Tageszeiten, dreier Monatsphasen u. ähnl. hin. Inmitten des Zeitrades sind auch dreiköpfige und dreigesichtige Vorstellungen der Welt, Fortunae, Prudentiae, der Zeit, später Chronos, Kronos, Saturnus untergebracht¹³). In der christlichen Ära muss laut K. Spiess an ihre Stelle Christus als Pantokrator, als Herr der Zeit, oder die Dreifaltigkeit auftreten; diese Hypothese unterstützt er mit Beispielen, wo der Kopf Christus im Zentrum des Zeitrades, bzw. der Radrosette untergebracht ist. Am Schluss seiner umfangreichen Abhandlung äussert K. Spiess die Ansicht, dass das ganze Problem zur alten arischen Teilung der Zeit steuert, dass die Bilder der Dreifaltigkeit die ältesten Gestalten der arischen traditionellen Welt ersetzen, dass dies Schicksals- und Zeitgestalten, Symbole sich ewig einheitlich abwickelnder Zeit und damit Symbole der Zeit selbst sind¹⁴).

Weder die Forschung in der Mythologie noch in der Ikonologie ist seit Spiess soweit fortgeschritten, dass wir seine Ausführungen mit absoluter Sicherheit korrigieren, vielleicht widerlegen oder ganz einfach ablehnen könnten. Misstrauen jedoch erweckt die Einseitigkeit seiner Arbeitsmethode beim Ansammeln und der Interpretation des Materials sowie der apriorische Nachdruck auf den germanisch-mythologischen Einfluss. Mit einigen Stellungnahmen kam K. Spiess in gefährliche Nähe der Ideologie des Dritten Reiches, bis er sich schliesslich gänzlich mit ihr identifizierte. Rassischen und nationalen Akzent erkennen wir übrigens auch in seinen beiden Arbeiten, von denen hier die Rede ist: das Bestimmen des Prinzipes der Dreiköpfigkeit und der Dreigesichtigkeit als arische Tradition, die Betonung der Altertümlichkeit sowie der Autochthonie, bzw. der Ursprünglichkeit der Belege aus dem deutschen Milieu. Der ideologische Ausgangspunkt bei K. Spiess und seine mythologische Methode waren in der letzten Zeit zum Grossteil berechtigter Kritik in der deutschen Volkskunde unterworfen¹⁵). Im Interesse der Objektivität ist es aber nötig, diese seine Vorgänge zu bewerten, die ihn zur Anhäufung und Sortierung einer Menge von Material in eine ungewohnter Zeitspanne — von der Urzeit bis zur nicht allzu weiten Vergangenheit — führten und die ihm ermöglichten, das Studium der vorausgesetzten Beziehungen zwischen Urzeit und rezenter Kultur aus der romantischen Schablone und Spekulation zu befreien¹⁶).

Noch viel nüchterner als Spiess war in der Frage der Autochthonie und Traditionsmässigkeit des Themas der Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht im Volksmilieu Čeněk Zíbrt. Er hatte nicht die Absicht diese „komplizierte Frage, voll von dunklen Rätselfn, verlockend hauptsächlich nur für die Anzettler mythologischer Erkenntnisse“ zu lösen, nichts destoweniger deutete er an, dass es im Mittelalter um das Prinzip der Selbstentstehung gehen konnte, dass zwar bei der Bildung der geschilderten Form den Einfluss die vorchristlichen Überlebsel haben konnten, aber dass ein mittelalterlicher Maler oder Bildhauer zu dieser

Veranschaulichung des Dogmas auch selbständig gelangen konnte; mit dem Buchdruck und den Holzschnitten wurde laut Č. Zíbrt diese Verbildlichung unter dem Volk verbreitet und gelangte überall zu Beliebtheit. Während sie in der hohen Kunst ausgerottet wurde, haben sich die konservativen Volksschichten diese Darstellung erhalten¹⁷). Schliesslich war sich auch Spiess dessen nicht sicher, ob man eine historische Abhängigkeit zwischen spätkeltischen und mittelalterlich-christlichen Belegen voraussetzen kann, wenn volkstümliche Verbindungsglieder fehlen oder wenigstens unbekannt sind¹⁸).

M. Sokołowski, Č. Zíbrt und K. Spiess streifen das Erscheinen des Dreifaltigkeitsbildes mit dem Dreigesicht ausserhalb des deutschen Ethnikums in Mittel- und Osteuropa. In die Literatur führte Sokołowski einige Bilder aus den Kirchen der Raskolnik-Sekte, die im archäologischen Museum in Moskau untergebracht waren an, und zwei Malereien aus dem 16. und 18. Jahrhundert aus den griechisch-uniatischen Kirchen in Przemysk in Galizien, die aus den Sammlungen M. Pawlikowskis in Lwów (Lemberg) stammten. Er machte auch auf das Frontispiz aus der weissrussischen Ausgabe der Pentateuch von F. Skorina aus Polock aufmerksam, die im Jahre 1519 in Prag gedruckt wurde¹⁹). Čeněk Zíbrt erwähnte auch u. a. zwei Exemplare eines anonymen Holzschnittes, auf die er zufälligerweise in der Mährischen Slowakei stiess, und auf Hinterglasbilder aus Südböhmen; leider hat er keine nähere Angaben und auch keine Abbildungen hinzugefügt, obwohl — wie er selbst anführt — er sich eine Skizze und eine Beschreibung des Bildes aus der Mährischen Slowakei verschaffte und von seinen südböhmischen Landsleuten erfuhrt er angeblich, dass die Hinterglasbilder mit dem Dreifaltigkeitsmotiv mit dem Dreigesicht noch zur Zeit, aus der seine Arbeit stammt, gemalt und verkauft wurden²⁰). Interessant ist seine Bemerkung darüber, dass ein graphisches Blatt, dessen zwei identischen Exemplare er in Haushalten in der Umgebung von Uherské Hradiště zu Pfingsten des Jahres 1892 gesehen hat, drei Gesichter verbildlichte, dessen mittleres das Aussehen eines Greises hatte, an der rechten Seite war der Ausdruck männlich und an der linken Seite das Gesicht eines Jugendlichen²¹). Diese Darstellung der Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht ist nämlich im tschechischen Volksmilieu vollkommen unbekannt und musste in dieses durch die peripheren Professionalkunstäusserungen durchdrungen werden, in den es zu einigen Verarbeitungen kam²²). Die Kenntnisse, die K. Spiess von diesen Bildern aus slawischen Ländern hatte, beruhen scheinbar nur auf übernommenen Angaben aus jenen Arbeiten von M. Sokołowski und Č. Zíbrt, die er kannte. Bemerkenswert ist besonders die Erwähnung über das Vorkommen des Dreigesichtes in stark volkstümlicher Erscheinung im Psalbuch vom Smolensk aus der Zeit um die Mitte des 14. Jahrhunderts und im nahezu gleich alten Beleg aus Dalmatien im Missal Hervoja²³). Aus uns zugänglicher Literatur könnten wir einige Fälle anführen, die Spiess

1. Trinität mit dem Dreigesicht. Malerei auf Leinen von einem unbekanntem Autor. Ende des 18. Jahrhunderts (?). Mähren. Museum in Frenštát p. R.

entgingen. und weitere Ergänzungen fänden wir auch in den neueren ikonographischen Studien und Handbüchern²⁴). Aber das Gesamtbild des Vorkommens in nichtslawischem Milieu Mittel- sowie Westeuropas könnten diese Nachträge nicht grundsätzlich ändern.

Bisher das letzte Wort zur ikonologischen Interpretation dieses Themas bildet — wenn ich nicht irre — die Studie von R. Pettazzoni, die schon mehr als 25 Jahre alt ist²⁵). Die Erfolge seiner Forschung stehen im starken Widerspruch zu den Ansichten von K. Spiess. R. Pettazzoni meint, dass im germanischen Heidentum die Erscheinung eines dreiköpfigen oder dreigesichtigen Gottes unbekannt ist. Deutsche Forscher halten zwar die stehende Figur mit dem Dreikopf auf einem von zweier goldenen Hörner von Gallehus im Südjütland für Thor oder irgendeinen germanischen Gott. Dem gegenüber spricht R. Pettazzoni die Hypothese aus, dass der Fund von Gallehus aus Südrussland, Skythien oder vielleicht aus einer Werkstatt im Donau-balkanischen Gebiet stammt. Eine Menge der Belege bringt er von slawischen Heidenvölkern mit, und die Existenz einer mehrköpfigen Gottheit, die er für ausserordentlich bedeutungsvoll für die Lösung des Problems der Entstehung des christlichen Dreikopf hält. Er neigt zur Meinung von G. J. Hoogwerff, dass man den Ursprung dieser Form in den Balkanländern und durchaus nicht bei den keltisch-romanischen Gallen — wenigstens betreffend die europäischen Länder — suchen muss. Doch auf die eventuelle Frage, ob eine Revision der Theorie über den gallischen Ursprung des Dreikopfes mit Rücksicht auf die Existenz einer dreiköpfigen Gottheit bei anderen heidnischen Völkern des barbarischen Europas nötig ist, antwortet er, dass wir nicht nur den monogenetischen, sondern auch den polygenetischen Ursprung voraussetzen können.

Ziemlich bedeutungsvoll können wir die Vorstellung über das Vorkommen rezenter Bilder mit dieser Thematik in den böhmischen Ländern korrigieren und ergänzen sowie auch auf ihr Erscheinen in weiter östlich und südöstlich gelegenen Gegenden Europas hinweisen. Zahlreiche wertvolle Belege, die K. Spiess vergass oder die er in den dreissiger Jahren aus der Literatur nicht kennen konnte, wurden aus dem Gebiet der Tschechoslowakei und Polen publiziert. An erster Stelle sind fünf Malereien zu erwähnen, die von J. Soukup um der Jahrhundertwende veröffentlicht wurden; es sind dies zwei Ölmalereien und ein Hinterglasbild mit dem Motiv der Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht aus Böhmen (Umgebung von Pardubice und Nové Strašecí) und zwei Ölgemälde aus Mähren (Jevišovice und Bojkovice bei Uherský Brod)²⁶). Ein analoges Ölgemälde der Hl. Dreifaltigkeit aus der Gemeinde Boczki im Łowiczer Bezirk in Zentralpolen muss man als ausserordentliche Verbildlichung betrachten²⁷).

Ich habe mir nicht vorgenommen ältere Arbeiten über das Motiv der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht zu kompletieren; bei dem derzeitigen Stande der Evidenz dieser Andenken wäre es vielleicht auch nicht möglich. Ich be-

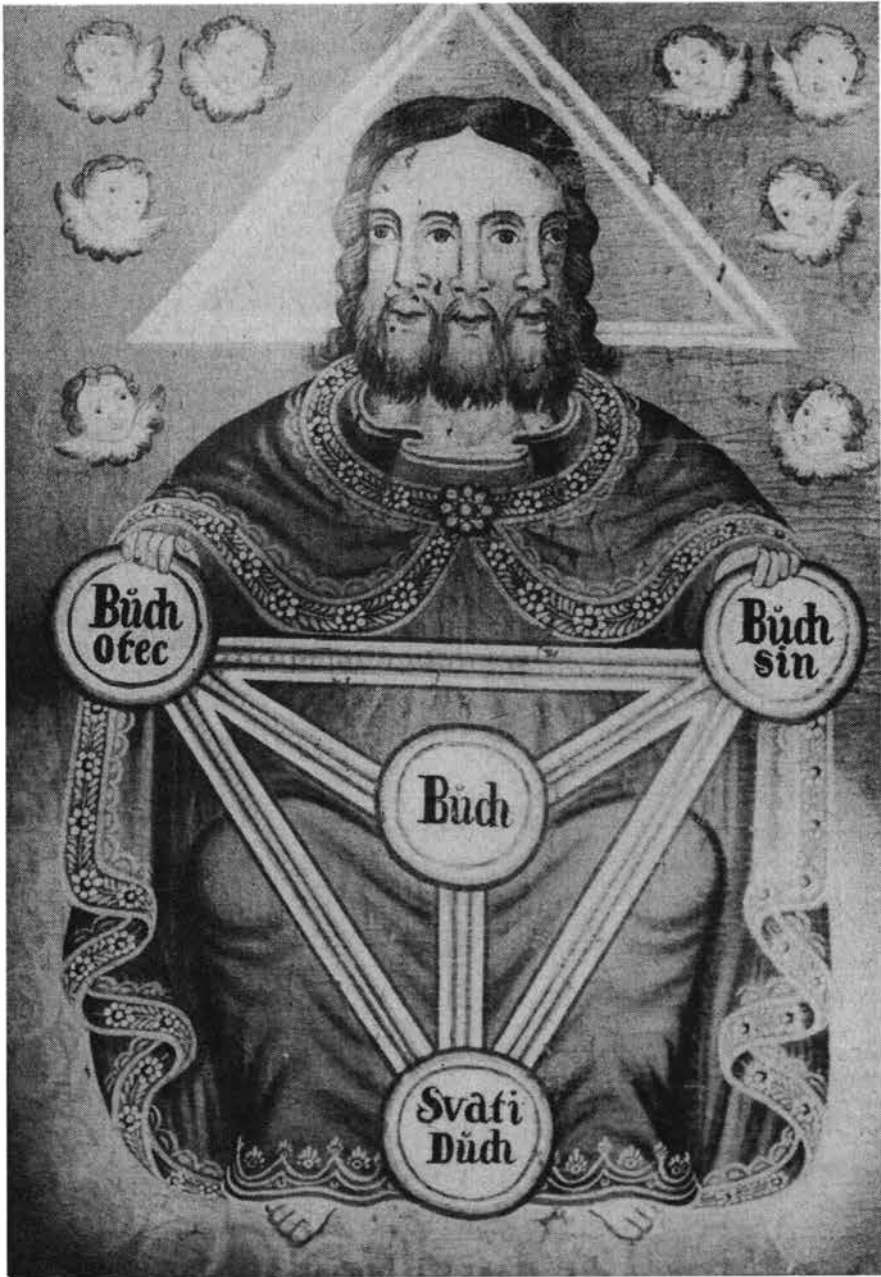
2. Eine Replik des vorläufigen Bildes. Ende des 18. Jahrhunderts (?). Frenštát und Umgebung. Die Stelle der Aufbewahrung unbekannt. Photoaufnahme im Archiv des Lehrstuhls für Volkskunde der J. E. Purkyně-Universität in Brno.

schränke mich daher nur darauf, auf die bisher nicht publizierten Bilder aus Böhmen und Mähren aufmerksam zu machen.

Das erste und wahrscheinlich auch das älteste von ihnen befindet sich im Besitze des Museums von Frenštát pod Radhoštěm (Frankstadt am Radhoscht), wohin es im Jahre 1955 geschenkt wurde²⁸). Es wurde angeblich in einer halb verschütteten Höhle am Berg Radhošť — umspinnen von vorchristlichen Mythen — gefunden²⁹). Das Inventarbuch des Museums schätzt das Entstehen dieser Ölmalerei auf Leinen auf die Mitte des 18. Jahrhunderts. Mit braunem Hintergrund kontrastiert ein gelber dreieckiger Nimbus, auf dem der obere Teil des Dreigesichtes der Hl. Dreifaltigkeit ruht; das Inkarnat ist hellbraun, die langen Haare fliessen über die Schultern herab und sind — wie der Bart — dunkelbraun. Das leicht geraffte Gewand, lichtgrüner Farbe mit gelbem und braunem Saum, überdeckt auf der linken Schulter ein blauer Mantel. Von vielen anderen Bildern mit demselben Thema unterscheidet sich dieses durch seine auffallend einfache Komposition und die feine Modelation der Formen. Es überwiegt hier die malerische Auffassung, der es besonders glücklich gelang, die anderswo so schematischen Linien der vier Augenbrauen und der drei Nasen zu erweichen und dem Ansehen dieser Trinität einen melancholischen Charakter zu verleihen. Die Malerei ist nicht signiert und es ist wahrlich nicht leicht zu erkennen, wer der Autor gewesen sein könnte. Es ist aber unzweifelhaft, dass dies ein geschickter, routinierter Professional, wahrscheinlich ein Maler der Kirchenbildern war. Er wirkte entweder ständig in der Gegend von Frenštát p. R. oder seine Arbeiten gelangten durch wandernde Kaufleute dorthin (Abb. 1 und 2).

Aus der Existenz von einzelnen Bildern ist es nicht möglich zu beurteilen, welchem Zwecke diese bestimmt waren. Dem Format nach würden wir eher der Ansicht zuneigen, dass diese zur Ausstattung ländlicher sakraler und keineswegs bäuerlicher Objekte und umsoweniger von kleinen Bauernstuben gehörten. Es ist aber auch nicht ausgeschlossen, dass die Bilder städtisches Handwerksprodukt sind und ein Bestandteil bürgerlichen Interieurs waren. Z. B. hat J. Soukup über die Ölmalerei aus der Umgebung von Bojkovice bemerkt, dass sie ursprünglich in der Kapelle einer der Pfarrgemeinden aufgehängt war, wo sie später beseitigt wurde und in Privatbesitz gelangte³⁰).

Das weitere der mährischen Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht, bewahrt das Museum in Uherské Hradiště. Es wurde durch einen Kauf in der Gemeinde Petrov bei Strážnice (Strassnitz) im Jahre 1941 erworben³¹). Aus blauem Hintergrund tritt eine blockartig vereinigte sitzende Figur der Dreifaltigkeit in blaugrauem Gewand und zinnoberrotem bis braunem goldgelb gesäumtem Mantel hervor. Um das Haupt glänzt ein gelber, weissgesäumter Nimbus. Das körperfarbige Inkarnat ist mit braunen Konturen und grauweissen Haaren und Bart umgeben. Das Symbol der Dreieinigkeit trägt die schwarze Aufschrift: „Bůch

3. Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht. Malerei auf Leinen. Autor vermutlich F. Hána von Blatnice in Mähren. 3. Viertel des 19. Jahrhunderts. Museum in Uherské Hradiště.

Otec — Bůch sin — Svati Důch-Bůch“ (Gott Vater — Gott Sohn — Gott Hl. Geist). Die robuste Figur ist in der unteren Hälfte von einer stilisierten Wolke umgeben, um den Kopf sind in den oberen Ecken des Bildes acht Engelsköpfchen untergebracht. Es ist nicht uninteressant, dass diese Malerei aus der Gegend stammt, in der Č. Zibrt nichtidentifizierte graphische Blätter mit demselben, aber ein wenig anders begriffenen Thema, fand.

Auch diese Malerei ist weder signiert, noch datiert. Das museale Inventarbuch führt ihre Entstehung auf die Zeit um 1870 zurück. Trotzdem, dass die positiven Kenntnisse über diese Malerei so bescheiden sind, bin ich davon überzeugt, dass sie örtlichen Ursprungs ist und ich möchte die Möglichkeit andeuten, dass die Urheberschaft bestimmbar ist. Aus der Mährischen Slowakei kennen wir zahlreiche Kollectionen von Bildern mit religiöser Thematik, vorwiegend aus dem Bereich des Marienkultus. Ihr bildender Charakter ist auffallend nahe — wenn nicht direkt identisch — mit dieser Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht. Die Übereinstimmungen sind in der Komposition, in der Anwendung mancher Detailergänzungen, hauptsächlich an den Köpfen der Engelchen, und an den dekorativen Elementen, namentlich am Saum des Kleides, und auch in der Handschrift des Malers, sichtbar. Diese Bilder sind zwar nicht signiert, aber es befinden sich an ihnen verschiedene Aufschriften, wie z. B. auf einem unauffällig das Jahr 1864 eingesetzt ist³²). In diese Zeit fällt auch die Schöpfung des František Hána (auch Franz Hahn) in Blatnice in der Mährischen Slowakei. Beispiele der Hahn'schen Schöpfung publizierte J. Vydra, der auch einige biographische Angaben hinzufügte³³). Die Wörterbücher über die bildenden Künstler, obwohl sie Maler mit viel zweifelhafteren Qualitäten registrieren, bringen leider gar keine weiteren Informationen. Es wird notwendig sein, die bildende Tätigkeit von Franz Hahn gründlich zu beleuchten: sie bezog sich unmittelbar auf die Möglichkeit des Verkaufs während der bedeutenden Wallfahrt „Beim Hl. Antonius“ unweit des ostmährischen Dorfes Blatnice. Ausführliche Forschungen könnten nützliche Erkenntnisse über das Mass des Einflusses dieser professionalen Schöpfung auf die halbprofessionale Produktion und auf die volkstümliche Kunst, inklusive der Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht, erbringen (Abb. 3).

Von den aus Böhmen stammenden Belegen ist der Aufmerksamkeit tschechischer volkskundlicher Forschung eine Malerei, von der bekannt ist, dass sie auf einer Ausstellung in Rychnov nad Kněžnou (Reichenau a. d. K.) im Jahre 1894 ausgelegt wurde, entgangen. Damals war sie Eigentum des lokalen Färbers Štauber. Die Voraussetzung, dass sie sich jetzt in den Sammlungen des dortigen Museums befinden konnte, hat sich als berechtigt gezeigt. Es geht um eine Ölmalerei auf Leinen in verhältnismässig schlechtem Zustand, die die Trinität mit dem Dreigesicht veranschaulicht; die Dreifaltigkeit hat eine Krone und einen blauen dreieckigen Nymbus, in einer Hand hält sie ein Kreuz, in der anderen ein goldenes Szepter. Sie ist in einer ornamental reich verzierten Man-

4. Trinität mit dem Dreigesicht. Malerei auf Leinen. 19. Jahrhundert, Böhmen.
Museum in Rychnov n. K.

tille gekleidet. Das Alter dieser Malerei steigt keinesfalls 150 Jahre über³⁴, (Abb. 4).

Tschechischer oder mährischer Abstammung ist ein handschriftliches katholisches Buch aus dem Jahre 1831, das ich im Nachlass meines Vaters gefunden habe. Unter anderen zahlreichen Abbildungen zeigt sich eine Federzeichnung der Heiligen Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht. Der anonyme Verfasser hat die Trinität zwar in einer primitiven Weise, doch offenbar im Einklang mit dem zeitlichen Begriff dargestellt. Im Kommentar zu dieser Verbildlichung bemerkt er selbst: „Die Heiligtage verbieten eher als erlauben die Hl. Dreifaltigkeit zu malen. Ich bin der Meinung, dass weder die himmlischen Geiste den Herrgott aufzumalen fähig sind, damit sie nicht denken, dass so die unteilbare Trinität Gottes aussieht. Ich habe es nach Letter abgebildet, wie der Allerheiligste Herr gesagt hat: Wer mich sieht, sieht auch meinen Vater, da ich und mein Vater die Einheit sind, ich bin in meinem Vater, mein Vater in mir und der Hl. Geist in uns“ (Abb. 5).

Während wir aus den nahen, weiter im Osten und Südosten, also in der Slowakei und in Ungarn gelegenen Gebieten keine rezenten Belege über Malereien der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht kennen³⁵), beziehen sich winzige Andeutungen über sporadisches Vorkommen dieser Bilder auf das entferntere Siebenbürgen. Hinterglaskonken mit diesem sehr selten vorkommendem Thema plazieren rumänische Volkskundler ins Mühlbachtal (Valea Sebeşului) und in die Hermannstädter Gegend (Poiana Sibiului), gegebenenfalls nach Făgăraş in den Umkreis des bekannten Hinterglasmalers Ion Pop³⁶). Auch hier knüpft die volkstümliche Malerei des 19. Jahrhunderts an die mittelalterliche Tradition an³⁷). Im Jahre 1966 stiess ich auf ein Hinterglasbild der Trinität mit dem Dreigesicht in der Sammlung des Brukenthal-Museums in Hermannstadt (Sibiu)³⁸).

Das Thema der Hl. Dreifaltigkeit ist in der europäischen Hinterglasmalerei gebräuchlich und nach einigen im ethnographischen und kulturhistorischen Schrifttum zitierten Bemerkungen könnten wir urteilen, dass auch dessen unterschiedliche Auffassung, der eigentlich diese Studie gewidmet ist, sollte zeitweise, wenn auch selten, erscheinen. Unterdessen ist aber neben einer nichtvolkstümlichen Hinterglasmalerei aus Mittelböhmen³⁹) und einem Hinterglasbild aus der Steiermark⁴⁰) der erwähnte Beleg aus Siebenbürgen erst die dritte Hinterglasmalerei mit diesem Thema, die mir bisher bekannt ist. Der Grossteil der übrigen Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht, vom 18. Jahrhundert bis zu jüngsten Vergangenheit stammend, ist auf Leinen gefertigt und hat überwiegend kein volkstümliches Gepräge. Diese Feststellung ist im Widerspruch zu der Behauptung Zibrts und anderer Autoren, dass Hinterglasmalereien mit dem Motiv der Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht sich in manchen Gegenden zahlreich noch am Ende des 19. Jahrhunderts vorfanden, ja sogar im Einklang mit der Nachfrage entstanden⁴¹). Wie soll man sich ihre heutige Absenz in den umfangrei-

chen Museensammlungen und auch in den zahlreichen Publikationen über Volkskunst und namentlich über Hinterglasmalerei erklären?

Es wäre möglich mit dem abweisenden Standpunkt der Kirche zu argumentieren, die über die liturgische Reinheit der Verbildlichung des Dogmas der Hl. Dreifaltigkeit wachte. Die Literatur führt einige Verbote der Benützung der Darstellung der Hl. Dreifaltigkeit mit den drei Köpfen oder dem Dreigesicht an: die abweisende Haltung des Lukás von Tuy im Brief gegen die Albigenser im 13. Jahrhundert, die erfolglose Verhandlung am Tridentinischen Konzil im Jahre 1563, die Beschwerde dieser Darstellung durch das Anathema des Papstes Urban VIII. am 11. August 1628, die Bestätigung dieser Bulle durch Papst Benedikt XIV. am 1. Oktober 1745 und der negative Standpunkt der theologischen Literatur bis zur jüngsten Zeit⁴²⁾. Ähnliche Verbote hat auch die orthodoxe Kirche ausgesprochen, die diese Darstellung der Hl. Dreifaltigkeit als ketzerisch und irrig bezeichnete; die russischen Forscher schrieben ihr den lateinischen und katholischen Einfluss zu⁴³⁾. Der Meinung der Kirche nach war diese Verbildlichung der Trinität unwürdig, die Geheimnisse der Allerheiligsten Dreifaltigkeit auf diese Art und Weise darzustellen. Aber was waren alle Verbote und Befehle zum Vernichten und Verbrennen dieser Andenken wert, wenn allen zu trotz diese Darstellung in der kirchlichen Kunst viele Jahrhunderte hindurch und der volkstümlichen Kunst bis zum Anfang unseres Zeitalters traditionell wurde?

Scheinbar hat die Kirche ohne Vorbehalt jene ikonologische Konzeption der Hl. Dreifaltigkeit akzeptiert, in der sich am ausdrucksvollsten das Dogma: „Sedet ad dexteram Patris“ erhielt und die am besten das allgemein verbreitete Barockschema erfasste⁴⁴⁾. Mit Verlegenheit tolerierte sie oder lehnte öfters abweichende Darstellung ab, wie z. B. die, die wir vom Kompositionsstandpunkt aus als vertikale bezeichnen würden und wofür in der deutschen Sprache der terminus technicus „Gnadenstuhl“ und im Französischen „table de gráce“ existiert. Die Verbildlichung der Hl. Dreifaltigkeit mit drei Köpfen oder mit dem Dreigesicht war für sie unannehmbar, weil sie in ihr — wahrscheinlich mit vollem Recht — das Überleben vorchristlicher heidnischer Kulte erblickte (z. B. „Janus trifons“, bzw. „trifrons“, „Triglav“ usw., oder das gleiche Prinzip geltend gemacht bei der Verbildlichung des Teufels) und in der theologischen Literatur des vorigen Jahrhunderts hat sie dies als „abgeschmackte oder eckelhafte Bilder und Symbole“, die wir „aus den finsternen Zeiten verflüssener Jahrhunderte“ haben, bezeichnet⁴⁵⁾.

Die Beziehungen des Volkes zu den kirchlichen Bemühungen formulierte Richard Weiss im Zusammenhang mit dem Vorkommen des Motivs der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht: „Seit Jahrhunderten steht die christliche Hochreligion in Auseinandersetzung mit der Volksreligiosität. Ihren vorchristlichen und unchristlichen Traditionsinhalten wurde neuer christlicher Glaubens-

gehalt — in mehr oder weniger deutlicher Bereitschaft zu Kompromissen — gegenübergestellt und schliesslich einverleibt. Trotz bildhaft anschaulicher Auslegung durch volkstümliche Prediger und trotz nachdrücklicher Erklärungen in den Katechismen mussten zahlreiche Glaubenslehren, wie z. B. das Dogma von dem einen Gott in drei Personen, unvolkstümlich bleiben. Das naive Bemühen um eine Vorstellung von der Trinität zeigen die verbreiteten Darstellungen des „Dreigesichtes“ mit vier Augen.“⁴⁶⁾

Die Erklärung, warum diese Bilder so plötzlich aus dem Volksmilieu verschwanden, nachdem es doch niemals sehr konsequent die kirchlichen Verbote und Gebote respektierte, bleiben wir den Lesern offenbar schuldig. Schliesslich müssen wir mit Befriedigung auch das zur Kenntnis nehmen, dass überhaupt einige volkstümliche Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht erhalten blieben und uns so unsere Vorstellung über Beständigkeit einiger vorchristlicher Traditionen und über die Kompliziertheit der Beziehungen zwischen Kirche und Volk im Laufe von nahezu zweitausendjähriger Entwicklung des Christentums zu bereichern und zu präzisieren, ermöglicht.

ANMERKUNGEN

1. (M. Sokolowski), *Trinité a trois visages en une seule tête*, Revue Slave I, Varsovie 1878, S. 57—75; M. Sokolowski, *Przedstawienia Trójcy o trzech twarzach na jednej głowie w cerkiewkach wiejskich na Rusi*, Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce I, Kraków 1879, S. 43—50.
2. Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice skupinou tří hlav za středověku i v lidovém umění nynějším*, Věstník Král. české společnosti nauk, Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná, 1894, H.VII.
3. M. Didron, *Iconographie chrétienne*, Histoire de Dieu, Paris 1843, S. 523 ff.; vgl. Wessely, *Iconographie Gottes und der Heiligen*, Leipzig 1874, S. 5.
4. Č. Zíbrt — J. Soukup, *Zobrazování nejsvětější Trojice skupinou tří hlav v chatách lidu českého*, Český lid VII, 1898, S. 94—103; kleine Ergänzung über die Malerei in der Schlosskapelle in Nový Čestín bei Klatovy (Klattau), die Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht veranschaulicht, brachte Č. Zíbrt, *Zobrazování nejsvětější Trojice skupinou tří hlav*, Český lid XI, 1902, S. 50—51.
5. K. Spiess, *Trinitätsdarstellungen mit dem Dreigesichte*, Werke der Volkskunst II, Wien 1914, S. 28—51.
6. K. Spiess, *Marksteine der Volkskunst I*, Berlin 1937, S. 93—116 (Die männlichen Dreigestalten. Dreikopf und Dreigesicht).
7. Kolberg, *Ein Trinitätsbild an der Pfarrkirche zu Wormditt*, Zeitschrift für christliche Kunst XIV, 1901.
8. K. Spiess, *Trinitätsdarstellungen*, S. 34, 40—41.
9. Ibidem, S. 39. — H. Detzel, *Christliche Ikonographie I*, Freiburg i. B. 1894, S. 61, schreibt die Urheberschaft der Dreigesichtskonzeption der Hl. Dreifaltigkeit dem scholastischen Philosophen und Theologen Abélard (1079—1412) zu.
10. K. Spiess, *Marksteine*, S. 98 f., Abb. 56 und 57. — Einige dieser Voraussetzungen sprachen schon M. Sokolowski, *Przedstawienia*, S. 49, und Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 7, aus.
11. Die Kundmachung des Dogmas bringt man mit dem zweiten ökumenischen Konzil im Konstantinopel im Jahre 381 in Verbindung. Siehe *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II*, Berlin—Leipzig 1929—1930, S. 431.
12. K. Spiess, *Marksteine*, S. 99—104, Abb. 62 u. 63.
13. In letzter Zeit befassten sich mit der Problematik der Verbildlichung der Zeit sowie des Schicksals — allerdings von einem anderen Standpunkt: E. R. Leach, *Zwei Aufsätze über die symbolische Darstellung der Zeit*, Kulturanthropologie, Neue wissenschaftliche Bibliothek IX, Köln—Berlin 1966, S. 392—408, und F. Bächtiger, *Vanitas—Schicksalsdeutung in der deutschen Renaissancegraphik*, Zürich 1970.
14. K. Spiess, *Marksteine*, S. 108—116.
15. W. Emmerich, *Germanistische Volkstumsideologie*. Genese und Kritik der Volksforschung im Dritten Reich, Tübingen 1968, S. 84 f., 156 f., 202 f. u. 248 f.
16. Eine hohe und ermuternde Bewertung erhielt der Artikel von K. Spiess über die Trinitätsdarstellung bereits von M. Haberlandt, *Volkskunde und Kunstwissenschaft*, Jahrbuch für historische Volkskunde I, 1925, S. 222.
17. Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 9—10.
18. K. Spiess, *Marksteine*, S. 99.
19. (M. Sokolowski) *Trinité a trois visages*, Abb. 1, 2 und 3, Frontispiz u. S. 61 ff., derselbe, *Przedstawienia*, S. 45; Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 7—8.
20. Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 1—2, 10—14, Abb. 10.

21. *Ibidem*, S. 1.
22. Z. B. M. Didron, o. c., Abb. 147, führt eine florentinische Radierung aus dem Jahre 1491 an. — Auf Tizians Malerei „Allegorie der Voraussicht“ (Allegory of Prudence) in National Gallery in London (Inv. — Nr. 6376) ist das greise Gesicht links, das männliche in der Mitte und das jugendliche rechts. Ausserdem sind auch hier drei Tiergesichter veranschaulicht.
23. K. Spiess, *Marksteine*, S. 97.
24. Z. B. das Bild von M. Boulard: die Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht und dem Symbol der Dreieinigkeit, von dem K. Spiess in anderem Zusammenhang urteilt, dass es nichts anderes als „triskeles“ ist, umgeben vier Gestalten von Evangelisten. — Vgl. auch A. Martin, *L'imagerie orleanaise*, Paris 1928, Abb. 330. — Weiters siehe z. B. R. Berliner, *Die Rechtfertigung des Menschen*, Das Münster XX, 1967, Abb. 2 auf der S. 229 mit dem Motiv der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht auf einer deutschen oder vlämischen Radierung aus der Zeit um 1700 aus der Sammlung des Metropolitan Museum of Art in New York. Vgl. auch dreiköpfige Motive bei J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*, Roermond — Maaseik 1947, S. 60—74, Abb. 103—104. Leider blieben mir zahlreiche ältere und zeitgenössische Arbeiten von Dogma und Ikonographie der Hl. Dreifaltigkeit, z. B. von Baur, Meier, van Robays, Langen, Portig, Carnescu, Krüger, Seeberg, Schäder, Hackel, Braunfels usw., unzugänglich. — Eine interessante profane Verbildlichung eines Mannes im historischen Kostüm auf einer Stuhllehne vom 17. Jahrhundert vielleicht von Vorarlberg bringt L. Schmidt, *Bauernmöbel aus Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*, Wien—Hannover 1967, Abb. 54.
25. R. Pettazzoni, *The Pagan Origins of the Three-Headed Representation of the Christian Trinity*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. IX, London 1946, S. 135—151. Vgl. G. J. Hoogewerff, *Vultus trifrons, emblema diabolico, imagine improba della SS. Trinità (Saggio iconologico)*, Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia XIX, 1942—1943.
26. Č. Zíbrt — J. Soukup, o. c., S. 95—101, Abb. 1—5. Eine vollendetere Reproduktion des letzten Bildes brachte K. Šourek, *Volkskunst in Bildern*, Prag 1956, Abb. 153.
27. R. Reinfuss, *Malarstwo ludowe*, Kraków 1963, S. 87, Abb. 60 auf der S. 76, leider aber führt er nicht an, wo das Bild aufbewahrt ist.
28. Das städtische Museum in Frenštát pod Radhoštěm, Inv.—Nr. 2254, die Grösse 42,5 cm × 36 cm, im Rahmen 56 cm × 49 cm.
29. Nach einer anderen Version gewann diese Malerei aus einer kleinen Kapelle in Trojance bei Frenštát p. R. Herr Dr. P. Tučný im Jahre 1942 und deponierte sie im Museum in Frenštát p. R. nach einer durchdringenden Restaurierung. Die Aufnahme von P. Tučný siehe im Photoarchiv des Lehrstuhls für Ethnographie an der J. E. Purkyně-Universität in Brno, Inv.—Nr. 3168.
30. Č. Zíbrt — J. Soukup, o. c., S. 103.
31. Museum in Uherské Hradiště, Inv.—Nr. 3564, die Grösse 70 cm × 50 cm.
32. Dies Bild der stillenden Mutter Gottes (Maria lactans) wurde in Bzenec (Bisenz) in Ostmähren erworben und ist in Privatbesitz aufbewahrt. Die erwähnte Kollektion befindet sich in den Sammlungen des Museums in Uherské Hradiště.
33. J. Vydra, *Die Hinterglasmalerei*, Prag 1957, S. 38, Abb. 42 u. 43. Laut seiner Angabe besitzt Bilder von F. Hána auch das Österreichische Museum für Volkskunde in Wien.
34. Museum in Rychnov n. K., Inv.—Nr. 19-A 840, die Grösse 44 cm × 36 cm. Vgl. J. Kalousek, *K dějinám lidové pověry české*, Český lid IV, 1895, S. 50. — Leider ist ein Stich der Hl. Dreifaltigkeit mit dem Dreigesicht „SSS. Trinitas Miserere Nobis“ aus der

- Sammlung des Museums in Mladá Boleslav (Jungbunzlau), die J. Soukup in der Zeitschrift *Český lid* VII, 1898, S. 102, erwähnt, verloren.
35. Der Erwähnung wert ist die Wandmalerei aus dem Ende des 14. Jahrhunderts in der Dorfkirche von Zehra unweit von Levoča (Leutschau) in der Ostslowakei mit dem Motiv der Trinität mit den drei Gesichtern (siehe *Súpis pamiatok na Slovensku III*, Bratislava 1969, S. 489—493), weiters die Wandmalereien in den Gemeinden Hor. Jaseno, Bez. Martin, und Rákoš, Bez. Rožňava (Rosenau), aus dem 14. Jahrhundert. Vgl. K. Stejskal, *K obsahovej a formovej interpretácii stredovekých nástenných malieb na Slovensku*, Zo starších výtvarných dejín na Slovensku, Bratislava 1965, S. 191, Abb. 5, S. 194, Abb. 6, u. S. 196.
36. C. Irimie, — M. Focsa, *Rumänische Hinterglaskonken*, Bukarest 1968, S. 20.
37. Siehe z. B. V. Roth, *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*, Strassburg 1914, S. 76—77, der ein Relief aus dem Taufbecken aus dem Jahre 1477 in der evangelischen Kirche in Klein-Schelken mit dem Motiv der Trinität mit dem Dreigesicht anführt.
38. Muzeul Brukenthal, Sibiu, Inv.-Nr. 986.
39. Č. Zíbrt — J. Soukup, o. c., S. 97, Abb. 3.
40. K. Spiess, *Marksteine*, Abb. 45.
41. Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 2, 13—14; K. Spiess, *Marksteine*, S. 94—95, über die deutschen Alpen und Tirol. — Eine Ölmalerei aus Colle Isarco in Tirol aus dem 19. Jahrhundert, die sehr nah unserem Bild aus Frenštát p. R. steht, veröffentlicht R. Pettazzoni, o. c., Taf. 16 b (Museo di Etnografia Italiana).
42. (M. Sokolowski) *Trinité a trois visages*, S. 70—71, Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 5—6, K. Spiess, *Trinitätsdarstellungen*, S. 50—51, derselbe, *Marksteine*, S. 96, R. Pettazzoni, o. c., S. 151.
43. (M. Sokolowski) *Trinité a trois visages*, S. 64, derselbe, *Przedstawienia Trójcy*, S. 45, Č. Zíbrt, *Zobrazování Trojice*, S. 7—8.
44. B. Jeřábek, *Der Ursprung einer vollstümlichen Darstellung der Hl. Dreifaltigkeit. Von einem siebenbürgischen Hinterglasbild bis zu P. P. Rubens*, Kontakte und Grenzen (Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung), Göttingen 1969, S. 279—288.
45. M. Scharfe, *Evangelische Andachtsbilder*, Stuttgart 1968, S. 50 u. 103. Besonders interessant sind die Zitate aus den Arbeiten von C. Grüneisen, *Über bildliche Darstellung der Gottheit. Ein Versuch*, Stuttgart 1828, und von L. A. Hassler, *Ueber den Einfluss religiöser Gemälde auf die Sittlichkeit*, Archiv für Pastorkonferenzen in den Landkapiteln des Bisthums Konstanz 1806, I, S. 365—374 u. 411—432, der „Deus trifons“ als „Unfug“ bezeichnete. Statt dessen empfahl er „das onehin bekannte schönmenschliche Bild vom Auge Gottes im strahlenden Dreyeck das allergegenwärtig, allwissend, wachsam, gütig winkt, liebevoll warnt, ernsthaft droht“. Über dieses Symbol siehe z. B. Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna, Poznań—Warszawa—Lublin* 1960, S. 501, und über seine ikonographischen Quellen siehe S. Krzysztofowicz, *Źródła ikonograficzne przedstawień „Oka Opatrzności“*, Polska Sztuka Ludowa XXII, 1968, S. 121—126.
46. R. Weiss, *Volkskunde der Schweiz*, Erlenbach — Zürich 1946, S. 303.

Neznámé zlidovělé obrazy Trojice s třemi obličejí z Čech a Moravy

Résumé

Studie shrnuje a zčásti i hodnotí starší práce věnované otázce původu a stáří různých vyobrazení předkřesťanských božstev a křesťanské Trojice boží v podobě tří postav (trimorphos), tří hlav (trikephalos) nebo tří obličejů (triprosophos). Vedle starších výkladů Maryana Sokołowského a Čenka Zírta věnuje pozornost pracím Karla Spiesse, který se jako první soustavně zabýval kulturně historickou a etnografickou problematikou tohoto přežitkového jevu. Jeho práce vycházejí sice ze studií Sokołowského i Zírta, ale podstatně je doplňují o doklady z prostředí německého a západoevropského. Spiess dospěl k názoru, že jde více o zobrazení času než Trojice, a to zejména s poukazem na římského boha času — Januse. Připojuje i četné předkřesťanské a nekřesťanské památky, hlavně pozdně keltské, náležející době římského císařství a mající ráz římsko-provinciální smíšené kultury, od nichž odvozuje středověké francouzské křesťanské doklady. Podle Spiessova mínění nejde o čistě keltskou záležitost: připomíná nález z Gallehus v jižním Jutsku z doby kolem roku 400 n. l., prehistorické a raně historické doklady ze slovanského území a další, podle názoru autora této stati, naší problematice velmi vzdálené nálezy z oblasti Kamy, z okolí Permu, z tatarského prostředí a poukazuje i na možný vztah mezi zbožněním Mithry z konce 2. století a formulováním křesťanského dogmatu Božské Trojice v roce 325. Konstatuje, že všechny křesťanské verze jsou k nalezení ve starší, předkřesťanské vrstvě. Jeho výklad o významu motivu Trojice s třemi hlavami nebo třemi obličejí se opírá o předpoklad, že Kristus Pantokrator jako pán času nastoupil na místo starších personifikací času. Dochází k závěru, že celý problém směřuje ke starému arijskému dělení času, že obrazy Trojice nahradily nejstarší postavy arijského tradičního světa, že jsou to postavy osudu a času, symboly věčně se odvíjející jednoty času, a tím symboly času samotného.

Bádání v mytologii ani v ikonologii nepokročilo od třicátých let natolik, abychom mohli Spiessovy vývody s naprostou jistotou korigovat či snad vyvracet nebo jednoduše odmítat. Nedůvěru však vyvolává jednostrannost jeho pracovní metody při soustřeďování a interpretaci materiálu a apriorní kladení důrazu na vliv germánského bájesloví. V obou jeho pracích, o nichž je tu řeč, cítíme nejen nacionální, ale dokonce rasový akcent: připisování principu trojhlavosti a trojobličejovosti arijské tradici, zdůrazňování stáří a autochtonnosti, popřípadě primárnosti dokladů z německého milieu. Autor této stati pokládá za nepřijatelná Spiessova ideologická východiska i jeho mytologickou metodu, ale

v zájmu objektivitu oceňuje ty jeho postupy, které vedly ke shromáždění a třídění množství materiálů v neobvyklém časovém rozpětí.

Mnohem strážlivější než Spiess byl v otázce autochtonnosti a tradičnosti tématu Trojice s třemi obličejí v lidovém prostředí Č. Zíbrt. Nepojal úmysl řešit tuto „otázku spleťitou, plnou temných záhad, vábivou hlavně pro osnovatele domyslů bájeslovných“ a naznačil, že ve středověku mohlo jít o princip samovzniku, že totiž mohly mít při vytváření vylíčené podoby vliv přžitky předkřesťanské, ale že středověký malíř nebo sochař mohl k tomuto znázornění dogmatu dospět též samostatně.

Zatím posledním slovem v ikonologické interpretaci tohoto tématu je studie R. Pettazoniho, stará již čtvrt století. Výsledky jeho badatelského úsilí jsou v dost příkrém rozporu s náhledy Spiessovými. Má za to, že v germánském pohanství není představa trojhlavého boha známa, a citovaný nález z Gallehus považuje za produkt některé z dílen jižního Ruska, skytské nebo dunajsko-balkánské oblasti. Za mimořádně významnou pro výklad o genezi trojhlavé Trojice křesťanské pokládá existenci vícehlavého božstva u pohanských Slovanů. Klání se k názoru G. J. Hoogewerffa, že počátek této formy je třeba hledat na Balkáně a nikoliv u keltsko-románských Galů, alespoň pokud jde o evropské země. Avšak na otázku, zda je nutná revize teorie o galském původu trojhlavé Trojice vzhledem k existenci trojhlavého boha u jiných pohanských národů barbarské Evropy, odpovídá, že není nutno předpokládat monogenetický původ, protože tato forma může být polygenetická. Autor této stati se rovněž klání k názoru o polygenetickém původu představy a zobrazení předkřesťanských božstev a křesťanské Trojice s třemi hlavami nebo třemi obličejí. Bylo by ostatně neodpovědné pokoušet se o genetické výklady na základě recentního materiálu, s nímž národopis především disponuje.

Z Čech publikoval nejvíce dokladů Trojice s třemi obličejí Čeněk Zíbrt, zčásti společně s J. Soukupem. Jsou to kromě středověkých vyobrazení dvě olejomalby a jeden obraz na skle z okolí Pardubic a z Nového Strašecí. Z Moravy přinesli reprodukce olejomalb z Jevišovic a Bojkovic u Uherského Brodu.

Autor této stati rozmnožuje tyto doklady o jednu olejomalbu z východních Čech a dvě olejomalby z východní Moravy; kromě toho přináší nález jedné perokresby, jejíž původ nelze bezpečně určit.

Z dokladů, pocházejících z Čech, unikla dosud pozornosti malba, o níž se J. Kalousek zmínil, že byla v roce 1894 vystavena na národopisné výstavce v Rychnově nad Kněžnou. Tehdy byla majetkem místního barvíře Štaubera. Předpoklad, že se mohla dostat do tamního muzea, ukázal se být správným. O původu malby se nepodařilo zjistit žádné podrobnosti, stáří asi nepřesahuje sto padesát let.

Z českého nebo spíš moravského prostředí pochází rukopisná katolická kniha s liturgickým obsahem, datovaná 1831, kterou autor našel ve sbírce starých

tisků a rukopisů z pozůstalosti po svém otci. Mezi četnými jinými vyobrazeními je perokresba Trojice s třemi obličejí. Anonymní tvůrce ji zobrazil sice velmi primitivně, ale evidentně v souladu s dobovým pojetím. V komentáři k této kresbě poznačujeme: „Svatí Sněmové spíš zakazují než dovoluují Svatou Trojici malovat. Já mám to domněnku, že ani duchové nebeští nejsou schopni Pána Boha vymalovat, aby neuměli, nemyslili, že tak vyhlíží nerozdílná Trojice Boží. Jenom jsem to vyobrazil podle litery: Jak nejsvětější Pán řekl: Kdo vidí mne, vidí i otce, já a otec jedno jsme, já jsem v otci, otec ve mně a duch svatý v nás.“

Pravděpodobně nejstarší z dokladů, které přináší tato stať, je olejomalba na plátně z muzea ve Frenštátě p. R. Pochází snad z 2. pol. 18. století a od mnoha jiných obrazů s tímto námětem se liší nápadnou prostotou kompozice a jemnou modelací tvarů. Malířské pojetí umožnilo změkčit jindy schematickou linii čtyř obočí a tří nosů a dodalo této Trojici poněkud melancholický ráz. Jejím autorem byl asi zručný, rutinovaný profesionál, pravděpodobně malíř kostelních obrazů. Buď na Frenštátsku působil, nebo se sem jeho práce dostaly potulným obchodem.

Další z moravských obrazů Trojice s třemi obličejí chová Slovácké muzeum v Uherském Hradišti. Byl získán koupí v roce 1941 v Petrově u Strážnice. Není bez zajímavosti, že tato robustní malba pochází z oblasti, v níž našel Zíbrt neidentifikované grafické listy se stejným, jen poněkud odlišně pojatým námětem. Malba sice není ani datována, ani signována, ale lze ji bez rozpaků připsat tvůrci kolekce obrazů s religiozní, převážně mariánskou tematikou, která se nachází ve sbírkách Slováckého muzea. Výtvarný charakter Trojice je velmi blízký, ne-li přímo identický, těmto rustikalizovaným malbám. Jedna z nich, chovaná v soukromém majetku, nese datum 1864. Do této doby spadá tvorba Františka Hány v Blatnici, z jehož prací publikoval ukázky Josef Vydra. Pisatel této studie soudí, že autorství Trojice s třemi obličejí z Petrova lze bez rozpaků připsat Hánovi a označit obraz za více než sto let starý.

Autor dále sleduje paralely maleb Trojice s třemi obličejí na východ a jihovýchod od českých zemí, shledává, že ze Slovenska a Maďarska nejsou známy žádné recentní doklady, a upozorňuje na svůj nálezný malby na skle s tímto námětem ze Sedmíhradska, jehož interpretaci bude publikovat samostatně. V protikladu k tvrzení některých autorů, Zíbrta nevyjímajíc, dochází autor k zjištění, že obrazy na skle s náměty Trojice s třemi obličejí se vyskytovaly jen velmi vzácně; ze všech druhů pramenů se mu podařilo zatím podchytit tři, a to jednu nelidovou malbu ze středních Čech, jednu malbu ze Štýrska a konečně jednu ze Sedmíhradska.

K zobrazování Trojice s třemi obličejí zaujímala katolická i pravoslavná církev odmítavý postoj, protože střežila liturgickou čistotu výtvarného pojmání dogmatu Nejsvětější Trojice. Ale co byly platny všechny zákazy tohoto zo-

brazování a příkazy k ničení a pálení těchto památek, údajně nedůstojných tajemství o Nejsvětější Trojici, když jim všem navzdory se toto pojetí tradovalo v církevním umění po celá staletí a v umění zlidovělém dokonce až do počátku našeho věku? Církev v tomto obraze sv. Trojice spatřovala — asi plným právem — přežívání předkřesťanských, pohanských kultů a v teologickém písemnictví minulého století tato díla označovala jako „nechutné, hnusné obrazy a symboly“. Dochované obrazy se zlidovělým pojetím Trojice s třemi obličejí umožňují obohatit a zpřesnit naši představu o houževnatosti některých předkřesťanských tradic a o složitosti vztahů mezi církví a lidem v průběhu bezmála dvoutisíciletého vývoje křesťanství.

История и историзъм в юнашкия епос

Хр. Вакарелски, София

В чест на д-р Ян Мяртан

Широко утвърдено и неопровержимо е определението за изкуството, че е отражение на действителността в художествени образи, че е форма на естетическо възприемане и възсъздаване на тази действителност.

Творецът на изкуство, съобразно с представите си за красота, изработва у себе си свой образ за наблюдаваната и преживяваната от него действителност. Средствата, с които се пресъздава тази действителност, определят видовете изкуства на словесни, музикални, пластически и др.

Обстоятелството, че действителността се отразява в художествени образи, мотивира изчистването ѝ от известни черти или съставки, които биха намалили естетическото въздействие на образа. От друга страна, за усиляване на това въздействие, съобразно с идеала за красота, творецът влага и от себе си известни несъществуващи в изобразяваната действителност черти. Вследствие на това образът на действителността може да бъде изменен, но той не губи връзката си с възпроизвеждания обект. От момента обаче, когато художественият образ престане да говори за изходната си действителност, той престава да бъде художествен. Такъв образ има нужда от коментар, с помощта на който да се разкрива някаква действителност и чрез това да се внушава естетическо преживяване. Но образ, който не действа непосредствено естетически, не е художествен. Това доказват творения от рода на кубизъма, абстракционизъма и други модернистични течения.

Като се излезе от основната постановка на истинското изкуство, могат да се обяснят разни състояния и в народното художествено творчество. Спирам се върху жанра на историческия епос. За да бъде една песен »историческа«, тя без друго трябва да отразява известна историческа действителност, разбира се — художествено, в естетически образи. По силата на казаното: художественото изображение не може да бъде еднакво с фактичкото описание, което е предмет на протокол, на хроника, на летопис. Ако творецът на една историческа песен би бил в състояние да предаде пълната фактичност на едно историческо явление в художествени образи, той би дал една свършена историческа поезия, което е невъзможно. Колкото обаче историческият факт е очистен от известни подробности според идеала на твореца, толкова повече историчността остава на по-второстепенно място за сметка на художественото въздействие на песента. Остатъкът от историческа

фактичност в нея не намалява историческата ѝ стойност. Като изкуство тя непосредствено внушава уважение, любов, хуманна или патриотична привързаност към възпяваното явление. А тъй като творба, приета от народните маси на своето време и предавана до наши дни, тя е техен идеален, художествен образ на историческата действителност, която протоколно не е и не е могла да бъде регистрирана.

Характерни примери из българската народна поезия:

1. Професионалният певец Исмаил Вранчов-Чолакът от село Баня, Чепинско, наблюдава целия ход на Баташкото въстание (април, 1876 г.) от подготовката му до края и го излага подробно и фактично в песен »Баташкото клане«. ¹⁾ 729-те стиха на песента представляват един от най-документалните протоколи на това събитие. Със съдържанието си тя е изцяло историческа. Изкуство обаче тя е само по форма — наредена в осмосрични стихове (4 + 4), без пречупвания в художествени образи. Упражнявана само от нейния създател, песента показва най-нагледно колко много историческата песен в своето начало бива обикновен фактически разказ, фактично описание, и на второ място, в зависимост от поетическия талант на своя създател или на повторителите ѝ, този разказ почва да бъде коментиран в художествени образи.

2. Същият певец по-късно съчинява песен за **Падането на Плевен** (1878 г.) ²⁾ през време на Руско-турската война. Това събитие той възпроизвежда не по лични наблюдения, а по слухове. Песента освен няколко забележителни имена (Плевен, Осман паша и др.), е изложение на редица образи, повече или по-малко правдоподобни — по аналогия на други военни сражения: сигнализиране с тръби (»борозани«), строежи на укрепления, ръкопашни и артилерийски боеве, изпращане на парламентъори, предаване на града и др. Всичко това правдиво и правдоподобно е придружено с художествени образи, разкриващи духовното богатство на твореца. Например, заграждане на кошара с ябълкови пръти за войсковите части (табори), за да бъдат преброени и установени изгубените в студената зимна мъгла. Значи, войските са нещо като овци, разделени на стада, които могат да бъдат преброявани само в кошари. И др. п.

Същата песен, записана в същия край 40 години по-късно (1929 г.) и изпята от друго лице ³⁾, е значително по-художествена, с образи, които владеят над суровите факти.

3. По-късно Вуче Ангелков, известен народен певец от Софийско, участник в Сръбскобългарската война — 1885 г., съчинява веднага след войната богата с фактически данни песен ⁴⁾, която Ст. Ватев записва през 1887 г. Талантливият съчинител обаче оперира с множество установени в народната поезия фигури и сравнения, но целта му да даде, колкото може, повече фактически материал е на лице. Тук са всички села и местности, забележителни с настъпленieto и отстъпленieto на сърбите, тука са и политическите мотиви на крал Милан за войната и тълкуванията им от страна на автора. Образите в песента са чести и художествено силни, напр.:

пръснаа ги като пилци
като пилци еребици,
еребици, ситни врабци
какво бегат от сив сокол,

какво бегат по гората,
та се крият по шумата,
така сръбье от бугарете . . .

или

какво падат гнили круши,
ка презреа у дръвото,
ка подуне силен ветар,
какво падат низ дръвото,
така сръбье през Гургулят . . .

Но и тия образи не могат да се наложат на постоянната фактичност.

4. Примери на исторически песни за **Преображенското въстание** (1903 г.) и за **Илинденското въстание** (1903 г.)⁵⁾ показват също преди всичко документалност. Такива са и народните песни, съчинени за **Балканската война** (1912—1913 г.). Напр. в записаната 38 години след нея **песен за падането на Одрин**⁶⁾, в село Самоводене, Търновско, личи подробно укрепеният с артилерийски фортове и телени мрежи Одрин, с разположението на българските войски между реките Марица, Тунджа и Арда и пр., споменава се за по-рано пленения турски главнокомандуващ Енвер паша, за командувачия обсадата на Одрин български генерал Иванов, за кръстосания огън на артилерийската канонада »от 8 часа сутринта до 12 часа през нощта«, за настъплението, за племяването на защитника на Одрин, Шукри паша, и пр. подробности. Художественото преустройство на действителността около това събитие в песента е нищожно. Макар и кратка и записана по-късно след събитието, и тази песен е останала все още протоколна регистрация, както е и Вранчовата песен за Баташкото клане. Оказва се, че не само недостатъчното упражняване на песента, но и краткото време, в което очевидците на събитието са още живи, има значение за художественото преустройство на първоначалния текст.

5. Все така е и песента за **трагедията на българското тракийско население при бягството му след оттеглянето на българските войски из Тракия през 1913 г.**⁷⁾, записана около 15 години след събитието. Такива са българските народни песни, засягащи всички събития от Освобождението на България (1878 г.) до днес.

Едни от посочените песни (и изобщо песните за които е дума) са на професионални, други — на непрофесионални певци. И в едните и в другите обаче фактичността не само съперничи по място и количество с художествените образи, но дава по-силен отпечатък на песните. Правилото: колкото песните са за по-съвременни събития, колкото по-рядко са пеляни, толкова повече са фактични регистрации, и обратно, колкото повече са пети от различни лица и колкото по-отдалечени са от събитията, толкова повече историческата фактичност отстъпва на свободното художествено изобразяване на събитията и героите. И тука, вече в художествено рафинираното съдържание се съдържа историческата значимост на творбата. При създаването на историческата песенна основа има значение и обстоятелството дали съзателят ѝ е непосредствен познавач на събитието или знае за него от разказ, от мълга. В зависимост от това тя е по-фактична или посвободна художествена постройка.

Всички приведени случаи са създавани при обществени условия, които не се различават съществено от условията през късния феодализъм у българ-

ския народ. Така, както скоро след Освобождението професионални и непрофесионални певци са били така да се каже на всяка крачка⁸), за XVI в. знаем от чужденци, че са слушали в Ихтиманско певци да пеят песни за Крали Марко⁹), а през XIV в. (1328 г.) българи придружвачи на Никифор Григорас, са пели жалостни песни (*μελεσι τραυιτς*) за подвизи на юнаци (*μελα ανδρως*)¹⁰). По същото време има сведение за знаменити певци — свирец Преди и слепец Хрусе, прикрепени към Кожленския манастир при Велес¹¹). А без непрофесионални певци едно общество е немислимо, та и българите, чиито народни песни се укоряват от църковните писания и преди XIV в.¹²) За това има и други сведения¹³).

Един анализ на българския юнашки епос, стигнал до нас в записи от миналия и настоящия век, показва, че историческите факти в него са резултат на процес, който може да се обясни много добре с начина на епическото творчество от по-ново време. Спирам се само на **песните за Момчил юнак и Крали Марко**, и двамата български феодални владетели, единият от първата половина, а другият от втората на XIV век.

Историческите факти, които се знаят за Момчил юнак, се свеждат до следното: феодален владетел на Родопско-беломорската област; политическият му живот е бил извънредно буен; воювал самостоятелно срещу византийци и турци; обитавал крепостта Перитеорион при Ксанти; разбивал съюзена турска и византийска войска с проявена изключителна храброст; потопявал турски военни кораби; победен е от съюзени Кантакузин и Омур бег; загинал храбро пред крепостта си, заключена при поражението на войските му; Кантакузин плакал над трупа на убития си храбър противник.¹⁴)

Повечето от тия факти са отразени в песните за Момчил юнак, съответно художествено преустроени било в по-обща определения, било в неточни означения на имена. Например, епическият сюжет на песните е Бяло море, крепостта Перитеорион е станала Перитор, Перлитор, Пирот, Пирдоп, Дурмитор, Буруград и др.; противниците му са турци и «царят от Цариград»; загива храбро пред заключената от жена му крепост; победителят се прекланя пред доспехите му — големите размери на сабята, калпака, ботушите и кожуха му. Поетическият образ на юнака обаче е извишен високо над грубите факти с преднамерено предателство от страна на ревнива (или суетно-користолюбива) Момчилица, която изгаря крилете на коня му и заключва крепостта пред него; Кантакузин е станал цар Костадин, Петрушин, Вълкащин. Много естествено, към тази историческа идеализация прилягат и чертите с митичен характер за крилатия кон, който разговаря с господаря си.

Всички тия образи в едни или други варианти са дадени в обстановка на свободно концепиране, изградени в приказничен стил, съобразно с владеещи на времето по-старинни епически похвати. Явно е, че набелязаните в песните случаи са отражение на известна действителност. Нямаме повече данни за живота, характера и семейните отношения на Момчил юнак, но като историческа действителност могат да бъдат приети и образите на строгото наказание на предателката съпруга с разчекване между два коня или изгаряне, положения без друго одобрявани от нравствения кодекс на народа. Такова ще е и тълкуването от страна на народа великодушие на Кантакузин към Момчилица¹⁵) като резултат на нередни любовни отношения.

Положителните исторически данни за Крали Марко не са много по-богати, отколкото за Момчила. Все пак за него се знае, че е син на сръбския крал Вълкашин, загинал в битка срещу турците при Чирмен (Одринско), че майка му е Елена, че имал брѳтя Андрея и Димитър¹⁶⁾, че е владетел на Западна Македония със столица Прилеп, че сам се е смятал за българин¹⁷⁾, че е попечител на църкви и манастири в Македония, че е ктитор на манастира св. Димитър при Скопие¹⁸⁾, наричан и до днес »Марков манастир«, че е доброволен васал на султан Баязид, че му е помагал с войски в завоевателските му походи и е загинал в един от тях (във Влашко в околностите на Крайова) в 1394 година, че е преживявал тежко участието си на страната на турците срещу християните, че не се знае где е гробът му, че е живял незаконно с жената на някой си Гъргур, на име Тодора, която отстъпил на управителя на Верея — Радослав Хлапен и се оженил за дъщеря му Елена, която после изгонил заради нереден живот, а тя избягала в подвластния му град Костур и предала града на албанския владетел Балша II (1380 г.).¹⁹⁾

Всички тези исторически факти са отразени в различни мотиви из кралимарковските песни, вуалирани със средствата на художественото изобразяване на начин, който в някои случаи ги прави неузнаваеми, а в други неправдоподобни²⁰⁾. Сравнително ясно и устойчиво той се явява като син на Вълкашин. Тази историческа правда съществува и за името на майка му — Елена и на брат му Андрея. С майка му народният певец го е представил в интимна домашна обстановка — при вечеря, при изповеди и при съвети с нея. В някои песни майка му страда, дори изгубва живота си зарад него. С брат си Андрея обикаля владенията си; свързан е неразривно със столицата си: Прилеп е изходен и краен пункт и централен терен на неговите подвизания, постоянното му прозвище е »Марко прилепчанец«, »Марко от Прилепа«. Демир капия, Качаник клисура и Скопие — места, с които често са свързани епическите му подвизи са влизали в неговите владения. Относно националната му принадлежност, всички песни — български и сръбски — го означават като българин, който неизменно зачита църковните форми и религиозните си задължения: ходи на църква, взема причастие, гради манастири, с което си навява умраза на турците. Отражение на смъртта му във Влашко няма в народните песни, но народът разказва за неизвестния му гроб, за неизвестната кончина — негова и на коня му²¹⁾. И не твърде редните му феодалски постъпки с женитбата му и отношенията с жена му са намерили съответно място в песните. Освен всичко това, Крали Марко влиза в епически отношения с много други юнаци, някои от които са също исторически лица от негово време, независимо от това, дали възпяваните събития са действително ставали. Такива са героите Муса кеседжия, Релю крилатица, Беле от Костура (Балша II), цар Шишман, Янко от Сибина (Ян Хунияд) и др. — Най-съществената черта от политическата биография на Крали Марко, неговото васалство на султана, е намерила широк отзвук в най-много от песните за него: в усилни моменти той му помага — спасява го от непокорния Муса кеседжия, отървава дъщеря му от Черен арап и много други мотиви на сътрудничество. Факт е, че не само Муса, но и други турски феодали по онова време са водили разколническа борба срещу централната власт и султанат е прибегвал до помощта на балканските си васали²²⁾.

Колкото и така да е това, обаче епическата личност на прилепския владетел е до такава степен идеализирана от всички славяни на Балканите, че посочените случаи се оказват само дребнички поводи, около които се разгъват широки фантастични, приказни, митични и легендарни художествени пана. Ако това може да се каже за тия епически случаи, какво би могло да се каже за всички други, които без да противоречат на историческата действителност от онова време, нямат документална връзка с Крали Марко, а в епоса са приписани само нему. Такова явление е например масовото отвлечане на жени и мъже и продаването им като роби по големите тогавашни пазари²³). Ето такива »синджири роби« Крали Марко освобождава най-демонстративно, като избива посегателите турци (еничари, арапи и пр.). В »синджириците« има и позната на Марко жена. Могъл ли е един васал на турците в ония времена да си позволява такива патриотични демонстрации? Да не говорим за песните срещу отделни тирани като Черен арап, Жълта базиргяна и други турски представители, които налагат непоносими данъци като »сватбарини« и др. или явно обират пътници по проходите, с които Марко се справя лесно, благодарение на юнашката си сила и освобождава населението от тях. В песните той се противи и на султанската наредба християните зелено да не носят, за което също навлича върху себе си ненавистта на султана.

И тази загадка интересува и е интересувала почти всички изследвачи на юнашкия епос за Крали Марко. Най-рано на нея се спира големият **Ватрослав Ягич** (1879 г.), но отправя вниманието си към времето и мястото, от където се разпространява славата на Крали Марко. Тия чисто обективни обстоятелства той формулира с епохата на турското нахлуване и »оная местност, която обикновено означават с названието България«²⁴). Втори след него **М. Халанский** в големия си труд върху сказанията за Крали Марко у южните славяни (1893 г.) попада по-пряко върху социално-психологическите причини за тази популярност. Според него те се крият в народното съчувствие към съдбата и личността на своя господар: »Сочувствие к судьбе, а может быть и самой личности Марка было вероятно главнейшей причиной его популярности и распространения сказаний о нем по всей Сербии и Болгарии«²⁵). Следователно, той допуска действително съществувала популярност на личността на Крали Марко още през време на живота му, която популярност е имала характер и на известна привързаност към него.

През 1901 г. с обширна монография върху епоса за Крали Марко излезе българският литератор **Велико Йорданов**. Като цитира мисълта на Ягича, той си задава по-конкретно въпроса: защо именно Крали Марко е станал прославения южнославянски епически герой? но отстъпва веднага пред трудността на решението му: »Потърсим ли причините на това, ние не можем да дойдем до други резултати, освен че и епичната традиция за Крали Марко трябва да има своето оправдание, което ще се корени в тайните сфери на народното съзнание: поетико-творчата способност на южните славяни е намерила подкрепа утеха, и удоволствие в лицето на Крали Марко — но защо именно в него, тук е гатанката — и го въздигнала до степен на единствен свой мощен представител и застъпник против посяганията на мохамеданството«²⁶). В невъзможността си да отгатне тази »гатанка« **В. Йорданов** все пак мисли, че тя се крие в някаква »утеха и удоволствие«, добивани от

песните за личността на Крали Марко. Така би могла до се тълкува изобщо неясната му мисъл.

Малко по-късно (1909 г.) хърватският фолклорист **Тома Маретич** в усилието си да обясни този феномен изхожда от положението, че »телесната якост и юначество винаги са импонирали на народа и че Марко може би да е проявил геройски дела«, без да може да посочи данни за подобни качества у него²⁷). И тука се имат предвид някои недокументарани лични качества и дела на героя, които са импонирали на масите.

През същата година излиза донякъде полемичната студия на българина **Кръстю П. Мисирков**, която според заглавието си като че ли е насочена тъкмо към разрешаването на този проблем: »за причините на популярността на Крали Марко«²⁸). Всъщност Мисирков като че ли излиза от мисълта на Халански (въпреки критичното му отношение към нея) и я доопределя повече в политически аспект: »Ключът за разбиране на историческата и етническата личност на Крал Вълкашин и Крали Марко у българите е позицията им да представляват не сръбските а българските интереси на населението в Македония«²⁹). Твърдението си той подкрепя с анализ на сръбските и българските юнашки песни, от който установява, че в сръбските песни отношението към двамата крале е отрицателно, а в българските — положително, симпатизиращо³⁰).

Вън от творческата инициативност на народа търси причината на Марковата популярност френският славист **Андрé Вайян** в студията си върху славянските епически песни³¹). Той определя мнението на Маретич за наивно и смята, че причината за славата на Крали Марко е в факта, че той е последният независим господар на Македония. Освен това той допуска, че песните за Крали Марко са възникнали въз основа на написана през XV в. легенда за него³²), без да може, разбира се, да посочи следи на подобна писана легенда. Трябва да се признае, че това становище на Вайян е най-безосновното от всички други до него и след него.

М. Арнаудов (1934 г.), един от основните познавачи на българския фолклор, също се спира подробно върху историческата и епическа биография на Крали Марко. По отношение на необикновената му епическа популярност той е на мнение, че »макар да не знаем съвсем положително с какви дела и с какви черти на характера си е могъл този малък местен владетел да спечели такава популярност, сигурно е, че никога една личност би могла да плени тъй силно народното въображение, за да извика песни и да занимава поколенията, ако тя в действителност не е притежавала нещо хероично и систематично, нещо, което е будило удивление, любов и всеобщо участие в съдбата ѝ. Историята отбелязва накратко само отделни вести за този безпокоен, храбър и трагически загинал крал — твърде бледни, за да обяснят популярността му, но затова пък толкова повече разказва народната мътва, която без да се придържа в истината, украсява произволно живота на своя любимец с безброй измислени подробности, които ни дават възможност да съставим днес неговата пълна поетическа или апокрифна биография«³³). Схващането на М. Арнаудов явно разчита на отразена действителност, която не е документирана, но която е твърде вероятна. Дълбок психолог по отношение на литературното творчество, той и тука е засегнал основателно процеса на отраженията на неща³⁴), които народните среди по-добре са наблюдавали, по добре са усещали и преценявали, отколкото сухите редове на

един затворен в своята келия летописец, или някой откъснат от цялостната историческа епоха официален документ.

Може би по-раншно е изказването по този въпрос на **Йордан Иванов**, чийто курс по българското народно поетическо творчество излезе посмъртно от печат през 1959 г.³⁵⁾ В този си труд той — един от първите най-добри познавачи на народния епос, само констатира като «интересно», че «епичният образ на Крали Марко е съвсем различен от историческия лик на същия и извън името едва ли ще се намерят еднакви черти в двата образа»³⁶⁾, и после «Всички, които са се занимавали научно с южнославянския епос, са били в недоумение как да си обяснят голямата слава, с която се величае Марко във фолклора, когато неговият исторически образ на малък областен владетел в Македония без никакви особени качества и като турски васал никак не се схожда с епическия му лик»³⁷⁾. И, като намира неоснователни хипотезите на Маретич и Вайян по този въпрос, сам го измества по посока «в коя среда и по кое време са възникнали песните за Марко»³⁸⁾, от отговора на който не следва разгадката как незначителното е станало значително. С други думи, Йор. Иванов повтаря казаното още от Ягич.

Може би най-обстойно върху поетическата биография на Крали Марко и нейните реални основания се спира в първата част на труда си за българския фолклор³⁹⁾ **Петър Динеков**. Разглежданата загадка у него стои с типичната ѝ формулировка: «как е могла такава посредствена историческа личност да завладее въображението на южнославянските народи?»⁴⁰⁾. И, като констатира, че това и до сега остава неизяснено, все пак допуска следното: «Може би народните маси са виждали нещо необикновено в съдбата на Крали Марко — загива в сражение, макар и на страната на турците, но с мисъл за своите християнски братя . . . споменът за бащата, загинал в сражение . . . личните семейни истории на Марко, свързани със съперничества с тогавашни феодали и с борба за завоюване на град Костур . . . Може би най-сетне, запазил като турски васал привилегиите си в своите държавни владения, той се е опирал на връзките си с централната султанска власт, за да брани поданиците си от нападения, насилия и золуми на по-малки турски властници и военачалници . . . Може би той е притежавал някакво обаяние в отношенията си с хората, с поданиците си, което му е създало локална популярност» — по-късно разширена.⁴¹⁾

Дълбочината на М. Арnaudовата преценка на загадъчния процес намира у П. Динеков оправдан отзвук и довежда някои положения до по-конкретни подчертания.

Последен коментатор на проблема дава писателят **Иван Бурин**, който придружи с обширна студия българския юнашки епос, издаден през 1961 г.⁴²⁾ Въпреки обстоятелството, че са на лице по-непосредствено сложени вече пръсти в раната, Бурин тръгва по линията на ролята на времето и разстоянието по място от първоначалните поетически творби за заглаждане на фактическата действителност: «Отдалечеността по място и особено по време е допринесла много да израстне Крали Марко в народното въображение»⁴³⁾. В случая няма и опит да се търси причината за предимство на Крали Марко пред толкова много исторически борци за вяра и народност в негово време, като Вълкашин, Момчил, Княз Лазар, Цар Шишман и др. Бурин дори смята, че песните, в които Крали Марко е издигнат «като борец против турците и защитник на християните» са се появили по-късно⁴⁴⁾. За него

»е ясен преходът от свърхестественото в песните през юнашкото към обикновеното, към народното, селското. Следващият етап на образите на юнаци — хора от народа: Илия козарче, Милош чобанин, Михалчо свинарче«⁴⁵). Във всичките тия разсъждения има някаква схематичност в която факторът на родна среда и нейната душевност е напълно изключена.

Остават някои типични особености в поетическата биография на Крали Марко, които са засягати мимоходом от фолклористите без надлежното им историческо обяснение. Такива са именно: честото му представяне на кръчмарската маса да пие, и то бележито да пие. Често е наричан »Марко пияница«, без да се влага в това някакво унижаващо отношение към него. Напротив, с това се подчертава и подсилва като че ли положителното му юначество. Обикновено способността му да пие е мерило и за юначеството му. Известна е чашата му, събираща 60 (или 160) оки, която той изпива наведнаж. Разбира се, тоя великански размер е в духа на общото му митологизуване, но случаите на обикновено пиене показват първоначална действителност. В песента за борбата му с Муса Кеседжия той бива извикан от кръчма в София, въпреки това юначината му се проявява в типичната ѝ сила. В Прилеп също пие из кръчмите. Където и да се събере с юнаци, пият и той все надпива. Надпиван е само от врагове турци, когато слагат опиващи билки във виното му.

Друга дребна, възпета черта е флиртуването му с кръчмарките. Софийската кръчмарица му е дори посестрима, а прилепските кръчмарки го ревнуват и го клеветят пред кадията, та го хвърля в затвора.

Тези две черти, приписвани му като достойнство пред други юнаци, за разлика от техните хрисими натури, са без друго отражение на действителни прояви в живота му. Начинът, по който те са отразявани, говори и за известна интимност на народа към своя герой, говори за голяма демократичност у него в отношенията му към своите поданници. Такава интимност не е приписвана на никой друг юнак от неговата категория. Дори историите с неговата женитба и последствията от нея, разправиите с други феодали във връзка с това, са го направили притча в езиците на своите поданници. Всичко това им е импонирало и те са го възприемали като героизъм, още повече че от тия му »подвизания« те не са страдали. Не е чудно, че са съществували и други обикновени черти в неговия характер, които са намерили отражение в поетическата му биография (например от рода на строгото му придържане към някои битови правила в живота, морална етика в някои семейни отношения, синовни отношения към майка и др.), които постепенно с засилване на идеализацията му, с все по-голямото натрупване на титанически черти са отпаднали.

Като имаме предвид такова едно положение, намираме съвършено основателно твърдението на М. Арnaudов, че »никога една личност не би могла да плени тъй силно народното въображение, за да извика песни и да занимава поколенията, ако тя и в действителност не е притежавала нещо хероично, нещо, което е будело удивление, любов и общо участие с съдбата ѝ« и дообяснението от П. Динев за притежаване на някакво обаяние, което му е създало локална популярност.

Преценявайки цитираните становища, стигаме до извода, че и мотиви като Освобождаването на три синджира роби почиват на действителни събития. Защото не може да не се приеме, че доброволният васал и помощник на

султана не е бил без известни привилегии в границите на своите владения, които са му позволявали да се явява в защита на своите поданници от известни произволи, от отвлечения в робство и др. п. Една такава песчинка по силата на общия епически стил е могла лесно да прерастне в голям поетически бисер, така както от обикновеното посещаване в кръчма и почерпване с приятели е могло да се стигне до митическото надпиване, от едно либерално отнасяне с хората от народа — до прекалено флиртуване, от една отличителна физически фигура — до великанство.

Какво би било, ако Крал Марко е бил чужд на масите големец, хиляд физически владетел, господар без никакви заслуги към някои свои хора от народа или към черквата в ония тежки времена? Не може да се отрече, че в подобен случай не би се получила тази поезия, не би се получила и оная легендарност, която свързва с безбой местности из целия Балкански полуостров името му, както за никой друг, макар и доказан воин на фронта срещу турците, каквито са много сръбски князе, загинали на Косово.

Тази нехронизирана, но неопровержима фактичност придава на известна историческа личност пълен плътен художествен образ, и, когато този образ е възприет от широките маси и живее всред тях като действителен исторически факт, се означава с понятието **историзъм в поезията**, в случая — **историзъм в юнашкия епос**. Затова борбите на Крали Марко срещу поробителите, каквито и да са те (турци, татари, евреи, арапи и пр.), изразени в общи конкретни образи представляват историзъм в песните. И този исторически по дух и същество израз е толкова важен колкото и всички исторически документирани факти, отразени в историческите песни. Затова съвършено ненаучни исторически и пакостно възпитателни са всички писания или изказвания върху характера на нашия национален епос, в които се отрича историческата му стойност, както и приписватите му в епоса националистични прояви като освобождаване на роби и др. заслуги, само защото нямали изрични писмени данни за това, а същевременно се обръща внимание на някои слабости на Крали Марко, дадени в песните, за да го отпечатат изобщо като национален герой. А такива необмислени прояви има в днешния ни научен живот.

Б Е Л Е Ж К И

- 1) Хр. П. Константинов, Песен за клането в Батак през 1876 г. СбНУ (Сборник за народни умотворения, София) XV, 1898, с. 36—45.
- 2) СбНУ II, 1890, с. 174—176.
- 3) В. Стоин, Родопски народни песни. СбНУ XXXIX, 1934, с. 29.
- 4) Ст. Ватев, Народни песни от Софийско. СбНУ XLIII, 1942, с. 462—465.
- 5) Срв. Хр. Вакарелски, Исторически песни. БНТВ (Сб. Българско народно творчество) III, 1961, с. 579 сл.
- 6) Хр. Вакарелски, цит. съч., с. 584—585.
- 7) Там, с. 586—589.
- 8) Хр. Вакарелски и Ан. Примовски, Музикално фолклорни прояви на Пловдивското изложение през 1892 г. Известия на Института за музика, София, кн. II—III, 1956 с. 267 сл.
- 9) Ив. Д. Шишманов, Значението и задачата на нашата етнография. СбНУ I, 1889, с. 37

- 10) Хр. Вакарелски, Исторически песни. БНТв. III, 1961, с. 7.
- 11) К. Иречек, История болгар. Одеса 1878, с. 541, заб. 111.
- 12) Срв. Йор. Иванов, Български народни песни, София 1959, с. 26.
- 13) Там, с. 217—218.
- 14) П. Динеков, Български фолклор I, София 1959, с. 438.
- 15) К. Иречек, История болгар, с. 399.
- 16) Йор. Иванов, Български народни песни, София 1959, с. 254.
- 17) М. Арнаудов, Очерки по българския фолклор. София 1934, с. 295 сл.
- 18) Йор. Иванов, Български старини от Македония, второ издание, София 1970, с. 70, 118.
- 19) Йор. Иванов, Български народни песни, с. 264.
- 20) Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, Трем на българската народна историческа епика. София 1939, с. 46 сл.
- 21) Срв. А. Димитрова и М. Янакиев, Предания за исторически лица в българските народни умотворения. Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, кн. VIII—IX, 1948, с. 459 сл.
- 22) К. Иречек, История болгар, с. 864 сл.
- 23) Ив. Снегаров, Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. София 1958, с. 40 сл.
- 24) V. Jagić, Archiv für slav. Philologie IV, 1879, с. 241 (по Вел. Йорданов, Крали Марко в българската народна епика. Сб. на Българското книжовно дружество, кн. I, 1901, с. XIII).
- 25) М. Халанский, Южнославянския сказания о Королевиче Марке I. Варшава 1893, с. 159.
- 26) Вел. Йорданов, Крали Марко в Българската народна епика, с. V.
- 27) Т. Marešić, Naša narodna епика. Zagreb 1903 (По Й. Иванов, Български народни песни, с. 272).
- 28) К. П. Мисирков, Южнославянския епическия сказания о женитъбе Короля Волкашина в связи с вопросом и причинах популярности Короля Марка среди южных славян. Одеса 1909.
- 29) Там, с. 9.
- 30) Там, с. 51.
- 31) A. Vaillant, Les chants épiques des slaves du sud. Paris 1932.
- 32) Там, с. 36 сл., 39.
- 33) М. Арнаудов, Очерки по българския фолклор, с. 294.
- 34) Срв. магистралните му трудове: Психология на литературното творчество. София 1931, 2. изд. 1965, VI + 528 с.; Към психографията на П. К. Яворов, Годишник на Соф. Университет, ист. фил. факултет, кн. XII, 100 с.
- 35) Йор. Иванов, Български народни песни, София 1959.
- 36) Там, с. 259.
- 37) Там, с. 272.
- 38) Там, с. 273.
- 39) П. Динеков, Български фолклор, София 1959.
- 40) Там, с. 447.
- 41) Там, с. 447—448.
- 42) Ив. Бурин, Юнашки песни. Сб. Българско народно творчество, т. I, София 1961.
- 43) Там, с. 20.
- 44) Там, с. 20, 22—23.
- 45) Там, с. 34.

Historie a historismus v junáckém eposu

Résumé

Aby byla píseň „historická“, musí odrážet známou historickou skutečnost, samozřejmě umělecky, v estetických obrazech. Historická píseň bývá zhavena dějinných podrobností a tak její umělecké působení převažuje nad historickým faktem. Odstup od faktografičnosti však ani zdaleka nezmenšuje její historickou platnost. Píseň se stává ideálním, uměleckým obrazem historické skutečnosti. Autor rozebírá tvorbu několika známých autorů historických písní a ukazuje, že v některých písních převažuje historický obsah nad uměleckým projevem, v jiných zase naopak vítězí estetické působení a vlastní historická skutečnost je potlačena. Zjišťuje, že písně reagující na současnou nebo nedávnou událost jsou více méně faktografickými registracemi, zatímco u písní vztahujících se k historické skutečnosti dávno minulé převažuje umělecké vyjádření událostí a hrdinů. Zvláštní pozornost pak věnuje autor písním o Momčilu junákovi a o králeviči Markovi, historických postavách ze 14. století, jež zaujímají ve folklóru Bulharů zvláštní postavení.

Historie und Historismus im Heldenepos

Zusammenfassung

Um „historisch“ zu sein, muss das Lied eine bekannte historische Tatsache, selbstverständlich künstlerisch, in ästhetischen Bildern, reflektieren. Das historische Lied wird von historischen Einzelheiten befreit, und so dominiert seine künstlerische Wirkung über der historischen Wirklichkeit. Das Abrücken vom Faktographischen verringert aber bei weitem nicht seine historische Gültigkeit. Das Bild wird zum idealen, künstlerischen Abbild der historischen Wirklichkeit. Der Autor analysiert das Schaffen einiger bekannter Autoren historischer Lieder und zeigt, dass in einigen Liedern der historische Inhalt über dem künstlerischen Ausdruck dominiert, während in anderen wiederum die ästhetische Wirkung die Überhand gewinnt und die **eigentliche** historische Wirklichkeit unterdrückt wird. Er stellt fest, dass Lieder, die auf ein gegenwärtiges oder nur jüngst vergangenes Ereignis reagieren, mehr oder weniger faktographische Registrationen sind, während bei Liedern, die sich auf ein längst vergangenes historisches Ereignis beziehen, der künstlerische Ausdruck der Ereignisse und Helden vorherrscht. Besonderes Augenmerk widmet sodann der Autor den Liedern vom Helden Momtschil und vom König Marko, historischen Gestalten aus dem 14. Jahrhundert, die in der Folklore der Bulgaren eine Sonderstellung einnehmen.

MIKULÁŠ MUSINKA
Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Dopisy českých národopisců Volodymyru Hnatukovi

Príspevek k 100. výročí narodení V. Hnatuka (1871—1926)

Volodymyr Hnatuk (1871—1926)

„Budoucnost s úžasem stane před jeho (V. Hnatuka — M. M.) dílem tak rozsáhlým a mnohostranným. Jako sběratel a vydavatel kritické skribie stojí Volodymyr Hnatuk na jednom z nejpřednějších míst nejen v soudobém Slovanstvu, ale i mezi evropskými sběrateli vůbec.“ Tato slova napsal prof. Jiří Horák ještě v roce 1926. A měl plnou pravdu. Dílo tohoto předčasně zesnulého folkloristy je dodnes nepřekonaným prameňem pro poznání ukrajinské lidové slovesnosti¹⁾.

Diplom o zvolení V. Hnatuka za člena Národopisné spoločnosti českoslovačské.

V. Hnatuk vstoupil na vědeckou dráhu v době největšího rozkvětu historicko-srovnávací folkloristiky. Kromě Ukrajinců M. Drahomanova, A. Potebni a I. Franka, za jejichž žáka se sám považoval, měly na jeho vývoj velký vliv práce A. Veselovského, J. Polívky a západoevropské historicko-srovnávací školy (Th. Benfey, R. Köhler, M. Laudau, J. Bolte aj.).

Ve svých pracích *Slovaččij opryšok Janošik v narodnij poeziji*²⁾, *Viršovana lehenda pro rycarja i smert*³⁾, *Lehenda pro try žinoči vdači*⁴⁾, *Pišna pro pokrytku, ščo vtopyla dytynu*⁵⁾, *Pišna pro neplidnu matir i nenarodženi dity*⁶⁾ a v řadě jiných zkoumal V. Hnatuk pronikání jednotlivých folklórních látek na ukrajinské území. Jeho závěry v těchto pracích jsou podepřeny bohatým faktickým materiálem a platí dodnes.

Z etnografických děl V. Hnatuka si zasluhují pozornost zejména: *Narodna požyva na Bojkivščyni*⁷⁾, *Pryčynok do piznanňa Huculščyni*⁸⁾, *Huculy*⁹⁾, *Kušnirstvo v Halyčyni*¹⁰⁾, *Tkactvo u Schidnij Halyčyni*¹¹⁾ aj.

Více než badatel vynikl V. Hnatuk jako sběratel a vydavatel ukrajinských folklórních materiálů. V tomto směru se mu mezi slovanskými folkloristy vyrovná snad jenom O. Kolberg. K nejvýznamnějším jeho souborům patří: *Etnohrafični materialy z Uhoroškoj Rusi* (6 svazků)¹²⁾, *Kolomyjky* (3 svazky)¹³⁾, *Koľadky i ščedrivky* (2 sv.)¹⁴⁾, *Halyčko-ukrajinski narodni lehendy* (2 sv.)¹⁵⁾, *Znady do halyčko-ruškoj demonolohiji* (2 sv.)¹⁶⁾, *Das Geschlecht Leben des ukrainischen Bauernvolkes* (2 sv.)¹⁷⁾, *Halyčko-ruški anekdoty*¹⁸⁾, *Hajivky*¹⁹⁾, *Narodni opovidanňa pro opryšky*²⁰⁾, *Ukrajinski narodni bajky*²¹⁾ aj. Celkem při-

V. Hnatuk, Polivka, 1883

Velectný pane Lohajko

Prinimam Vám listy, které mi poslal a je všecko vše ale nechtěl jsem
 z nich nic psát, protože to bibliografická práce významná, kterou je systematická
 práce psaná v ruském jazyce, kterou psal Jos. Kristof Kovar de Slovace
 Polonku, a nyní je v ruském jazyce psaná v ruském jazyce, Gajdar
 Turov, Dr. Martini, listy pro bibliografii pro praxi, Hefner
 Geschichte der Padocka slava, 1883 a jeho bibliografie von Gajdar
 London 1873 - Děkuji Vám velmi za listy, které mi poslal, ať se
 vrátí a všecko NR! Sest. posílá V. Hnatuk

Dopis J. Polivky V. Hnatukovi.

pravil do tisku více než 60 objemných svazků národopisných materiálů. Přitom každý z těchto svazků je vydán na vysoké vědecké úrovni: V. Hnatuk důsledně dbal na přesnost zápisu, u každého textu uváděl pasportisaci a početné paralely z folklórních sbírek mnoha národů. Téměř všechny své práce publikoval ve vydáních Ševčenkovy vědecké společnosti ve Lvově, jejímž tajemníkem byl nepřetržitě od roku 1898, tedy od skončení vysoké školy, až do své smrti v roce 1926. V tomto období Ševčenkova vědecká společnost vykonávala činnost skutečné akademie věd. Sám Hnatuk redigoval několik periodických vydání Společnosti: *Ethnografičnyj zbirnyk* (38 sv.), *Materialy do ukrajínskoji etnologiji* (20 sv.), *Chronyka Neukovoho tovarystva im. Ševčenka* (60 svazků v ukrajinštině a 54 v němčině) a *Literaturno-naukovyj vistnyk*. V posledním časopise uveřejnil přes 30 větších studií a 200 recenzí a menších článků. Ještě více příspěvků uveřejnil v *Zapyskach Naukovoho tovarystva im. Ševčenka*. Jako tajemník vydavatelské společnosti *Ukrajínsko-ruska vydavnyča spilka* se V. Hnatuk podílel na vydání více než 300 publikací této společnosti, mezi nimiž byly práce B. Engelse, klasiků ukrajínské a světové literatury a několik folklórních sbírek (Kalevala, 1000 a jedna noc, Lidové pohádky, Lidové novely, Pohádky o zvířatech aj.). Většinu z těchto publikací připravil do tisku sám. Některé přeložil z cizích jazyků.

Avšak jeho největší láskou od studentských let až do smrti byla a zůstala tzv. „Uherská Rus“, tj. ukrajinské obyvatelstvo dnešní Zakarpatské Ukrajiny, východního Slovenska, jihoslovanské Bačky a rumunského Banatu²²). V době od roku 1896 do roku 1903 navštívil toto území šestkrát a zapsal zde folklórní materiály, které svým rozsahem a přesností zápisu dodnes nejsou překonány. Jen uveřejněná část těchto materiálů (*Etnohrafični materialy z Uhorškoj Rusi*) představuje 485 textů lidové prózy a 583 písní. Kromě toho uveřejnil V. Hnaťuk podrobný popis svatby²³), sbírku duchovních písní²⁴), sbírku vystěhovalckého folklóru²⁵), podal popis několika starých rukopisných zpěvníků²⁶) atd. Z obsažnějších vědeckých studií o uherských Rusínech a jejich lidové kultuře si zasluhují pozornost zejména: *Rusíni v Uhrách*²⁷), *Ruški oseli v Bačci*²⁸), *Slovaký čy Rusyny*²⁹), *Rusyny Prjašivškoji jeparchiji i jich hovory*³⁰) a *V spravi literaturnoji movy pidkarpatskych Rusyniv*³¹). Neúplná bibliografie Hnaťukových sborníků, vědeckých studií, drobných článků a recenzí o Uherské Rusi představuje 114 údajů³²).

Téměř každá z Hnaťukových prací našla příznivý ohlas na stránkách ukrajinského a zahraničního tisku. Za vynikající zásluhy v rozvoji národopisu byl zvolen členem Ruské akademie věd v Petrohradě (1902) a členem společnosti: Etnohrafične tovarystvo v Kyjevě, Národopisná společnost československá v Praze (1905), Verein für osterreichische Volkskunde ve Vídni, Herman-Barth-Gesellschaft für geistige Völkerverständigung und Völkergeistforschungen v Berlíně, Prosvita v Užhorodě. V roce 1924 se stal akademikem Ukrajinské akademie věd v Kyjevě.

V. Hnaťuk měl těsné styky s vědeckými pracovníky mnoha slovanských a neslovanských národů. V jeho osobním archivu ve Vědecké knihovně AV USSR ve Lvově a v Ústředním historickém archivu ve Lvově jsou uloženy listy asi 800 dopisovatelů, z nichž asi 1/4 je ze zahraničí. Avšak nejvícejší vztah měl k Čechům a Slovákům a k jejich kultuře³³). Již jako student Lvovské university začal studovat český jazyk v semináři prof. Kaliny. V roce 1896 díky I. Frankovi navázal písemný styk s F. Hlaváčkem, studentem Karlovy university, který brzy přerostl v upřímné přátelství, které se upevnilo zejména po Hlaváčkově šestitýdenním pobytu ve Lvově³⁴). Těsné styky udržoval J. Hnaťuk i s A. Černým, do jehož Slovanského přehledu pravidelně přispíval³⁵). Později navázal písemný styk s F. Pastrnkem, J. Pátou, R. Hůlkou, F. Tichým, F. Pospíšilem, J. Králem, Z. Tobolkou a jinými.

Je pochopitelné, že nejtěsnější styky měl s českými národopisci, především s J. Polívkou, kterého považoval za nejlepšího slovanského znalce tradičního folklóru, Č. Zíbrtem, L. Niederlem, M. Murkem a J. Horákem³⁶). Níže uveřejňujeme dopisy těchto Hnaťukových korespondentů v plném znění. Originály těchto dopisů se nacházejí ve Lvovských archívech. Zdůrazňujeme, že to nejsou všechny dopisy jmenovaných národopisců V. Hnaťukovi. Značná část této ko-

respondence byla zničena za první světové války během obsazení Lvova ruskou armádou. Tehdy se stala budova Ševčenkovy vědecké společnosti vojenskou ubikací a písemnosti V. Hnaťuka sloužily vojákům jako materiál pro topení v kamnech. Některé dopisy uvedených českých korespondentů se nacházejí v archívech Kyjeva, zejména v archívu Ústavu literatury AV USSR (listy M. Murka) a Ústavu umění, folklóru a etnografie AV USSR.

Dopisy, které zde uveřejňujeme, mají velký význam nejen pro dějiny česko-ukrajinských vědeckých a kulturních styků, ale i pro poznání života a díla jejich autorů. Jsou tedy důležitým přínosem i pro český národopis. Odhalují nám doposud téměř neznámou stránku vědecké spolupráce českých národopisců s V. Hnaťukem a zavádějí nás do tvořivé laboratoře jednotlivých autorů.

V publikovaných materiálech nebyly měněny jazykové a stylistické zvláštnosti autorů jednotlivých rukopisů.

P O Z N Á M K Y (k textu i připojeným dopisům).

1. Životopis a folkloristickou činnost V. Hnaťuka podrobně osvětluje M. T. Jacenko v monografii „V. Hnaťuk. Žytta i folklorystyčna dijálnist“ (Kyjev 1964, 288 str.).
2. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Ševčenska (dále — ZNTS) XXXI—XXXII, 1899 s. 1—50.
3. ZNTS XXXV, 1908, 140—158 (Misc.).
4. ZNTS XCVII, 1910, 74—85.
5. Materialy do ukrajinskoji etnohrafiji (dále — MUE) XIX—XX, 1919, 249—389.
6. ZNTS CXXXIII, 1922, 173—224.
7. *Naukovyj zbirnyk prysvjačynyj M. Hruševskomu. Lvov 1906.* 576—594.
8. ZNTS CXXIII—CXXIV, 1917, 1—58.
9. Pidkarpatska Rús, Užhorod 1923, č. 1, 1924, č. 1—2.
10. MUE I, 1899, 68—78.
11. MUE III, 1900, 12—26.
12. Etnohrafičnyj zbirnyk (dále — EZ) III, IV, IX, XXV, XXIX, XXX, Lvov 1897—1912.
13. EZ XVII, XVIII, XIX, 1905—1907.
14. EZ XXXV—XXXVI, 1914.
15. EZ XII—XIII, 1902.
16. EZ XV, XXXIV, 1904, 1912.
17. *Antropophyteia*, Leipzig 1909.
18. EZ VI, 1899.
19. MUE XII, 1909.
20. EZ XXVI, 1910.
21. EZ XXXVII—XXXVIII, XLIII, 1916.
22. O Hnaťukově činnosti na Zakarpatsku viz: M. Jacenko, citovaná monografie, str. 88 až 128; V. Kaminškyj, *Uhoška Ukrajina v etnohrafičnych pracjach Volodymyra Hnaťuka*. Zapysky istoryčno-filolohičnoho viddilu UAN, Kyjev 1929, 149—174; M. Jaš-

- ko, *Volodymyr Hnatuk — doslidnyk folkloru Zakarpatta*. Naukovi zapysky Užhorodškoho deržavnoho universytetu, 1958, d. XXXIII, s. 101—114; M. Mušinka, *Volodymyr Hnatuk — vyznačnyj doslidnyk folkloru Prjašivščyny*. Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku, d. III (dale — NZ MUKS) 1967, s. 51—80; M. Mušinka, *Volodymyr Hnatuk — peršyj doslidnyk žytta i narodnoji kultury rusyniv — ukrajinciv Juholavii*, v kn. „Narodny prypovedky Bačvaňskych Rusynoch“, Ruský Ke-
restur 1967, s. 7—69.
23. V. Hnatuk, *Vesilě v Keresturi*. MUE X, 1908, 30—81.
24. V. Hnatuk, *Uhroruški duchovni virši*. ZNTS XLVI, kn. II, s. 1—68; XLVII, kn. III, s. 69—164; XLIX, kn. V, s. 165—272.
25. V. Hnatuk, *Pisenni novotvory v ukrajinsko-rušij narodnij slovesnosti*. ZNTS L, 1902, kn. I, s. 1—37; LII, kn. II, s. 37—67.
26. *Keresturska chronika*. ZNTS LIII, 1903, kn. III, s. 5—9; *Uhrorušyij spivannyk Ivana Hryadylevyča*. ZNTS LXXXIX, 1909, kn. II, s. 46—90; *Zbirnyk Petra Koločavškoho*. Naukovyj zbornyk Tovarystva Prosvita v Užhorodi d. I, 1922, s. 229—233 aj.
27. Slovanský přehled, Praha 1898, č. 5, s. 216—220.
28. ZNTS XXII, 1898, kn. II, s. 1—58.
29. ZNTS XLII, 1901, kn. IV, s. 1—81.
30. ZNTS XXXV—XXXVI, 1900, kn. III—IV, s. 1—70.
31. NZ MUKS, d. III, 1967, s. 19—27.
32. M. Mušinka, *Bibliografija prač V. Hnatuka pro Uhoršku Ruš*, tamtéž, s. 215—220.
33. O vztahu V. Hnatuka k Čechům a Slovákům viz M. Jácenko, *Slavistyčni interesy ta zvjazky V. Hnatuka*, in. *Mižslovjanški folklorni vzajemyny*, Kyjev 1963, 78—123; M. Mušinka, *Volodymyr Hnatuk a Čechy*, Český lid 1967, č. 2—3, s. 188—192; M. Mušinka, *Volodymyr Hnatuk a Slovensko*. In.: *Slavistika — Národopis*. Bratislava 1970, 11—30. Výběr z dopisů F. Hlaváčka, A. Černého a F. Tichého V. Hnatukovi byl uveřejněn námi ve Slovanském přehledu 57, 1971, č. 4, s. 304—310.
34. Viz F. Hlaváček, *Moje styky a spolupráce s V. Hnatukem*. NZ MUKS, d. III, 1967, s. 31—50.
35. Viz A. Žyvtok, *Adolf Černý ta Ukrajinci*, Lvov 1936.
36. JIŘÍ POLÍVKA (1856—1933), český filolog, liter. vědec a národopisec, dlouholetý profesor slovanské filologie na Universitě Karlově. O jeho životě a díle viz: J. Horák, *Prof. Dr. Jiří Polívka*. Praha 1923, 33 str. Jeho dopisy V. Hnatukovi jsou uloženy ve Státní vědecké knihovně ve Lvově, f. Hnat, č. 458, p. 16. Hnatukovy dopisy Polívkovi nacházejí se v Památníku národního písemnictví v Praze, sign. 82G52, I—II—E 39.
- ČENĚK ZÍBRT (1864—1932), přední český folklorista. Zakladatel a dlouholetý redaktor Českého lidu. Jediný jeho list V. Hnatukovi je uložen v Ústředním stát. historickém archívu ve Lvově, f. 3C 309, op. 1, zb. 154, č. 2270.
- LUBOR NIEDERLE (1865—1944), vynikající český národopisec, historik a archeolog. O jeho životě a díle viz: J. Eisner, *Lubor Niederle*, Praha 1948, 36 str. Dopisy L. Niederla V. Hnatukovi jsou uloženy ve Státní vědecké knihovně ve Lvově, f. Hnat. č. 402, p. 16.
- MATYÁŠ MURKO (1861—1952), jihoslovanský slavista, profesor Karlovy university, zakladatel a red. čas. *Slavia*. O jeho životě a díle viz: *Slovanská filologie na Universitě Karlově*. Praha 1968, 339—340. Jeho listy V. Hnatukovi jsou uloženy ve Státní vědecké knihovně ve Lvově, f. Hnat. č. 390, p. 16.
- JIŘÍ HORÁK (nar. 1884), jeden z nejvýznamnějších současných českých národopisců, profesor Karlovy university, akademik ČSAV, v letech 1952—1964 ředitel Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV. Bibliografii jeho národopisných prací viz: *Český lid* 1964,

- č. 5—6, s. 379—384. Jeho listy V. Hnaťukovi jsou uloženy ve Státní vědecké knihovně ve Lvově, f. Hnat. č. 149, p. 7.
- Soustrastné dopisy Národopisné společnosti československé v Praze a děkanství Filozofické fakulty Masarykovy university v Brně presidiu Ševčenkovy vědecké společnosti přebíráme z Ústředního státního historického archivu ve Lvově, f. 3 c 309, op. 1, zv. 154, č. 421.
37. Komentující tuto událost V. Hnaťuk v dopise I. Kreveckému ze 7. XI. 1915 psal: „Po příjezdu z Krivorivně zašel jsem do Akademického domu podívat se, co se stalo s mými skříněmi. Když jsem to shlédl, až za hlavu jsem se chýtil. Po skříních ani stopy, jenom velká hromada smetí. Z mé korespondence, kterou jsem mínil věnovat museu — ani stopy. A Vy přece víte, že tam bylo hodně zajímavých a cenných listů.“ (Ústřední historický archiv ve Lvově, f. 309, op. 1, zv. 68, č. 987).
38. Š. Mišík, *Piesne zo Spiša*, Muzeální slovenská spoločnosť 1898.
39. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Ševčenka* — hlavní orgán Ševčenkovy vědecké společnosti, vycházející ve Lvově od roku 1892.
40. V roce 1900 se měl v Praze konat sjezd slovanských vědců, který však nebyl úřady povolán.
41. F. Kutlík, *Báč-Sriemski Slováci*. Nemecká Polianka 1888.
42. V. Hnaťuk uveřejnil v *Zapyskách Naukového tovarystva imeni Ševčenka* devět recenzí na Polívkovy práce.
43. J. Kubín, *Povídky kladské II*. Praha 1914 (původně vyšly v NVC).
44. Jméno nečitelné.
45. J. Bolte, J. Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder — und Hausmärchen der Brüder Grimm*, d. I—V, 1913—1932.
46. Viz pozn. č. 43.
47. V roce 1913 se V. Hnaťuk léčil v sanatoriu v Zakopaném.
48. J. Polívka byl členem filologické sekce Ševčenkovy vědecké společnosti od 18. 2. 1914.
49. *Pryvit Ivanovi Frankovi v soroklitě jeho pyšmenskoji praci 1874—1914*. Lvov 1916.
50. J. Polívka, *Ukrajnški narodni bajky* (Zvirynnyj epos), t. I—II. Národopisný věstník Československý, XIII, 1918, č. 1, s. 105—111.
51. „*Lidové povídky z českého Podkrkonoší*. Z úst lidu zapsal Josef Kubín. Vydal a komentářem kriticko-bibliografickým opatřil J. Polívka“, vyšla teprve v r. 1926 v *Rozpravách České akademie věd a umění*; tř. III, č. 62.
52. MILOŠ WEINGART (1890—1939), český slavista, profesor Bratislavské university.
53. J. Polívka, *Filosof jizdným koněm ženíným*. NVC XVI, 1923, č. 1—2, s. 64—80.
54. Viz pozn. č. 45.
55. JOVAN CVIJIC (1865—1927), významný jihoslovenský zeměpisec, profesor bělehradské university.
56. J. Polívka, *Výbor ľudových rozprávok*. Čítanie študujúcej mládeže slovenskej, sv. IX, Matica slovenská, Martin 1927, 330 str.
57. *Výběr ruských pohádek*. Sestavil, mluvnickými poznámkami a slovníčkem opatřil za pomoci S. J. Karcevského Jiří Polívka. Sv. I. Bajky a legendy. II. Báčorky. III. Povídky ze života. Praha 1924.
58. Viz pozn. č. 28.
59. VĚSTNÍK SLOVANSKÝCH STAROZITNOSTÍ. Vydává dr. L. Niederle. Praha 1898—1900. V *Zapyskach Nauk. tovarystva im. Ševčenka* (d. XXVII, Bibl. str. 1—3) byla uveřejněna pochvalná recenze na první svazek Věstníku.
60. J. Polívka, *Obozrenije sovremennoho slavjanstva*. Encyklopedija slavjanskoj fiologii, Sant-Peteburg 1909.

61. M. Murko začal korespondovat s V. Hnatukem ještě před první světovou válkou, kdy byl profesorem v Štýrském Hradci. Uveřejňujeme jenom dopisy M. Murka z jeho poválečného pražského pobytu, týkající se národopisu.
62. V. Hnatuk se kvůli nemoci nemohl zúčastnit I. sjezdu slovanských etnografů a geografů.
63. Viz pozn. 19 a 20.
64. Prof. J. Horák k německým dopisům uvádí následující poznámku: „Za první světové války v letech 1917 až 1918 rakouská cenzura ostře sledovala korespondenci českých vědeckých pracovníků a spisovatelů s odborníky slovanskými. Dopisy psané česky se většinou „ztrácely“, jak jsem se sám přesvědčil. Dr. Hnatuk psal mně německy, proto jsem německy odpovídal, aby listy došly.
Dopisy Hnatukovy se mně nezachovaly. Za druhé světové války v prosinci r. 1944 mne německé Gestapo zatkl a uvěznilo. Po mém zatčení celá moje slovanská korespondence uložená u přítele — také později zatčeného — byla zničena z obavy před podrobnou prohlídkou.“ (Z dopisu prof. J. Horáka M. Mušinkovi ze dne 22. VI. 1971.)
65. Viz pozn. č. 21.
66. Viz pozn. č. 14.
67. *Literaturno-naukova biblioteka* — série vědeckopopulárních brožur založená I. Frankem r. 1889 ve Lvově.
68. V. H n a t u k, *Narodni bajky*. Z obrazkamy M. Vychora. Lvov 1918, 280 str.
69. Viz pozn. č. 50.
70. J. H o r á k, *Ze studií o lidových baladách. Část I. Sirotek*. Národopisný věstník česko-slovanský XII, 1917, 418—440.

Velectěný pane kolego!

Srdečné díky za Vaši laskavost, že jste mi opatřil knihu Bargezovu.

Mišíkovu sbírku³⁸⁾ sám nemám, vypůjčil jsem ji proto z musejní knihovny a poslal jsem ji Vám recomando. Doufám, že Vám správně došla. Druhou Vámi žádanou knížku nemám, ani v musejní knihovně není. Poptám se ještě u soukromých osob, neznají-li ji. Jinými sbírkami písní českých a slovenských mohu Vám posloužit. Znáte sbírku slovenských písní, vydanou svého času Slavii?

Jakkoliv velice rád Vám posloužím, dovolím si Vás upozorniti, že jest výhodnější vypůjčovati si knihy, pokud možno, z naší unversitní knihovny prostřednictvím Vaší unversitní knihovny, neboť zásilky jdou ex offa a jsou porta prosté. Sám objednávám si a vypůjčuji si tímto způsobem knihy kupř. z Vaší unversitní knihovny Lvovské, tak podobně Kyjevskuju starinu, kterou zde v Praze máme jenom v několika zlomcích.

Naše unversita ani biblioteka naše unversitní — která jset úplně samostatný, na unversitě nezávislý ústav, podléhá nanejvýš ingerenci zpravidla nečinných bibliotečních komisi obou unversit zdejších — ničeho nevydává mimo seznamy přednášek a seznamy profesorů, nemůže tedy ničeho posílati na výměnu. Ale jest velmi politovánihodné, že více Vaše Zapysky³⁹⁾ nedocházejí, neboť unversitní biblioteka jediná má veřejnou, všem, ne jenom profesorům, než i studentstvu a všemu obecenstvu přístupnou, zvláštní čítárnu pro časopisy vědecké a odborné. Ostatní učené korporace, kterýmž posíláte své publikace, zamykají je do svých skříní a půjčují je pouze, když se o ně požádá. Přístup k periodickým publikacím vědeckým v akademii naší atd. jest takto velice znesnadněn. Kromě toho může si vypůjčovati knihy jenom ten, který je členem těchto korporací. Já pro svou osobu mohu si je zajisté vypůjčovati kupř. v akademii, popřípadě i jinde, ale tu nejde jenom o mou osobu. Jde o to, aby širší interesanti měli volný přístup, snadně a lehce mohli sledovati vedle vědecké práce jiných také vědeckou činnost Vaši. A proto bych Vás snažně prosil, abyste své publikace i nadále posílali do naší unversitní bibliotéky. Ovšem podala-li správa naší unversitní bibliotéky žádost na Vaši společnost, jak na mou intervenci slíbila. Ve svém et. dopise nezmínil jste se o tom, byla-li Vám již žádost taková podaná. Račte mi to ještě sděliti, nedošla-li Vám ještě, abych mohl opětně na správě biblioteční urgovati vyřízení jejích slibu.

Co se konečně Vaši pro mně velice liehotivé vybídky týče, abych časem něčím přispěl do Vašich Zapisků, ujišťuji Vás, že zajisté velmi rádo bych něco zvláště pro Vás napsal, ale prosil bych o laskavou radu, do kterého oddílu, zdali do kritikobibliografického aneb do částí obsahující samostatná pojednání. Nevím totiž, do které míry ve svých Zapiskách tisknete samostatná pojednání vědecká. Rozumí se samo sebou, že v tom případě budu prositi, abyste moje příspěvky přeložili.

Vaše publikace etnografické vždy s velikou dychtivostí pročítám a jsem Vám velice zavázán, že mně jich darováním tak hojnou a nezaslouženou mírou poctíváte.

Račte býti ubezpečen, že vždy velice ochotně přispěju, pokud jest to v mých silách, a prosím, abyste se na mě i příště obracel — zvláště v záležitostech bibliografických.

S veškerou úctou

Vám zcela oddaný

J. Polívka, Vinohrady, Hálkova 49

Z musejní knihovny půjčují se knihy zpravidla na měsíc. Z našeho sjezdu⁴⁰⁾ asi nebude nic. Jeden náš kollega přivezl onehdy z Vídně zprávu, že jest pry proti němu Jagić. Ostatně zdá se, že ani v ministerstvĕ vyučování nejsou proň nadšení, ani náš zástupce v tomto ministerstvĕ.

(2)

(Bez data)

Velectĕný pane kollego!

Knížku F. Kutlíkovu⁴¹⁾ má prof. dr. Jar. Vlĕek zde, ale nechce ji dáti z ruky, neboť jest to bibliografická prý vzácnost. Míni, že byste snad mohl dopsati tiskaři této knihy Jos. Křištofkoovi do Německé Polánky, aneb že by ji mohl Vám snad opatřiti knihkupec Gašperik v Turĕ. sv. Martinĕ. Ostatně jsou důležitĕjší prý spisy jiné. Helzer Geschichte der Bácska Kusaty 1883, Dr. Godra Monographie von Syrmien Semlin 1873. — Sdĕluji Vám věcnĕ tímto, jak mě kollega Vlĕek poučil.

Šťastný a veselý NR!

Se srdečným pozdravem

Váš oddaný J. Polívka

(3)

5/III. 13

Velectĕný Pane!

Váš laskavý lístek mě velice překvapil. Nepokládám se za takovou kapacitu, že by se mohla psáti moje biografie v listĕ širšimu obecnstvu určenĕm. Netřeba Vám zvláštĕ vypisovati můj životopis, nic v něm není zvláštĕ pozoruhodného. Protrpĕl jsem sice mnoho, ale protrpĕl, a snad budu mítí už pokoj. Uznání od vědeckého svĕta dostalo se mi tolik, jak bych nikdy ani nebyl očekával. Stručný životopis spolu s bibliografií jest v Ottově Naučném slovníku, který snad ve Lvově najdete, a v XX. Godišňaku u Královské srbské akademie, který jest jistĕ ve Vaší Společnosti. Co jsem o folkloru tiskl, víte sám, věnoval jste některým věcem laskavou pozornost v Zapiskach,⁴²⁾

Letos zajisté také dotisknu Kladské povídky Kubínovy.⁴³⁾ Moje poznámky jste, jak vidím z poznámek při Vašich edicích, také četl.

Pracuji pomalu na slovenských pohádkách. Mám staré jich přepisy z několika rukopisných sborníků z 40-tých let min. století. Zbývá mi ještě nemnoho přepisovati. Také mi na myslí díla podobná, jak udĕlal (...) ⁴⁴⁾ o rumunských pohádkách. Snad se mi podaří to dodĕlati. Ale mám největší potíže s indolencí pánů v Turĕ. Sv. Martinĕ.

Grimma tiskneme II. svazek,⁴⁵⁾ hotov jest již 11. arch, a doufám, že do roku budeme s ním hotovi. Práce je to mozolná, ale tolik si mohu snad lichotiti, že odborníkům přijdou vhod tyto bibliografické záznamy. Snažil jsem se svědomitĕ, aby byly přesné, kontroloval jsem je znovu při korektuře. Byl bych rád více tam mĕl o slovanských verších, ale při celĕm plánu, jak jej vypracoval Bolte, nedali se jinak vmĕstnati.

Leccos byl bych jinak zpracoval, látky někdy přesněji rozlišoval. Že postupuji na mnoze jinak, poznáte, jestli laskavĕ srovnáte můj komentář Kubínových povídek,⁴⁶⁾ na

příklad „Mariszkind“ a j. Ovšem nevládnou tím ohromným materiálem západoeuropským a hlavně tištěné literatury středověké, jako Bolte. V tom ohledu nemá Bolte dnes vůbec soupeře v celé Evropě.

Práce bude jistě s tím mnoho a mnoho! Podle toho rozvrhu budou asi 4 svazky těchto „poznámek“. Do posledních svazků přijdou historické přehledy sbírek pohádkových jednotlivých národů, důkladné rejstříky, ovšem seznam použité literatury, a ovšem doplňky. Těch jest již dosti mnou zapsáno zvláště z jihoslovanských časopisů, které se mi příliš pozdě dostaly do ruky, a také z jiných sbírek.

Byl bych Vám povděčen, kdybyste mi ukázal některé časopisy Vaše, kde podobný materiál jest otištěn, pokud nebylo ho už ve Vašich edicích a při poznámkách užito. Vůbec budu Vám velice vděčen za všeliké doplňky.

Se vší úctou Váš zcela oddaný

J. Polívka

Zítřka odjedu asi na tři neděle na zotavenou na Ganské jezero.

(4)

28. XII. 1913

Navrátil se právě z Bělehradu, kde jsem pobyl něco přes neděli, našel jsem Váš lístek. Přijměte též moje upřímné blahopřání. Kéž se Vaše zdraví v krásném podkarpatském podnebí upevní.⁴⁷⁾

O osudech svého „Zkrocení zlé ženy“ nevím docela nic!

Srdečně Vás zdraví Váš zcela oddaný

J. Polívka

(5)

Všerory, 18. IX. 1916

Sehr geehrter Herr!

Ihren lieben Brief vom 14. d. M. beantworte ich in deutsche Sprache, da ich sehr befürchte, dass ein böhmisch geschriebener Brief Schwierigkeiten in Ihrer Zensur begegnen würde.

Die von Ihnen geschickten Bücher haben ich richtig erhalten und danke Ihnen bestens dafür. Meine Sachen hätte ich Ihnen schon längst geschickt, aber unter den obwaltenden Verhältnissen und bei der Unkenntnis Ihrer Adresse wagte ich es nicht. Der Verwaltung unserer Gesellschaft habe ich aufgetragen, Ihnen die fehlenden Nr. des Národopisný Věstník nachzusenden.

Ich befinde mich d. Z. auf meiner Sommerwohnung; demnächst hoffe ich nach Prag zu fahren und da werde ich meinem Buchhändler Fr. Rivnáč auftragen, Ihnen die von Ihnen gewünschten Bücher und einige meine Sachen zu schicken.

Meine Gesundheit ist nicht die beste, besonders ein Augenleiden verfolgt mich bereits drei Jahre, das linke Auge hat mir den weiteren Dienst versagt und ausserdem verfolgt mich stark die s. g. Photopsie, d. h. fortwährende Lichterscheinungen in den Augen, be-

sonders beim Denkel. Ich habe daher stark meine Arbeit einschränken müssen. Ich habe in Folge dessen die Leitung des *Národopisný věstník* jüngeren Kräften übergeben, und fungiere seither ernstlich nunmehr nominell auf Wunsch unserer Gesellschaft als dessen Redakteur. Auch die bibliographischen Übersichten in der *Zs. der Ges. f. Volkskunde* war ich bemächtigt niederzulegen. Vollständig von der Arbeit konnte ich natürlich nicht entzogen werden, es ist doch Arbeit der Anstrengung unseres ganzen Lebens.

Der Zeit führe ich zu Ende den Kommentar zu einer Märchensammlung aus Nordböhmen von Jos. Kubín, die ich Anfangs des Wintersemesters unserer Akademie vorlegen würde. Ausserdem habe ich begonnen eine Übersicht der slowakischen Märchenwelt besonders auf Grund der reichhaltigen Aufzeichnungen aus den 40-er Jahren des vorigen Jh., welche ich in den *F. F. Communications* herauszugeben gedenke. Die Anmerkung zu der K. u. H. M. Grimm uns liegen nun unter dem Drucke der obwaltenden Verhältnisse.

Der *N. V.* begann von diesem Jahr an in 4 Heften zu erscheinen. Die Hauptarbeit hat mit ihm nun Prof. Horák, der, wie ich fest hoffe, mein glücklicherer Nachfolger werden wird. Der 9. Jg. erschien in einem Bande und er enthält die Studie Horáks, die wohl Ihr grösstes Interesse wecken wird. Das Oktoberheft wird einen Aufsatz von ihm über die Bedeutung Barvinského ethnographischer Studien bringen, wie auch eine Besprechung Ihrer *Koljas*. Es wird also von grossem Interesse für Sie sein und hoffe, dass Sie auch damit ganz zufrieden werden.

Horák ist seiner Arbeit erhalten geblieben und kann ungestört weiter wirken. Ich hoffe, dass er sich bald bei uns habilitieren wird. Ich wünsche nur, das noch durchzuführen, und wenn ich einen so tüchtigen Nachfolger werde auf unserer Universität eingeführt haben, werde ich ruhig meine Tätigkeit auf der Universität niederlegen können.

Mit den herzlichsten Wünschen für Ihr Wohlergehen verbleibe ich

Ihr ganz ergebener

J. Polívka

(6)

Král. Vinohrady, 2. III. 1914

Velectěný Pane!

Srdečně Vám děkuji za lístek, kterým mi laskavě sdělujete, že mne Vaše učená společnost vyznamenala, zvolivši mne za svého člena.⁴⁸⁾

Bohužel jsem poslední dobu stížen oční chorobou a lékař zakázal mi na dva měsíce veškeré čtení a psaní. On doufá, že se můj zrak zase spraví. Ale ovšem budou mé práci vykázány určité meze.

Tisk II. sv. našich „Anmerkungen“ ke Grimmovi utěšeně pokračuje — právě došel 28. arch — korektury mi laskavě obstarává prof. Horák.

Až mi dojde korektura mého článku do *Sborníka Frankova*,⁴⁹⁾ postarám se, aby jí také jiný místo mne obstaral. Doufám, že Jste se za Svého zimního pobytu v Zakopaném hezky zotavil, a přeji Vám z plné duše hodně sil k další práci.

Srdečně Vás pozdravuji Váš Váš se vši úctou oddaný

Polívka

Velectěný pane kolego!

Děkuji Vám co nejsrdečněji, že jste si vzpomněl mých šedesátin. Dostalo se mi tolik přátelských a nanejvýš uznalých projevů, že jsem toho ani ve snách neočekával a ovšem nikterak nezasluhoval.

Připojil jste několik velmi krásných slov o úloze národopisu zvláště v dnešních krušných dobách, podobně jsme to nedávno slyšeli od M. Helebrandta z Vídně. Říkáme si taková slova často a utěšujeme se jimi. Ale já, upřímně řečeno, pozbyl jsem víry v ně. Mocní a vedoucí činitelé velkých národních a státních celků řídí se zcela jinými pravidly. *Might makes Right* — říká Angličan, a ještě výrazněji Němec: *Macht vor Recht!* A nalézají se již filosofové, kteří pro větší národní a státní celky konstruují zcela jinou morálku než pro obyčejného civilistu. Dívejme se ostře do dnešních dějů, odložme všecku idealisaci, kterýmž jsme se naučili ve škole neb z krásných knížek idealistů, také německých, a přesvědčíme se o této smutné pravdě. Těž Vy, až se probudíte z dnešního svého opojení, poznáte to v celé hrůze!

Divíte se jistě, že dostáváte ode mne list psaný strojem. Činím tak na radu svého očního lékaře. Počátkem listopadu onemocnělo dosti nebezpečně moje druhé oko a dosud není vyléčeno. Činí mi to mnoho starostí a bývám často sklíčován velkými obavami, že přijdu o ně a nebudu vůbec již schopen pracovat. Najal jsem si dva kandidáty, kteří mi čtou a píší, co jim diktuji. Práce takto ovšem velmi pomalu pokračuje, zvláště když tito mladíci jsou velmi málo vycvičení v pracích podobného druhu. Třetí svazek *Anmerkungen* bude v nedlouhé době, do Velikonoc, vytištěn. Nastává práce pro 4. sv., pro dějiny pohádkosloví, sbírek a studie u všech národů. To bude práce hodně obtížná, jmenovitě u oněch národů, u kterých není takřka žádných předběžných prací, jako např. u Poláků. Pracuji mimo to na soupise slovenských pohádek, zvláště na podkladě rukopisných sbírek. Začal jsem na tom pracovat již před léty, a nyní chtěl bych to konečně dokončiti, nyní ovšem pomocí svých písařů. Obávám se velice, že nadále nebudu moci jinak pracovat.

V příštím sešitě *NVC* bude obšírnější zpráva o Vaší sbírce bájek.⁵⁰⁾ Psal jsem jí o letních prázdninách.

Buďte hodně zdravý a s uctivými pozdravy Váš zcela oddaný

Polívka

Velectěný pane kolego!

Slečna Rozdolška odevzdala mi Vaši knihu teprve v pondělí dne 22. t. m. a tím vysvětlíte laskavě, že až dnes Vám děkuji za tento krásný dar. Často mysleli jsme na Vás, jak se asi Vám vede v těchto strastných a žalostných dobách, a tak tento Váš projev, že dále s neúmornou pílí pracujete, potěšil mne nesmírně.

Mně se vede stejně nedobře, můj zrak dále chátrá a znemožňuje mi každou usilovnější práci. Přes dvě léta již pracuji jen tak, že si dávám předčítati a diktuji. Koncem r. 1916, dříve než bylo započato s tiskem III. svazku *Anmerkungen*, předložil jsem naší akademii velkou Kubínovu sbírku povídek z Podkrkonoš, po nějakém čase počali je tisk-

Vltava 13/98

Vážení pane Kollega!

Ledečské Vám děkují za krásné
 psaní. Srdce v modlitbách v Praze.
 Šťastně jsem o vás přečetl zaslých po-
 chybou reformát do c. s. Církve.

Jsemu, alymž ráčil lidské vate
 vaty jistě pamatovali na svoje
 pro vydavatel zmanených vate
 jistě Mária Církve Církve Lidu
 Církve do se Luce. Tak se
 máve za nás! Vase přátel
 oddání máv některou přát
 má, ad-li by Vas žláva zajímala?

Ledečské podávají za redigování
 svých přátelských přát

oddání v úctě upřímně!

Čeněk Zibrt

Dopis Č. Zibrta V. Hnatukovi.

nouti, před rokem a více, dotiskli 20. arch a na něm ustali... Tisk se mezitím u nás takovou měrou zdrazil, že jsme byli nuceni zastavit téměř všecku publikační činnost, a od nastávajícího nového roku hrozí nové podražení, takže arch přijde až na tisíc korun! Připojil jsem obsáhlý komentář a nesu to velmi těžko, že tato práce dlouho leží.⁶¹⁾ Nyní pracuji a dodělávám pomaloučku soupis slovenských povídek lidových. Povídky jsou seřaděny podle určitého schématu, texty převzaté z rukopisů starších, ze 40-tých let, otiskují se většinou v původním pravopise téměř celé, z textů vytištěných sdělují se obšírné výtahy. Bibliografické odkazy jsou co nejstručnější, uvádějí se hlavně jen odkazy na Anmerkungen a na moje edice.

Doufám pevně, že s touto prací budu hotov do léta, ovšem kdy ji užím vytištěnou, ba zdali vůbec, vědí bozi!

Doufám, že jste dostal III. svazek Anmerkungen Grimm. Bolte přistoupil na počátku toho roku ku vypracování IV-ého svazku, literárně historického přehledu, a vyzval mne, abych také při něm a na něm pracoval spolu. Než bohužel moje neblahá oční choroba nedovolovala mi, abych se zavazoval ještě k takové práci. Hlavní mou prací jest nyní dokončení zmíněného spisu o slovenských pohádkách, a tříštití své zeslabené síly naprosto nesmím, a bylo by jinak nebezpečí, že bych ani to nedodělal. Bylo mi to nanejvýše bolestno, že jsem byl nucen odřící, ale nebylo to jinak možno. Třeba také ještě uvážiti, že zde jsem nemohl nijak naléztí pomocných sil mezi naší mládeží, znalých poněkud aspoň slovanských jazyků všech a mimo to ještě němějny. Není jich takřka vůbec! A bez pomocníků není pro mne žádná práce myslitelná.

Navrhoval jsem Boltemu některé síly, které by mohly napsati historické přehledy této práce u jednotlivých slovanských národů, ale začal-li Bolte jednat s nimi a jak daleko toto jednání dospělo, nevím. Přehledy práce na slovanském východě, na Ukrajině, u Bělorusů (dostal jsem nedávno IV.—V. sv. díla Karského o Bělorusech, o jich národní poesii), a u Velkorusů jsou nyní poměrně snadné, též u nás Českoslováků; mnohem snadnější jest to u jiných národů, kde není takorba žádných průpravných děl. Horák konečně se habilitoval, mimo něho ještě M. Weingart,⁵²⁾ ten více pro filologii, oba velmi zdatní, takže bude nyní o naši vědu na naší universitě překrásně postaráno. Já dosud čtu, ale málo, mám jakousi poloviční pensi, a půjdu do úplné asi do roka, jen budou-li hrozné drahotní poměry drobátko zmírněny. Kéž se u nás všech v nastávajícím roce tak zlepší, aby byla naše kulturní práce lehčí a radostnější!

Vřele tisknu Vám ruku Váš zcele oddaný

J. Polívka

Přikládám poslední můj tisk. Slavii, doufám, jste obdržel.

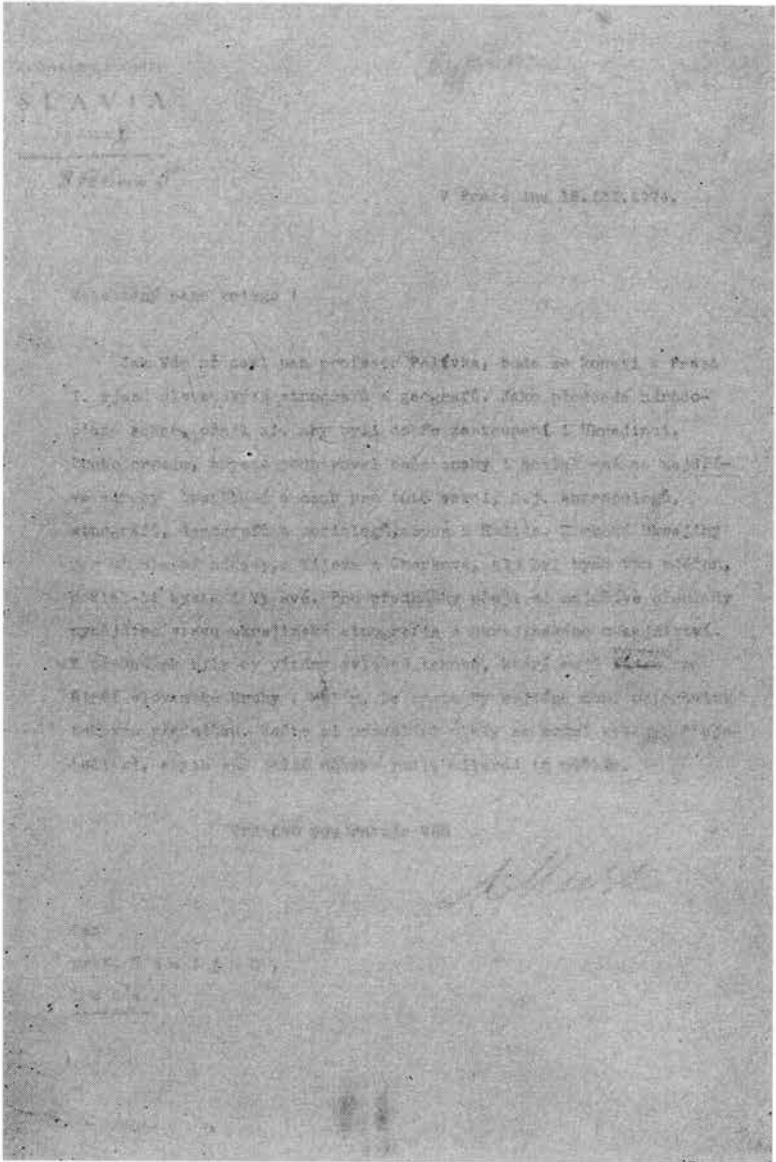
(9)

V Praze 20. VI. 1923

(Rukopis cizí)

Velectěný pane kolego!

V naší akademii zakročím ihned, aby vám poslala své publikace a stejně u naší Národopisné společnosti, aby Vám poslala Národopisný věstník. Tyto dny vyšel první až druhý

Dopis M. Murka V. Hnatukovi

dvojséit. Mám tam také článek a jeho otisk Vám současně posílám.⁵³⁾ Dostal-li jste dva svazky Kubínovy sbírky Lidové povídky z Podkrkonoší? Tuším, že jsem Vám ji poslal. Jestli však jste jich nedostal, sdělte mi to obratem pošty, já Vám hned pošlu. K této sbírce vypracoval jsem obšírný komentář, který je právě v tisku. Vytisknuto ho dosud 12 archů a zbývá ještě asi 10. Současně tiskne se nákladem Matice slovenské můj Soupis slovenských pohádek, první svazek se dotiskuje a doufám, že budu moci jej Vám poslati na počátku podzimu. Vedle toho mám v práci, popřípadě jsou dány do tisku jiné práce menšího a celkem místního významu.

Doufám, že Vaše zdraví jest celkem uspokojivé.

Vydavatelská práce byla také u nás poslední léta velice obmezována drahotnými poměry. Takořka teprve od toho roku se poměry zlepšují a naše akademie, zvláště naše třetí třída, začala vyvíjeti bohatou činnost. Seminář pro slovanskou filologii byl letos znovu zřízen, uveden do nových rozsáhlých místností, opatřen knihovnou již dosti obsáhlou, a tak oddáváme se naději, že se u nás vychová hojný dorost a naše práce na příště ještě více se rozvine. Nový náš slavistický časopis Slavii, doufám, že dostáváte.

Přeji Vám hodně zdraví a zdaru.

Jsem Vám oddaný

J. Polívka

(Rukopis J. Polívky)

Byl jsem právě v akademii, a tam mi řekli, že na jaře poslali vám 5 balíků, a sice prostřednictvím mezinárodní služby výměnné při Knihovně Národního Shromáždění. Posílají celkem dvakrát do roka — v červnu a prosinci. Podle toho byla zásilka expedována asi tyto dny. Zásilky jdou ovšem vždy do centra a Vaše tedy do Varšavy. Bylo by tedy třeba, abyste to tam dali reklamovati.

(10)

(Pohlednice)

Velectěný pane kolego!

Konečně byl můj komentář⁵⁴⁾ dotištěn a posílám Vám jej s uctivou prosbou za shovívavou pozornost.

Na samém počátku října poslal jsem Vám článek pro Váš sborník. Nedostal jsem dosud ani korektury, ani jinaké potvrzení, a tak mám obavy, byla-li Vám dodána moje zásilka. Byl bych Vám velice vděčen za bližší zprávu.

S vší úctou oddaný

J. Polívka

Velectěný pane kolego!

Posílám Vám dodatečně 1. a 2. sešit Lidových povídek z Podkrkonoší. Nedávno shledal jsem je mezi svými knihami založené, tím, prosím, račte omluviti, že je tak pozdě posílám.

Počátkem června t. r. pořádáme v Praze první sjezd slovanských geografů. Navrhoval jej věhlasný srbský učenec Jovan Cvijić.⁵⁵⁾ Prvotně zamýšlelo se uspořádati jej v Bělehradě, kde tak výtečně působí geografická a zvláště etnografická škola právě Cvijićem založená. Ale shledalo se, že srbské hlavní město se teprve začíná probírat z béd válečných a není ještě připraveno, aby mohlo hostiti ve svých ústavech větší počet hostů z celého slovanského světa, a tak na sám návrh Cvijićův ustanovena Praha.

Zveme Vás srdečně na tento náš sjezd a prosíme, abyste ráčil připravití též referát pro chystané schůze. Zároveň račte laskavě upozorniti své kolegy, pány z Vaší učené společnosti, a pozvati je prozatím naším jménem. Příkládám několik předběžných sdělení, abyste je rozdati mohl mezi své známé. Velice byli bychom vděčni, kdybyste nám laskavě oznámil, koho mohli bychom pozvati. Oficiální pozvání dostane Vaše společnost Ševčenkova v nejbližších dnech. Sám soukromě Vás prozatím o tom uvědomuji.

Stále ležím ve svých studiích, pokud to dovolí můj zrak. Dostal jsem konečně téměř všechny novější ruské sbírky pohádkové a mám plnou práci doplňovati své bibliografické poznámky. Můj výtisk Anmerkungen Grimm KHM i některá moje vydání jsou po stranách na mnoze silně popsány, a ovšem můj listkový katalog silně opět vzrůstá.

Druhý svazek mého Súpisu slovenských rozprávok začne se brzy tisknouti. V rukopisu jest ovšem dávno hotov. Kromě toho sestavil jsem výbor slovenských pohádek pro účely školní se stručným úvodem.⁵⁶⁾ Též jsem sestavil výbor (velko) ruských pohádek.⁵⁷⁾ Má býti zároveň jakousi cvičebnicí pro učení ruského jazyka a jest proto opatřen gramatickými poznámkami. První sešit obsahující bajky a legendy vyjde tyto dny.

Se srdečnými pozdravy Váš zcela oddaný

J. Polívka

DOPIS ČEŇKA ZIBRTA VOLODYMYRU HNATUKOVI

(1)

V Praze 23. IV. 98

Vážený pane Kollego!

Srdečně Vám děkuji za laskavé zaslání studie o osadnících v Bačce.⁵⁸⁾ Napsal jsem o ní podle zásluhy pochvalný referát do č. 5 Českého Lidu.

Prosím, abyste ráčil laskavě také vždy příště pamatovati na mne při vydávání znamenitých studií svých. Máte k dispozici Český Lid? Čítáte ho ve Lvově? Jak se mám za milé Vaše zasilky odvděčiti, snad některou prací svou, ač-li by Vás která zajímala?

Srdečně pozdravuje, za udržování styků přátelských prosí oddaný v úctě upřímné

Čeňk Zíbrt

DOPISY LUBORA NIEDERLEHO VOLODYMYRU HNATUKOVI

(1)

(Bez data)

Velectěný pane redaktore,

zasílaje Vám v listu tomto prospekt nového časopisu, který budu vydávati a jehož I. svazek vyjde v září t. r.,⁵⁹⁾ dovoluji si vás prositi, abyste mi laskavě na výměnu jeho ráčil zasílati „Zapysky tov. im. Ševčěnka“, které obsahují tak bohatý a krásný materiál. Budu referovati svědomitě o jejich obsahu.

Bylo by mi zároveň velice milo, kdybyste ráčil v příštím čísle o vydávání mého Věstníku učiniti již předem zmínku. Budu Vám velice vděčen.

V plné účtě Vám oddaný

Dr. L. Niederle

(2)

Č. j.

V Praze - Smíchově,
Zahrada Kinských,
dne 3. VIII. 1907

Milý pane kollego,

obracím se na Vás s následující prosbou.

Pro Slovanskou encyklopedii, kterou vydá petrohradská akademie,⁶⁰⁾ mám napsati úvodní stať „Geografičesko-statističeskij očerk Slavjanstva“ — jehož sestavení mi činí nemalé obtíže.

Slyšel jsem, že tovarystvo im. Ševčěnka připravuje etnografickou kartu Rusínů v Haliči a v Uhrách. Prosím, jak dalece pokročila tato práce?

Dále bych Vás prosil za zprávu, existuje-li nějaká starší mapa mimo Lemonierovu, Holovackého a Veličkovu?

Dále prosím, je nějaká mapa Rusínů v Besserabii?

Existují osady ruské i v Moldavii rumunské a je o nich někde něco psáno?

Budu Vám velice vděčen za odpověď na tyto otázky a rovněž za otisky Vašich posledních stať z ruské etnografie. Novější ročníky Zapisků Tovařštvá jsou mi těžko přístupny.

Vám v kollegiální účtě oddaný

Dr. L. Niederle,

t. č. Veletíny, p. Uherský Brod
(Mähren)

A ještě něco: kde bych našel *správné maloruské názvosloví* osad v Haliči, Bukovině a v *ruské* Malorossiji?

DOPISY MATIJA MURKA VOLODYMYRU HNATUKOVI

(1)

V Praze dne 27. října 1923⁶¹⁾

Velectěný pane!

Ve „Slavii“ bych rád přinesl přehled prací o ukrajinském národopisu z posledních let, jako je přehled polských prací professora Bystroně. Můžete si sami vybrati meze svého pře-

hledu, ale myslím, že byste mohl aspoň jíti nazpět do roku 1914. Rozhodně by stálo za to, aby se širší slavistický svět informoval systematicky o všech pracích, které mu zůstaly neznámé. To se ví, že se jedná jen o vědecké práce a ne o různé brožury, které vyšly za války, vyjma ty, které mají přece nějaký vědecký význam. Těšilo by mne velmi, kdybyste nám posílal také kratší články, které mohou zajímat slavisty, a podobné recenze a zprávy z Vašeho oboru. Račte upozorniti také Vaše literární historiky a jazykozpytce, že si přeje-me ukrajinských příspěvků.

Srdečně pozdravuje Váš oddaný

Murko

(2)

V Praze dne 18. III. 1924

Velectěný pane kolego!

Jak Vám už psal pan profesor Polívka, bude se konati v Praze I. sjezd slovanských etnografů a geografů. Jako předseda národopisné sekce přeji si, aby byli dobře zastoupeni i Ukrajinci. Proto prosím, abyste podporoval naše snahy a poslal mně co nejdříve adresy institucí a osob pro tuto sekci, tj. antropologů, etnografů, demografů a sociologů, aspoň z Haliče. Z ruské Ukrajiny mám už hlavní adresy, z Kyjeva a Charkova, ale byl bych Vám vděčen, poslali-li byste i vy své. Pro přednášky přeji si nejdříve přehledy nynějšího stavu ukrajinské etnografie a ukrajinského musejnictví. Z přednášek byly by vítány zvláště takové, které mají význam pro širší slovanské kruhy. Myslím, že byste Vy nejlépe mohl připravit takovou přednášku. Račte si rozdělití úkoly se svými kolegy.⁶²⁾ Přejete-li si, abych sám ještě někomu psal, milerád to udělám.

Srdečně pozdravuje Váš

Murko

DOPISY JIŘÍHO HORÁKA VOLODYMYRU HNATUKOVI

(1)

Král. Vinohrady, Korunní 31, 17. II. 1911

Slovutný pane,

pan profsor Polívka odevzdal mi Vaše dvě nové publikace (Hajivky i Narodni opovidanňa pro oprýškiv), které jste pro mne ráčil zaslati redakci Národopisného Věstníku.⁶³⁾

Nemohu ani říci, jak mne potěšila Vaše vzácná pozornost; jsem začátečníkem na širém poli slovanského národopisu a dosud jsem nic nevykonal, projevil jsem jen zájem o lidové tradice, zejména písně. Proto mne Vaše laskavost dvojnásob těší: jest mi povzbu-zením k dalšímu usilovnému studiu a přál bych si, abych Vám, slovutný pane, mohl nějakou rozsáhlejší práci dokázati, že můj zájem byl trvalý.

Děkuji Vám ještě jednou, jsem v dokonalé úctě Vám oddaný

Jiří Horák,
profesor gymnasia

N. B.

Byl bych šťasten, kdybych Vám mohl projevití sebemenší ochotu; kdybyste náhodou potřeboval informaci o našich věcech, jsem Vám k službám.

Ještě jednu prosbu mám: dovolu, prosím, abych Vám čas od času směl dopsati. Ovšem vím, že račte míti hodně práce, a proto není třeba, abyste se příliš namáhal s odpověďmi. I zcela stručné odpovědi mi budou vítány.

(2)

Král. Vinohrady, 8. III. 1911

Slavutný Pane,

račte přijmouti vřelý dík za laskavý dopis a za zaslanoú studii. Je zajímavá právě tím, že ukazuje cestu, kterou se tyto stěhovavé látky ubírají. Se zvláštním zájmem jsme četl, co na str. 2. jste poznamenal o poměru písni rusínských k slováckým a polským; myslím, že přejímání písni jest podmíněno především *rázem* textů. Písňe, které jsou vázány na určitou oblast národopisnou nebo na určitou událost historickou, se nepřejímají. U nás v oblasti československé máme podobné zjevy; Slovácká poesie zbojnická, která obsahuje zajímavé písňe — třeba že se rozsahem ani rozmanitostí nevyrovná rusínské — nepronikla příliš daleko do oblasti českomoravské. Všecky texty, jež najdeme u Sušila nebo Bartoše, jsou zapsány v jihomoravských vesnicích slováckých, tedy vlastně v oblasti žívlu slováckého. Do Čech nepronikly vůbec, patrně proto, že jsou příliš úzce spojeny s horskou přírodou tatranskou. A tak je to i s ukrajinskými písňemi. Proto nepronikla píseň o Nečajovi za hranice ukrajinské a haliěsko-ruské. Neboť Nečaj je typ jedinečný, možný jedině v onom zvláštním seskupení historických a kulturních poměrů, které byly na Ukrajině v XVII. stol.

Srovnejme naproti tomu např. píseň (Holovac. Nar. pesni I 126 č. 40), líčící dialog mezi kozákem a dívkou, která prosí, aby ji vzal na Ukrajinu; líčí, kde bude práti prádlo, kde je usuší, atd.

S malými změnami najdete tuto píseň u Kolberga (Pjesni I 269 č. 36a), u Sušila (Mor. nár. pís. 90 č. 87) i ve slovácké sbírce Slovenské spevy. Nechme zatím stranou otázku, kde vznikla tato píseň — ale čím to, že je tak rozšířena?

Jedině tím, že neobsahuje nic specificky ukrajinského, nebo polského, či slováckého, nýbrž že líčí typickou — řekl bych všelidskou situaci. Ale vidím, že jsem se rozepsal a zapomínám, že to jsou pro Vás vesměs velmi dobře známé věci.

Prose Vás, slavutný pane, ještě jednou, abyste přijal dík za Svou vzácnou laskavost, jsem v hluboké úctě Vám oddaný

Jiří Horák

P. S.

Prosím, *neračte se nějak znepokojovati* odpovídáním na mé dopisy. Samo sebou se rozumí, že mi bude každá odpověď od Vás velmi milá, ale ovšem jen, pokud Vás to neobtěžuje. Kéž Vám Prozřetelnost dopřeje zdraví, abyste mohl pokračovati dále ve své činnosti zasvěcené Vašemu lidu!

Byl jste tak laskav a vyzval mne, abych napsal, kterou z Vašich publikací bych si přál. Nemějte mi za zlé, osměluji se tedy užiti Vašeho vyzvání. Nyní by mne nejvíce zajímaly Vaše „Písni zapysané v Bačci“ (Etnohrafičný zbirnyk t. IX.).

(3)

Sázava 23. VII. 1911

Velectěný pane,

Konečně mohu odpověděti na Váš lístek a poděkovati Vám za XXIX. svazek Etnohr. Zbir., který tentokrát šťastně došel. Těším se z toho, že se Vám hodily sešity Naučného Slovníka, které jsem Vám zaslal a připojuji prosbu: Považujte tu nepatrnou zásilku za malou pozornost, kterou si dovolil projevit Vám mladý člověk, jenž s nelíčeným zájmem sleduje Vaši rozsáhlou práci.

(Konec listu schází.)

(4)

22. IV. 17.

Hochgeehrten Herr,⁶⁴⁾

besten Dank für die freundliche Sendung Ihrer interessanten Publikationen, welche ich mit wahrer Freude empfangen habe; sie dienen mir als Beweis, dass es Ihnen, hochgeehrter Herr, möglich ist, Ihre vielseitigen Studien weiter zu verfolgen. Hauptsächlich Ihre grossartige Sammlung der Tierfarbeln überraschte mich⁶⁵⁾.

Ich erlaube mir domnächts einige Senderabdrücke meiner Arbeiten an Sie zu senden mit der Bitte, diese Kleinigkeiten nachsichtig zu empfangen.

Bitte, entschuldigen Sie, wenn ich meinem Dank gleich wieder eine Bitte beifüge. Ich wurde vom Prof. Dr. Joh. Bolte in Berlin aufgefordert, für die Zeitschrift des Vereins für Volkskunde deutsche Berichte über die volkskundlichen Arbeiten der Süd- und Ostslaven zu schreiben. Nun wäre ich Ihnen, hochgeehrter Herr, sehr dankbar, wenn Sie mir gütigst behilflich wären, damit ein Bericht — was das ukrainische Volk betrifft — womöglich vollständig werde. Zu diesem Zwecke wäre es am besten, wenn mir wenigstens Ethnographen aus Galizien Senerabdrucke ihrer Arbeiten, Studien etc., übersenden wollten. Sie könnten versichert sein, dass ich alles dankbar verwenden werde.

Sellte es aber mit Schwierigkeiten für Sie verbunden sein, bitte ich wenigstens mich brieflich über die neueren Arbeiten zu informieren, da wir jetzt über die Tätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft u. a. Vereine wenig Nachrichten haben.

Und noch eine Bitte. In der Einleitung zu Ihrer Sammlung „Koljady“⁶⁶⁾ erwähnen Sie, dass Sie eine ausführliche Studie über diese hochinteressante Liedergruppe verfasst haben und demnächst erscheinen lassen. Wäre es nicht möglich, dass Sie uns einen kurzen Auszug für unsere Zeitschrift (Národopisný věstník) senden? Ich würde selbst eine sergfältige Übersetzung ins Böhmisches übernehmen. Überhaupt wären wir Ihnen dankbar, wenn wir die Ehre hätten, Sie unter die Mitarbeiter unserer Zeitschrift zählen zu dürfen. Alles, was Sie uns übersenden und was nach Ihrer Meinung für unsere Leser geeignet wäre, wird dankbar empfangen und sobald als möglich veröffentlicht werden.

Entschuldigen Sie, dass ich Sie, auch mit einer Bitte belästige. Mit der heutigen Post sende ich auch an Sie durch eine Postanweisung 25 Kronen, mit der Bitte mir felgende Bücher zukommen lassen.

Aus der Literaturno-naukova Biblioteka⁶⁷⁾:

Nr. 104—105, 112: M. Драгомаів: Листи до Ів. Франка;

118: I. Франко: Молода Україна.

Ferner folgende Arbeiten:

Ів. Франко: Слово о Лазаревѣ воскресеніи;

Ів. Франко: Студії над народними піснями;

М. Тершаковец: Галицько-руське літературне відроджене;

М. Возняк: Пам'яті Ів. Франка;

Ів. Шишманов: Роля України в болгарськiм відродженні;

В. Гнатюк: Ein erotisches ukrainisches Lied aus dem XVII. Jh.;

В. Гнатюк: Polnische erotisches Lieder aus dem XVIII. Jh.;

В. Гнатюк: Угровські духовні вірші.

Ich hoffe, dass der Betrag, den ich sende, genügen wird, obzwar ich vermute, dass auch bei Ihnen die Bücherpreise bedeutend gestiegen sind. Sollte ich etwas nachzahlen, so bitte mir zu schreiben, und ich sende Ihnen Bücher dafür, die Sie wünschen werden Überhaupt stehe ich Ihnen immer zu Diensten und es würde mich freuen, wenn Sie etwas brauchen sellten, Ihnen behilflich sein können.

Wie ich Ihnen im Sommer geschrieben habe, war ich ernst krank, allein in den Ferien habe ich mich erholt, jetzt geht es mir schon besser. Prof. Polívka wurde im November 1917 von einer schweren Augenkrankheit heimgesucht. Er durfte nichts arbeiten, erst jetzt erlaubt ihm der Arzt eine Weile zu lesen. Auf seinen Wunsch besorgte ich die Korrektur und einige Nachträge zu dem III. Band der Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Hoffentlich erscheint der III. Band. zu Ostern. Auch hat Prof. Polívka seine ausführliche Studie „über Lebenszeichen“ beendet und wird Ihnen vermutlich schon einen Sonderdruck geschickt haben.

Entschuldigen Sie, hochgeehrter Herr, dass ich Sie mit solchen Bitten in Ihrer Arbeit störe. Einer freundlichen Antwort entgegensehend empfiehlt sich Ihnen mit aufrichtiger Hochachtung

Prof. Dr. Jiří Horák

(5)

13. 2. 1918

Hochgeehrter Herr,

vor allem spreche ich meinen innigen Dank aus für freundliche Zusendung des hübsch ausgestatteten Buches „Narodni Bajky“⁶⁸). Ich werde es im *Národop. Věstník* kurz anzeigen, da Prof. Polívka Ihre grosse Sammlung von Tierfabeln (*Etnograf. Zbírnik* 37—38⁶⁹) selbst ausführlich besprechen will. Mit der heutigen Post erlaube ich mir an Sie einen Senderdruck abzusenden. Es ist dies eine Studie über die böhmische Ballade vom verwaisten Kinde⁷⁰). Ich habe auch die polnischen Legenden, sowie die ukrainischen und weissrussischen Lieder „Pro syritku“ zum Vergleich herangezogen. Es würde mich freuen, wenn Sie mir kurz Ihre eMinung mitteilen wollten, denn ich vermute, auch das Verhältnis der polnischen und ukrainischen Varianten zu beleuchten. Auf diese Art beabsichtige ich auch andere böhmische Lieder zu bearbeiten.

Ich freue mich auf Ihre Zeilen und hoffe, dass Sie gesund sind.

Mit besten Empfehlungen

Ihr ergebener Prof. Dr. Jiří Horák

NB: 6. März feiert Prof. Polívka seinen 60. Geburtstag.

DOPIS NÁRODOPISNÉ SPOLEČNOSTI ČESKOSLOVANSKÉ
SEVČENKOVÉ VĚDECKÉ SPOLEČNOSTI

Smíchov, dne 14. října 1926
Kinského zahrada č. p. 07

Slavutní pánové,

dostali jsme smutnou zprávu o úmrtí Vašeho neúnavného sekretáře a osvědčeného vědeckého pracovníka p. Dr. Vlad. Hnatjuka i spěcháme, abychom vyslovili Vám jménem NÁRODOPISNÉ SPOLEČNOSTI ČESKOSLOVANSKÉ upřímně citěnou soustrast. Připojujeme i přání, aby se Vám podařilo brzy vyplnit citelnou mezeru, která tím jak ve Vaší činnosti spolkové, tak v práci vědecké povstala. Raďte přijati s projevem naší soustrasti i projev oddané úcty.

J. Jakubec, předseda

J. F. Svoboda, II. jednatel
Dr. Jiří Horák, jednatel

DOPIS DĚKANSTVÍ FILOSOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERSITY V BRNĚ
PRESIDENTU SEVČENKOVY VĚDECKÉ SPOLEČNOSTI

V Brně, dne 23. října 1926.

Vážení pánové,

Filosofická fakulta Masarykovy university v Brně projevuje Vám srdečnou soustrast nad ztrátou, která Vás postihla úmrtím pana Volodymyra H n a t j u k a.

Zesnulý badatel si dobyt v dějinách slovanského národopisu nehynoucích zásluh svou neúnavnou činností sběratelskou a vydavatelskou. Jemu děkujeme za bohatou látku, jež všestranně osvětluje život lidu ukrajinského a tím také podporuje bádání o národech sousedních.

Volodymyr Hnatjuk zůstane navždy krásným příkladem obětavé lásky k vědě a nezlomné energie, poněvadž za okolností často nepříznivých sám vykonal dílo, jež jinde bývá chloubou celých vědeckých společností.

Filosofická fakulta Masarykovy universitu v Brně a zejména její Slovanský seminár s hlubokou úctou vzpomínají světlé památky vynikajícího badatele a doufají, že veliký vzor bude povzbuzením mladému dorostu badatelskému.

Ze sboru profesorského filosofické fakulty Masarykovy university v Brně:

Jul. Glücklich, t. č. děkan

DEKANSTVÍ
FILOSOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY
V BRNĚ

45
V BRNĚ dne 23. října 1926.

H. T. Im. III

4: 170

1026

Číslo 3933, 1926-6.

Průch

V. T.

residium Nauk. Tov. Imeny Sevčenko

VE L V O V Ě .

Vážení pánové,

Filosofická fakulta Masarykovy university v Brně projevuje Vám srdečnou soustrast nad ztrátou, která Vás postihla úmrtím pana Volodymyra Hnatyuka.

Zemřelý badatel si dožil v dějinách slovanštiny širokého uznání. Jeho vědecké práce jsou bohatou látkou, jež všestranně obohacuje život lidu a kulturního a tím také podporuje úsilí o národní obrození.

Volodymyr Hnatjuk zůstane navždy vzácným příkladem občana, který s velkou energií, oddaností a obětovostí činite nepřetržitě své vynikající dílo, jež lidem bývá oblíbenou a všude v dějinách společnosti.

Filosofická fakulta Masarykovy university v Brně a zejména její slovanští vědci s hlubokou bolestí vzpomínají světlé památky vynikajícího badatele a doufají, že veliký vzor bude povzbuzením a látkou k dalšímu činnému badatelskému.

Ze sboru profesorského filosofické
fakulty Masarykovy university v Brně.

1. 11. 1926

*Soustrastný dopis děkanství filosofické fakulty brněnské university
u příležitosti úmrtí V. Hnatyuka*

Письма чешских фольклористов и этнографов Владимиру Гнатюку

К столетию со дня рождения В. Гнатюка (1871—1926)

Резюме

Выдающийся украинский фольклорист Владимир Гнатюк в своей научной деятельности живо интересовался чешской народной культурой. За успехи в развитии славянской этнографии и фольклористики Чехословацкое этнографическое общество уже в 1905 г. избрало его своим членом. В. Гнатюк вел личную переписку с Ф. Главачком, А. Черным, Ф. Пастрнком, Й. Патой, З. Тоболкой, Р. Гулкою, Ф. Тихим, Ф. Поспишлом, Й. Кралем и иными чешскими деятелями науки и культуры. Но самое выдающееся место в его богатой переписке, которая находится в Львовской научной библиотеке и Львовском Центральном государственном историческом архиве, занимают письма чешских этнографов и фольклористов: И. Поливки, Ч. Зибрта, Л. Ниедерле, М. Мурка и И. Горак. Письма этих четырех корреспондентов в данной работе впервые опубликованы полностью. К сожалению, значительная часть его переписки была уничтожена во время первой мировой войны.

В десяти письмах ИРЖИ ПОЛИВКИ (1899—1924) приведено много фактов, свидетельствующих не только о деловых связях между двумя учеными, пользующимся общим методом исследования (они все время обменивались публикациями, информировали друг друга о своей научной работе и творческих планах, взаимно рецензировали свои работы на страницах факховой прессы), но и о их личной дружбе. Особенно интересны те части писем И. Поливки, где он говорит о трудностях, которые ему приходилось преодолевать при работе над комментариями к сказкам братьев Гримм и иными научными работами.

ЧЕНЕК ЗИБРТ в своем письме (1898 г.) благодарит Гнатюка за присланную работу «Руські оселі в Бачці».

ЛУБОР НИЕДЕРЛЕ обращается к Гнатюку с просьбой прислать ему материалы к этнографической карте словян и предлагает обмениваться научными изданиями.

МАТИЯ МУРКО в своих письмах (1923—24 гг.) просит Гнатюка написать обзор украинской этнографической литературы для ж. «Славия» и приглашает его взять участие в подготовке Первого съезда славянских этнографов и географов.

ИРЖИ ГОРАК в пяти письмах благодарит В. Гнатюка за присланные книги, которым дает высокую оценку. В одном из писем высказывает интересные мысли о взаимосвязях между славянскими народными песнями.

В конце переписки опубликованы письма Чехословацкого этнографического общества в Праге и деканата Брненского философского факультета президии Научного общества им. Шевченка в Львове по случаю смерти В. Гнатюка. В письмах дана высокая оценка научной деятельности В. Гнатюка.

Cvetana Stojanova Romanská a její národopisný odkaz

IVAN KOEV

Katedra archeologie a etnografie University K. Ochridského, Sofia

*Prof. dr. CVETANA STOJANOVA ROMANSKÁ
(16. 12. 1914—3. 3. 1969)*

Významná folkloristka a etnografka, prof. dr. Cvetana Romanská, zemřela neočekávaně v rozkvětu své tvůrčí vědecké činnosti. Narodila se v Sofii. Absolvovala střední klasické vzdělání v r. 1933 a r. 1937 ukončila studium slovanské filologie na historicko-filologické fakultě sofijské university. Stala se důstojným nástupcem svého otce, akademika prof. Stojana Romanského, který tehdy vedl Katedru slovanské jazykovědy a etnografie.

Po postgraduálním studiu na pražské Karlově universitě v letech 1937–39 a po úspěšné obhajobě své doktorské práce „*Mariánské apokryfy a bulharská lidová píseň*“ v Praze vstoupila Romanská do vědeckého světa. Se vzácnou houževnatostí a pílí pracuje celá tři desetiletí na široké nezorané půdě slovanské i bulharské folkloristiky a etnografie.

Po svém návratu ze studia v Československu stala se dobrovolnou asistentkou slovanské filologie na historicko-filologické fakultě v Sofii. V roce 1942 se stala asistentkou katedry slavanské jazykovědy a etnografie. Po čtrnácti letech, roku 1956, je již docentkou slovanské folkloristiky, a od začátku roku 1963 až do své smrti řádnou profesorkou slovanské folkloristiky a slovanské etnografie téže katedry.

Na sofijské universitě vedla prof. C. Romanská tyto přednášky a semináře: slovanský folklór, ruský folklór, bulharská lidová básnická tvorba, slovanská etnografie, bulharská etnografie, obecná etnografie, praktické kursy bulharštiny.

První vědeckou publikací C. Romanšské je její článek „*Kiril Christov i narodnata pesen*“ (Kiril Christov a lidová píseň; ve sborníku na počest Kirila Christova, Sofia 1937, s. 81–100). Toto folkloristické téma předznamenalo budoucí směr její vědecké práce. Vědecky objevný ráz má její článek, publikovaný o rok později, „*Obrazät na Levski v bälgarskata poezija*“ (Obraz Levského v bulharské poezii; Učilišten pregled, roč. 37, sv. 1, s. 58–78).

Vědecká činnost prof. Romanské začala doktorskou disertací „*Mariánské apokryfy a bulharská lidová píseň*“, publikovanou ve Sborníku BAN (sv. 34, 1940, s. 2–208). Autorka podrobně zkoumá široký ohlas apokryfní literatury v křesťanském světě vůbec, její pronikání především mezi jižní a východní Slované a její vliv na básnickou tvorbu Slovanů. Pečlivě rozebírá příčiny ohlasu apokryfů mezi bogomily, jejichž hnutí se objevuje v Bulharsku v 10. století. Přes ostré zákazy se toto hnutí drží až do doby vpádu Turků. Stoupenci těchto názorů hojně šíří opisy apokryfů mezi lidem až do 19. století i později. Způsobuje to, jak říká autorka, zvláštní kolorit apokryfní literatury, která svým obsahem, světovým názorem a naivně básnickými formami stojí velmi blízko lidovému myšlení a je snadno lidu pochopitelná. Je přirozené, že národ se nespo-

*) V poslední době opustily řadu čestných členů Národopisné společnosti československé při ČSAV dvě vynikající vědecké osobnosti — prof. Cvetana Romanská a prof. Petr Bogatyrev. Jejich světlé pómátky chceme vzpomenout alespoň tímto skromným způsobem. — Redakce.

kojuje jen čtením a šířením apokryfů, ale že z nich i čerpá motivy pro svou vlastní poezii. Apokryfy tedy obohacují lidové písně Bulharů, Srbů i Rusů a dávají jim nové náměty. V závěru práce autorka výslovně zdůrazňuje, že bulharský lidový zpěvák velice málo využíval apokryfní literatury, a proto zaujmají písně s náboženskou tematikou v Bulharsku místo podřadné. Bulharské lidové písně s mariánskou tematikou se tak mění, zcela ztrácejí stopy svého spisovného původu a stávají se skutečnými díly lidové slovesnosti.

Svou vynikající znalost staré bulharštiny a srovnávací slovanské jazykovědy ukázala dr. Romanská i ve své druhé velké monografii „*Stilni pochvati na Patriarch Evtimij*“ (Stylistické osobitosti patriarchy Evtimije; Sborník BAN, sv. 37, 1942, s. 107—280). Cílem, který si dala mladá, sotva šestadvacetiletá vědecká pracovnice v této monografii, bylo „prozkoumat, jakých uměleckých prostředků využíval tento veliký spisovatel z období druhého bulharského státu, aby dosáhl velkoleposti a citového výrazu svého jazyka“ (s. 14). A skutečně, při rozboru výrazových prostředků Evtimijova básnického jazyka a stylu Romanská zdůrazňuje, že patriarcha Evtimij byl náruživý stoupenec literárních tradic, vlastních bulharskému písemnictví po celá staletí od doby jeho vzniku. Přestože tato práce Romanské má především zaměření jazykovědné, je na ní vidět autorčina folkloristická erudice, například v pasážích, kde sleduje Evtimijova přirovnávání se sluncem, nebem, hvězdami, bleskem, dešťovými kapkami, mraky, zvířaty, ptáky, rybami, hmyzem a řadou podobných jevů.

Je třeba poznamenat, že se Romanská vypracovala ve zkušenou badatelku na poli folkloristiky v období po 9. září 1944, kdy se stala docentkou a později profesorkou katedry slovanské jazykovědy a etnografie na filologické fakultě sofijské university Klimenta Ochridského. Od r. 1962 pracuje již jako vedoucí sekce pro folklór Etnografického ústavu a muzea Bulharské akademie věd. Prof. Romanská zaujímá čestné místo v prvních řadách třetí generace bulharských folkloristů a národopisců. Vedle své pedagogické činnosti na universitě projevovala svou výjimečnou vědeckou produktivitu v edicích Etnografického ústavu a muzea BAN, v ročence sofijské university a v řadě jiných časopisů v Bulharsku a v cizině. Počet jejích publikací vzrůstá nad 100. Kromě toho v nakladatelství „Nauka i izkustvo“ prof. Romanská publikovala čtyři vysokoškolské učebnice: „*Balgarsko narodno poetično tvorčestvo*“ (Bulharský lidová básnická tvorba; vyšlo třikrát, 1958, 1964 a 1969), „*Slavjanski folklor*“ (Slovanský folklór, vyšlo dvakrát, 1963 a 1970), „*Balgarskata narodna pesen*“ (Bulharská lidová píseň, r. 1965) a „*Slavjanskite narodi. Etnografiska charakteristika*“ (Slovanské národy, etnografická charakteristika — posmrtné vydání 1969). V této monografické práci (314 s., 89 obr. a 1 mapa) jsou důkladně zpracovány a zobrazeny poznatky z dlouhých období vývoje slavistiky, komentovány různé názory vědců, zejména ty, jež se týkají etnogeneze Slovanů a jejich migrace. Pečlivě je sledován historický a etnický vývoj jižních, východních i západních Slo-

vanů od nejstarší doby jejich styků vzájemných i s neslovanskými národy. Převládající část monografie tvoří národopisná charakteristika hlavních rysů lidové hmotné i duchovní kultury Slovanů, jejich společenských poměrů, rodinného života, lidového kalendáře a různé způsoby vyjádření lidové výtvarné, slovesné i hudební tvorby. Práce získala mezinárodní ohlas svým obsáhlým německým souhrnem (15 stránek) a podrobnou bibliografii ke každému oddílu, kde zájemce najde literaturu k samostatnému studiu jednotlivých dílčích otázek.

Do oboru slovanské folkloristiky patří i práce „*František Ladislav Čelakovský i slavjanskoto narodno tvorčestvo s osoben ogled kām bālgarskite narodni pesni i poslovice*“ (Čelakovský a slovanská lidová slovesnost se zvláštním zřetelem k bulharským lidovým písním a příslovím; Godišnik na Sofijskija universitet, Istoriko-filologičeski fakultet, sv. 11, 1944-49, s. 1—95). Na toto téma napsala Romanská i práci „*Všeslavjanskite christomatii na František L. Čelakovský i tjachnata bālgarska čast*“ (Spisanie BAN, sv. 71, 1950, s. 93—146). Tento významný český básník a znalec slovanského folklóru dosáhl široké popularity nejen v Bulharsku, ale ve všech slovanských zemích. — Zaslouženou pozornost obrací Romanská i k jihoslovanskému folklóru v článcích „*Kām vāprosa za proizchoda, razprostranienieto, motivite i razvitieto na pesnite za Krali Marko u južnite Slavjani*“ (K otázce původu, rozšíření, motivů a vývoje písní o králevi Markovi u jižních Slovanů; Slavjanska filologija, tom 5, 1963, s. 5—20), a „*Predanijata za Krali Marko vāv folklora na južnite Slavjani (obšta charakteristika)*“ (Slavistični studii, 1963, s. 379—391).

Je třeba také po zásluze poznamenat, že prof. Cvetana Romanská první popjala iniciativu a začala si všimat vlastní písňové tvorby proslulých lidových zpěváků v monografiích „*Djado Mano — avtor i izpālnitel na narodni pesni ot selo Maslovo, Sofijsko*“ (Děd Mano — autor a zpěvák lidových písní z obce Maslovo na Sofijsku; Izvestija na Etnografskija institut i muzej, kn. 1, s. 143—201), a „*Pesni na dvama narodni pevci — bašta i sin ot selo Ljutovo, Pazardžiško*“ (Písně dvou lidových zpěváků, otce a syna z obce Ljutovo na Pazardžicku; Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis, sv. 50, s. 247—276).

Hlubokou erudici v oblasti bulharské folkloristiky projevila prof. Romanská v první části 11. dílu známého mnohosvazkového díla „*Bālgarsko narodno tvorčestvo*“ (Bulharská lidová tvořivost; Sofia 1963), kde jsou zastoupeny pověsti a legendy — studie, sebrání a kritický aparát. Zde jsou přehledně zpracovány specifické rysy a vzájemné vztahy mezi historickými pověstmi a lidovými historickými písněmi, dále pak je pojednáno o podstatném rozdílu mezi oběma druhy lidové poezie.

Do okruhu bulharské lidové prózy patří i publikovaná přednáška „*Bālgarskite narodni poslovice sās socialna tematika v sravnenie s poslovice na ostanalite slavjanski narodi*“ (Bulharská lidová přísloví se sociální tematikou ve srovnání s příslovími jiných slovanských národů; Rad 11-og kongresa Saveza

folklorista Jugoslavijske u Mostaru i Trebinje od 16. 8. do 23. 9. 1962, Sarajevo 1963, s. 239—256). Ve srovnávacím aspektu se srbským folklórem je zpracována i stať „*Obšti osobnosti na bálgarskite i srábskite narodni chajduški pesni*“ (Obecné rysy bulharských a srbských lidových hajduckých písní; Slavističen sbornik, tom 2, 1968, s. 379—407).

Ve spolupráci se starší vědeckou pracovníci BAN, Stefanou Georgievovou-Stojkovovou, publikovala prof. Romanská práci „*Prinos kām izučavaneto na bálgarskija partizanski bit i folklor (po materialii ot Plevensko i Loveško)*“ (Příspěvek ke studiu života a folklóru bulh. partyzánů podle materiálu z okolí měst Pleven a Loveč, Sofia 1954). V první části se hovoří o všech hlavních momentech ze života partyzánů: útěk, přijetí partyzánských jmen, život mimo obydlená místa, ukrývání v obcích, setkání s přechovávači, přesuny, jídlo, oděv, výzbroj, hygiena, způsob léčení nemocných partyzánů apod. Nepochybný zájem folkloristů vyvolává druhá část práce, kde jsou rozebírány písně o partyzánech a od partyzánů, hlavně ty, které mají vztah k básníku partyzánovi Christo Kārpačevovi. Zajímavou interpretaci mají ústní vyprávění a pověsti kolující mezi lidem o partyzánských bojích. Provádí se pečlivá analýza a ukazují se pravdivé příčiny vzniku této svérázné lidové literatury.

Prof. Romanská po sobě zanechala i jediné monografické zpracování života a kultury málo známých Rusů „*Někrasovců*“, tj. ruské národnostní menšiny, žijící v Bulharsku v obci Kazaško u Varny. Všestranně a hluboce prostudovala život příslušníků této menšiny v článku „*Njakoi etnografski osobnosti na s. Kazaško, Varnensko*“ (Některé národopisné zvláštnosti . . .), který vyšel ve sborníku Ezikovedsko-etnografski izsledvanija v pamet na akademik St. Romanski (Sofija, BAN 1960, s. 563—589). Kromě Varnenska žije tato menšina v obci Tatarica na Silistrensku, kam její příslušníci přišli počátkem 20. století. Jednotlivé rodiny jsou i v okolí Ruse. — Jiné dvě monografie, vzniklé důkladným studiem této menšiny, jsou v 53. a 54. svazku Godišniku na Sofijskija universitet, filologičeski fakultet. Tyto díly vyšly v letech 1959 a 1960. Práce mají názvy „*Folklor na rusite-nekrasovci ot s. Kazaško, Varnensko*“ (sv. 53, s. 495—614) a „*Ribolovāt na rusite-nekrasovci ot s. Kazaško, Varnensko. Prinos kām etnografskoto proučvane na černomorskija ni ribolov*“ (sv. 54, s. 355—466).

Mnohaleté vedení folkloristické sekce Etnografického ústavu BAN se výrazně projevilo v autorské a sestavovatelské účasti na kolektivní práci „*Bálgarski junaški epos*“, která vyšla ve dvou knihách 53. dílu významné vědecké publikace Etnografického ústavu a muzea „*Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis*“. Je třeba připomenout i velkou práci prof. Romanské jako redaktorky materiálů z oboru etnografie 2., 3. a 4. dílu „*Krátké bulharské encyklopedie*“. Značný je její přínos v pracích o bulharských junáckých a hajduckých písních, pověstech a legendách, příslovích a pořekadlech, o dětském folklóru. Kromě

toho prof. Romanská úspěšně zpracovávala i problémy z oblasti slovanské i bulharské etnografie, slovanské lexikografie a slovanských literatur.

Vedle své vysoce produktivní vědecké práce, trávající po dobu více než třiceti let, je prof. Romanská známa i jako výborná přednášející sofijské university v oboru slovanské etnografie a folkloristiky. Kromě fakulty slovanské filologie, kde byla řádným členem katedry slovanské jazykovědy a etnografie, zúčastňovala se i zasedání Katedry archeologie a etnografie filosoficko-historické fakulty sofijské university Klimenta Ochridského jako přednášející z oboru obecné a slovanské etnografie a bulharského folklóru.

Nelze pominout ani důležitý fakt, že prof. Romanská důstojně reprezentovala bulharskou folkloristiku na mezinárodních konferencích, kongresech, sympoziích a zasedáních. Byla členkou Mezinárodní komise pro studium lidových pověstí a legend, Komise pro studium lidových písní balkánských národů, Národopisné společnosti československé při ČSAV a mnoha jiných.

Prof. C. Romanská zanechala nezapomenutelné stopy ve vědomí svých studentů a mladých národopisných kádrů. Bulharská a slovanská folkloristika a etnografie ztratily předčasně jednu z nenahraditelných badatelek.

Z bulharštiny přeložil Vladimír Šaur

P. G. Bogatyrev a národopis Čechů a Slováků

BOHUSLAV BENES

Katedra české literatury FF UJEP, Brno

P. G. BOGATYREV
(29. 1. 1893—18. 8. 1971)

Vědecká osobnost Petra Grigorjeviče Bogatyreva patří bezesporu k nejzajímavějším v meziválečném období vývoje čs. etnografie. Nesporný je jeho přínos metodologický, spočívající v promyšlené aplikaci saussurovské linguistiky na etnografický a folkloristický materiál, nesporná je jeho sběratelská pile a neúnavné seznamování kulturní veřejnosti s jejími výsledky. Nesporný je i nový, komplexnější pohled na jevy, dosud pokládané za vyřešené a obecně známé. Při sumarizaci této rozsáhlé činnosti se však místy neubráníme dojmu, že zvláště ve studii týkající se českého a slovenského folklóru došlo k jistému nadhodnocení jak možností synchronního strukturalistického výzkumu, tak i možností postupně vytvářeného polyvalentního systému funkcí, které se na sklonku československého období Bogatyrevovy práce staly převládající složkou jeho pozorování a interpretace etnografických jevů. Autor sám si tuto skutečnost uvědomoval a o jeho kritickém přístupu svědčí i fakt, že funkčně strukturalistickou metodu řadil k ostatním jako jednu z významných, avšak nikoliv jedi-
n ý c h cest ke komplexnímu poznání národopisných jevů. Dialektické pojetí skutečnosti mu i v jeho meziválečném tvůrčím období bylo tak blízké, že se při stanovení vztahů mezi funkcí a strukturou v knize *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku* (1937) odvolává právem na příslušné pasáže ruského překladu E n g e l s o v y *Dialektiky přírody*. Zařadíme-li dílo P. G. Bogatyreva do celkového vývoje čs. etnografie a folkloristiky a přihlédneme-li i k soudobým — a hlavně poválečným — evropským souvislostem, jeví se jeho práce jako záslužný precedens současného stavu evropské folkloristiky, což dokazují nejen stále častější citace jeho studií a knih v dílech dnešních nejvýznamnějších folkloristů, nýbrž i vydávání základních Bogatyrevových studií a knih v nejrůznějších překladech¹⁾.

Historickému místu Bogatyrevovu v dějinách čs. národopisu byla již u nás věnována pozornost jinde,²⁾ stejně tak jeho místu ve vývoji slovenského strukturalismu.³⁾ Také jeho místo v čs. teatrologii bylo podrobena obsáhlému zhodnocení.⁴⁾ Byl vydán výbor z meziválečných studií, vzniklých za Bogatyrevova československého pobytu, a v Bratislavě se chystá slovenský výbor jeho prací teoretických a hlavně slovakistických.⁵⁾ Tím splácí současná československá věda jistý dluh tvůrci řady prvních teoretických studií a tezí v mnohých oblastech národopisného bádání. Obdobný význam má i souborné vydání základních knih a studií ve svazku *Voprosy teorii narodnogo iskusstva* (Moskva 1971), v němž má podstatný význam přepracované vydání *Lidového divadla českého a slovenského*.⁶⁾ Zbývá tedy přehledně obsáhnout tu část Bogatyrevova díla, která se vztahuje k české a slovenské, převážně však karpatské lidové kultuře a slovesnosti; zkoumal je v samostatném pohledu i na pozadí rozsáhlého mezi-slovanského srovnávacího materiálu a z tohoto hlediska lze v jeho výzkumech poměrně zřetelně rozlišit několik zájmových rovin:⁷⁾

a) Bogatyrev se především věnuje duchovní kultuře a zvykosloví v Zakarpatsku. Prvním postupným cílem jeho zkoumání, která začal v r. 1923, byla kniha *Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique* (1929), dalším pak řada doplňujících studií s novými materiály nebo se zpřesněným metodologickým přístupem až po poválečné programové stati o zaměření výzkumu v této oblasti.

b) Další skupinu v Bogatyrevových pracích tvoří studie o zvykosloví z ostatních slovanských území, přiléhajících ke karpatskému oblouku. Stěžejním dílem těchto příspěvků je habilitační práce „*Polaznik*“ u *južnych slavjan, mađjar, slovakov, poljakov i ukrajincev* (1933); sem patří mj. i průzkum rumunských pohřebních pláčů.

c) Souběžně se zvykoslovím se Bogatyrev zabývá folklórní a polofolklórní tvorbou v širokém záběru od tradiční lidové slovesnosti a písně až po kramářské a masové písně minulosti i současnosti. Postupnými cíli této tematiky byla studie *La chanson populaire du point de vue fonctionnel* (1936), řada dílčích pohledů na text lidové písně, a poválečná kniha *Slovackije epičeskije rasskazy i liro-epičeskije pesni* („*Zbojnickij cikl*“) z r. 1963, stejně jako edice slovenských pohádek (1949). Za posledních patnáct let svého plodného života pak zpracovával průměrně jedno velké téma ze slovanského folklóru ročně; výsledků tohoto úsilí si nemůžeme nepovšimnout, neboť těsně souvisejí jak materiálově, tak i metodologicky s českou a slovenskou tematikou.

d) Také lidové výtvarné umění a kroj lákaly Bogatyreva ke zpracování. Zde se ovšem méně opíral o vlastní výzkum, neboť mu v podstatě šlo spíše o pokusnou aplikaci propracovaného systému funkcí v některých oblastech lidového výtvarného projevu; zdá se ovšem, že zvolená metoda se zde projevuje v poněkud abundantním pojmosloví, i když v anglicky nebo ruský mluvícím světě může jistě upoutat živý zájem. Nicméně se svým pojetím funkce lidového kroje přichází Bogatyrev o celých třicet let dříve než Roland Barthes se svým systémem módy, který je ze sémiologického hlediska jistou paralelou Bogatyrevova funkčně strukturálního pojetí. Fakt, že *Funkcie kroja* byly v r. 1971 přeloženy do angličtiny, svědčí o trvalém zájmu o tento systém.⁸⁾

Kromě vlastní výzkumné a metodologicky průkopnické práce, která je mnohdy spojena se jménem nejčastějšího Bogatyrevova spolupracovníka a mladšího přítele Romana Jakobsona, se Bogatyrev neúnavně zajímal především o současné kulturní dění u nás a u Slovanů; recenzoval řadu spisů a studií, podával zprávy ze svých etnografických výzkumů, psal nekrology a personalia, několikrát přispěl k dějinám československé etnografie a národopisné muzeologie a podával zprávy o sjezdech, jichž se zúčastnil. Srovnáváme-li tyto příspěvky chronologicky, vidíme v nich nejen pohyb samotné osoby Petra Grigorjeviče po Evropě, nýbrž i šíři jeho zájmů, a nemůžeme se neobdivovat jeho neúnavné píli, jíž se vyznačoval až do posledních dnů svého života. Bylo by

současně nespravedlivé nepřipomenout, že zvláště poválečné období své tvořivé práce by býval nedovedl do takové šíře, kdyby nebylo jeho věrné spolupracovnice, bibliografky, administrativní i vědecké sekretářky, kterou mu oddaně dělala jeho paní Tamara Juljevna. Při hodnocení vědeckého díla nebývá zvykem hovořit o nejbližších členech rodiny, avšak tento případ si zasluhuje zvláštní pozornosti a opravdového uznání. Paní Bogatyrevová zůstává v trvalém styku se zahraničními žáky a spolupracovníky svého manžela, shromažďuje nové bibliografické údaje a pořádá pozůstalost, jak uvidíme dále.

Rád bych ještě zdůraznil, že význam práce Petra Bogatyreva nespočívá jen v publikovaných knihách, jejichž počtem bývá poměřována velikost badatele. Pomineme-li práce bibliografické⁹⁾, učebnice a učební plány¹⁰⁾ nebo edice folklórních textů,¹¹⁾ patří k Bogatyrevovým knihám *Česšskij kukol'nyj i russkij narodnyj teatr* (1923, 124 str.), *Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique* (1929, 162 str., rusky 1971), *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku* (1937, rusky a anglicky 1971), *Lidové divadlo české a slovenské* (1940, rusky 1971, slovensky v tisku), *Nekotoryje zadači sravnitel'nogo izučeniija eposa slavjanskich narodov* (1958, 50 str.), *Slovackije epičeskije rasskazy i liroepičeskije pesni* (1963, 190 str.), *Tradicija i improvizacija v narodnom tvorčestve* (1964, 9 str.). K tomu je třeba přiřadit souborné vydání díla, o němž jsem se již zmínil. Zdálo by se na první pohled, že jde o příliš různorodé zájmy, ale hlubší pohled a prolnutí knižních a časopiseckých publikací ukáže, že knihy jsou buď vyvrcholením jednoho tvůrčího a zájmového období, nebo vznikají uprostřed předchozí práce a dále ji rozvíjejí. Tato neustálá regenerační schopnost znovu a znovu se vracet z dalších a dalších pohledů ke zdánlivě již vyčerpanému materiálu patří k velkým kladům Bogatyrevovy vědecké práce a tvoří její nejcharakterističtější rys. Metodologicky Bogatyrev navazuje na středoevropské pojetí funkčního strukturalismu, které je naprosto odlišné od strukturalismu a funkcionalismu Malinowského a Radcliffa-Browna; odtud jde jeho zájem až k poválečné sémiologii, kterou zvláště v posledních deseti letech na marxistickém základě zevrubně propracovává sovětská jazykověda, literární věda a folkloristika.¹²⁾ Tak se uzavírá vývojový kruh Bogatyrevových etnologických zájmů, sahajících prakticky až do současnosti a zahrnujících kromě celé duchovní kultury i část lidové kultury materiální.

1.

Zakarpatské obyčejy a zvykosloví se začaly objevovat v Bogatyrevových zprávách a studiích již tři roky po jeho příjezdu do Československa. K prvním příspěvkům patří *Hod Boží svatodušní (Svatá neděle) v Podkarpatské Rusi* a *Den sv. Jana Křtitele (Ivandel) v Podkarpatské Rusi* (oba v ČL 1924), k nimž o rok později přistupuje *Slavení sv. Jiří na Podkarpatské Rusi* (ČL 1925). Jsou

to drobné materiálové studie, které svým celkovým rázem zapadají do obecného oficiálního zájmu o nejvýhodnější území tehdejšího Československa. Sbor pro výzkum Podkarpatské Rusi a Česká akademie věd a umění stály v pozadí vědeckých výzkumů v Zakarpatsku; úkoly byly dostatečně dotovány a byla zajištěna spolupráce filologů, historiků a politiků; doplnění této činnosti o etnografický výzkum bylo velmi vítáno.¹³⁾ Bogatyrev pokračoval v uveřejňování svých výzkumů studií *Pâques en Russie Subcarpathique* (L'Europe centrale 1938) a paralelně s touto tematikou začal zpracovávat další oblasti zvykosloví: *Les jeux dans les rites funèbres en Russie subcarpathique* (Le monde slave 1926), *Podkarpatskaja svadba* (Central'naja Jevropa 1927) a *Narozeni a křest dítěte na Podkarpatské Rusi* (ČL 1931). Všechny tyto příspěvky byly buď průpravou, nebo dalším doplňkem centrální práce, vyčerpávající i metodologicky nově zakarpatské zvykosloví: *Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique* (Paris 1929). Metodologii (aplikaci synchronické statické metody de Saussura) si Bogatyrev předem ověřil referátem na I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924, po němž začal publikovat materiály; na II. sjezdu, konaném v Polsku, přednesl úspěšný výklad *Etnologická geografie a synchronická metoda* a o dva roky později vydal v Paříži knihu, v níž statickou metodu chápe jako zachycení obřadů a zvyků s přihlédnutím k jejich předchozímu vývoji. Nejde tedy jen o současný stav, nýbrž o soudobou historickou fázi proměnlivých magických obřadů a etnografických jevů, jejichž geografické rozšíření je podle Bogatyreva zhruba totožné s rozšířením fonetických a lexikálních rysů příslušného dialektu.¹⁴⁾ Významné místo má zvláště zjištění, že „magický úkon v prvním období své existence, když je motivovaný a živý, má vlastnost vytvářet podle svého vzoru další úkony, může procházet různými vnitřními změnami, stávat se složitějším, zužovat se nebo rozšiřovat; když se stane nemotivovaným, přestává se měnit; nakonec, ve třetí vývojové fázi, se mění ve hru a znova se může proměňovat“.¹⁵⁾ Po obsáhlém teoretickém úvodu se Bogatyrev v pěti kapitolách zabývá lidovým výročním cyklem, narozením a křtem, svatbou, pohřbíváním a nadpřirozenými jevy; obsáhl tedy téměř celou duchovní kulturu a dokládá své závěry a srovnání obšírným materiálem. Pověrám, nadpřirozeným zjevům, snům a učarováním věnoval autor v letech 1926—1939 speciální pozornost v dalších šesti článcích v *Le monde slave*, *Podkarpatoruské Revui*, D 40 aj.¹⁶⁾ Poválečný stav výzkumů a nové perspektivy ukazuje v souborném přehledu *Problemy izučenija material'noj i duchovnoj kul'tury naselenija Karpat* (Sovetskaja etnografija 1964), kde především shrnuje novou literaturu, přehlíží dosažené výsledky a uvažuje o nových problémech, které souvisejí se současným rozvojem Zakarpatska.

Tím ovšem nekončí jeho zájem o dané etnikum a regiony. Zabývá se i speciálními otázkami zvykosloví, které se váže ke stavbě domu (*Sudeten-deutsche Zeitschrift für Volkskunde* 1930, NVČ 1934 a *Revue de Synthèse*

1939), podává souborné zprávy o své činnosti Slovanskému ústavu, který jej příležitostně dotoval (Ročenka SÚ 1931 a 1938) a píše i beletristické črty o svých cestách (Central'naja Jevropa 1930 a 1931, Prager Rundschau 1933, Podkarpatská Rus 1936). Z této publikační činnosti si dodnes podržel věcný význam článek *Ethnographische Praxis* (Slavische Rundschau 1930), v němž podrobně popisuje podmínky sběrů, metodu otázek a jejich ověřování v terénu, navazování kontaktu s informátorem prostřednictvím materiálů od jiných obyvatel téže obce, způsob zkoumání proměnlivosti funkcí jednotlivých jevů, samostatné pozorování a dodatečné určování gest, intonace a výrazu, který patří k provádění zvyku, a konečně systém zachycení ústního projevu podle vlastní reprodukce informátora. Předkládá zde propracovaný postup pro stanovení úlohy jednotlivce a kolektivu při pověřených praktikách a zkoumá, jak na sobě vzájemně závisejí. Ukazuje také, jak je třeba studovat projevy „kleslých kulturních hodnot“ z hlediska jejich přejímání, změny nebo zániku příslušných estetických a mimoestetických funkcí v jiném prostředí. Sběr všech materiálů by mělo doprovázet fotografování jednotlivých typů. Tyto postuláty i své vlastní praktické zážitky vidí jak očima ruské etnografické školy, tak také ve slovanských a celoevropských souvislostech, jak o tom svědčí dlouho zapomenutá a teprve nedávno znova nalezená obsáhlá zpráva o zasedání Pražského etnografického kroužku, věnovaném základním pracím Lévy-Bruhlovým, jejichž obsah Bogatyrev srovnává se slovanským materiálem (Prager Presse 1930).

2.

Jinoslovanským materiálem se Bogatyrev zabýval poměrně méně. Prvním projevem zájmu o zvykosloví, související s lidovou architekturou, byla poznámka v Central'noj Jevrope 1928, kde i krátce nato sděluje své poznatky z vědecké expedice na Moravském Slovensku.¹⁷⁾ Bezprostředně se sběrem údajů k lidové architektuře souvisí pak často citovaná studie *Der Weihnachtsbaum in der Ostslowakei* (Germanoslavica 1932—33), v níž si Bogatyrev jako jeden z prvních a daleko před Lévi-Straussem všímá pohyblivého chápání funkcí jednotlivých jevů samými jejich nositeli. Vánoční stromek, který v ukrajinských vesnicích zdobila nejdříve místní inteligence a teprve později vesničané, se postupně mění z religiózního symbolu v estetickou záležitost; používáním větvíček k různým magickým účelům spojeným s novoročím však nabývá „primitivně religiózní“ funkce. Tento jev srovnává Bogatyrev s literárními díly — zřejmě má na mysli především Puškina, kterého dokonale ovládal — vycházejícími z folklóru, jež pro svou blízkost lidovému pojetí opět snadno zlidověla. Doporučuje sebrat maximální množství materiálu, vysledovat z něho pohyb funkcí (v evropském měřítku), zapsat obyčeje, spojené se stromkem nebo vykonávané i bez něho, a zapsat také dětské vzpomínky na vánoční stromeček a cestou introspekce vyložit pak jeho chápání v různých oblastech.

Práce o občůzkových výstupech od Lucie až do jarního novoročí, které se nazývají obecně „polaznik“ (= občůzka), je další soubornou aplikací zmíněného již synchronického pojetí etnografického výzkumu;¹⁸⁾ toto pojetí bylo také předmětem Bogatyrevova - Schrijnenova příspěvku na III. mezinárodním lingvistickém kongresu v Římě v září 1933. Bogatyrev si všímá projevů frazevých zákonů dotyku a podobnosti, historického významu a vývoje obřadu a jeho rozšíření od Balkánu až po karpatské části Polska a jako jeden z mála badatelů uvádí již tehdy v souvislosti se slovanskými jevy i maďarské zvykoslóví. Projdeme-li celou práci, vidíme již z rozvržení kapitol, kolik pozornosti autor věnoval všeobecnému úvodu o literatuře předmětu (str. 107—114), popisu obřadů a obyčejů (str. 212—247), objasnění původu jevu a metody zkoumání (str. 259—273). Synchronnost zde znovu vystupuje jako zachycení faktického soudobého stavu historicky vzniklého jevu v jeho genetických — a zde i typologických — souvislostech. K předválečnému studiu obyčejů a zvyků se Bogatyrev vrací v malém vystoupení ve 4. letní škole sekundárních modelovacích systémů v Tartu 1970, kde ukazuje historický vývoj vesnické etikety při fašanku ve Velké nad Veličkou.¹⁹⁾

3.

Velkou láskou Petra Grigorjeviče byla lidová slovesnost a lidová píseň. Nesleduje však jen jejich tradiční projevy a tvary: ve shodě se strukturalistickým chápáním přeměny a proměny funkcí a vytváření nových struktur v civilizačním procesu soudobé společnosti nezavrhuje ani pololidové, ani polofolklorní slovesné projevy a zamýšlí se současně nad vztahem mezi folklórem a tzv. „vysokým“ uměním²⁰⁾. Potěšující přitom je, že své poznatky začal sbírat nejdříve mezi „lidem pražským“, neboť prvním dokladem je zajímavá esej *Uličnaja žizň v staroj Prage* (Central'naja Jevropa 1930). Pak následuje studie *La chanson populaire du point de vue fonctionnel* (Travaux du Cercle Linguistique de Prague 1936), v níž se srovnávají strukturní funkce městského a vesnického zpěvu, sledují písňová zařikání, souvislosti tradičních písní s rodinnou nebo společenskou slavností a místo jednotlivých skupin písní v repertoáru věkově rozlišených skupin mužů a žen. Zvláštní pozornost věnuje autor pronikání lidových písní do literatury a proměnlivému vztahu různých literárních směrů a škol k folklóru. „Struktura funkcí písně se modifikuje v soulase se změnou okolností, k nimž má píseň vztah; tak např. dominantní funkcí pracovní písně bude určovat a akcentovat pracovní rytmus. Táž píseň zpívaná v době odpočinku bude mít jen funkci estetickou, nahrazující dřívější funkci. Vývoj zvyklostí a způsobu života vede k proměnám v chápání světa; funkce písně se těmito přeměnám přizpůsobují.“ Do této zájmové sféry náleží i pozornost, kterou Bogatyrev věnoval vztahu A. S. Puškina ke slovenské písni,²¹⁾ nebo současnému

stavu rumunských pohřebních pláčů, jež srovnává s ruskými. Zatím bohužel téměř nedostupnou je obsáhlá práce *Fol'klornyje skazanija ob opriškach v Zapadnoj Ukrajině* (Sovetskaja etnografija 1941), která se podle autorových slov v jednom místě stýká se zájmem a sběratelskou činností, kterou ve 30. letech věnoval Ivan Olbracht vzniku a variování pověstí o Nikolovi Šuhajovi na základě již hotových vzorů pověstí o Olexovi Dovbušovi. Po válce vydal Bogatyrev soubor *Slovackije skazki* (Moskva 1949, 1950 a 1955) a ve svém zájmu o slovenský folklór pokračuje ve studii *K voprosu izučeniija slovackich razbojničičij pesen. Motiv „Viselica-svadba“* (Slavica Pragensia 1962), kterou o rok později v rozšířené podobě umístil v knize *Slovackije epičeskije rasskazy i liroepičeskije pesni („Zbojnickij cikl“)*. Zde se obsáhle zabývá prózou, tj. pověstmi-legendami, pohádkami a pověrečnými povídkami o Jánošíkovi a jeho chlapcích na základě materiálů Melicherčikových a Gašparíkové; konfrontuje lidové podání se záznamem o soudním procesu a s historickými fakty, sleduje vývoj pojetí Jánošíka jako ochránce chudých, vypočítává pohádkové nadpřirozené vlastnosti a smysl pro žert, který se projevuje v jánošíkovských humorkách. Jen ojediněle je Jánošík líčen jako obyčejný lupič a násilník. Bogatyrev se domnívá, že šlo o jiný druh postav a jiné interpretační prostředí. Ve zbojnických písních rozebírá jazyk (včetně „zbojnického žargonu“), básnickou formu a žánry od balad až po krátké, často řetězovitě sdružené lyrické písně. Motivy zbojnických písní — ozdobená šibenice, smrt = svatba, spadlá šibenice (příznak nevinnosti odsouzeného) a další — srovnává s ostatním písněm folklórem; tak dochází i k formulaci „nemožného“ v písněm textu. Bogatyrev, věren své výchozí strukturalistické pozici a snaze o komplexní pojetí, nezapomíná ani na jánošíkovskou tematiku v kramářských písních, v literatuře a dramatu, ve výtvarném projevu (malby na skle), a v současné slovenské folklórní tradici. V posledních třech oblastech se však bohužel omezuje více na přejímání cizích názorů a méně uplatňuje svou brilantní analytickou techniku. Jde mu totiž hlavně o rozbor umělecké a stylistické stránky slovesné a písněvé jánošíkovské tradice, zatímco rozbor obecnějších strukturních funkcí a vliv funkčního strukturalismu je ponechán poněkud stranou a projevuje se jen nepřímo.

Zajímavá studie *Fol'klor češskich i slovackich rabočich* (Voroněž 1955) je jedním z mála dokladů Bogatyrevova zájmu o současný folklór a zajímavě koresponduje s hotovou studií o románě Marie Majerové Širéna a jeho vztahu k dělnickému folklóru (114 stran rukopisu), která leží od začátku padesátých let v pozůstalosti, a kterou Majerová při jednom ze svých pobytů v Moskvě opatřila vlastními poznámkami.²²⁾

K folkloristickému zkoumání tradiční slovesnosti a písně našich národů těsně přimykají práce ze slovanského folklóru, které velmi často obsahují řadu ukázek především ze slovenských písní či vyprávění. Patří k nim práce spojené se studiem tradičního eposu u Slovanů,²³⁾ rozbor jazykové stránky lidové a

pololidové slovesnosti,²⁴) analýzy kompozice, stylu a žánru,²⁵) a konečně souborná studie o literatuře a folklóru, založená na příkladu apercpece Puškinova díla u západních a jižních Slovanů.²⁶) Tyto práce z let 1958—1968 jsou zaměřeny v podstatě na materiálovou analýzu a pouze některé z nich (*Vykriki raznosčikov . . . a Dobavočnyje glasnyje . . .*) vycházejí ze strukturalistického pohledu na množství funkcí a jejich vzájemný poměr. Předností některých studií je zřetel k pololidové, pololiterární a polofolklorní tvorbě i divadelního charakteru (*Chudožestvennyje sredstva . . .*), který je po druhé světové válce opět jedním z prvních pohledů na sumu těchto jevů a jejich konkrétní vyjadřovací prostředky v polovesnickém a poloměstském prostředí u Slovanů.

Tyto práce nevznikaly náhodou. Procházíme-li Bogatyrevovou poválečnou činností z konce 50. let, kdy mu již bylo přes šedesát roků, vidíme, že se stále intenzivněji věnuje rozborům materiálů, které shromáždil v dřívějších dobách, nebo které získal z archivů a muzeí. Dostává se k prohloubenému pohledu na vlastní podstatu tvůrčích postupů lidového umění a začíná se zabývat i variačním procesem, o němž byl již koncem 20. let přesvědčen, že je jednou z podstatných součástí jak tradičního, tak i současného folklóru. Nemusí se nyní věnovat propracovávání vědeckého postupu a metodiky sběrů, nýbrž konkrétním analýzám v širokém mezoslovanském srovnávacím pohledu. Dokladem tohoto přístupu je programová studie *Nekotoryje očerednyje voprosy sravnitel'nogo izučeniija eposa slavjan* (1958). Zdůrazňuje důležitost studia jazykových a stylistických prostředků slovanského eposu, tradovaného v dialektu a zachovávaného určité normy, odlišné od jiných žánrů, dále význam uměleckého zobrazení historických postav, prostředí a okolností z raně středověkých dějin jednotlivých slovanských národů, a projevuje nesouhlas s těmi badateli, kteří byli přesvědčeni o zániku bylin v tradici již od 16. stol. Hrdinský epos Slovanů zasluhuje podle autorova názoru především srovnávacího pohledu, který by byl zaměřen na studium hyperboliky (nemusela být vždy jen příznakem archaičnosti textu), na výběr tvůrčích postupů a prostředků v epice ve srovnání s lyrikou a na vypracování hlediska pro stanovení žánrových shod nebo rozdílů mezi eposem jednotlivých slovanských národů a pro stanovení jeho vztahu k jiným epickým žánrům, např. historickým písním, dumám a baladám. Bez povšimnutí by neměl zůstat vztah slovanské lidové epiky k vlastní literatuře i k literatuře ostatních slovanských i neslovanských národů.

Zvláštní místo zaujímá studie o jazyce slovanských lidových písní a jeho vztahu k nářečí ruských, ukrajinských, českých, slovenských a bulharských regionů (*Voprosy jazykoznanija* 1962). Bogatyrev totiž rozebírá poměrně málo známý jev, že zpěvák vybírá při vytváření nového textu řadu hlásek, které nejsou součástí místního dialektu, aby tak dodal písní neobvyklejší, někdy i spisovnější formu, nebo proto, že jiné hlásky lépe vyhovují nápěvu; začasté volba výrazu závisí také na rytmické struktuře verše. Bogatyrev podrobně ro-

zebírá jótací v incipitech písní i na začátku jednotlivých veršů a dochází k závěru, že jde o starší vrstvu interpretace a zřejmě o typický jev písňového jazyka na rozdíl od mluveného nářečí. Současně ovšem upozorňuje, že jak tento, tak i jiné jevy v písňových textech je třeba hodnotit v souvislosti s dalšími folklórními slovesnými projevy, zvláště deklamačního charakteru, jako jsou např. vystoupení svatebních družbů, promluvy trhových veršovců aj. V této studii lze najít zárodek dále propracované charakteristiky tzv. „skazového“, tj. deklamačního verše lidového, zvláště však pololiterárního původu. Své názory Bogatyrev dále rozvádí v referátě *Vykriki raznosčikov i brodjačich remeslennikov — znaki reklamy*, proneseném ve stejném roce na sympóziu o strukturním studiu znakových systémů v Moskvě. Těmito otázkami se zabýval až do poslední doby, neboť pro slavistický kongres ve Varšavě v r. 1973 chystal referát právě o deklamačním verši tržiště a ruského lidového divadla — rajku.²⁷⁾ Souvislosti nejsou náhodné a měly zřejmě vést k podrobné charakteristice jazykových vyjadřovacích prostředků a uměleckých postupů lidové epiky Slovanů, pro niž je v pozůstalosti řada náčrtů, hotových formulací a ukázek. Jediným souvislým publikovaným materiálem tohoto typu je Bogatyrevův referát na VI. mezinárodním slavistickém kongresu v Praze 1968.²⁸⁾ Na základě postupů, vypracovaných v *Lidovém divadle českém a slovenském (1940)*, rozebírá slovesnou stránku reklamních projevů majitelů kolotočů a trhovců, Kašpárků a provozovatelů různých pouťových atrakcí, kteří k sobě žertovnými veršiky i prózou lákali zájemce (skazovyj-rajošnyj stich). Bogatyrev uvádí řady příkladů oxymoronů (z ruských materiálů od 17. stol., z českého loutkového divadla, ze slovenských občůzkových her i ze stínání kohouta), dále ukázky metatez, metafor a využití cizích slov, a podrobně hodnotí groteskní a humoristickou funkci divadelního převleku a gestikulace. Sleduje posměšky a škádlivky, jimiž se trhovci obraceli na kolemjdoucí, nebo občůzkáři na spoluobyvatele vesnice, a uvádí příklady familiární řeči Kašpárka, „balagannogo děda“ a prodavačů. V závěru si všímá stopového, sylabického a metrického systému deklamačního verše, jímž se dosahovalo humoristického účinku.

V Bogatyrevově díle nacházíme také stále propracovanější pohled na základní otázky života lidové tradice, o nichž se sporadicky zmiňoval již koncem dvacátých let. Jde o vztah mezi improvizací jako individuálním tvůrčím aktem na jedné straně a tlakem tradice jako kolektivního faktoru na druhé straně. K tomu Bogatyrev využívá srovnávání různých projevů lidového umění, souvisejících spolu tematicky, vyjadřovacími prostředky nebo způsobem interpretace v lidovém kolektivu. Pohled, zasahující do různých uměleckých struktur, je pro získání dílčích literárně vědných poznatků o modifikacích tvůrčí práce lidového umělce zaměřen obvykle tradičně komparatisticky — zde je Bogatyrevovým učitelem hlavně Veselovskij — nebo jde o prohloubení předválečných představ o komplexním chápání samotné podstaty lidové tvorby: tu se Boga-

tyrev uchyluje ke zkoumání struktur a jejich vzájemných vztahů. Chci tím znova zdůraznit, že Petr Grigorjevič nikdy nechápe jen jednu metodu — jakkoli propracovanou — za postup, kterým lze jednoznačně řešit všechny otázky naráz. Z poznámek na okraj materiálových a teoretických studií vyplynul postupně názor, nejuplněji zformulovaný v práci *Tradicija i improvizacija v narodnom tvorčestve*, připravené pro VII. mezinárodní kongres antropologických a etnografických věd v Moskvě 1964. Tradice a improvizace tvoří v lidovém díle dialektickou jednotu, která se projevuje jak ve slovesném a hudebním díle, tak i v dramatice a ve výtvarném umění. Nejmarkantnější doklady nacházíme tam, kde existence skladby závisí na živém předvádění, např. pěveckém, nástrojovém, tanečním, vypravěčském nebo divadelním. Interpreti znají svá vystoupení z paměti, improvizují někdy tvůrčím způsobem, avšak přísně dodržují zákonitosti tradice; víme také, že některé folklórní tvary připouštějí minimální možnost improvizace (např. obřadní písně při vítání jara nebo písně zbojnické a podobně). Naproti tomu zase ruské častušky lze variovat poměrně volněji, přičemž se častěji projevují stereotypní postupy, příznačné pro jednoho známého interpreta a jeho „školu“. Posluchači nebo diváci, kteří obvykle sami znají předváděné skladby, jsou pak jakýmsi kolektivním cenzorem, který bdí nad dodržováním známého děje, jeho rozvíjením a vyvrcholením, a vytvářejí tak příznivé či nepříznivé prostředí pro interpretaci. Improvizace může být někdy vynucena okolnostmi (prinuditeľnaja improvizacija), když zpěvák zapomene část textu nebo nápěvu, když vsouvá do textu vlastní jména nebo musí měnit nápěv podle svého hlasového rozsahu; jindy jde o improvizaci záměrnou (prednamerennaja improvizacija), kterou chce interpret dokázat své kompoziční nebo stylistické schopnosti. Oba tyto typy improvizací ovlivňují rytmickou i nápěvovou stránku skladeb. Bogatyrev dále uvádí příklady předem připravené improvizace (podgotovlennaja i.), která může vzniknout při uvědomělé kontaminaci pohádkových dějů ke zdůraznění výchovného cíle, a nepřípravenou improvizaci (nepodgotovlennaja i.), kdy např. Kašpárek se scénou reaguje na názory publika. Improvizace odstraňují mechanický stereotyp ve všech druzích lidového umění.

To lze nejkonkrétněji dokázat na srovnání textů o známých postavách ruského lidového vyprávění, o Jeremovi a Fomovi.²⁹⁾ Bogatyrev srovnává začátky a závěry veršovaných povídek, syntaktický paralelismus a synonymní vyjádření charakteristik, dále loci communes a dokonce i přízvuky ve verších a dochází k názoru, že ve všech 31 příkladech textů lze nalézt v podstatě shodné postupy, na jejichž závaznou existenci poukazuje právě nepatrný počet odchylek — variant. Obě postavy nejsou jen prostě popsány, nýbrž k jejich charakteristice jsou zaměřeny i uvedené umělecké prostředky v různých žánrech, ať již jde o souvislé texty povídek nebo nápisy na lubcích.

Různé druhy lidového umění mají jak svou vlastní specifiku, tak i řadu společných rysů. Srovnávací studium pomáhá objasnit závislost na materiálu nebo na pracovním postupu a stanovit podíl individuálního nadání lidového tvůrce. Umělecké funkce lidové tvorby pak lze odvodit jako závěr těchto dílčích pozorování; současně můžeme v některých případech i stanovit dobu vzniku nebo podstatného přepracování zkoumaných jevů, neboť se v nich projevují vlivy stylů (gotiky, baroka...) nebo událostí.³⁰⁾ Těmto představám odpovídá např. konkrétní srovnání postavy Jánošíka v lidové slovesnosti a na obrázcích na skle — toto srovnání bylo později zařazeno do knihy o zbojnickém folklóru.³¹⁾ Srovnání na základě různých struktur — interpretační, posluchačské a knižní — najdeme ve známé studii *Über die Rolle von Sänger, Zuhörerschaft und Buch bei der Überlieferung und Veränderung epischer Lieder* (1967), která od třicátých let znova nejuplněji shrnuje autorovy názory.

4.

Komparatistické i strukturální průhledy byly umožněny monografickými pracemi z dřívějších dob, k nimž patří kromě několika menších studií o českých a slovenských pernících, obrázcích na skle, kovaných ozdobách a o dřevorezbách dva články o lidovém kroji a studie *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku* (1937).³²⁾ Zde Bogatyrev předkládá velmi naplněný systém funkcí, které má kroj jako jev i jako znak, polemizuje s Vološinovem, který tvrdí, že estetickou funkci má právě jen znak³³⁾ a obsáhle vypočítává funkce všedního, svátečního, slavnostního a obřadového kroje, krojové označování řemeslníků, vesnických funkcionářů, majetkových a stavovských rozdílů. Vedle magické funkce probírá funkci regionální, náboženskou, moralizující aj. Někde v té přemíře funkcí však částečně poněkud zaniká jednotící základna, z níž by se mělo vycházet: jsou všechny vypočítané funkce takto chápány i nositeli krojů, nebo jsou některé z nich vnášeny zvenčí badatelem, který posuzuje „současný“ stav a systematiku na základě informací, sebraných na Moravském Slovensku Klvaňou, Stránskou a jinými sběrateli koncem 19. století? Zdá se, že v systému funkcí jde nakonec o vlastní význam tohoto slova; lze samozřejmě říci funkce obřadová, magická, estetická — avšak již pojem funkce označovací přechází do jiné oblasti významů, které se s předchozími prolínají nebo se od nich liší. Zdá se, že náš dnešní sémiotický výklad má blíže k objektivizaci skutečnosti, ovšem na druhé straně zůstává Bogatyrevův pokus dodnes nepřekonaným, obsažným experimentem, který účinně napomáhá aspoň k jednostrannému osvětlení řady vzájemně vnitřně souvisejících jevů. Z jeho otevřeného systému funkcí bychom dnes mohli dále vyvozovat oprávněnost některých dílčích postřehů například o národní funkci kroje během druhé světové války u nás, nebo o nové funkci „folkloristické“ v době tzv. renesance folk-

lůru v 50. letech, kdy se kroje používalo jako dokladu o obnoveném vztahu jeho nositelů k tradičnímu folklóru, nebo o „reprezentační“ funkci lidového kroje (nebo jeho stylizací) při zahraničních vystoupeních našich souborů, která byla tak častá, že se nezasvěcenci domnívali, že v ČSSR je lidový kroj svátečním oblekem dodnes, atd. Tyto úvahy však přenechám povolanejším, kteří se dosud k Bogatyrevově práci ani nepřihlásili, ani ji argumenty nezkritizovali.³⁴⁾

V této souvislosti nebude nevhodné připomenout, že vlastně i sám termín *funkce* a jeho chápání se u Bogatyreva vyvíjí a pozměňuje. Je zajímavé, že tam, kde v *Actes magiques* vychází z Frazera, tam nikde nedochází k propracovanému funkcionalismu typu Malinowského, ačkoliv by se sám nabízel, kdyby ho byl Bogatyrev zamýšlel využít. I termín *funkce* se zde vyskytuje poměrně zřídka. Teprve v článku *Ethnographische Praxis* (Slawische Rundschau 1930) se obsírněji hovoří o estetických a mimoestetických funkcích zkoumaných etnografických jevů, o možnostech *proměny funkcí* a přecházení jednéh v druhé. Funkcí se zde zřetelně rozumí „*platnost, působení, význam*“ jevu. Svou představu Bogatyrev dále rozvádí v *Příspěvku k strukturální etnografii* (Slovenská Miscellanea 1931), kde se již objevuje pojetí *dominantní funkce* — i dominantních funkcí — a vzájemného vztahu funkcí v struktuře až po možnost výměny dominant.

Další specifikaci nacházíme v článku *Der Weihnachtsbaum* (1932), kterému sám autor přikládal i po druhé světové válce zvláštní význam, dnes podržený zařazením do souboru *Voprosy teorii narodnogo iskusstva* (1971). Poprvé zde totiž vysvětluje dotud mlčky předpokládanou imanentnost pohybu funkcí a tím i jejich jistou ahistoričnost právě *společenským historickým vývojem*: „Příklad přechodu estetické funkce vánočního stromku v primitivně religiózní považují za metodologicky důležitý. Znova ukazuje, jak je nebezpečné rekonstruovat význam nějakého obyčeje, neznáme-li prostředí, v němž existoval“³⁵⁾. Nové chápání funkce pokračuje s nepatrnými modifikacemi i v článku *La chanson populaire* (1936) a v propracované podobě v knize *Funkcie kroja* (1937), kde navíc začíná vystupovat další význam termínu funkce, a to zřejmě „*forma existence*“ nějakého jevu; tak lze vyložit i nemnohé poznámky o funkcích ve folklóru, připojené poněkud neústrojně k souborů funkcí lidového kroje. V *Lidovém divadle českém a slovenském* (1940) je pak soubor funkcí doveden k maximalizaci: na některých místech je lze dokonce najít i jako *označení složek* folklórních nebo pololidových tvarů. Současně však se právě tady nejvýrazněji projevila metodologická novost tak širokého chápání, neboť Bogatyrevova-Jakobsonova verze funkčně strukturalistického pojetí velmi napomáhala při analýze lidové a pololidové dramatiky bez předsudků literárně historických i etnografických. Otevřený systém funkcí, chápáný buď ve smyslu „*působnosti*“ nebo „*formy existence*“ či v obecném významu „*složka struktury*“ totiž všude

tvorí dialektickou jednotu a Bogatyrev se v této souvislosti právem dovolává Engelse. Po válce se k těmto závěrům nejuplněji vrací v příspěvku *Funkcija sel'skogo etiketa* (1970).

Cesta od pojetí funkce jako platnosti jevu až po vnitřní složku struktury je veskrze cestou středoevropské filologicko-filosofické verze strukturalismu a jeho aplikací na konkrétní analýzu etnografického materiálu střední a východní Evropy: toto zjištění, které je možno doložit řadou paralel a rozborů, vyplývá z Bogatyrevovy příslušnosti k Pražskému linguistickému kroužku, v němž se koncem dvacátých let formulovala základní stanoviska³⁶), a nemá nic společného s anglickým a americkým funkčním strukturalismem Malinowského a Radcliffa-Browna. To je také jeden z důvodů, proč se k Bogatyrevovu dílu budeme z různých hledisek vracet i v budoucnosti.

POZNÁMKY

1. Základní studie *Die Folklore als besondere Form des Schaffens* (1929), kterou Bogatyrev napsal společně s Romanem Jakobsonem, vyšla ve vybraných spisech R. Jakobsona 1966, italsky v časopise *Strumenti critici* 1967, maďarsky ve výboru Jakobsonových prací *Hang-Jel-Vers* 1969 a chorvátsky ve výboru *Usmena književnost* 1971. K nejnovějším překladům patří *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia* (The Hague-Paris 1971) a *Les signes du théâtre. Poétique* (revue de théorie et d'analyse littéraires) 8, 1971, 517—530 (překlad ze Slova a slovesnosti 1938).
2. B. Beneš, *Petr Bogatyrev a strukturalismus*. ČL 55, 1968, 193—206. Bibliografie ve zpřesněné formě a s dodatky do konce srpna 1971 je uveřejněna v českém výboru z Bogatyrevových prací, viz pozn. č. 5.
3. A. Popovič, *Strukturalizmus v slovenskej vede (1931—1949). Dejiny, texty, bibliografia*. Martin 1970, passim.
4. J. Kolár, *Bogatyrevova teatrologie*. Interscaena '71 (Acta scaenographica) 1, 6, 101-104.
5. Český výbor vydal J. Kolár pod názvem *Souvislosti tvorby* (Cesty k struktuře lidové kultury a divadla), Praha 1971, bibliografie na str. 183—208. Slovenský výbor připravují vědečtí pracovníci Národopisného ústavu SAV.
6. Tuto edici jsem recenzoval v České literatuře 19, 1971, 541—543, a v *Jahrbuch für Volksliedforschung* 17, 1972 (v tisku). Srov. též K. V. Čistov, *Sovetskaja etnografija* 1971, 6, 175—178.
7. Z uvedených důvodů záměrně vypouštím jak obsáhlejší výklad o lidovém divadle, tak i studie metodologické, pokud se na ně přímo neodvolávám, a soustřeďuji se především na čs. a slovanská etnografika. Zařazením prací P. Bogatyreva do současné evropské etnografie se zabývá také jeho blízký spolupracovník a překladatel B. L. Ogibenin, *P. B. and structural ethnography*, in: *The Functions of Folk Costume...*, 9—32.
8. Anglické znění bibliograficky zachycují v pozn. č. 1. R. Barthes, *Système de la mode*. Paris 1967, hovoří obdobně o vztahu mezi jevem, funkcí a znakem. Kdybychom se chtěli pokusit o srovnání obou postupů, zjistili bychom, že názorová blízkost je poměrně značná, i když Bogatyrev v úvodu k anglickému vydání říká, že jeho práce „nemá vztah k sémiotice a přesně řečeno ani tak nebyla míněna“. Domnívá se však, že bude k užítku pro etnografy a všechny, kteří pracují na rozvíjení nauky o znaku (str. 5).

9. Slavjanskaja filologija za gody vojny i revoljucii (s R. Jakobsonem). Berlin 1923; Jaroslav Gašek, *Bibliografičeskij ukazatel'*. Moskva 1959.
10. *Russkij fol'klor I. a III.* Aščabad 1942; *Programma po kursu „Russkij fol'klor“ dlja fakul'tetov ruskogo jazyka i literatury pedagogičeskich institutov.* Moskva 1948; *Programma po slavjanskomu fol'kloru. Dlja filologičeskich fakul'tetov gosudarstvennych universitetov i fakul'tetov jazyka i literatury pedagogičeskich institutov.* Moskva 1952.
11. *Letučij korabl'. Slavjanskije skazki* (spolu s A. Nečajeve m). Moskva 1948; *Slovackije skazki.* Moskva 1949; *Epos slavjanskich narodov.* Moskva 1959, 359—490.
12. Abych se vyhnul výtce, že necituji všechny prameny, uvádím jeden souborný: J. M. Meletinskij, doslov k Proppově *Morfologii rozprávky.* Bratislava 1971, 182-184; srov. též J. M. Lotman, *Struktura chudožestvennogo teksta.* Moskva 1970, kde je další literatura. Viz též velmi důležitý článek Z. Šifelbejn-Sokolevič, *O primene-nii funkcionalno-strukturnogo metoda v tolkovanii izmenenij kul'tury.* Sovetskaja etno-grafija 1971, 4, 72—79, kde se upozorňuje, že funkcionalismus Malinowského a Radcliffa-Browna má se současným strukturalismem Lévi-Strausse společně jen jméno.
13. Již v roce 1922 vyšel sborník *Podkarpatská Rus*, vydaný Klímou, Nečasem a Horalem; postupně se objevil další sborník *Podkarpatská Rus* a časopis *Podkarpatoruská revue* (Bratislava 1936), v nichž i Bogatyrev časem publikoval. Za mnohé údaje vděčím kolegovi dr. M. Mušinkovi, CSc., z kabinetu ukrajinistiky v Prešově.
14. Srov. předmluvu k ruskému vydání in: *Voprosy teorii narodnogo iskusstva.* Moskva 1971, 171.
15. *Actes magiques*, 27; cit. rus. vydání, 194.
16. *Les apparitions et les êtres surnaturels dans les croyances populaires de la Russie Subcarpathique.* Le Monde slave 1926, 7, 34—54; *Podkarpatské lidové pověry.* Lidové Noviny 21. 2. 1930; *Pověry na Podkarpatské Rusi.* Podkarpatoruská revue 2, Bratislava 1937, 8, 88—89; *Vypravování sedláků o jejich snech a sny v pohádce.* NVČ 23, 1930, 225—232; *Podkarpatoruské pověry. Znamení. Sny. Růst. Názor Podkarpatorusů na druhé náboženství. Učarování. Lidová medicina.* Podkarpatoruská revue 3, 1938, 6, 62—63; *Karpatská vypravování sedláků o nadpřirozených bytostech a zjevech.* Program D 40, 38—39. Za řadu doplňků v bibliografii vyjadřuji touto cestou srdečné poděkování kolegovi M. Mušinkovi.
17. *Naučnaja ekspedicija v Moravskuju Slovakiju.* Central'naja Jevropa 5, 1931, 737—738.
18. „Polaznik“ u južnych slavjan, maďjar, slovakov, poljakov i ukrajincev. *Opyt sravnitel'nogo izučenija slavjanskich obrjadov.* Lud slowiański 3, Kraków 1933, seš. 1, díl B, 107—114; *ibid.*, Kraków 1934, seš. 2, díl B, 212—273.
19. *Semantika i funkcija sel'skogo etiketa.* In: *Semeiotiké. Tezisy dokladov letnej školy po vtoričnym modelirujuščim sistemam* 4, Tartu 1970, 67—71.
20. Základní studii je již uvedená *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens* (spolu s R. Jakobsonem) 1929, další pak *Několik poznámek o vztazích mezi folklórem a vysokým uměním.* Život 15, Praha 1936—37, 2, 39—40.
21. *Puškin a slovenská píseň.* Lidové Noviny 1937; *Byly slovenské písně pramenem Puškinovým?* Slovo a slovesnost 3, 1937, 53—56.
22. Citováno na základě dopisu Tamary Juljevny Bogatyrevové ze dne 20. 11. 1971.
23. Je to např. úvaha *Nekotoryje očerednyje voprosy sravnitel'nogo izučenija eposa slavjan.* In: *Osnovnyje problemy eposa vostočnych slavjan.* Moskva 1958, 326—334; *Nekotoryje zadači sravnitel'nogo izučenija eposa slavjanskich narodov.* Moskva 1958 (brožura ke IV. sjezdu slavistů); dtto in: *Issledovanija po slavjanskomu literaturovedeniju i fol'kloristike.* Moskva 1960, 211—251.

24. Kromě stručných odborných odpovědí na otázky ke slavistickým kongresům je to zvláště studie *O jazyke slavjanskich narodnych pesen v jeho otnošenii k dialektnoj reči*. Voprosy jazykoznanija 11, 1962, 75—86; *Formula nevozmožnogo v slavjanskom fol'klore*. In: Slavjanskij filologičeskij sbornik. Ufa 1962, 347—363; *Dobovočnyje glasnyje v narodnoj pesne i ich funkcii*. In: Slavjanskoje jazykoznanije. Moskva 1963, 349—398.
25. Patří sem: *Obraz narodnogo geroja v slavjanskich predanijach i skazočnaja tradicija*. In: Russkij fol'klor 8, Moskva-Leningrad 1963, 51—55; *Svojeobraznoje bessmertije epičeskogo geroja*. Acta Ethnographica ASH 15, 1966, 223—232; *Vykriki raznoščikov i brodjačich remeslennikov — znaki reklamy*. In: Simpozium po strukturnomu izučeníju znakovych sistem. Moskva 1962, 37—49; dtto německy, Berlin 1965; *Chudožestvennyje sredstva v jumorističeskom jarmaročnom fol'klore*. In: Slavjanskije literatury. Moskva 1968, 294—336.
26. *Puškin u zapadnych i južnych slavjan*. In: Slavjanskij sbornik II, Voronež 1958, 5—31.
27. Podle citovaného dopisu T. Bogatyrevové.
28. *Chudožestvennyje sredstva...*, srov. pozn. č. 25. Autor mně věnoval separát s přípisem „... na dobroju pamjat' i na predmet kritiki...“, avšak zde by spíše bylo možné projevít značnou dávku sebekritiky, neboť v naší folkloristice nebylo tehdy ještě mnoho prací, které by v tak širokém pohledu zahrnovaly problematiku vzájemných vlivů kramářské písně a lidové písně včetně divadelnosti při jejich interpretaci.
29. *Improvizacija i normy chudožestvennych prijomov na materiale povestej XVIII v., napisej na lubočnych kartinkach, skazok i pesen o Jereme i Fome*. In: To honor Roman Jakobson. The Hague-Paris 1967, 318—334.
30. Srov. *K voprosu o sravnitel'nom izučeníi narodnogo slovesnogo, izobrazitel'nogo i choreografičeskogo iskusstva u slavjan*. In: F. Wollmanovi k sedmdesátinám. Praha 1958, 373—382.
31. *Der slowakische Volksheld Jánošík in Volksdichtung und bildender Volkskunst (Hinterglasmalerei)*. In: Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde. Berlin 1960, 105—126; *Českíje i slovackíje prjaniki*. Centraľnaja Jevropa 3, 1929, 32, 6—8; *České perniky*. Program D 39, 174—176; *Kartiny na stekle*. Centraľnaja Jevropa 2, 1928, 38, 6—7; *Narodnaja životopis' v Čechoslovakii*. ibid., 1, 1927, 47, 5—7; *Narodnyje metalličeskíje ukrašenija čechov i slovakov*, ibid., 2, 1928, 7, 6—7; *Narodnaja rez'ba po derevu v Čechoslovakii*, ibid., 16, 7—8; další viz bibliografii v ruském vydání, str. 513—542. Upozorňuji, že mimo vliv sestavovatele se do této bibliografie dostala řada nepřesností, opakování záznamů apod. O kroji srov. *Kroj jako znak*. Slovo a slovesnost 2, 1936, 43—47; *Le costume national des Slovaques de Moravie envisagé au point de vue de sa fonction*. L'Europe centrale 12, 1937, 445—446. K novému anglickému překladu *Funkcii kroja* (1971) třeba dodat, že ani autor, ani editor se nikde nezmiňují o současném stavu krojů na Slovácku, ačkoliv např. v ruském překladu *Actes magiques...* je v předmluvě obsáhlé opozornění, že jde o staré materiály a pozorování, která se liší od současnosti.
33. Na str. 47 v pozn. č. 40 nesouhlasí Bogatyrev s Vološinovým názorem a připouští, že otázka „či sa estetická funkcia vzťahuje na veci a či na znak, nie je ešte celkom jasná,“ avšak na str. 56 říká, že „všedný kraj je hlavne vecou, kým sviatočný kraj — hlavne znakom“; zdá se tedy, že blízkost pojetí znakovosti a estetické funkce převládá.
34. S výjimkou kladného dalšího rozpracování u A. Melicherčika a S. Kovačevičové, o jejichž poznatky se opíral již Václavík ve *Výročních obyčejích a lidovém umění*. Praha 1959, 490.
35. *Voprosy teorii narodnogo iskusstva*, 391.
36. B. Beneš, *Petr Bogatyřov a strukturalismus*, 193 a 196.

Петр Григорьевич Богатырев и чешская и словацкая этнография

Резюме

П. Г. Богатырев принадлежит несомненно к самым заслуженным деятелям не только советской, но и чехословацкой этнографии и фольклористики 20—30-х годов 20-го века. Огромным является его вклад в научную методологию, заключающийся в обдуманном применении соссюрдовской лингвистики к этнографическим и фольклорным материалам, огромной является и его собирательская деятельность, с итогами которой он неутомимо знакомил современную публику. Совсем новым является его более комплексный взгляд на многие этнографические явления, считаемые до сих пор уже решенными и в общем известными. При обсуждении этой обширной деятельности иногда может однако показаться, что особенно в статьях по чешскому и словацкому фольклору и народному искусству в некоторых случаях до известной степени высоко оцениваются как возможности синхронного структурного исследования, так и возможности постепенно вырабатываемой системы функций, которая в заключительные годы пребывания П. Богатырева в Чехословакии становилась ведущим аспектом объяснения этнографических явлений. Это конечно осознавал и сам автор и о его критическом подходе свидетельствует и тот факт, что он свой функционально-структуралистический подход присоединял к остальным этнографическим методам как один из значительных, но не единственных путей к комплексному анализу.

П. Богатырев однако еще в довоенное время сознавал диалектическую сущность действительности и при становлении отношений между функцией и структурой в книге *Функции национального костюма в Моравской Словакии* (1937 г., по-русски 1971 г.) по праву ссылался на соответствующие отрывки русского перевода *Диалектики природы* Энгельса.

В чехословацкой научной печати обращали уже внимание как на включение работ П. Богатырева в историю чешской и словацкой этнографии, так и на его значение в развитии словацкого структурализма. Упоминалось также о его месте в чешской театрологии. Этому отвечает и включение ряда работ с чешской, словацкой и закарпатской тематикой в русский сборник «Вопросы теории народного искусства» (Москва 1971 г.). Настоящая статья поэтому посвящается тщательному описанию той части работы П. Богатырева, которая относится к духовной культуре и календарным обрядам Закарпатья и других славянских народов, и фольклору и полуфольклорному творчеству (включая в это и ярмарочные песни, и словацкие эпические рассказы и песни о Яношике) и, наконец, к народному изобразительному искусству и к национальным костюмам. В своих трудах П. Богатырев уже в довоенное время превосходил многих современных исследователей и не случайно его труды переиздаются на разных языках как в социалистических, так и других странах.

Путь П. Богатырева от сосюрговской филологии до понимания функций и структуры является вполне путем средневропейской филологическо-фило-софской версии литературоведческого и филологического структурализма, что возможно доказать на основании ряда фактов. Этот метод не имеет ничего общего с англо-американским функциональным структурализмом Малиновского и Рэдклифа-Брауна, которым Богатырев никогда не пользовался. Это тоже одна из причин, из-за которых мы еще долго будем возвращаться с разных точек зрения к его научному наследству.

Recenze

Olga Skalníková — Karel Fojtík, *K teorii etnografie současnosti*. Academia Praha 1971, ročník 81, sešit 6, 79 str.

Společná studie dvou autorů Skalníkové a Fojtíka je ojedinělou a záslužnou prací v etnografické literatuře, zabývající se pracovními principy a obsahem některých základních kategorií, se kterými se v oboru etnografie pracuje. Je ojedinělou proto, že v odborné etnografické literatuře převládají především materiálové studie z oblasti jak hmotné, tak duchovní kultury.

Moderní tvůrčí přístup k výzkumné práci v etnografii a interpretace výsledků této činnosti předpokládá a nezbytně vyžaduje jednotný pojmový a terminologický aparát. V oblasti bádání jakékoliv vědní disciplíny nestačí jen poznávat podstatné stránky jevu a vyjadřování o nich ponechat nahodilosti. Ale po transformaci vědeckých poznatků, orientaci v jejich existující struktuře je nutná jejich srozumitelnost a jednoznačnost. Jedině tak je možné na jedné straně zvýšit účinnost další práce s těmito informacemi a na druhé straně vyloučit možná nedorozumění při jejich komunikaci.

Při bližším seznámení se studií tohoto druhu proniká naléhavá potřeba právě takových publikací, které by napomohly vypracovat jednotný pojmový aparát a jemu odpovídající terminologii, ujasnit specifický předmět studia, metody a techniky výzkumu.

Etnografii není možno považovat za uzavřenou a izolovanou vědní disciplínu. Je třeba, aby využívala pracovních výsledků příbuzných vědních oborů, které by si modifikovala a specificky zaměřila pro plnění svých výzkumných úkolů. Je také nutné, aby etnografie respektovala požadavky společnosti a plnění těchto požadavků sladila se svými definovanými cíli. Jako každá společenská věda tedy i etnografie musí reagovat na probíhající společenské a kulturní změny, adaptovat a rozvíjet své poznávací a metodické nástroje.

Studie je koncipována do tří samostatných kapitol, jimž předchází teoretický úvod. Celá studie je doplněna obsáhlým seznamem použité literatury. Jednotlivé kapitoly („Lid a lidová kultura v předkapitalistickém období“ (str. 9 až 34), „Lidová kultura a její funkce v životě města a průmyslové oblasti“ (str. 35—55), „Metodické závěry“ (str. 56—66) uvádějí nejen do problematiky „etnografie současnosti“, nýbrž seznamují i s některými ontologickými a gnoseologickými otázkami etnografie jako takové, bez ohledu na její vnitřní dělení.

Autoři v podstatě používají v předložené studii toto vnitřní dělení: etnografie klasická a etnografie současnosti.

Úvod se soustřeďuje na vysvětlení procesu vnitřního dělení studia ve specializaci „etnografie současnosti“. Tato specializace se i v zahraničí konstituovala v rámci etnografické vědy ve zvláštní badatelský úsek. Je možné polemizovat o termínu „social anthropology of complex societies“, kterého autoři používají pro označení „etnografie současnosti“ v zahraničí. „Social anthropology of complex societies“ se zabývá ve svém studiu výhradně oblastí sociálních vztahů a jejich strukturálních projevů (viz např. R. Frankenberg, *Communities in Britain*, London, 1966). Z toho vyplývá, že tato disciplína nepokrývá celou sféru zájmu „etnografie současnosti“ tak, jak je autory ve studii vymezena.

Důležitým momentem úvahy v této části úvodu je pokus o vymezení pojmu „současnosti“ v etnografii. Na str. 3 v textu je současnost pojímána „jako období, o němž mohou informátoři vypovídat z vlastního prožitku“. Na jiném místě na str. 7 je současnost označována jako „časový úsek značně rozlehlý, ... sahající zpravidla k přelomu 19. a 20. století, k období, které lze etnografickými prameny relativně úplně prozkoumat“. Avšak jinde jde při zkoumání současnosti o „zkoumání oněch forem kultury a života, které jsou v současné době živé, a to nejen u některé vybrané skupiny, ale u všech skupin lidu“ (str. 3). Konečně na str. 7 je pojem současnosti spojen se zaměřením etnografických výzkumů k „současným společenstvím, zejména k společenstvím městským, dělnickým“. Vymezení pojmu současnosti je tedy provedeno na značně nejednotné rozlišovací úrovni a tak nedává možnost chápat tento pojem jednoznačně.

Na dalším stupni úvahy v souvislosti s pojmem různě chápáné současnosti je problematické, zda „etnografie současnosti“ je vůbec vhodným termínem pro označení specifického studia, které se vyděluje jako určitá specializace v celém oboru etnografie. Je to o to problematičtější, jestliže autoři říkají, že v etnografii nejde pouze o „přítomnost“, to je o současnost v úzkém slova smyslu. A to proto, že „moderní etnografie zkoumá lidovou kulturu jako proces, je i etnografii současnosti základní, nevyhnutelnou potřebou retrospektivní zkoumání starších jejích fází, pokud jsou v potřebné přesnosti a úplnosti zachytitelné ze zpráv informátorů-pamětníků nebo z jiných spolehlivých pramenů“. Tato úvaha je poněkud v rozporu s tvrzením na str. 4, že „svou základní pracovní metodou tudíž etnografie nikdy nepřestala být vědou o současnosti“. Zde dochází k tomu, že není zcela jasno, zda jde autorům o vydělení určité specializace v rámci etnografie, nebo jde-li o moderní pojetí současné československé etnografie jako celého vědního oboru. Jestliže jde o otázku specializace, je třeba stanovit relace „etnografie současnosti“ k oboru jako celku v dimenzi specifického předmětu zkoumání, jeho metod a technik, nejefektivnějších v daném směru bádání.

Třetím důležitým bodem úvodu je rozpracování otázky předmětu etnografického výzkumu současnosti. Autoři se vyjadřují k existující nejednotě vymezení předmětu, výzkumných cílů a výběru jevu v „etnografii současnosti“ tak, jak se projevuje v jednotlivých zemích. Z dalšího textu vyplývá, že za hlavní předmět studia považují „lidovou kulturu“ a z marxistického hlediska předkládají její nejdůležitější a nejcharakterističtější rysy:

„1. Lidová kultura je systém norem a forem vytvořených a tradicí předávaných k uspokojování racionálních nebo iracionálních potřeb „lidu“.

2. Lidová kultura je vázána na skupinu místní, zpravidla sociální nebo profesionální, která je její tvůrkyní, nositelkou a udržovatelkou, jejíž potřeby uspokojuje a v které zároveň posiluje vědomí sounáležitosti jejich členů.

3. Pokud ve společnosti trvají skupiny s povědomím o své místní, sociální nebo profesionální resp. etnické svébytnosti, tj. odlišnosti od jiných skupin, s povědomím o sounáležitosti a o zvláštních vzájemných právech a povinnostech všech svých příslušníků, trvají nejzákladnější podmínky pro udržování tradice lidové kultury a pro její rozvíjení: lidová kultura není tudíž kategorií historicky ukončenou, ale je živým systémem reagujícím na změnu vnějších a vnitřních podmínek života skupiny, která je její nositelkou.

4. Lidová kultura nebyla ve svém historickém vývoji nikdy systémem uzavřeným působení podnětů zvenčí.“

Předmět zkoumání daný touto charakteristikou se zdá příliš chudý k možnostem, které autoři připisují „etnografii současnosti“ na str. 3—4. Zde se říká, že etnografická metoda „dovoluje zachytit nejen vnější zřejmě pozorovatelnou skutečnost jevů materiální kultury, ale umožňuje rovněž postihnout skryté a nejednou i záměrně zakrývané formy pospolitého života, dopátrat se základních pohnutek sociálního chování jednotlivců i celých skupin v jejich sociálních představách, které sdílejí“. Disproporce mezi takto formulovanými možnostmi vědní disciplíny a zúžení objektu jejího zkoumání na „lidovou kulturu“ by zasloužila bližšího vysvětlení, kupříkladu tím, že by se přesněji definovala lidová kultura a vymezil se její vztah k celému kulturnímu systému naší společnosti.

V kapitole „Lid a lidová kultura v předkapitalistickém období“ jsou vymezeny základní pojmy „lid“, „pospolitost“, lidová společnost“, jak jsou chápány nejen v klasické etnografii, nýbrž i v „etnografii současnosti“. Bezpochyby je to úkol velmi nesnadný, zvláště proto, že jde o termíny, kterých používají i ostatní společenskovědní disciplíny. Kladně je nutné hodnotit snahu o definování např. základního termínu „lid“. V úvahu je vzata proměnlivost pojmu v souvislosti s naším společenským vývojem, což je dokládáno množstvím srovnávacího materiálu. Celá úvaha svědčí o velkém úsilí etnografů o přesné a obecně platné vymezení tohoto pojmu a stanovení kritérií, která by odpovídala speciálním cílům etnografického a folkloristického bádání.

V souvislosti s vymezením pojmu „lidová společnost“ vystupují do popředí

podle autorů dvě skupiny znaků. Jedna skupina se vztahuje k tak zvaným „vnějším podmínkám“ trvání a rozvoje lidové kultury, druhá se vztahuje k „vnitřním podmínkám“, čímž je míněno „sociálně formující působení tradované kultury v rámci společnosti“. Oba tyto komplexy vnějších a vnitřních podmínek trvání a rozvoje tradice lidové kultury jsou dále rozpracovány do samostatných subkapitol. Tato pasáž je velmi zajímavým příspěvkem pro chápání determinant dynamiky vývoje lidové kultury. V závěru této kapitoly jsou předchozí úvahy shrnuty do šesti bodů, které charakterizují hlavní znaky lidové kultury a její funkce v předkapitalistickém období. Závažnost těchto závěrů by podpořilo explicitní vyjádření, zda stanovené charakteristiky mohou mít obecnou platnost, nebo zda platí pouze pro období předkapitalistické.

Kapitola „Lidová kultura a její funkce v životě města a průmyslové oblasti“ konkretizuje studium lidové kultury v městském prostředí průmyslových oblastí a objasňuje její sociální funkci. Výchozí formulace předmětu zkoumání říká: „Zatímco u pospolitosti byly předmětem národopisného studia všechny složky života pospolitosti, při studiu provotních skupin tak zvaných lidových vrstev industriální společnosti jsou to zvláště ty složky, které čerpaly a navazovaly na tradice vesnické pospolitosti nebo jí na roveň postavených sociálních vrstev středověkého dělnictva a řemeslnictva a tyto tradice nadále rozvíjely anebo obměňovaly.“ Hlavními nositeli těchto jevů a tvůrci nových složek lidové kultury jsou podle autorů členové „dělnického společenství“. A právě proto národopisný zájem patří především v „etnografii současnosti“ tomuto „dělnickému společenství“.

Pojem „dělnické společenství“ odpovídá v sociální realitě strukturálnímu projevu určitého komplexu sociálních vztahů, který je vymezen lokálně (lokality s průmyslovým podnikem, průmyslová oblast a její zázemí, dělnická čtvrt' a sídliště velkých měst) a kulturně tím, že právě v tomto prostředí se uchovává na jedné straně dědictví všech tradic předávaných hodnot z „pospolitosti vesnické“ a z „městských lidových vrstev předprůmyslových“ a na druhé straně se vytvářejí hodnoty nové.

Jak sami autoři uvádějí, hlediska, z kterých se v etnografii studuje „dělnické společenství“, zahrnují více či méně ty znaky, kterými sociologové charakterizují městskou společnost:

- „a) komplexní dělba práce s rozmanitou strukturou zaměstnání, která tvoří hlavní základnu systému sociální stratifikace;
- b) vysokou teritoriální a sociální mobilitu;
- c) zjevnou funkční závislost obyvatelstva;
- d) podstatnou osobní anonymitu v mezinárodních kontaktech a segmentalizaci sociálních rolí a interakcí v rolích;
- e) spoléhání na nepřímé způsoby sociální kontroly;
- f) normativní odchylky.“

Vzhledem k tomu, že autoři dále uvádějí, že „etnografie zkoumá kulturu společenských skupin, a to především skupin primérních, neformálních, jako je rodina, kamarádká a sousedská skupina“, mohou výše uvedené znaky sloužit toliko k orientaci při studiu společenských vztahů a nezdaří se být dostající pro studium celé kultury „dělnického společenství“.

Autoři seznamují na následujících stránkách s problematikou studia dělnické rodiny. Zde je jasně kladen důraz na zkoumání přežitků vesnických rodinných tradic. Autoři dále zdůrazňují, že studium způsobu života dělnické rodiny zahrnuje široký komplex jevů — sociální strukturu rodiny, její vývojový cyklus, denní režim jejích jednotlivých členů a existující zvyklosti.

V navazující části této kapitoly nazvané „Sousedství, sousedské a zájmové vztahy“ se objevuje velmi zajímavý příspěvek pro analýzu instituce sousedství. Jde o uvedení tří možných stupňů kvality sousedských vztahů, které jsou definovány specifickými znaky, jež bylo možné určit na základě konkrétních projevů chování mezi příslušníky sousedské skupiny: „1. účast („participation“), která zahrnuje vzájemná pozvání, společné vycházky, společné nákupy, pomoc v nemoci, výpůjčky, hlídání dětí, 2. omezenou účast („limited participation“), při které dochází k vzájemnému zdravení a pohovoru, a 3. neúčast, při které se projevuje nezájem o sousedské vztahy, sousedé se neznají, nic o sobě nevědí.“ Skutečnost, že právě v „dělnickém společenství“ existuje převážně druhý stupeň označený termínem „omezená účast“, je poznatek velmi významný a zasloužil by si konkrétního doložení.

Určitým nedostatkem v této části je označení znaků neformálních skupin jako „bezprostřední a časté styky jich členů, malý počet členů a jejich známost podle jména“ (str. 55). Vždyť neformální skupinové vztahy v definicích příbuzných společenskovědních disciplín (sociologie, sociální psychologie) jsou založeny především na spontánnosti a dobrovolnosti. Lidé se buď sdružují na základě společných materiálních, kulturních a jiných zájmů a zálib, nebo se odpuzují v důsledku zájmových rozporů a osobních antipatií. Tím vznikají neformální vztahy jako protiklad k formálním nebo také institucionálním, ale oba druhy vztahů existují a jsou rozeznatelné v jedné a téže sociální skupině. Pak uváděné znaky neformálních společenských vztahů mohou být zrovna tak znaky formálních vztahů, jako je tomu např. v pracovní skupině menšího rozsahu.

V třetí a poslední kapitole této studie „Metodické závěry“ se autoři zmiňují o současné tendenci výzkumné práce v etnografii, která spěje ke komplexnímu pojmání objektu výzkumu, k chápání etnografického jevu ve všech námi postižitelných souvislostech.

V této části se především podává výčet jednotlivých metod a technik, jichž etnografové běžně užívají při svých výzkumech. Není opomenuta zmínka o některých přístupech a způsobech výzkumu, které jsou vlastní především folklo-

ristům. Konkrétně jde o „návratné výzkumy“ a o folkloristické práce věnované studiu „jednoho vypravěče jako aktivního činitele ve skupině“.

Přestože se autoři snažili souhrnně pojednat o celé škále výzkumných technik od ankety až po pozorování a jednotlivé uváděné techniky dát do souvislosti s konkrétními etnografickými výzkumy, přece jen zůstává tato kapitola pouze na obecné rovině úvahy. Autoři nespecifikují, pro který problémový okruh je ta nebo ona metoda a technika nejefektivnější k získávání spolehlivých a hodnotných informací. Uváděné techniky nejsou specifické pouze pro etnografii, nýbrž jsou běžně užívány i v ostatních společenských vědách — v sociologii, sociální antropologii aj.

Jistými dílčími nedostatky této důležité kapitoly z oblasti metodologie jsou nepřesná vymezení některých technik, jež byly v jiných příbuzných oborech přesně definovány. Týká se to např. ankety, která je v textu popisována spíše jako dotazník (odlišná výzkumná technika). Nepřesné je i označení hlavní techniky sociálně antropologických výzkumů, kdy jde o techniku zúčastněného pozorování a nikoliv pouze o pozorování přímé.

Je pochopitelné, že kdokoliv z řad etnografů a folkloristů bude studovat tuto publikaci, zaměří se ve svém hodnocení především na tu část a ta fakta, která jsou v přímé souvislosti s jeho odborným zájmem. Nicméně, některá uváděná fakta, problémy a jejich řešení, ať už skutečně vysvětlené nebo jen naznačené, jsou společné pro nás pro všechny jako členy jednoho oboru a je k nim třeba zaujmout stanovisko. Především jsou to otázky spojené s definováním základních pojmů a jejich terminologické označení — „lid“, „lidová kultura“, „etnografie současnosti“ a podobně. Přistupujeme-li z tohoto hlediska k hodnocení studie, je nutné konstatovat, že se autorům někdy nepodařilo tento nesporně obtížný úkol vyřešit beze zbytku. Na druhé straně je však nutné kladně hodnotit velké množství srovnávacích údajů, kterých bylo ve studii použito a které nasvědčují o velké svědomitosti autorů při řešení teoretických problémů v co nejširších souvislostech a komparacích. Je škoda, že právě velké množství fakt, které by jinak bylo v etnografické praxi předností, zde, při řešení základních teoretických otázek, znesnadňuje jednoznačné pochopení definovaných pojmů. Tohoto zůstala ušetřena ta část studie, která se zabývá studiem „dělnického společenství“; má vnitřní řád a naznačuje svou strukturou další cesty k rozpracování této problematiky.

Vzhledem k tomu, že studie reprezentuje prakticky první publikaci tohoto druhu, zaslouží si i přes různé nedostatky zájem a pozorné prostudování. Pokud tato studie vyvolá diskusi, ať už ve smyslu souhlasu nebo nesouhlasu, splňuje své poslání — podat komplexní pohled na teoretické i metodologické problémy a sociální funkci etnografie v Československu.

Zdeňka Polednová

Jaroslav Štastný, *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia, XXXV, 1970, Praha 1971, stran 197, 37 vyobrazení v textu, 32 stran kresebných a fotografických příloh. Náklad 700 výtisků, cena 20 Kčs.

Základem jakékoliv tematické práce v národopise a příslušné syntézy na území jednoho národa je regionální monografie. Štastného práce je příkladem takové krajové monografie, a to monotematické, která vyplňuje vážnou mezeru v našich znalostech agrárně etnografického materiálu na území českých zemí. Je jistě překvapující, že tak národopisně vděčný region, jakým Valašsko je, neměl do nedávné doby podobné monografie. Pozornost etnografů a zástupců příbuzných disciplín byla zaměřena především na chov dobytka, hlavně na salašnický chov ovcí, který z hlediska etnického vývoje v Karpatech má jistě význam prvořadý. Otázkám rostlinné výroby bylo naproti tomu věnováno daleko méně pozornosti, i když práce Domlivilovy, Bayerovy, Kunzovy a dalších, i materiál shromážděný F. Bartošem, mají nesporně velkou dokladovou hodnotu. Na tyto práce také J. Štastný, sám rodák z Valašska, navázal svým vlastním výzkumem, který konal v letech 1953—1966, a to zejména ve střední části regionu. Svoje výzkumy zaměřil Štastný především na poznání vývoje zemědělství v horské části Valašska, na horním Vsacku, od poloviny 19. století do prvních desetiletí století našeho, někdy však zabíhá až do doby první republiky. Autor se snažil poznat i celkovou ekonomiku a sociální poměry v této době, vztah mezi nimi a vývojem zemědělství, i když, jak sám říká, se zmiňuje o tomto problému pouze okrajově. Věnuje mu však patřičnou pozornost v úvodu ke své knize a vrací se k němu i v dalším textu a znova pak v závěru.

Zpracování vlastního agrárně etnografického materiálu rozdělil autor do čtyř hlavních kapitol. První je nazvána Hospodářská usedlost, druhá Zemědělské nářadí, třetí Soustavy polního hospodářství a čtvrtá Pracovní procesy v zemědělství. Je to tedy do jisté míry netradiční uspořádání látky, které má své výhody i nevýhody.

V kapitole o hospodářské usedlosti chce Štastný ukázat čtenáři hospodářské jádro valašského zemědělství, zvláště však jej zajímá usedlost pasekářská v horské části oblasti. Všimá si především poměru obytné části a staveb hospodářských, jejich vzájemného uspořádání a funkce. Vedle toho věnuje zvláštní oddíl otázce tzv. letovisek a stánisek a zařízení pro ustájení dobytka při pastvě na nich; podrobně se zabývá i jejich vznikem a historickým vývojem a rozděluje je do třech skupin. V tomto oddílu je uložena řada zajímavých fakt, která v mnohém doplňují to, co je známo o pastvě dobytka na Valašsku. Některá z nich by si zasloužovala v budoucnu širší pojednání, např. tzv. kravské salaše, na nichž pastvu hovězího dobytka obstarávaly ženy.

V kapitole věnované zemědělskému nářadí se autor zabývá nejprve zevrubně nástroji orebnými a navazuje přitom na své předchozí práce. Znovu se zamýšlí nad otázkou valašského háku; za povšimnutí tu stojí, že nejstarší zmínka o něm je stále údaj z roku 1799, publikovaný Domlůvilem. Po výzkumu Šťastného víme opět víc o existenci tzv. trutnovského háku na Valašsku, ale jak sám autor připomíná, zbývá ještě důkladně osvětlit jeho vznik a rozšíření v tomto regionu. Záhadou je pro mne ovšem existence tzv. rádla, jehož se prý používalo v níže položených obcích, resp. žije zde vzpomínka na jeho název v tradici. Jeho vyobrazení (č. 11) podle Bartoše je typická východní varianta českého rádla, tzv. rádlo časlavské podle Mehlera, které je rozšířeno dodnes na jihozápadní Moravě, ale ne dále, tedy ne na Hané a v sousedství Valaška, jak píše Šťastný. Ojedinělý jeho výskyt sice nelze vyloučit, ale zdá se mně, že pod názvem rádlo se mohlo rozumět i novodobé kopčidlo, které se ostatně od konstrukce českého rádla příliš nelišilo.

Zdařile je podle mého názoru zpracována partie o asymetrickém orebném nářadí a jeho historii. Pokud jde o skutečnost, že se vedle těchto vyspělých oradel používal ještě v třicátých letech našeho věku hák, nepřičítal bych jí jen konzervativnosti, ale i tomu, že se hák jistě podobně jako jiná stará rádla uplatnil dobře při kultivaci brambor.

Svědomitě popisuje autor i další příslušenství pluhu, zvláště kolečka a jejich dobové a místní varianty, stejně jako, i když stručně, vývoj záprahu a vláčení. Cenná je i partie o nářadí kopném, mezi kterým je charakteristická pro Valaško, podobně jako pro jiné horské krajiny, úzká těžká motyka, tzv. kučovnica. Vyčerpávajícím způsobem je podán i popis bran; zde třeba upozornit na užívání jedné či jednokřídlové brány při práci na stráních, protože s obdobnými případy vláčení se setkáváme i v jiných hornatých oblastech. Novodobým nástrojem byl na Valašsku jako jinde válec.

Pokud jde o sklizňové nářadí, důležité je jistě Šťastného konstatování, že se při terénním výzkumu na Valašsku nesetkal se zubatým srpem, a dále zjištění, že obilí narostlo často tak malé a slabé, že se nemohlo žnout a vytrhávalo se s kořínky. Vedle toho autor říká, že užívání termínu srp pro Valaško je nesprávné, že obecně užívaným výrazem je kosák. To ovšem nemusí platit pro starší dobu, protože výraz srp je termínem všeslovanským a starým. Ale rozšíření názvu kosák ukazuje na skutečnost, že se užívalo v nové době na žatvu obilí srpů hladkých, jež se, a o tom by svědčil i jejich tvar, šířily společně s kosou, respektive s importem kos na Valaško. K obecnému zavedení kosy dochází na Valašsku až v letech 1905—1910, což je daleko za průměrem v českých zemích. Pozornosti si zaslouží autorovo vysvětlení, proč se tak dlouho na Valašsku kosákem žalo.

Více snad mohlo být řečeno o cepu, naproti tomu velmi dobře je popsáno nářadí na čištění zrna a na řezání slámy. Vedle toho věnuje autor celkem jistě

oprávněnou pozornost i narádí na osekávání větví listnáčů pro krmení a na ořezávání haluzí jehličnatých stromů na podestýlání dobytku — jde o sekáč, knýp a tzv. opašník.

V dalším oddílu popisuje autor zevrubně vůz i zapřahání dobytka do něho, jeho varianty funkční i způsoby brzdění. Totéž se týká popisu saní a smyků. K tomu snad jen jedinou poznámku. Autor v tomto oddílu uvádí termín vlačihy a vlačuhy, podle mých znalostí byl rozšířen na východní Moravě i pro smyk, na kterém se vozil pluh na pole; v příslušném oddílu totiž autor zaznamenává jen termín vláky, který se mi nezdá tak obecně používaný.

Přínosná je podle mého mínění kapitola o soustavách polního hospodářství, zejména v těch částech, kde autor mluví o úhoru, resp. úlehli, a o jejich funkcích. Tam, kde se mluví o trojpolním hospodářství, není někdy jasné, zda jde skutečně o klasické trojpolní hospodářství. Rozhodně však není správné používat adjektivum trojhonný tam, kde jde o úsekovou pluzinu. Hodnotné jsou autorovy údaje o přeměně pastvin na konci minulého století v ornou půdu nebo v dočasnou louku, stejně jako o formách sousedské výpomoci při vzdělávání rubaniska. Pokud jde o pěstování rostliny, vykládá autor souhlasně se Z. Tempírem, že gengel znamenal povětšinou ječmen dvouřadý nahý. Kapitulu doplňují zprávy o zavádění okopanin, zejména brambor a píceňin do valašského zemědělství, a jejich významu ve vývoji hospodářství k střídavým soustavám.

Kapitola Pracovní procesy v zemědělství začíná orbou. Soustřeďuje se na techniku orby na svažitých polích, ale nevynechává ani orbu v rovině. Pro orání polí na stráních bylo v dřívějších dobách charakteristické priorávání půdy na spodní stranu; tento způsob zaniká až ve 30. letech našeho století, kdy se začíná používat pluhů s vhodně profilovanou radlicí, jimiž se klopí zem nahoru, ale taková orba je, jak ukazuje autor, velmi pomalá a namáhavá; pole se pak orají v horní polovině nahoru a v dolní dolů. Také další popis orby je poučný a týká se to i otázky odvodňování, již věnuje Štastný patričnou pozornost.

V oddílu Hnojení zaujme čtenáře otázka nevhodnosti podestýlky v minulém století, za níž sloužilo převážně chvojí, dále otázka košarování, hnojení popelem, a to nejen v místech vymýcených, ale i na pozemcích nacházejících se poblíž lesa, na něž se nanášelo roští, i užívání popele z domácnosti. V tomto oddílu se dovídáme i o psychologických zábranách, které se stavěly na překážku zavádění umělých hnojiv. Cenné a charakteristické jsou údaje o vynášení chlévské mrvy na horská polička.

V oddílu Setí se autor zabývá podrobně i přípravou semene a zajímavá data přináší k otázce šlechtění osiva v minulém století, resp. k získávání nových odrůd. Pokud jde o ruční setí, byly na Valašsku užívány praktiky podobné praktikám v jiných krajích, avšak např. na horním Vsacku nebyla známa rozsívka z jemnější látky a selo se tu pouze z hrubého pytle. Zvláště drobné semeno se vysévalo z okřínu nebo opálky a rozdílná byla i technika rozhozu; to

je sice známo i odjinud, ale nemáme ještě o této věci celkovou představu, zejména o rozšíření vysévání semene z nádob. Zvláště podrobná data a jistě s ohledem na Valašsko oprávněně snesl J. Šťastný o době setí pohanky s příslušnými pranostikami.

Do části pojednávající o sklizňových pracích zahrnuje autor i oddíl o sečení luk a jetele, které bývá v národopisných monografiích poměrně málo zachyceno. Pro Valašsko bylo charakteristické snášení sena v plachtách, sekání na vzdálených stániskách, na společných loukách, dělení sklizně na nich, sušení sena a píce na ostrévkách a kolcích i později na novějších sušácích. Pokud jde o sušení na ostrévkách a na obilních kolcích, bylo by jistě záslužné zjistit, od které doby se na Valašsku začínaly užívat; rozhodně sotva lze předpokládat, že jde o jev příliš sahající do minulosti.

Určité odlišnosti existovaly i při mláčení obilí a byly dány malými sklizněmi v dřívějších časech. Popis techniky mláčení cepem, čištění a ukládání obilí provedl autor pečlivě.

Menší oddíly jsou věnovány pracím, spojeným s pěstováním okopanin a zelí. V prvním případě se zabývá autor vývojem pěstování brambor a přináší řadu cenných pozorování, v druhém případě vypisuje i řadu pověr, vztahujících se k pěstování zelí. Poněkud neorganicky jsou do oddílu zelí zařazeny zmínky o pěstování řepy.

V závěru shrnuje J. Šťastný ještě některá základní data o ekonomickém vývoji Valašska v druhé polovině 19. století a v prvních desetiletích našeho věku a uvádí příčiny, které vedly k zaostávání této oblasti za vývojem zemědělství v českých zemích.

Šťastného monografie je pro českou agrárně etnografickou práci nesporným přínosem. Autor se mohl opírat o některé starší monografie podobného zaměření např. o knihu Myslivcovu ze Slezska a Karlovu z Plzeňska, i o pokusy novější vydané i nevydané a mohl proto plně vytěžit z jejich kladů a vyvarovat se jejich nedostatků a omylů. Měl také, jak již bylo řečeno, po ruce poměrně bohatou literaturu ze samého Valašska. A přece se nesnažil tyto práce kopírovat ale volil osobitý přístup k věci a zpracovávaným problémům, což třeba kladně hodnotit. Dlouhodobý terénní výzkum byl mu v tom pevnou základnou a jeho výsledky zpracoval odpovědně. Než naskýtá se tu ještě řada problémů. Ten menší je ve vymezení látky, protože chtě nechtě se autor musel na mnoha místech věnovat i otázkám chovu dobytka, který zvláště na Valašsku měl zcela zvláštní vztah k polnímu hospodářství, jak tomu bývá v horských oblastech. Pokládám toto konstatování za kladné pro práci Šťastného, ba naopak si myslím, že symbióze mezi rostlinnou výrobou a chovem dobytka mohlo být věnováno ještě více pozornosti. Jiný problém spočívá ve vymezení zkoumané oblasti. Jádrem výzkumu a zájmu bylo badateli horní Vsacko a vůbec hlavně horská část Valašska, zatímco v titulu knihy je širší termín, což není docela v sou-

ladu s textem. Je ovšem pravda, že autor při zpracování materiálu nezapomíná ani na rovinnou část Valašska, ale jak i sám říká, činí to z hlediska srovnávacího.

Největším problémem je podle mého mínění vymezení dobové. Autor knihy operuje obdobím druhé poloviny 19. a počátkem našeho století, ale velmi často se zmiňuje i o poměrech za první republiky, nehledě na to, že výzkum konal v současné době, a to nejen na základně informací z tradice, ale i přímým pozorováním. Dalo by se snad říci, že tyto rozpory, které se však vyskytují i v jiných pracích toho druhu, překlenul názvem tradiční. Ale podle mého názoru právě tento termín jen celou věc komplikuje. Co to je vlastně „tradiční“ v tomto smyslu? Co je naproti tomu netradiční? Označuje tento termín starší formy zemědělství ve vymezené době před rozvojem kapitalistických výrobních sil a vztahů, nebo až před socializací valašské vesnice? A konečně, jak vysvítá z úvodu i textu, šlo přece autorovi také, ba někdy právě především, o změny, které proběhly ve vytčené době. S názvem tradiční je třeba zacházet velmi obezřetně, neboť tradiční je něco, co je s kulturou bytostně spjato, co je atributem kultury ve všech dobách, i když z hlediska subjektu se může současnost jevit jako období, kde se tradice ještě nevytvořila — avšak ona se vytváří neustále. Tuto nepřesnost však nechci vytýkat jenom autorovi; v tom smyslu, v jakém o tradičním píše, mluví se dnes napořád, i když se v poslední době ozvaly vážné hlasy proti, a to i na úseku agrární etnografie a historie, jak jsme toho např. byli svědky na budapeštském kongresu Sdružení zemědělských muzeí v dubnu roku 1971.

Mohla by se vyskytnout jiná připomínka, že mohl být alespoň ve stručnosti doveden vývoj zemědělství na Valašsku až do současnosti, že měl být alespoň zkratkovitě nastíněn obraz socialistické přestavby zemědělství. Byl by to ovšem právě tak úkol záslužný jako přetěžký, protože málokde by se shledalo ve vývoji zemědělství v dnešní době tolik kvalitativních změn, jako právě na Valašsku. Než sama práce Šťastného je k podobnému srovnání nejlepším předpokladem.

Jiná námitka by mohla směřovat k tomu, že autor až příliš mnoho se věnoval technice a technologii starších forem valašského zemědělství, že bylo na místě studovat i příčiny a důsledky zaostávání v oblasti sociálně ekonomické; toto hledisko však autor nezanedbává a ze samotného materiálu to někdy vyplývá zcela jasně. Neobstojí ani výtky, že mohl autor srovnávat s jinými oblastmi, např. sousední částí Moravy a západním Slovenskem. Je však otázka, nakolik je tento materiál zpracován, aby byl schopný srovnávání. Myslím, že Jaroslav Šťastný splnil ve své knize to, co bylo nejdůležitější — že vyplnil vážnou mezeru v našich agrárně etnografických znalostech o českém materiálu a položil dobrý základ k dalšímu bádání v důležité oblasti na hranicích českého a slovenského etnika.

Jaroslav Kramařík

Aleksandar Freudenreich, *Kako narod gradi na području Hrvatske. Zapažanja-snimci i crteži arhitekta*. Zagreb 1972, 344 str., 565 fotografických a kresebných vyobrazení v textu.

Zájem o památky lidové architektury, o jejich studium, dokumentaci, ochranu a zachování má v celoevropském měřítku vzestupnou tendenci. Odráží se také v knižní produkci, v níž se stále častěji objevují tituly s problematikou lidového stavitelství. Postupy, jež volí autoři při zpracování dílčích otázek i při vytváření syntetických pohledů, se různí a jsou do jisté míry poznamenány badatelskými tradicemi v jednotlivých zemích. Pozoruhodnou formu přístupu prezentace památek lidové architektury v Chorvatsku zvolil záhřebský architekt Aleksandar Freudenreich v knize „Kako narod gradi na području Hrvatske“ („Jak staví lid v oblasti Chorvatska“). Práce, již vydal v roce 1972 Republikový ústav pro ochranu kulturních památek v Záhřebu, je výsledkem velkého úsilí zkušeného a zasvěceného znalce, jenž téměř po padesát let s láskou a obdivuhodnou pečlivostí zachycuje kresebně i fotograficky lidové stavby a vytváří svým způsobem jedinečný autentický dokument chorvatské lidové architektury.

Základem Freudenreichovy knihy jsou kresby a fotografie, jež jsou doplňovány textem, který většinou již dříve vyšel v různých publikacích ve formě samostatných příspěvků. Autor resumuje též poznatky, k nimž dospěl v knize, která byla vydána v roce 1962 pod názvem „Narod gradi na ogoljenom Krasu“ („Lid staví na holém Krasu“).

Pestrý tematický kaleidoskop, který tvoří Freudenreichova publikace, se otevírá kapitolou zabývající se odrazem stavitelství v lidových písních, jež pochází z pera J. Badaliče. Vlastní výklad A. Freudenreicha začíná druhou kapitolou, výstižně nazvanou „Po spáleništích“. Působivou esejistickou formou komentuje autor snímky lidových stavebních projevů, jež zastihl bezprostředně po skončení druhé světové války ve spálených vesnicích v Slavonii, Kordunu a Lince. Při pohledu na zbytky staveb zničených válečnými událostmi si čtenář uvědomuje velkou zásluhu architekta na zachování stavebního obrazu poválečné vesnice jako živého svědka hrůz války. Základním problémem, který se prolíná jako zlatá nit dalšími kapitolami, je vztah lidových staveb a geografického prostředí se snahou o perspektivní udržení jejich souladu a rovnováhy. I když si autor neklade jako cíl své práce genetické výklady a řešení kulturně historických otázek, zaujímá často pozoruhodná stanoviska, která mohou posloužit jako impuls k dalšímu bádání. Zajímavá je po této stránce zejména pátá kapitola (problematika výskytu sochové konstrukce v Chorvatsku) a kapitola šestá, v níž se autor zabývá kamennou architekturou na ostrově Hvaru. Při prohlídce Freudenreichových vyobrazení si uvědomujeme širší geografické i kulturně historické souvislosti existující v kamenné architektuře celé mediteránní oblasti.

svědčící o starých stavebních tradicích a kulturním společenství v této části Evropy. Autorově pozornosti se netěší jenom dům a hospodářské stavby; A. Freudenreich přináší bohatý a jedinečný materiál o náhrobnících i jiných skromných architektonických památkách, v nichž se osobitým způsobem projevilo umělecké cítění lidových tvůrců. Přes technickou, estetickou a funkční stránku lidových stavebních projevů se autor dostává k otázkám ochrany architektonických památek a jejich zachování v muzeích lidového stavitelství. Etnograf uvítá také připojený materiál pro slovník lidového stavitelství, v němž jsou doprovodní výklady doplněny názornými kresbami.

Freudenreichova kniha, vzorně graficky upravená a vytištěná, zaujme odborníka i laického zájemce o kulturní památky minulosti. U našeho čtenáře vzbudí asi přání, aby podobná publikace vyšla také o českých a slovenských lidových stavbách.

Václav Frolec

Max Gschwend, *Schweizer Bauernhäuser*. „Schweizer Heimatbücher“, Band 144/145/146/147. Verlag Paul Haupt, Bern 1971, stran 172, 16 barevných tabulí, 160 kreseb, věcný rejstřík.

Zdalo by se, že nová syntéza o švýcarském lidovém domě nemůže přinést už nic objeveného v zemi, kde studiu lidového stavitelství byla hned od prvo počátku národopisného bádání věnována mimořádná pozornost a kde od roku 1885 vyšlo na osm syntetických prací na toto téma. K známým syntézám především E. Gladbacha, J. Hunzíkera, H. Brockmanna-Jerosche a R. Weisse přibyla další M. Gschwenda, vedoucího sekce pro výzkum lidového domu ve Švýcarsku při tamní národopisné společnosti. Gschwendova kniha je však na rozdíl od předchozích publikací spíše určena širší čtenářské obci, především učitelům a obdivovatelům lidového stavitelství a umění. Navíc vychází v době intenzivního analytického výzkumu švýcarského lidového domu, vedeného postupně od jednoho kantonu ke druhému. Toto hloubkové studium, založené především na stacionárním výzkumu, přináší hodně objeveného a pochopitelně v mnohém doplňuje i dosavadní syntetické práce. Recenzovaná kniha není ovšem ještě završením této rozsáhlé výzkumné akce, ale směřuje — jak už jsme naznačili — k co největšímu okruhu čtenářů. Není to však ani jen publikace reprezentační nebo populárně vědecká, protože přináší řadu nových postřehů

i hodnocení a především vnáší — pokud je to jen vůbec možné — pevnější řád do německé domové terminologie Švýcarska. A v tom je zapotřebí spatřovat také jeden ze základních přínosů této práce.

Největší pozornost věnuje autor ve své knize otázkám konstrukce, která — jak sám zdůrazňuje — přes svůj význam pro studium domu není jediná, jež určuje domový typ. Badatel sleduje jednotlivé konstrukce v historickém vývoji i v jejich geografickém rozšíření. Jako nejstarší označuje kúlové stavby (Pfostenbau), rozšířené již v předhistorickém období v Mittellandu i v alpské oblasti. Z tohoto typu stavby se vyvinula sloupová stavba (Säulenbau — sloupy stojí na kamenné podložce, Ständerbau — sloupy jsou posazeny v dřevěném prahu), která opět úzce souvisí se stavbami hrázděnými, rozšířenými v severní a hlavně pak severovýchodní části Švýcarska. M. Gschwend stanovil jako dělítko mezi sloupovou a hrázděnou stavbou způsob výplně polí v kostře stěny; zatímco u sloupové konstrukce jsou výplně vždy dřevěné, u hrázděných stěn se používá různého materiálu. Sloupové stavby jsou ve Švýcarsku dvojího druhu, a to s vysokou střechou v Mittellandu a v severozápadním pohoří Jura a mírně skloněnou střechou na okrajovém území Mittellandu a ve východní části země. Ve středověku byly sloupové stavby rozšířeny od Ženevského jezera až k jezeru Bodamskému. Roubené stavby, které vyhlížejí velmi starobyle, vznikly později nežli sloupové a z území Švýcarska jsou doložitelné z doby bronzové. Je už méně známo, že ve Švýcarsku jsou také oblasti kamenného domu, a to v jeho severozápadní části, zvláště v pohoří Jura, kde se objevují od 16. století, a pak především na jihu země, kde kámen nahrazoval postupně dřevo od 12. století.

V další části knihy si autor všímá střešních forem a konstrukcí, přičemž zvláštní pozornost věnuje přechodu střechy s hřebenovou vaznicí v krokrovou v 16. století. V závěrečné části knihy sleduje badatel půdorys domu v jeho horizontálním i vertikálním vývoji, dvůr a jeho vývoj od shlukové zástavby k víceúčelovým stavbám, z nichž tzv. Sammelbauten mají kromě obytné a hospodářské části usedlosti i dvůr pod velkou společnou střechou. Škoda, že autor si blíže nepovšiml také domového interiéru a způsobu bydlení.

Poučnou a instruktivní knihu, doprovázenou názornými kresbami a reprezentativními barevnými fotografiemi, uzavírá přehled základní literatury a rejstřík.

Josef Vařeka

A. Zarina, *Seno Latgalu apgérbs 7.—13. gs.* (Oděv Latgalů 7.—13. stol.)
Izd. „Zinātne“, Riga 1970, 216 str., 29 tab.

Početné textilní materiály shromážděné archeologickými výzkumy pohřebišť a sídlišť z přelomu prvního a druhého tisíciletí v severovýchodní oblasti Lotyšska daly A. Zarinové možnost souhrnně hodnotit poznatky o textilní výrobě a obleku Latgalů, o obleku etnické skupiny, která se spolu s jinými účastnila na formování lotyšského národa.

A. Zarinová, známá lotyšská badatelka v oblasti textilní produkce raného středověku, koncipovala svou práci jako studii o vývoji tradičního obleku latgalských mužů a žen v průběhu 7. až 13. století. Tento základní přístup autorky k danému problému je velkým kladem práce. Posouvá její dosah a převádí archeologický materiál do srovnatelných pojmů a fakt etnografických a kulturně historických. Svým pojetím navazuje sice na práce některých severských badatelů, v literatuře severovýchodní Evropy je však dílem jedinečným.

Základnímu cíli, podat analýzu vývoje obleku Latgalů, podřídila A. Zarinová i obsahový rozvrh práce. Tvoří ji v podstatě čtyři ucelené celky. Kapitola o tkaninách, jejich druhu a způsobu výroby, kapitoly o ženském a mužském oděvu a konečně rozsáhlý, utříděný přehled o textilním materiálu získaném při archeologických výzkumech.

V úsporně napsané kapitole o tkaninách rozebírá autorka druh a kvalitu získaných fragmentů textilií, určuje použité techniky pletení a tkaní. Vlněné látky, které se zachovaly v největším počtu, jsou typické vazbami keprovými, především čtyřvaznými kepry řádkovými a lomenými. Vazba plátňová je u vlněných tkanin výjimečná. Nejcharakterističtějším projevem latgalské textilní produkce jsou však tkaniny s vetkávanými kovovými prvky a komplikované ozdobné ukončení celkově tkaných oděvních součástí, dosažené složitými vazebnými technikami nezdědkou kombinovanými s technikami pletení. Látky tkané technikou vybíraných nití po osnově („prebrané“) nejsou časté a datují se až do 12. století. Stejně tak tkaniny kostkované, založené na střídání vlněných a lněných nití v osnově i útku, se váží teprve k tomuto století. Z hlediska materiálu celé severovýchodní Evropy nutno upozornit na bohatství pletených a tkaných vlněných nebo polovlněných stuh a pásků. Tyto stuhy, zdobené důsledně geometrickými ornamenty, tvoří v textilním materiálu severovýchodního Lotyšska pozoruhodný komplex, svěbytný nejen technikou provedení, nýbrž a především svými motivy a výtvarnou kompozicí.

Největší prostor ve své knize vymezila A. Zarinová rekonstrukci ženského oděvu a analýze jeho změn. Ženský oblek sestával ze lněné košile s dlouhými rukávy, vlněné sukně tkané převážně čtyřvazným keprem, pásu držícího sukni, bederní šatky („villaine“), kožené nebo lýčené obuvi, onucí, vínku, náhrdelníků a náramků. Tato skladba a stejně tak i střih jednotlivých součástí se, podle

autorčina názoru, nezměnily v průběhu dlouhého období 7.—12. století. Změny lze sledovat pouze ve zdobných prvcích: ve špercích (vínku, náhrdelnicích, náramcích, sponách), v ornamentu vlněných stuh a ve výzdobě bederních šatek. Bederní šatky („villaine“), tkané třívazným nebo čtyřvazným keprem, byly v podstatě jediným zdobným kusem oděvu pojímaným nejen v jeho funkčnosti, nýbrž tkaným již přímo jako kompoziční výtvarný celek. Jejich výzdobu v 7. až 12. století tvořily kovové prvky (spirála, kolečko, plíšek), vetkané v ornamentálních skladbách do tkaniny. Od 13. století pak byly tyto výzdobné prvky téměř okamžitě nahrazeny barevnou a perlovou výšivkou, příp. i ornamentem vytkaným technikou „preberanou“, Villaine zůstaly však i nadále typickým oděvem žen v této oblasti Lotyšska. Mužský oděv byl po celé sledované období v podstatě velice prostý. Podle autorčiny rekonstrukce se skládal ze lněné košile s dlouhými rukávy, krátkého vlněného kabátu, vlněných kalhot, ponejvíce lýčené obuvi, onucí sahajících po kolena, nátepníku — úzké ozdobně tkané vlněné stuhy s vetkanými kovovými prvky, kterou si muži obmotávali levé předloktí, koženého pásu krytého kováním, měkké čapky, spon, náramků a prstenů. V mužském obleku autorka výraznější změny zaznamenala pouze ve sponách, ve výzdobě nátepníků a pásů. Předpokládá silné vlivy vnější (za válečných pochodů), a proto v tomto oděvu nevidí podstatné odchylky od oděvu mužů sousedních oblastí. Nutno si však uvědomit, že autorka své rekonstrukce opírá především o materiál hrobový a že tedy s největší pravděpodobností u mužů i žen popisuje oblek slavnostní, ve kterém byli nebožtíci pohřbíváni.

Soustředme však pozornost na názory a závěry, ke kterým A. Zarinovou přivedla analýza sledovaného materiálu. Ve vývoji tkanin a obleku Latgalů v 7.—13. století došlo ke dvěma přelomům. Prvý spadá do století devátého, druhý do století třináctého. Devátým stoletím se datuje počátek rozvoje kompozičních skladeb na bederních šatkách, stuhách a špercích. Ve století třináctém nastává změna nejen základních výzdobných technik (mizí kovové prvky), nýbrž i změna tvaru a střihu některých oděvních součástí. Skladba obleku, střih jeho součástí, výzdobné techniky, motivy i jejich kompozice, jak se utvářely v průběhu 13. století, staly se závazné pro lidový tradiční oděv na několik následujících století a udržely se až do jeho zániku v 18. a 19. století. Jako rozhodující ve vývoji obleku v severozápadním Lotyšsku vytyčuje A. Zarinová dva momenty: historický sociálně ekonomický proces a etnické tradice. Rozvinutí původně prostých ornamentálních skladeb z vetkaných měděných prvků v 9.—12. století, uplatněných především na bederních šatkách, spojuje s nástupem feudálního hospodářství, výrazný přesun v tradicích obleku a domácí textilní výrobě ve 13. století dává do souvislosti s expanzí řádu německých rytířů do Lotyšska a s podmaněním Latgalů těmito cizími feudály. Projev ryze etnické tradice vidí pak ve tvaru a výtvarné kompozici dvou součástí oděvu: v beder-

ních šatkách a ve víncích. Autorka dokázala, že tvar villaine a vínku se v podstatě nezměnil od 7. století až do zániku lidového obleku v 19. století. Nová výzdobná technika (barevná výšivka, perly), jejíž počátky se datují do 13. století, navazuje přímo na motivy a kompozice starší, užívané při vetkávání kovových prvků do tkanin. Zůstává také skutečností, že s takto pojatým bederním oděvem a obdobně i s typem vínku zakončeným volně visícími přívěsky, se v okolních oblastech slovanských nesetkáváme (alespoň nikoli jako s běžným typem obleku). Proto villaine i vínky s přívěsky lze považovat za typický světo- bytný tradiční oděv latgalských žen. S etnickými tradicemi ve východním Pobaltí spojuje autorka i typ kostkovaných tkanin, jejichž desén byl založen na střídání nití vlněných a lněných (konopných) v osnově i útku. Touto technikou byly tkány villaine ve 12. a 13. století i ve stoletích následujících.

Typ kostkovaných tkanin komponovaných z nití různého materiálu je na celém území střední a severovýchodní Evropy doložen z přelomu 1. a 2. tisíciletí pouze v oblasti popisované autorkou, tedy v severovýchodním Lotyšsku, a v centrální oblasti Ruska. Autorka, na rozdíl od ostatních badatelů, spojuje obě textilní tradice, vidí v nich etnický projev, který připisuje východobaltským plemenům. Výskyt těchto látek ve středním Rusku dává do souvislosti se starším, předslovanským osídlením. Za rozhodující při své úvaze považuje druh použitého materiálu a vzorovou skladbu. Odlišné technické provedení kostkovaných látek obojí proveniencie (latgalské jsou tkány třívazným keprem, slovanské z centrálního Ruska vazbou plátňovou jako tkaniny dvouvrstevné), nepovažuje za podstatné. Autorčin předpoklad musí prověřit další materiál. V této souvislosti je však možno upozornit na skutečnost, že prvé kostkované tkaniny dokládá autorka ze sledovaného území, tedy z oblasti jí předpokládaného etnického zázemí, až z 12. a 13. stol., přičemž textilní materiál z období předcházejících (7. a především 9.—11. století) je početný. Navíc pak se tyto látky v severovýchodním Lotyšsku objevují ve stejné době jako tkaniny „preberané“, u nichž autorka naopak předpokládá převzetí z textilní produkce slovanské. Přitom jediný přesně datovaný slovanský textilní soubor z Velkého Novgorodu, který zaznamenává kostkované látky z vlny a rostlinných vláken, je také uvádí až ve vrstvách 12. století. Zásadně dodržovanou odlišnost tkalcovské techniky v obou zmíněných oblastech nelze, jak se domnívám, při těchto úvahách pominout, a připsat jako podružnou lokálnímu charakteru. Stejně tak, alespoň pro oblast centrálního Ruska, musí být vzat v úvahu možný, byť zprostředkovaný, vliv textilní výroby byzantské a východní, které kostkované i dvouvrstevné tkaniny znaly, a kterým použití dvou odlišných materiálů při výrobě látek nebylo cizí. I když tento problém zůstává prozatím otevřený, autorkou vyslovený předpoklad je podnětný a povede jistě ke snaze otázku středoruských kostkovaných tkanin znovu řešit.

Samostatným, i když pro badatele zabývající se problematikou textilií základním oddílem práce je úplný soupis analyzovaného materiálu a šperků doložených ze 7.—13. století archeologickým materiálem ze severovýchodní oblasti Lotyšska. Dvacet devět tabulek věnovaných vždy předmětům určité funkce (fragmentům vlněných stuh, sukni, bederních šatek atd.) přináší vedle přesné datace a lokalizace veškeré údaje o druhu materiálu, technice provedení, charakteru a typu výzdoby. Tyto přehledné srovnatelné tabulky jsou důležitým srovnávacím materiálem pro studium textilní výroby v celé severovýchodní Evropě, tedy i textilní produkce slovanské. Jsou jedinečným dokumentem a pro naše badatele mají v podstatě stejný význam jako rozbor, shrnutí a rekonstrukce tohoto materiálu, obsažené ve třech kapitolách předcházejících.

Práce A. Zarinové je v současné době nejmoderněji pojatou studií o raně středověkých textiliích a obleku v určité uzavřené oblasti. Přesně dokumentovaným materiálem, pojetím, které převádí fakta archeologická do roviny badatelských zájmů etnografických, i snahou po širších závěrech přináší nejen hodnotný srovnávací materiál, nýbrž i metodické poučení. A právě pro tuto poslední skutečnost by neměla být přehlédnuta našimi badateli.

Miriam Moravcová

ETNOLOGIA. Wybór tekstów, red. Zofia Sokolewicz, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, 390 str., 30 foto.

Výber etnografických prác, ktorý redakčne pripravila Z. Sokolewicz (za spolupráce M. Dietl a K. Krzymowskej), predstavuje zaujímavý prehľad vývinu teoretického myslenia v oblasti etnografie (etnológie) od druhej svetovej vojny. Výber prináša na jednej strane štúdie (resp. časti z nich), ktoré boli už raz publikované v rôznych časopisoch a zborníkoch; na druhej strane tiež kapitoly z knižných prác, hlavne metodologickej povahy. Jednotlivé príspevky sú veľmi rozmanité a poukazujú na úroveň a smerovanie etnológie v posledných dvadsiatich rokoch, predovšetkým v anglosaskom svete.

Výber je zostavený veľmi logicky. Z. Sokolewicz rozdelila príspevky do siedmich okruhov (akoby kapitol) a tieto jednotlivé celky obsahujú po troch až piatich príspevkoch. Pred každým príspevkom je stručná charakteristika autora, jeho pracovné zameranie a tiež kde a kedy konal výskumy (ide väčšinou o autorov, ktorí robili mimo európsku etnografiu). Za tým nasleduje prehľad najzávažnejších prác autora s presnými bibliografickými údajmi a nakoniec je uvedená krátka anotácia práce, z ktorej väčšiu alebo menšiu časť prináša výber v poľskom preklade.

Výber etnografických prác má obsiahly úvod, ktorý napísala Z. Sokolewicz (s. 5—35). Autorka tu podáva náčrt formovania sa vied o človeku, na-

jmä etnológie, sociálnej a kultúrnej antropológie. S vývojom týchto vied úzko súvisí otázka definície kultúry a jej chápania jednotlivými predstaviteľmi etnografických škôl. Z. Sokolewicz si v tejto súvislosti kladie sama otázku: Čo je teda kultúra ako skutočnosť, ale nie ako kategória (spoločenská) bádania. To ju privádza k hypotéze „čo je vôbec ľudská kultúra“, či existuje „všeobecne-ľudská kultúra“, alebo existujú iba jej jednotlivé varianty atď. Sú to otázky vlastne filozofickej povahy a problém definície kultúry je tu najožehavejší. Do tejto problematiky prispieva Z. Sokolewicz tým, že podáva základnú charakteristiku kultúry v piatich bodoch. Na prvý pohľad sa môže zdať, že táto úvodná stať z pera redaktorky výberu je samoučelná a neorganická, lenže ak máme pred sebou celú paletu problémov, s ktorými prichádzajú jednotliví autori príspevkov, pochopíme, prečo Z. Sokolewicz zamerala svoj úvod týmto smerom. Čitateľ je takto uvedený ad hoc do tejto mnohoznačnej problematiky.

V druhej časti úvodu Z. Sokolewicz charakterizuje jednotlivé okruhy, do ktorých sú príspevky zoradené.

Prvá skupina príspevkov je uvedená pod názvom *Človek a prostredie*. Z. Sokolewicz rozumie pod tým vzťah človeka k prírodnému prostrediu a súčasne vplyv prostredia na charakter a rozvoj ľudovej kultúry. Cez charakteristiku názorov viacerých bádateľov, ktorí sa vyslovili o úlohe prírodného prostredia na rozvoj kultúry, autorka dochádza k uzáveru, že závislosť medzi prostredím a kultúrou je dosť rozmanitá a nie vždy prostredie determinuje kultúru človeka. Prvý príspevok v tejto skupine „Prostredie a technika“ je od francúzskeho etnológa A. Leroi-Gourhan (stať z práce *Milieu et Techniques*, Paris 1945, s. 352—367), ktorý sa pozastavuje nad miestom a postavením techniky v živote človeka. Používajúc materiál z rôznych kultúr (z Indonézie, Japonska, Číny, z prostredia Eskimákov a pod.), dochádza k uzáveru, že existujú určité všeobecné tendencie, ktoré v rôznych od seba vzdialených kultúrach umožňujú vznik identických techník. Je to podľa neho výsledok technickej revolúcie, čo je analogické evolúcii biologickej, vedľa konvergencie biologickej existuje tiež konvergencia technická atď. Zaujímavé v tomto smere je porovnávať teoretické vývody A. Leroi-Gourhana s názormi W. Schmidta či W. Koppersa, ktorí zastávajú iné stanovisko; ich štúdie sú do výberu tiež zahrnuté.

„Kultúrne okruhy a prostredie“ je príspevok od amerického bádateľa A. L. Kroebera (z práce *Cultural and Natural Areas of Native North America*, Los Angeles 1963, s. 6—9). A. L. Kroeber sleduje závislosť medzi okruhmi kultúrnych a geografickými v prostredí amerických Indiánov. Používa hlavne metódu historickú a štatistickú a operujúc pojmami ako napr. kultúrny okruh a pod., dochádza k uzáveru o existencii kultúrnych centier v určitých prírodných podmienkach. Vzťah prostredia a kultúry sleduje švédsky bádateľ S. Erixon na ľudovej architektúre. Vo výbere je uvedený príspevok „Technika švédskej drevenejej architektúry z porovnávacieho hľadiska“ (z práce *Technik und Gemein-*

schaftsbildung in Schwedischen Traditionsmilieu, Stockholm 1957, s. 42—49), v ktorom poukazuje na závislosť architektúry od geografického prostredia. Vyslovuje názor, že podobnosti v ľudovej architektúre v škandinávskych krajinách, strednej i západnej Európe je nevyhnutné pripisovať prostrediu a technike a až potom v menšej miere hospodársko-spoločenskej štruktúre. Posledné dva príspevky „Pokrok a rozvoj Tuaregov“ a „Spoločenské rozdiely chovateľov tiav u Tuaregov“ sú od nemeckého bádateľa R. Thurnwalda (z práce Die Menschliche Gesellschaft in Ihren Ethno-Soziologischen Grundlagen, Berlin-Lipsk 1931, s. VI, XIII, XV a s. 213—219 a 229—231) a uzatvárajú prvú kapitolu o človeku a prostredí. V obidvoch príspevkoch sa autor zameriava na problémy v oblasti hospodársko-spoločenských vzťahov v „primitívnych“ spoločstvách.

Druhá kapitola „Medzi pokrvnými“ prináša príspevky zo sociálnej kultúry. Štúdium príbuzenských systémov v rámci rodiny sa stalo stredobodom pozornosti etnológov už v 19. storočí a odvtedy na tomto úseku sa dosiahli mnohé úspechy, najmä v oblasti metodológie. Výber uvádza ako prvý príspevok „Trobriandske rody a kategória pokrvstva“ od E. R. Leacha (stať z práce Concerning Trobriand Clans and the Kinship Category Tabu. The Developmental Cycle in Domestic Groups, Departement of Archaeology and Anthropology at the University Press, Cambridge 1962, s. 120—145). Autor tu podáva dosť ostrú kritiku prác B. Malinowského, v ktorých venoval pozornosť tomuto kmeňu. E. R. Leach sa dotýka hlavne otázky terminológie systému príbuzenstva a stanovuje kategórie tabu. I ďalší príspevok je z pera anglického bádateľa (žiaka a neskôr spolupracovníka B. Malinowského) M. Fortesa (uvedená je stať z práce The Web of Kinship among the Tallensi, Oxford 1949, s. 12—16). M. Fortes vykonal viacero výskumov v Ghane, kde skúmal spoločenskú organizáciu, právo, náboženstvo (zviazané s kultom predkov) a iné. Výsledky jeho výskumov mu ukázali, že tieto javy sú úzko späté s patriarchálnym systémom. Osobitne matriarchátu je venovaný príspevok „Fázy rozvoja matriarchálneho práva“ od W. Schmidta (Das Mutterrecht, Wien-Mödling 1953, s. 27—31 a s. 181—182). W. Schmidt sleduje pozitívne a negatívne znaky matriarchálneho práva, pričom matriarchát chápe podstatne širšie než sociálna antropológia. Napokon si kladie otázku (na podklade analýzy etnografických, archeologických i jazykových prameňov), kde matriarchát vznikol, aké bolo jeho rozšírenie a pod.

Príspevok A. van Gennepa „Obrady prechodu“ (stať z jeho staršej práce Les Rites de Passage, Paris 1909, s. 182—203) poukazuje na otázky zmien spoločenského postavenia jednotlivca, statusu rodinného i spoločenského, ktoré určitá societa akceptuje. A. van Gennep svoje teoretické vývody buduje na materiáli rodinného zvykoslovia. Posledným príspevkom v druhej kapitole je štúdia „Žena v rodine“ (Femmes d'Afrique Noire, red. D. Paulme, Paris — The Hague 1960, s. 12—22), v ktorej ide o postihnutie postavenia ženy v Afri-

ke (strednej), jej každodenného života, aby sa takto ukázala jej spoločenská pozícia.

Autority a vláda je názov tretej kapitoly. Uvádza ju príspevok „Lokálna organizácia“ od A. R. Radcliffe-Browna (stať z práce *The Adaman Islanders*, Cambridge 1922, s. 22, 24, 29, 30, 34, 41, 43, 45). Vo výbere sú preložené len časti analýzy lokálnej organizácie a jej systém pokrvnosti. Pri analýzach si autor stavia problém tak, aby obrady a obyčaje sa prejavili ako formy realizácie spoločenských vzťahov. Postavením pastierskej skupiny Nuerov v Sudáne sa zaoberá anglický sociálny antropológ E. E. Evans-Pritchard v práci *The Nuer* (Oxford 1940, s. 174, 175, 177–184). V preklade je uvedená stať z tejto práce pod titulom „Vodca v leopardej koži“, v ktorej autor predstavuje postavenie vodcu, jeho autoritu a právomoc u Nuerov. Nasledujúci príspevok M. Gluckmana „Vodcovia a konflikty“ (časť z práce *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*, Oxford 1965, s. 123, 136–138, 140) nadväzuje z metodologického hľadiska na predchádzajúci. Opierajúc sa o materiál antropológov 20. storočia, M. Gluckman vystihuje vnútornú dynamiku politicko-právnych vzťahov, ich formy a pod. v „primitívnych“ spoločenstvách rôznych kontinentov.

Štvrtá kapitola *Vedenie a ideológia* obsahuje štyri príspevky. „Relikty afrických náboženstiev“ je štúdia R. Bastida (časť z práce *Les Religions africaines au Brésil*, Paris 1960, s. 175–189), v ktorej autor skúma otázky náboženstva na pozadí vzťahu infra- a superštruktúry spoločnosti afroamerických kmeňov. Problémy procesu akulturácie afrických černochovo a vôbec otázky afrikanizmu v súčasnosti v USA skúma M. J. Herskovits. Príspevok „Minulosť černošského mýtu“ (z práce *The Myth of the Negro Past*, Boston 1958, s. 1, 2 a s. 61–73) dáva odpoveď na pozadie kultúrnych prejavov týchto skupín. Výsledky výskumu na Novej Quinei a okolitých ostrovoch spracoval B. Malinowski v práci *Coral Gardens and their Magic* (London 1935, diel I, s. -39–149). Pod názvom „Mágia záhrad“ uvádza výber častí z tejto práce. Autor najprv stručne opisuje celkový život spoločenstva, aby poukázal na miesto príbuzenských systémov a dôležitosť mágie, ktorá je nerozlučne spätá s každodennou i sviatočnou činnosťou jednotlivca i society. Štvrtú kapitolu uzatvára príspevok K. Birket-Smitha o predstavách sveta Eskimákov (stať z práce *The Chugach Eskimo*, Kobenhavn 1953, s. 115–123).

Najobsiahlejším príspevkom piatej kapitoly *Osobnosť a umenie* je štúdia „Sonáta dobrých manier“ od C. Lévi-Straussa (z práce *Le Cru et le Cuit*, Paris 1964, s. 89–116), v ktorej autor prichádza s pozoruhodnou koncepciou bádania etnologických javov. Je to vari z metodologického hľadiska najprepracovanejšia štúdia s mnohými grafickými obrazmi. Rozvoj osobnosti, a najmä detí, v rámci medziludských vzťahov medzi Indiánmi v Severnej Amerike skúmali D. Leighton a C. Kluckhohn. Z ich práce (*Children of the*

People, Cambridge Mass 1947, s. 95—98, 103—114) prináša výber v preklade stať „Pod povrchom medziľudských vzťahov“. Časť referátu, ktorý P. B o h a n n a n (Artist and Critic in an African Society, in: The Artist in Tribal Society, Routledge and Kegan Paul, London 1961, s. 85—94) predniesol na sympóziu o postavení umelca v „primitívnom“ spoločenstve je posledným príspevkom tejto kapitoly.

S t á l o s ť a z m e n a, ktoré predstavujú v kultúre dve nepretržité vystupujúce pozície, je súčasne názov i šiestej kapitoly. K tomuto problému boli vybrané štúdie H. I. H o g b i n a (z práce Social Change, London 1958, s. 125 až 128, 135) „Refazová reakcia spoločenskej zmeny“, ďalej R. F i r t h a (z práce Social Change in Tikopia, London 1959, s. 299—314 a s. 325—333) „Premeny spoločenskej kontroly“, W. K o p p e r s a (z práce Das Problem der Universalgeschichte im Lichte von Ethnologie und Prähistorie, Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistic, „Anthropos“ 1957, 52, s. 369—371 a s. 384—389) „Kolobeh dejín“, ktorý stavia hypotézu o univerzálnej histórii a napokon práce dvoch sovietskych autorov. „Rodinná jednota“ je príspevok M. O. K o s v e n a (z práce Semejnaja obščina i patronimija, Moskva 1963, s. 47—54), v ktorom autor poukazuje na rôzne typy rodinných spoločenstiev u Slovanov. Druhý príspevok je od N. N. Č e r b o k s a r o v a „Kultúrno-hospodárske typy národov východnej Ázie“ (stať z práce Chozjajstvenno-kulturnyje typy narodov vostočnoj Aziji, in: Narody vostočnoj Aziji, Moskva 1965, s. 90—112). Na základe historickej rekonštrukcie N. N. Čerboksarov určuje postupnosť kultúrno-hospodárskych typov v oblasti strednej a východnej Ázie a rozlišuje tu tri skupiny kultúrno-hospodárskych typov.

Posledná kapitola má názov K u l t ú r y m e s t s k é, I u d o v é, p l e m e n n é. Zaujímavý je príspevok o systéme pokrvnosti a bilaterálnych spoločenstiev na predmestí Londýna od R. F i r t h a (časť z práce Two Studies in Kinship in London, London 1956, s. 33—46 a s. 62, 63), potom štúdia o tzv. malých spoločenstvách v zindustrializovaných systémoch od R. R e d f i e l d a (stať z práce Peasant Society and Culture, Chicago 1958, s. 35—41) a nakoniec o spoločenskom systéme Aetov od P. S c h e b e s t u (stať z práce Die Negrito Asiens, d. II, Studia Instituti Anthropos, 12, Wien-Mödling 1954, s. 298—306).

Ako vyplýva z tejto heslovitej charakteristiky jednotlivých príspevkov, ktoré Z. Sokolewicz zahrnula do svojho výberu, je to veľmi pestrý súbor prác, ktorý poskytuje čitateľovi prehľad literatúry u nás niekedy dosť ťažko dostupnej. To ocení hádam každý, kto prejavuje záujem o otázky mimoeurópskej etnografie. Na druhej strane mnohé príspevky sú nesmierne metodologicky podnetné, najmä pre štúdium spoločenskej kultúry. Rovnako i obsiahly úvod z pera redaktorky výberu Z. Sokolewicz má vysokú teoretickú úroveň. Záverom treba konštatovať, že predkladaná práce okrem iného demonštruje pohotovosť poľ-

ských etnografův, kteří drží krok so světovým trendem a živo reagují na podnety zvponku. Andrej Sulitka

Ethnologia Slavica II, 1970. Universitas Comeniana Bratislavenensis, facultas philologica, redaktor J á n P o d o l á k. Bratislava 1971, 299 str.

Sborník *Ethnologia Slavica* si vzal za úkol shromažďovat etnografické a folkloristické práce se slovanskou tematikou. Tomuto cíli odpovídá i složení redakční rady, ve které jsou zastoupeni přední badatelé všech slovanských zemí. Největším přínosem sborníku jsou práce, které se snaží o komplexní pohled na slovanskou problematiku a o postižení mezislovanských vztahů v určité oblasti národopisného bádání. Je jistě potěšitelné, že takovýchto příspěvků je v tomto čísle většina.

V úvodní části jsou otištěny dvě studie z oblasti lidového stavitelství. V á c l a v F r o l e c se v obsáhlém článku *Die gemeinsamen und differenzierenden Elemente in der Volksbaukunst des Donaugebietes* (7—59) snaží postihnout složitost problematiky vývoje lidového stavitelství v Podunají na několika vybraných příkladech. V jednotlivých kapitolách pojednává o zemnicích, stavebních materiálech a technikách, střešních konstrukcích, o půdorysném vývoji domu, domové terminologii, formách topeniště a způsobech zástavby dvora. Oddíly doplňují mapky a množství fotografií a nákresů. Autor dospívá k závěru, že Podunají je oblast kulturně značně jednotná, na druhé straně je zde možno sledovat některé odlišnosti kultur moravsko-panonské oblasti a dolního Podunají i místní zvláštnosti.

O. G a n c k a j a a N. G r a c i a n s k a j a ve studii *Zur Typologie des volkstümlichen Wohnhauses bei den Westslawen* (61—82) konstatují, že dům se u většiny Slovanů vyvíjel z teplé jizby připojením chladné síně. Podle vývoje vnitřního prostoru a zvláštností systému vytápění stanovují šest základních typů západoslovanského domu, které jsou kombinací tří hledisk — dům s úzkým nebo širokým průčelím, teplá nebo chladná síň a symetrický nebo asymetrický půdorys.

Příspěvek M i r i a m S t a r é - M o r a v c o v é *Tools for Processing Spinning Fibers among Western and Eastern Slavs in the Early Historical Period* (83—100) pojednává na základě archeologických nálezů z Polska a severního Ruska o nástrojích na zpracování rostlinných a živočišných vláken z 9.—14. století u západních a východních Slovanů. Článek obsahuje výčet nástrojů s uvedením popisu, použití, doby a místa výskytu a nákresů typů a tvarů. Nástroje a nářadí z 9.—14. století jsou sice jednoduché, ale ne primitivní, mají obdoby v severní a západní Evropě. Základní typy a tvary se v podstatě shodují s lidovým pracovním inventářem z 19. a 20. století; hranice jejich rozšíření jsou ale různé.

Tradiční výrobu másla na polském venkově popisuje A n n a K o w a l s k a.

Lewicka v článku *La production traditionnelle du beurre en Pologne* (101—140). Zabývá se způsoby získávání a zpracování mléka, technologickými postupy výroby a konzervací másla. K článku je připojeno velké množství fotografií a náčrtů nářadí používaného při výrobě.

Mirko Barjaktarovič v příspěvku *Land Baulks among the Serbs* (141—153) sleduje vznik a vývoj hranic mezi polnostmi, které úzce souvisely se soukromým vlastnictvím půdy. Jako hraniční symboly sloužily většinou přírodní objekty nebo objekty vytvořené člověkem. V novější době, hlavně po druhé světové válce, pod vlivem socialistického způsobu výroby ztrácejí meze svůj dřívější význam a opodstatnění.

Ján Podolák v práci *Uralte Arten des Feuerbereitung bei den Hirten des Karpatengebietes* (155—176) zaznamenává na základě literatury a vlastních výzkumů tradiční způsoby nícení ohně, které mezi rolnickým obyvatelstvem už zanikly, ale dodnes se udržely mezi karpatskými pastevci. Zvláštní význam v kultuře karpatských pastevců měla technika nícení ohně třením dvou dřevek o sebe. Tento tak zvaný živý oheň byl zaznamenán ještě v padesátých letech našeho století v rumunské a ukrajinské části Karpat, kde měl především obřadní funkci.

Ve studii *Kaukasische Parallelen der Begräbnis-Gebräuche von Crna Gora (Montenegro)* (177—187) popisuje Ján Komorovský několik pohřebních obyčejů spojených s oplakáváním mrtvého na Černé Hoře. Na různých projevech smutku a zvláště na obyčeji oplakávání mrtvého u katafalku, na kterém je vyložen oděv a zbraně zemřelého, dokumentuje paralely mezi kavkazskými (zvláště abcházskými a arménskými) a černohorskými pohřebními obyčeji.

P. G. Bogatyrev ve svém folkloristickém příspěvku (*Improvisation et normes des procédés artistiques sur le matériel des histoires du XVIII. siècle, des inscriptions dans des images populaires (louboks), des contes et chansons sur Ierioma et Foma*, str. 187—208) sleduje umělecké postupy tvůrců pověstí, pohádek, písní a nápisů na jarmarečních obrázcích o Jeromovi a Fomovi. Srovnávání jednotlivých typů a variant dokládá na ukázkách.

V pojednání *Das ostslawische volkstümliche Spiel „Drache-Entericht“* (209—225) popisuje Orest Zilynskyj několik variant východoslovanské hry na ještěra - kačera. Původní erotický smysl této hry (zobrazovala svůdce dívek) byl potlačen a dnes v ní převažují chorovodné prvky a snaha předvést obratnost. Vznikla asi v 17. století a je známa na rozsáhlém území u Ukrajinců, Bělorusů i Rusů; její ohlasy je možno sledovat až na východní Slovensko.

První díl katalogu prozaických textů s tematikou tureckých válek od Dagmar Klímové obsahuje historické pověsti a legendy (*Les guerres turques dans les narrations populaires, Les légendes historiques*, str. 227—245). Práce se opírá o literaturu, rozsáhlý archivní materiál a terénní sběry a zahrnuje území Moravy, Slovenska, Polska, Ukrajiny, Maďarska, části Jugoslávie a Rakouska.

J. O. D z e n d z e l i v s k y j se v programové stati *Über das Problem des Linguistisch-ethnographischen Atlases der Kultur des Karpatengebietes* (247—257) zabývá otázkou vypracování lingvisticko-etnografického atlasu karpatské kultury. Práci by měla řídit Mezinárodní komise pro výzkum karpatské kultury ve spolupráci s národními subkomisemi. Autor se zabývá problémy spojenými s výzkumem oblasti i s vypracováním map a podává návrh na uspořádání atlasu.

Oddíl studií uzavírá informativní článek S. I. B r u k a *Prinzipen der Zusammenstellung regionaler historisch-ethnographischer Atlanten in der UdSSR* (259—270). V Sovětském svazu byl již vydán Historicko-etnografický atlas Sibiře (1961) a atlas Rusové (1967); zpracovávají se atlasy Ukrajiny, Běloruska a Moldavska (je uveden seznam map tohoto atlasu); Pobaltí; Kavkazu; střední Asie, Kazachstánu.

Velmi cenný je oddíl recenzí, který přináší základní informace o nejdůležitějších národopisných publikacích slovanských zemí.

Opravdu vědecká úroveň i obsahová pestrost jsou hlavními přednostmi sborníku, který je skutečným přínosem pro slovanský národopis a který má všechny předpoklady k tomu, aby co nejdříve pronikl do ostatních zemí.

Helena Bočková

Etnogenesis i kulturno nasledstvo na bälgarskija narod. Sbornik. Izdatelstvo na Bälgarskata akademija na naukite. Sofia 1971, 159 str.

Význam řešení etnogenetických otázek pro národní i všeobecné dějiny je dobře znám. Přes všechno dosud vynaložené úsilí zůstává mnoho problémů neobjasněno a počáteční fáze formování evropských národů jsou mnohdy zahaleny hustou mlhou, již se snaží alespoň zčásti rozehnat vědecké bádání, v němž mají rozhodující slovo archeologie, historie a jazykověda. Úspěšně se rozvíjí etnogenetické studium také v etnografii, zejména v sovětské, jež udává směr, kterým by se měl tento výzkum ubírat. Vedle úvah zabývajících se obecnými teoretickými otázkami etnogeneze, začínají se v posledních letech publikovat i příspěvky shrnující dosavadní výsledky bádání. K nim se řadí i sborník „Etnogeneze a kulturní dědictví bulharského národa“, který vyšel v roce 1971 za redakce Ch. Gandeva, I. Koeva a St. Stojkovové v nakladatelství Bulharské akademie věd v Sofii. Publikace obsahuje příspěvky, jež byly předneseny na konferenci o etnogenezi a kulturním dědictví bulharského národa, uspořádané v květnu 1968 Etnografickým ústavem BAV.

Komplexní pojetí problematiky etnogeneze a kulturního dědictví se odráží v zastoupení příspěvků jazykovědných, archeologických, historických, historicko-demografických, etnografických a folkloristických. Škála otázek, jímž je vě-

nována pozornost badatelů uvedených vědních oborů, je velmi široká. Nové pohledy a badatelské výsledky z oblasti etnogeneze bulharského národa přináší zejména jazykovědci a historikové, v jejichž badatelském zájmu stojí geneze balkánských národů (V. I. Georgiev, str. 9—19), jazykové spojitosti trácko-slovanské (K. Vlachov, str. 21—25), řecké jazykové a etnokulturní vlivy u Tráků (G. Michajlov, str. 27—31), otázka romanizace tráckého osídlení v bulharských zemích (B. Gerov, str. 33—37), keltské etnické vrstvy v Bulharsku (T. Gerasimov, str. 39—43), „barbarská“ etnická navrstvení v bulharských zemích po příchodu Slovanů (V. Těpkova-Zaimova, str. 45—49). Do této skupiny náleží i příspěvky o nejstarších sídlech bulharských Slovanů v balkánských zemích (J. Zachariev, str. 51—56) a o turecké kolonizaci a demografických změnách v bulharských zemích (N. Todоров, str. 69—74), vycházející z údajů toponymistických a historicko-demografických.

Jestliže autoři jazykovědných a historických příspěvků mohli navázat na starší badatelské tradice svých vědních oborů a plně využít dosavadních teoretických a metodologických zkušeností, etnografové se stále ještě nalézají ve stádiu hledání a ověřování možností vlastních cílů a postupů při etnogenetických výzkumech. Z tohoto hlediska je pozoruhodný pokus Ch. Gandeva (str. 63—67) o vymezení etnografických a sociologických aspektů studia formování národnosti. Podle jmenovaného autora je nutné, aby etnické skupiny, z nichž se tvoří národnost, byly velmi blízké a příbuzné v etnografické struktuře (společenské zřízení, jazyk, materiální kultura, obyčejový systém atd.) a žily v dlouhodobém sousedství. Z toho vyplývá pro etnografii úkol zajistit podstatu a charakter etnografické struktury etnických skupin, podílejících se na etnogenezi, a dále pak sledovat vytváření etnografického systému, jenž charakterizuje národnost. Kromě dalších aspektů zdůrazňuje Ch. Gandev velkou integrační úlohu vojensko-politických svazků v podmínkách raného středověku, jejímž cílem bylo nabýt nová území pro trvalé osídlení. Společná vojenská a kolonizační činnost kmenů vytváří nejen solidaritu, ale i politické myšlení, v němž stojí nad jednotlivými kmeny kmenový svaz. Složitě je rovněž „přetavování“ cizorodé a jinojazyčné kmenové skupiny v základní etnické mase.

Další etnografické příspěvky se pokoušejí hledat etnografické momenty a sledují otázky kulturního dědictví v hmotné, sociální a duchovní kultuře Bulharů. I. Koev odkrývá kulturní a jazykové stopy Prabulharů u Kapanců v severovýchodním Bulharsku (str. 57—61), M. Veleva pojednává o lidovém kroji jako svědectví o kulturním společenství a historicko-kulturních oblastech (str. 77—80), G. Michajlova se zabývá formováním městského ženského obrozeneckého oděvu (str. 81—85), V. Marinov píše o etnokulturním přínosu bulharského chovu dobytka (str. 87—92), L. Dukov nastiňuje charakter historického dědictví železných částí zemědělského nářadí v Bulharsku (str. 93—96). Do této části sborníku jsou zařazeny i příspěvky o vlasteneckých pohnutích

kách v rozvoji bulharských lidových uměleckých řemesel(I. K o e v, str. 97—101), o „etnografické jednotě“ svatby a pohřebních obyčejů u Bulharů (I. G e o r g i e v a, str. 103—109; S t. G e n ě v, str. 111—114), o bulharském obyčeji antického původu „kukeri“ (P. A. P e t r o v, str. 115—118), o některých rysech obyčejového práva rodopských Bulharů (A. P r i m o v s k i, str. 119—122), o lidové umělecké tvořivosti a ochraně lidové kultury (B. T u m a n g e l o v, str. 123—126). Závěrečná část sborníku se tematicky váže k elementům národní specifiky ve folklóru. Přináší příspěvky předních bulharských folkloristů C v. R o m a n s k é (K otázce o národní specifice bulharských lidových přísloví a pořekadel, str. 129—136), S t. S t o j k o v o v é (Dalmátské „bugaršticí“ a jejich bulharské obdoby, str. 137—142), T. I. Ž i v k o v a (Národní a internacionální prvky v bulharské partyzánské písni, str. 143—145), D. T o d o r o v a (Specifika a některé umělecké zvláštnosti bulharských „pláčů“, str. 147—150), L. B o g d a n o v o v é (O odrazu lidového způsobu života ve folklóru, str. 151—153) a A. A f a n a s i e v y - K o l e v y (Specifika v užití obrazových prostředků v bulharských junáckých písních o Krali Marko se zřetelem k zobrazení v kralimarkovském eposu, str. 155—157). Folkloristické příspěvky se jeví propracovanější než pojednání etnografická. Do značné míry to souvisí s jejich tematickým zúžením, jež umožnilo zaměřit se na detail. V etnografické části zjišťujeme úsilí o postihnutí etnogenetických prvků a o hodnocení kulturního dědictví na příkladech vybraných složek lidové kultury. Vedle dílčích nových pohledů, které bude možno akceptovat, se místy objevují teze, o jejichž opodstatněnosti zůstáváme na pochybách. Platí to na příklad o uvádění současných regionálních kulturních forem do souvislosti se starým kmenovým dělením, o hledání bezprostřední návaznosti tzv. etnografických oblastí s kmenovými uzemími apod. Uvedené i další problémy úzce souvisejí se složitou otázkou kulturní kontinuity, při jejímž řešení by nemělo docházet ke „skoku střemhlav“ ze současnosti do dávné minulosti. Zvláště opatrně bude nutno postupovat při zkoumání národní specifiky v projevech duchovní a sociální kultury, kde jsme odkázáni především na výsledky historicko-srovnávacího studia recentních dokladů. Na tomto úseku bude nutno nejprve stanovit, které prvky tvoří základní struktury celoevropského charakteru, které se omezují na jednotlivé etnické skupiny a které představují regionální zvláštnosti užšího významu; při tomto rozboru musí být důsledně dodržován historický aspekt, aby nedošlo ke zkreslení vývojového procesu.

Problematika etnogeneze a kulturního dědictví bude zřejmě ještě dlouhou dobu vyvolávat diskuse a její řešení bude dlouhodobou záležitostí spojeného úsilí specialistů řady vědních oborů. Proto je třeba přivítat každý pokus, který třeba jen dílčím způsobem řeší nebo naznačuje možnosti dalšího výzkumu. Mezi práce tohoto druhu náleží i sborník o etnogenezi a kulturním dědictví bulharského národa.

Václav Frolec

Z P R Á V Y

ZPRÁVA O ČINNOSTI NÁRODOPISNÉ SPOLEČNOSTI ČESKOSLOVENSKÉ V ROCE 1971

Hlavní výbor Národopisné společnosti československé vypracoval a schválil na rok 1971 rámcový plán činnosti, který vycházel jak ze současných úkolů československé etnografie a Společnosti jako organizační platformy vědeckých pracovníků v oboru národopisu, tak z tradic odborné práce Společnosti. Tento rámcový plán činnosti byl publikován a schválen na výročním shromáždění v květnu 1971 v Praze. Podle něho pak činnost Národopisné společnosti probíhala s těmito hlavními výsledky:

1. Pokračování v přípravných pracích pro Národopisný atlas ČSSR a dopisovatelská akce:

Byla nově vypracována úplná mapa rozmístění dopisovatelů Národopisné společnosti československé a navrženo rozšíření dopisovatelské sítě, zvláště na Moravě.

Členové připravili a kancelář společnosti rozeslala tři malé dotazníky, které už dopisovatelé zčásti zpracovali a vrátili. Dotazníky byly zaměřeny na problémy lidové stravy a rodinných vztahů.

K prohloubení spolupráce výboru společnosti s dopisovateli a zkvalitnění práce jsme 3. listopadu 1971 uspořádali v Praze instruktáž dopisovatelů ze Středočeského kraje. Zúčastnilo se jí dvacet dopisovatelů a čtyři hosté — zástupci středočeských muzeí. Instruktáž se konala v přednáškové síni Muzeologického kabinetu při Národním muzeu, která je v Lužickém semináři na Malé Straně. Autoři dotazníků a členové hlavního výboru při ní seznámili dopisovatele s problémy dotazníkové akce a prodiskutovali s nimi možnosti, jak zlepšit vzájemný styk a způsob spolupráce.

2. Výzkumná činnost Národopisné společnosti v roce 1971 v podstatě vycházela z výsledků výzkumů předchozích let. V roce 1970 byl ukončen a v podstatě zpracován základní záchranný výzkum zátopové oblasti v Mušově nad Dyjí. Výsledky, které tato práce přinesla, ukázaly mimo jiné, že je nutné provést ještě širší srovnávací výzkum Podyjí ve větším geografickém zásahu, zejména ve vybraných lokalitách Znojemska. Půjde zvláště o vesnice osídlené reemigranty, na něž pracovníci Národopisné společnosti zaměří pozornost v roce 1972 a dalších. V roce 1971 byl proto ještě v Mušově proveden doplňkový výzkum z tohoto aspektu; společnost věnovala 2000 Kčs na cestovní výlohy a 3000 Kčs na zpracování získaného materiálu. Kontrolou výzkumu je pověřen

vědecký tajemník společnosti dr. Josef Vařeka, CSc., získaný materiál je uložen v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze.

3. Pod vedením dr. Z. Mišurce pokračovali externí spolupracovníci v přípravných pracích k průvodci po archívních fondech NSČ, které jsou uloženy v Ústavu pro etnografii a folkloristiku. Dr. J. Vařeka, který je hlavním výborem společnosti pověřen rovněž dohledem nad touto akcí, převzal od externích pracovníků práci v hodnotě 5000 Kčs.

4. Valné shromáždění Národopisné společnosti československé se konalo 12. května 1971 v Praze, a to v zasedací síni Československé akademie věd na Národní třídě. Bylo věnováno obvyklým zprávám o činnosti za uplynulé období a informací členstva o plánech a problémech práce společnosti. Bezprostředně na shromáždění navazovalo promítání odborných filmů s národopisnou tematikou, pro které poskytlo místnost Náprstkovo muzeum. Byl promítnut film dr. Ivy Heroldové, CSc., Svatba v Ivanově Selu a film dr. Jiřiny Svobodové, CSc., o východním Senegal. Na promítání navázala odborná beseda s autorkami filmů a jejich spolupracovnicemi.

5. Publikační činnost:

Národopisná společnost vydala v roce 1971 za redakce doc. dr. Václava Frolce, CSc., druhý sešit Národopisného věstníku československého, roč. V—VI, za léta 1970 a 1971. Vyšlo také první číslo Zpravodaje pro dopisovatele NSČ, který se vydává jako malotirážní tisk. Bibliografie nevyšla žádná.

6. Přednášková činnost:

Společnost uspořádala v roce 1971 v přednáškovém sále Náprstkova muzea opět dva cykly přednášek. V jarním cyklu přednášeli: dr. Jaroslav Markl, CSc.: Karel Jaromír Erben — sběratel a vydavatel lidových písní; dr. Iva Heroldová, CSc.: Česká svatba v Ivanově Selu (Ze života české menšiny v Jugoslávii) a dr. Jiřina Svobodová, CSc.: Život pastevců ve východním Senegal.

V podzimním cyklu byly zařazeny rovněž tři přednášky, a to: Ladislav Štěpánek: Národopisná muzea v přírodě ve středních Čechách; dr. Gabriela Kesnerová, CSc.: Josef Mánes a jeho význam pro český národopis, a dr. Jarmila Šťastná, CSc.: Tradiční vánoční pečivo, jeho místo a význam v životě lidu. Přednášky byly dobře navštíveny a měly u posluchačů značný ohlas.

7. Práce odborných komisí Národopisné společnosti se podle dlouhodobého plánu soustřeďovala především na problémy národopisného atlasu. Komise se scházely jen poměrně zřídka podle aktuálních potřeb jednotlivých oborů. Také pobočky Národopisné společnosti se scházely celkem nepravidelně a proti předchozímu roku nenastalo v jejich činnosti výraznější oživení.

Helena Johnová

ČINNOSŤ SLOVENSKEJ NÁRODOPISNEJ SPOLOČNOSTI PRI SAV

ZA ROK 1971

Tak ako v minulých rokoch aj v roku 1971 pokračovala činnosť SNS plnením úloh, ktoré sú súčasťou jej dlhodobého pracovného programu. Ťažisko činnosti SNS spočívalo v plnení úloh výskumo-dokumentačných, prednáškových a edičných.

Na úseku výskumo-dokumentačnej činnosti sa získaval terénny materiál spôsobom priameho výskumu a výkupu starších zberov. Okrem toho sa materiál získaval aj pomocou rozoslaných dotazníkov. V roku 1971 sa skúmala problematika ľudovej slovesnosti (ľudová próza 19 výskumov), ľudových hudobných nástrojov (2 výskumy), problematika výroby a spracovania textilných vlákien (7 výskumov, ľudového odevu (1 výskum) a ľudovej výroby a umenia (1 výskum). Úhrnom sa teda v roku 1971 vykonalo 24 výskumov. Keď to porovnáme s predchádzajúcimi rokmi, predstavuje tento výsledok mierny pokles výskumnej činnosti, čo je iste zapríčinené tým, že výskumy robili predovšetkým poslucháči jednotlivých katedier národopisu a ich možnosti výskumu v záujme skvalitnenia odovzdávaných materiálov SNS boli v roku 1971 obmedzené.

Formou výkupu národopisného materiálu sa v uplynulom roku získalo 8 materiálov, a to: Svadobné verše z Meroviec, Podomový obchod, Kováčstvo v Horných Strhároch, Kosba a žatva v Turci, Vlastné verše (Hudák), Domácia výroba (košíky), Vinohradníctvo a Jarné zvykoslovie. Archívny fond tak dosiahol počet 503 inventárnych čísel.

Populárno-vedecká činnosť sa rovnako ako v predchádzajúcich rokoch vykonávala aj v roku 1971 osvedčenou formou prednášok, ktoré odzneli jednak na akciách vlastných a jednak v spolupráci s inými inštitúciami v rámci vedeckých seminárov.

Ako samostatne organizované akcie sa v roku 1971 uskutočnili tieto prednášky: J. Michálek: A. Melicherčík a slovenský národopis; A. Popovič: Dielo A. Melicherčíka v kontexte slovenskej vedy; M. Kosová: Výklad jednej praktiky imitatívnej mágie; J. Komorovský: Problémy výskumu slovenskej svadby; A. Pranda: Základné úlohy štúdia sovietskej etnografie.

V rámci seminára „Boj proti fašizmu v ústnej ľudovej slovesnosti“, ktorého usporiadateľom bola SNS, odznelo 7 prednášok s povstaleckou tematikou.

Za spolupráce s Národopisným ústavom SAV a Ústavom pre zahraničných Slovákov Maticе Slovenskej usporiadala SNS sympóziium o kultúre Slovákov na Dolnej zemi, kde odznela prednáška E. Muntáglá: Zbierka materiálov z ľudovej kultúry Slovákov z prostredia enkláv v Matici Slovenskej; V. Kantárovej: O systéme centrálnej vedeckej dokumentácie národopisných materiálov z prostredia enkláv, J. Sirackého: Dolná zem a Slováci, I. Heroldovej: Zaujím

mavosti zo štúdia českej menšiny v Juhoslávii; M. Kosovej: Retrospektívny pohľad na prieskum ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii; S. Dužeka: Etnomuzikologický výskum juhoslovanských Slovákov; M. Mušinku: O doterajších výsledkoch výskumu ľudovej kultúry juhoslovanských Rusínov; K. Kořalkovej: Problematika reemigrácie Slovákov z Maďarska v rokoch 1946—48; O. Skalníkovéj: Príspevok o štúdiu ľudovej kultúry rumunských Čechov; O. Elscheka: Etnomuzikologický výskum Slovákov v Maďarsku.

V rámci osláv k 50. výročiu KSČ usporiadal Národopisný ústav SAV filozoficko-metodologický seminár „Folklór a súčasnosť“, kde sa SNS podieľala 12 prednáškami (S. Švehlák: Nová pieseň a jej vzťah k tradičnému repertoáru; S. Dužek: Poznámky k výskumu súčasného stavu tanečnej tradície; A. Sulitka: Stav výročných obyčajov na severnom Spiši; M. Mušinka: K problematike výskumu vystahovaleckého folklóru na východnom Slovensku; J. Michálek: K otázke súčasného stavu ľudového rozprávania; B. Beneš: Stará a nová tradície; V. Gašparíková: Problém inovácií v ľudovej próze bulharských Slovákov; M. Kosová: K existencii historickej povesti v súčasnosti; D. Klímová: Úkoly textové kritiky; S. Burlasová: K problematike novej piesňovej tvorby; J. Jech: Současný stav folklóru a jeho hlavní tendence; M. Leščák: Výskum súčasného stavu folklóru na Slovensku).

Ako vyplýva z uvedených akcií a tém, pokúsila sa SNS v uplynulom období o usporiadanie menších cyklov prednášok na aktuálne témy. Získané skúsenosti potvrdili ich väčšiu účelnosť a príťažlivosť oproti rozmanitým témam v minulosti.

Na úseku edičnej činnosti sa vynaložilo úsilie na vydávanie knižných návodov na zber národopisného materiálu. Toto úsilie bolo korunované úspechom koncom roka, kedy vyšiel „Návod na výskum rodinných zvykov“ od E. Horváthovej. V priebehu roka boli tiež zabezpečené príspevky pre vestník NSČS a SNS, z ktorého vyšli v roku 1970/71 dve dvojčísla. SNS sa organizačne a sčasti aj finančne podieľala na vydávaní tohoto spoločného tlačového orgánu oboch národopisných spoločností.

Povedľa uvedených úloh plnila SNS zvyčajné organizačné a hospodárskoprávne povinnosti. Bola to riadiaca a kontrolná činnosť výboru a organizačná činnosť odbočiek. Kontakt s členmi výbor SNS udržiaval prostredníctvom korešpondencie a obežníkov ako aj osobným kontaktom na prednáškach a inštrukciách.

Pre sprístupnenie archívneho fondu SNS členstvu a verejnosti urobila sa katalogizácia textového archívneho fondu podľa miestného, autorského a tématického registra.

Prehľad hlavných úloh za rok 1971 dokazuje, že činnosť SNS bola riadená už dávnejšie vytýčenými smermi, ktoré sú vzhľadom na potreby národopisu v súčasnosti stále žiadúce a aktuálne. V súhlase s vývinom našej vednej discipl-

liny a so vzrastom vedecko-organizačných požiadaviek SNS formy práce rozvíjala a prehlbovala, preto možno dosiahnuté výsledky i metódy práce hodnotiť ako aktívne zložky, ktoré predstavujú základňu pre ďalšie rozvíjanie úloh v nasledujúcom pracovnom období.

Viera Valentová

SYMPOZIUM O TRADIČNEJ KULTÚRE SLOVÁKOV NA BÝVALEJ UHORSKEJ DOLNEJ ZEMI

Národopisný ústav SAV spolu s Ústavom pre zahraničných Slovákov MS usporiadali v dňoch 28. 9.—30. 9. 1971 v kaštieli Archeologického ústavu SAV v Malých Vozokanoch sympóziu o štúdiu tradičnej kultúry Slovákov na bývalej uhorskej Dolnej zemi. Hlavným cieľom sympózia bolo zhodnotiť doterajšiu etapu výskumu tradičnej kultúry Slovákov žijúcich v Maďarsku, Juhoslávii, Rumunsku a Bulharsku. Príspevky sa zoskupili hlavne okolo týchto troch tematických okruhov: 1. Dolná zem z hľadiska štúdia života a kultúry slovenských enkláv a diaspor (pri tejto téme sa hovorilo hlavne o náčrte kultúrnych oblastí Dolnej zeme), 2. Súčasný stav výskumov ľudovej kultúry Slovákov na Dolnej zemi, 3. Systém centrálnej vedeckej dokumentácie národopisných materiálov z prostredia enkláv a diaspor.

Pretože odznelo vcelku až 26 referátov a koreferátov, nie je možné podať podrobnejšiu správu o jednotlivých príspevkoch. Zmienime sa preto o nich len v krátkom prehľade.

K prvému tematickému okruhu patril predovšetkým referát R. Bednárika, v ktorom vymedzil kultúrne oblasti a skupiny Slovákov na Dolnej zemi na základe doterajších výsledkov štúdia slovenskej etnografie. B. Filová referovala o problematike „etnografických oblastí“ slovenskej enklávy. J. Sirácky podal historický náčrt vzťahu Slovákov a Dolnej zeme. Otázkami jazyka slovenskej menšiny sa z hľadiska doterajších výsledkov bádania jazykovedy zaoberali J. Štolc a V. Blanár. J. Botík hovoril o metodike výskumu pri analýze dedinského spoločenstva vo Vojvodine.

Pretože sympóziu bolo vlastne akosi bilanciou doterajších výsledkov, ktoré sa docielili v štúdiu tradičnej kultúry Slovákov na Dolnej zemi, najväčší počet príspevkov sa viazal na tematický okruh II. Referovalo sa o doteraz zhromaždených materiáloch k jednotlivým témam a z jednotlivých oblastí. M. Mušínska hovoril o výsledkoch výskumu ľudovej kultúry juhoslovanských Rusínov, M. Kosová podala správu o materiáloch získaných pri prieskume ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii v roku 1947. M. Markuš sa zaoberal okolnosťami vzniku slovenskej etnickej skupiny v Nyiregyházi. R. Žatko, okrem svojich sku-

seností z výskumov Slovákov v Maďarsku, predložil bibliografické údaje viažuce sa k tejto problematike. O stave etnomuzikologických výskumov Slovákov na Dolnej zemi hovorili S. Dúžek a O. Elschek. O českých menšinách na Dolnej zemi referovali O. Skalníková a I. Heroldová. Príspevok O. Skalníkovej priniesol okrem poznatkov zo štúdia ľudovej kultúry aj niektoré výsledky výskumu vkusových noriem rumunských Čechov. I. Heroldová sa vrátila vo svojom referáte k poznatkom zo štúdia českej menšiny na Daruvarsku (Juhoslávia). Príspevok S. Kovačevičovej bol zaujímavým pokusom o porovnanie charakteru ľudového umenia Slovákov na Dolnej zemi a v oblastiach, z ktorých prišli (Hont, Novohrad). O vplyve symbiózy dvoch kolonizačných vetiev na ľudovú pieseň Selenče (Juhoslávia) hovorila S. Burlasová. Nad niektorými podnetmi z výskumu prozaického folklóru Slovákov v Bulharsku sa zamyslela V. Gašparíková. S. Švehlák sa venoval problematike ľudovej balady u juhoslovanských Slovákov. Vo svojom ďalšom širšie koncipovanom príspevku predostrel prehľad výskumu tradičnej kultúry slovenských enkláv z hľadiska záujmov súčasnej etnografie a folkloristiky.

K systému centrálnej vedeckej dokumentácie materiálov z prostredia enkláv (téma III.) hovoril E. Muntág, J. Štolc (podal správu o dolnozemskej jazykovom archíve) a V. Kantárová.

Sympóziu doplnilo premietanie etnomuzikologických filmov (komentoval S. Dúžek), filmu z prostredia českej menšiny v Juhoslávii — „Česká svadba v Ivanově Sele“ (komentovala I. Heroldová), a prehrávkami magnetofónových záznamov.

Veľkým prínosom podujatia bola konfrontácia výsledkov viacerých vedeckých disciplín, ktoré sa dosiahli pri štúdiu života a kultúry Slovákov na Dolnej zemi. Prítomní boli jazykovedci — J. Štolc, V. Blanár, historici — J. Sirácky, K. Kořalková, ktorá vo svojom zaujímavom referáte osvetlila po stránke historickej reemigráciu Slovákov z Maďarska v rokoch 1946—1947.

V diskusii sa rozobrali niektoré teoretické a metodologické otázky súvisiace s problematikou štúdia enkláv na Dolnej zemi (hovorilo sa napríklad o otázkach kompaktnosti a rozrušenosti, o systéme výskumov v budúcnosti, o problémoch integrácie a akulturácie) a dospelo sa aj k mnohým praktickým výsledkom.

S materiálmi prednesenými na sympóziu sa bude možné bližšie oboznámiť prostredníctvom zborníka, ktorý vydajú usporiadatelia podujatia v najbližšom čase.

Veľký význam sympózia o tradičnej kultúre Slovákov na bývalej uhorskej Dolnej zemi ako aj jeho výsledkov vidíme aj v tom, že sa konalo na počiatku riešenia úloh nového vedeckovýskumného programu štátneho plánu bádateľského výskumu, do ktorého bola pojatá i úloha o štúdiu ľudovej kultúry českých a slovenských enkláv a diaspor v zahraničí.

Oľga Danglová

O B S A H

O. Skalníková, Etnografické podmínky a způsob života	3
S. Kovačevičová, Drevené kostoly na Slovensku	29
Z. Měřínský, Vinařský nůž z římské stanice u Mušova	103
A. Pranda, K problematice prvotnosti vertikálních krosien u Slovanů	113
M. Moravcová, Hedvábné látky v českých pramenech 14.-15. stol.	131
R. Jeřábek, Neznámé zlidovělé obrazy trojice s třemi obličejí z Čech a Moravy (německy)	165
Ch. Vakarelski, Historie a historismus v junáckém eposu (bulharsky)	187
M. Mušínska, Dopisy českých národopisců Volodymyru Hnatukovi	199
I. Koev, Cvetana Romanská a její národopisný odkaz	225
B. Beneš, P. G. Bogatyrev a národopis Čechů a Slováků	231

Recenze

O. Skalníková—K. Fojtík, K teorii etnografie současnosti (Z. Polednová)	249
J. Šťastný, Tradiční zemědělství na Valašsku (J. Kramářík)	255
A. Freudenreich, Kako narod gradi na području Hrvatske (V. Frolec)	260
M. Gschwend, Schweizer Bauernhäuser (J. Vařeka)	261
A. Zarina, Seno Latgalu apgērbs 7.—13. gs. (M. Moravcová)	263
Etnologia (A. Sulitka)	266
Ethnologie Slavica II (H. Bočková)	271
Etnogenesis i kulturno nasledstvo na bālgarskija narod (V. Frolec)	273

Zprávy

Zpráva o činnosti Národopisné společnosti československé v roce 1971 (H. Johnová)	276
Činnosť Slovenskej národopisej spoločnosti pri SAV za rok 1971 (V. Valentová)	278
Sympóziu o tradičnej kultúre Slovákov na bývalej uhorskej Dolnej zemi (O. Danglová)	280

СОДЕРЖАНИЕ

О. Скальников а, Этнографические условия и народный быт	3
С. Ковачевичова, Деревянные церкви в Словакии	29
З. Мержински, Виноградский нож из римской станции в Мушове	103
А. Пранда, К проблематике первичного появления вертикальных ткацких устройств у славян	113
М. Моравцова, Шелковые материи в чешских источниках 14—15 вв.	131
Р. Ержабек, Неизвестные, ставшие народными изображения троицы с тремя лицами из Чехии и Моравии	165
Х. Вакарельски, История и историзм в юнацком эпосе	187
М. Мушинка, Письма чешских этнографов Володимиру Гнатюку	199
И. Коев, Цветана Стоянова Романска и ее этнографическое наследие	225
Б. Бенеш, П. Г. Богатырев и этнография чехов и словаков	231
Рецензии	249
Сообщения	276

I N H A L T

O. Skalníková, Ethnographische Bedingungen und Lebensweise	3
S. Kováčevičová, Holzkirchen in der Slowakei	29
Z. Měřínský, Das Rebmesser aus der römischen Station in Mušov	103
A. Pranda, Zur Problematik des primären Charakters der vertikalen Webstühle bei den Slawen	113
M. Moravcová, Seidenstoffe in den böhmischen Quellen des 14.—15. Jahrhunderts	131
R. Jeřábek, Unbekannte volkstümliche Trinitätsbildern mit dem Dreigesicht aus Böhmen und Mähren	165
Ch. Vakarelski, Historie und Historismus im Heldenepos	187
M. Mušínska, Briefen der tschechischen Folkloristen und Ethno- graphen an Volodymyr Hnatuk	199
I. Koev, Tzvetana Stojanowa Romanska und ihr volkskundliches Vermächtnis	225
B. Beneš, P. G. Bogatyrev und Volkskunde der Tschechen und Slowaken	231
Besprechungen	249
Chronik	276

CONTENTS

O. Skalníková, Ethnographic Conditions and the Way of Life	3
S. Kovačevičová, Timbered Churches in Slovakia	29
Z. Měřínský, Vinegrower's Knife from the Roman Station at Mušov	103
A. Pranda, On the Problem of Originality of Vertical Weaving Devices with the Slaves	113
M. Moravcová, Silk Materials in the Bohemian Souces of the 14th and 15th Centuries	131
R. Jeřábek, Unknown Folk Paintings of the Holy Trinity with Three Faces from Bohemia and Moravia	165
Ch. Vakarelski, The History and the Historicity in the South Slavonic Epos	187
M. Mušínska, The Letters of Czech Ethnographers to Volod. Hnačuk	199
I. Koev, Cvetana Stojanova Romanska and her Ethnographic Heritage	225
B. Beneš, P. G. Bogatyrev and Czech and Slovak Ethnography	231
Reviews	249
Reports	276

TABLE DES MATIÈRES

O. Skalníková, Conditions ethnographiques et les moeurs	3
S. Kovačevičová, Église de bois en Slovaquie	29
Z. Měřínský, Le serpe à tailler la vigne de la station romanique à Mušov	103
A. Pranda, Remarques sur la priorité des machines à tisser verticales chez les Slaves	113
M. Moravcová, Des étoffes de soie dans la littérature du 14 ^e et 15 ^e siècles	131
R. Jeřábek, Portraits populaires inconnus de la Trinité aux trois visage en Bohême et en Moravie	165
Ch. Vakarelski, L'histoire et l'historicité dans l'épopée héroïque des Slaves méridionaux	187
M. Mušínska, Lettres des ethnographes tchèques à Volodymyr Hnačuk	199
I. Koev, Cvetana Stojanova Romanska et son héritage ethnographique	225
B. Beneš, P. G. Bogatyrev et le folklore des Tchèques et des Slovaques	231
Comptes rendus	249
Chroniques	276

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK ČESKOSLOVENSKÝ

VII, čís. 1—2, Brno 1972

Adresa redakce: Brno, A. Nováka 1

Adresa administrace: Národopisná společnost čs., Praha 1,
Všehrdoва 2

Odevzdáno do tisku 13. ledna 1972

Tisk Grafia, n. p., Brno, provoz 28 Gottwaldov

Registrační číslo časopisu RMS 8 E/4

SEZNAM DOSUD VYDANÝCH BIBLIOGRAFIÍ
NÁRODOPISNÉ SPOLEČNOSTI ČESKOSLOVENSKÉ PŘI ČSAV

	stran	poznámka
L. Kunz: Soupis prací Zibrtova Českého lidu	230	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 1</i>		
L. Kunz: Soupis literárních prací Josefa Vydry	6	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 2</i>		
V. Karbusický: Soupis folkloristických příspěvků v hudebních časopisech ČSSR 1945—1959	24	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 3</i>		
V. Karbusický: Soupis etnografických příspěvků v časopise Českého musea 1827—1940	15	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 4</i>		
Alena a Richard Jeřábkovi: Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Museum Francisceum Annales 1895—1898 a v časopise Moravského muzea zemského	7	rozebráno
<i>Bibliografická příloha č. 5</i>		
Rudolf Žatko: Výberová bibliografia ľudovej kultúry karpatskej na Slovensku	59	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 6</i>		
Alena a Richard Jeřábkovi: Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v časopise Matice Moravské 1869—1943	22	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 7</i>		
R. Jeřábek: Soupis etnografických a folkloristických příspěvků ve Sborníku Musejní společnosti ve Valašském Meziříčí 1884—1911	9	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 8</i>		
R. Jeřábek a kolektiv: Bibliografie národopisných příspěvků v regionálních časopisech Moravského Slovácka	31	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 9</i>		
R. Jeřábek a kolektiv: Soupis národopisných příspěvků v regionálních časopisech Moravského Valašska	86	na skladě
<i>Bibliografická příloha č. 9IB</i>		
Alena Jeřábková: Soupis bibliografií české a slovenské etnografie a folkloristiky 1945—1963	69	rozebráno
<i>Bibliografická příloha č. 10IB</i>		
Jiřina Rousová: Soupis národopisných příspěvků v časopise Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci	55	rozebráno
<i>Bibliografická příloha č. 10</i>		
Jiřina Rousová a Vlasta Svobodová: Soupis národopisných příspěvků v regionálních časopisech západní Moravy	47	na skladě